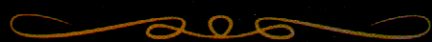

סגור הדב

יחיאל הררי

יחיאל הררי

סודו של הרבי

Yehiel Harari
The Secret of the Rebbe

יחיאל הררי
סודו של הרבי

עורך אחראי: רב איכנולד

עריכה לשונית: מתת עשת
עיצוב העטיפה: יוסף ברגר, סטודיו דוד ויוסף
הצילום שעל העטיפה: ישראל-זאב גולדשמיד (שמירי)
לוחות: ישראליט
סדר: טפר בע"מ

רוב התמונות המופיעות בספר מתפרסמות באדיבות ארכיון JEM, ניו יורק.
המערכת עשתה ככל יכולתה על מנת לאתר את בעלי הזכויות של כל החומר (לרבות צילומים)
שנלקח ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל השמטה או טעות, ואם יובאו לידיעתנו, נפעל
לתקן במהירות הבאות.

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני,
אופטי, מכני, או אחר – כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה
אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

All Rights Reserved © 2013
Miskal – Yedioth Ahronoth Books and Chemed Books | P.O.B. 53494, Tel-Aviv, 6153401 Israel
כל הזכויות שמורות © 2013 למשכל - הוצאה לאור מיסודן של ידיעות אחרונות וספרי חמר
ת"ד 53494, תל-אביב 6153401 | E-mail: info@ybook.co.il

דאנקאוד 362-4849 | מסת"ב 978-965-544-772-8 | נרפס בישראל 2013 Printed in Israel

תוכן

7	חיים פנימיים	מבוא
25	להיות או לא להיות	פרק ראשון
62	ילדות ונעורים	פרק שני
79	חתן וחותן	פרק שלישי
91	ימי ברלין	פרק רביעי
119	הצלה מהתופת	פרק חמישי
148	סדר יום	פרק שישי
177	כוח המסר	פרק שביעי
227	הציונות ומדינת ישראל	פרק שמיני
253	השנים האחרונות והתסיסה המשיחית	פרק תשיעי
275	דברים אחרונים נושא הפכים	
287	תודות	
289	הערות	

מבוא

חיים פנימיים

המזכיר, יהודה-לייב גרונר, מיאן לעזוב את החדר ולהותיר את הרבי לבדו. גודל החדר לא עלה על עשרים מטרים רבועים. שלושה מקירותיו היו מחופים ארונות עץ עמוסי ספרים. בקיר הרביעי, הפונה אל השדרה, קובעו חלונות ויטראז' צבעוניים ואטומים, שאינם מאפשרים לראות את הנעשה בחוץ. זה עתה נשא הרבי סדרה של שיחות לפני אלפי חסידים שהצטופפו בבית מדרשו, הממוקם קומה אחת מתחת לחדרו. האווירה היתה מחשמלת. החסידים שתו בצמא כל מילה שיצאה מפיו, וכשסיים, הזדרזו לשוב לבתיהם, לערוך את הסדר ולקיים את מצוות החג. בשיחות האלה שטח לפני הקהל רעיונות על יום ההולדת של הרמב"ם שחל באותו היום, ועל משמעותה של נקודה מיוחדת זו בזמן, ערב חג הפסח. הוא הסביר שמהיום הזה שואבים תודעה של חירות לשנה כולה. חירות מן הטרדות ומהדברים המסיחים את דעתו של אדם במהלך חיי היום-יום. חירות מן הלחץ החיצוני כדי לאפשר התחברות להיבטים הפנימיים שבנפש.¹

אשת הרבי, חיה-מושקא, נפטרה רק כשבעה שבועות קודם לכן, בגיל 87. כמעט שישים שנה חיה לצדו. בשנים האחרונות נהג הרבי לקיים את ליל הסדר בחברתה. הוא והיא לבדם, בביתם, שהיה מרוחק כחמש מאות מטרים מבית המדרש המפורסם בשכונת קראון הייטס, ניו יורק. ילדים לא היו להם. גם אורחים לא היו מצטרפים לבני הזוג בליל הסדר.² בשנה שלאחר פטירתה כמעט לא עזב את הבית שבו התגורר עמה. שם גם התקיימו תפילות השחרית, המנחה והערבית, כשהרבי שימש שליח ציבור ואמר קדיש. אולם לקראת חג הפסח העתיק את מגוריו באופן זמני לחדר עבודתו שבבית המדרש, אותו חדר צנוע שבו עבד ולמד במשך כל שעות היממה, כדי לקבל את פני האורחים הרבים שבאו למקום.³

המזכיר נחרד מהמחשבה שרבו ייוותר לבדו בערב הזה, ליל הסדר. קשה היה לו להשלים עם המחשבה שהרבי יקדש לבדו, יקרא את ההגדה לעצמו וישתה ביחידות את ארבע הכוסות. ברחוב, מחוץ לחדרו של הרבי, המתינו עוד עשרות חסידים, שכמו המזכיר סירבו לעזוב את רבם לבדו בחדר עבודתו. מחדרו הסגור הוא לא ראה אותם, אולם יכול היה לשמוע את ההמולה.

בכל אחד ואחד ממאות בתי חב"ד שהקימו שלוחי הרבי⁴ ברחבי העולם, יש לליל הסדר תפקיד מרכזי. גם בקרב יהודים האדישים ליהדותם מתעורר בערב החג הרצון להסב יחדיו סביב שולחן אחד. אולי מדובר במסורת אבות או בזיכרון היסטורי מעומעם. המאמינים יאמרו כי מדובר בצמא פנימי ועמוק של הנשמה. תהא הסיבה אשר תהא, ליל הסדר הוא הזדמנות טובה לשלוחים לשַׁמֵּר את הפינה החמה, ולהעניק טעם של חג עם ניחוח חסידי לכל מי שמוכן להסתופף בסדרים ההמוניים.

יציאת מצרים, הדגיש הרבי פעמים רבות, אינה אירוע מקראי היסטורי בלבד, אלא אתגר תמידי לכל אדם. במחשבה החסידית, יציאת מצרים מבטאת בין היתר תהליך פסיכולוגי של יציאה מהמָצָרִים האישיים. שחרור מהגבולות של הנורמות הרווחות, דעת הקהל, הלחצים החברתיים, והתגברות על המשיכה של הרע הפנימי. יציאת מצרים משקפת חירות רוחנית, הנחשפת תוך כדי שחרור מן הכבלים הגשמיים.⁵

כדי לחשוף מעט מהחירות הזאת של התחברות לצדדים הרוחניים, לגילוי נוכחות הבורא בעולם, הרבי ביקש מחסידיו שלא להותיר אף לא יהודי אחד לבדו. שלא יהיה יהודי שלא תהיה לו האפשרות לקיים את הערב הראשון של פסח כהלכתו. כל אחד מהשלוחים שיצא לדרכו ידע כי זו אחת ממשומותיו החשובות.

ביטוי מובהק לשליחות הזאת היא מכולה ובה טון של מצות, אלפיים בקבוקי יין ואלפי ק"ג של מיני מזון כשרים לפסח, העושה את דרכה מדי שנה ממצרים, דרך סרי-לנקה עבור לקולקטה במערב הודו, ומשם דרך היבשה לנפאל, שבה נערך ליל הסדר הגדול והמאובטח בעולם, בהשתתפות כאלפיים מטיילים. חזקי ליפשיץ, עורך הסדר, מספר כי הוא מתחיל להתכונן לאירוע כשלושה חודשים לפני החג, וללא ספק זה האירוע החשוב לו ביותר במהלך השנה.⁶ לקראת הפסח, הוא, כמו שלוחים אחרים, מקפיד לוודא

שההזמנות לאירוע נמסרו כראוי, ושמידע על הסדר המשותף השיג כל אחד ואחד מהיהודים שמתגוררים במקום או שהזדמנו לאזור.

לכן מפתיעה כל כך היתה תגובתו של הרבי כשראה שמזכירו מתעכב. הוא פנה אליו בחיוך וביקש שיצא לחגוג את הסדר עם בני משפחתו. גרונר עוד ניסה לעמוד על שלו, אולם הרבי התעקש לערוך את הסדר לבדו. המזכיר יצא, והותיר את הרבי בחדרו.⁷ הרבי, הכוח המניע מאחורי פרויקט השלוחים, מפעל היהדות הגדול בעולם, מי שהצליח לשכנע אלפי בני אדם לעזוב את מקום מגוריהם ולצאת לכל פינה בגלובוס כדי לקדם את האמונה היהודית ואת עמקות המחשבה החסידית – בחר להישאר לבדו, בחדר קטן יחסית, בבית מדרש הממוקם בלב-לבה של שכונת פרוורים אמריקנית, שרוב אוכלוסייתה שחורה. על הבחירה הזאת חזר גם בשלוש השנים הבאות, עד היום שבו הכה בו שבץ מוחי, בכ"ז באדר א' תשנ"ב, 2 במרס 1992.

כיצד ניתן לפרש את הבחירה הזאת? כיצד אפשר להבין את כוחו הכריזמטי של הרבי, לצד התנהגותו המסתגרת, שלא לומר סגפנית? מדוע לא נענה להצעה להזמין אליו את ותיקי החסידים ולקיים את הסדר המסורתי עמם? את הנטייה הזאת של הרבי להיות עם עצמו ובתוך עצמו ניתן להעריך טוב יותר כשקוראים מכתב ששיגר לחותנו, הרבי השישי של תנועת חב"ד, חמישים ושמונה שנים קודם לאותו ליל פסח של שנת תשמ"ח, 1988.

בשנת תר"צ, 1930, שנה אחת בלבד לאחר חתונתו, התגורר עם אשתו בדירת שני חדרים זעירה בברלין ולמד באוניברסיטה המקומית. באותה שנה התחזקה המפלגה הנאצית ונהפכה מתנועה קטנה ושולית למפלגה השנייה בגודלה בגרמניה. הכלכלה הגרמנית עברה סדרה של תהפוכות. היא החלה להתאושש לאחר מלחמת העולם הראשונה, ושוב סבלה מהמשבר הגדול של 1929, שגרר פיטורים המוניים וקריסה של המשק והתעשייה. לצד חוסר היציבות הפוליטית, התרבות הברלינאית פרחה באותן שנים. כמאתיים אלף יהודי העיר, שנטו לתמוך במגוון של רעיונות ועמדות, היו מעורבים בחלק נכבד מהפריחה הזאת ובתהליך מיצובה של ברלין כמעמד תרבותי זהה כמעט לזה של פריז.

הוריו של הרבי נותרו בברית המועצות הסטליניסטית, שהטילה מגבלות

קשות על קיומם של חיים יהודיים. הרבי, שהיה שרוי בדוחק כלכלי, היה מוטרד מהמצב המחמיר והולך של הוריו ואחיו, וחיפש דרכים לסייע להם ולחלצם מציפורני המשטר הקומוניסטי. אבי אשתו, רבי יוסף-יצחק שניאורסון, המנהיג השישי של תנועת חב"ד, נאלץ לעזוב את רוסיה שלוש שנים קודם לכן, ולהעתיק את מקום מגוריו ואת מרכז חסידות חב"ד לריגה, בירת לטביה, מרחק של כ-1,200 ק"מ מברלין. באותה שנה ערך חותנו מסע לארצות הברית, בין היתר כדי לבחון אפשרות להגר ליבשת זו. כחלק מרצף ההתכתבויות ביניהם, במהלך שהייתו של רבי יוסף-יצחק בשיקגו, הפציר בחתנו להרבות בכתיבת מכתבים אליו וליידע אותו בסדר יומו. באחת מתשובותיו מודה לו מנחם-מענדל על משלוח מכתביו ומאמריו מארצות הברית, ומתנצל כי הוא ממעט בכתיבת מכתבים מאחר שחיו, לרבירו, פשוט חסרי מאורעות מעניינים שאפשר לרווח עליהם. מנחם-מענדל הסביר כי יש אנשים שהעיקר אצלם ומקור חיותם הוא דווקא הימדר הפנימי, עולם העיון והרעיון. אנשים אלה מתקיימים בממד הפנימי, וממילא הם מוצאים את עצמם הרבה פחות בעולם החיצוני. והוא, אף על פי שהדבר אינו נחשב בעיניו כמעלה יתרה, נמנה עם האנשים האלה. לכן אין להתפלא, הוא כותב, כי "מאז ומקדם עניים היו חיי במאורעות מעניינים..."⁸ יכולתו של הרבי לחיות בלב-לבו של הר געש שעומד להתפרץ, באחת הערים התוססות ביותר באירופה, כשמצבו האישי והמשפחתי אינו יציב מבחינה כלכלית וביטחונית, בלי למצוא דבר מעניין לרווח עליו – שופכת אור על הערפתו להיותו לבדו בליל הסדר, לאחר פטירת אשתו. כל עוד הדברים נגעו לו, הוא העדיף לשהות במקום המרוחק מהעין, להיות עסוק בלימוד ובחי עיון, בגילוי עצמי של הבורא בתוך הבריאה. הדבר החשוב לו היה להיות ממוקד ולהימנע מהסחות דעת. להיות כל-כולו בעניין שלפניו, ולא בהתרחשות החיצונית. לכן אין להתפלא כאשר לאחר שנים, כשכבר עמד בראשות תנועת חב"ד, התוודה כי התפקיד שקיבל עליו עומד בניגוד לטבעו הבסיסי.⁹

תשובה זו כמובן אינה מספיקה לפענוח סודו של הרבי מלוביבין'. היא מעידה על צד אחד באישיותו, אך אינה מלמדת אותנו על מקור העוצמה, הסמכות והכריזמה שמייחסים לו רבבות חסידיו ברחבי העולם.

אחת התופעות המרתקות בנוגע לדמותו של הרבי מלובביץ' היא שבחלוף השנים גדלה והולכת ההערצה אליו, הלוכשת ביטויים מגוונים. כיום, השפעתו של הרבי והשפעת תורתו גדולות אפילו יותר מאשר לפני כעשרים שנה. בתוך שישים שנה מיום עמידתו בראש התנועה נפרסו ברחבי העולם קרוב לחמשת אלפים זוגות שלוחים, כשש מאות מתוכם בישראל. לכינוס השלוחים העולמי בשנת תשע"ג, 2012, באו כשלושת אלפים ומאתיים שלוחים, מכאלפיים בתי חב"ד הפזורים על פני הגלובוס – מאוסטרליה ועד אוזבקיסטן, מהונג-קונג ועד מרוקו, מארגנטינה ועד מרכז אפריקה. נוסף עליהם יש עוד רבבות חסידי חב"ד הפועלים במפעליו וביוזמותיו של הרבי, אם כי אינם מוגדרים שלוחים רשמיים על ידי מוסדות חב"ד.

כשקיבל לידיו את הנהגת חב"ד, היתה זו קהילה קטנה, שסבלה טלטלות עזות. מאורעות המחצית הראשונה של המאה הקודמת דלדלו קשות את מספר החסידים, ומי ששרדו היגרו לארצות חדשות וסבלו ברובם קשיים כלכליים לא מבוטלים. במקביל, כתנועה דתית נאלצה חב"ד להתמודד רעיונית ומעשית עם אתגר החילון וההתבוללות.

המקור והמקום העיקרי שממנו התפשטה חב"ד, מאה וחמישים שנה לפני עלייתו של סטלין לשלטון, היה רוסיה. המהפכה הסובייטית שמה קץ לחיים היהודיים הגלויים בברית המועצות. רבים מחסידי חב"ד נאסרו, הוגלו ונהרגו בידי השלטון הקומוניסטי. סניפיה של התנועה בארצות אירופה, בעיקר בפולין ובמדינות הסמוכות לה, נגדעו בשואה.

כאשר הצליח הרבי השישי, יוסף-יצחק שניאורסון, להימלט מציפורני הנאצים ולהגיע חולה, שבור ורצוץ לאמריקה, לא נותרו מתנועת חב"ד אלא הזיכרונות וקומץ שרידים, אודים מוצלים מאש. למרות מצבו הוא התעקש לא לקיים חצר קטנה ומסוגרת, וריכוז את כל כוחותיו במאמץ אדיר לבנות מחדש את ההריסות ולכונן את היהדות האמונית בארץ שהיתה סמל למודרניות, לקדמה ולשינוי אורחות החיים.

ממשיך דרכו, מנחם-מענדל שניאורסון, הצליח בהדרגה, למרות הקשיים, לא רק לשקם את התנועה, אלא גם להפכה למעצמה ענקית, בעלת מטרות מסומנות היטב – קידום מחשבה ואמונה יהודית בכל העולם. הרבי קיבץ את החסידים הבודדים שהיו פזורים ברחבי העולם

לגרעין מוצק, שממנו צמחה מחדש תנועת חב"ד. בד בכד בנה באמצעות אותו קומץ חסידים מערך בין-לאומי של שלוחים, בשאיפה להפיח חיים יהודיים מחודשים, לקדם את ההתבוננות בפנימיות התורה ולהוות תריס לפני גלי ההתבוללות.

אותם שלוחים, שהגיעו למקומות הנידחים ביותר בעולם, עמדו מול קשיים עצומים, הבדלי שפה ותרבות, השגת אשרות כניסה ושהייה, מצוקה כלכלית, התגברות על משטר עוין ואף התנגדות של יהודים, שראו בפעילות השלוחים איום על תפיסותיהם.

בשנות החמישים, הרבי היה צריך לדחוק בחסידיו לצאת לשליחות ולעזוב את תנאי החיים הטובים שהתפתחו בשכונת קראון הייטס בניו יורק. כיום נאבקים הצעירים על כל מקום שליחות פנוי. בקרב החסידים, היציאה לשליחות אינה נתפסת כחובה, כמו השירות הצבאי, אלא כמשאת נפש. השלוחים זוכים להערכה ולהערצה ומהווים מודל לחיקוי.

גבי ורבקי הולצברג, שנרצחו במתקפת הטרור על בית חב"ד במומבאי, בראש חודש כסלו תשס"ט, 28 בנובמבר 2008, מהווים דוגמה בולטת למסירות נפשם של השלוחים. הם היו מוכנים לוותר על חיים נורמטיביים, להגר למומבאי, אחת הערים הקשות והמהבילות בעולם, כדי לבנות שם בית חב"ד שישירת את התושבים היהודים בעיר ואת המטיילים העוברים בה.

סרטם של יעל ועידו זאנד, 'גוט שאבעס וייטנאם'¹⁰, מציג את ההחלטה ואת הקשיים העומדים לפני זוג צעיר, שזה עתה נישא. מנחם ורחלי הרטמן עזבו את התנאים הנוחים של מקום מגוריהם בירושלים, ויצאו להקים בית חב"ד בהוֹ-צ'י-מין סיטי בווייטנאם, בעלת האופי הקומוניסטי. כמו השלוחים האחרים הם מודים כי הם מתמודדים עם הקשיים הרבים אך ורק באמצעות הכוח שהם שואבים מהמְשִׁלָּה, ובאמצעות ההשראה שהם יונקים מהרבי מלובביץ'.

כיצד הפך הרבי את קומץ החסידים למעצמה אדירה, חוצה גבולות ויבשות? מה המקום של הרבי בבחירה של הצעירים לצאת לשליחות, וכיצד הוא משמש להם מנוע לקבלת החלטה שכזו? מה יש בו ברבי ובתורתו שגורם לאלפים ברחבי העולם לשנות את מסלול חייהם, להתייזב מול מכשולים ומהמורות, ולצאת למסלול חיים לא פשוט, הכרוך ברכישת

מיומנויות מגוונות, שעל פי רוב השלוחים לא הוכשרו להן? מה סוד הכריזמה של הרבי שמושך אליו, עד היום, מאות אלפי חסידים ואוהדים?

מטרתו של ספר זה היא לפענח את סוד כוחו של הרבי מלובביץ'. הספר חושף מיהו הרבי בעיני מאמיניו, ומי היה באמת. מה מאפיין את התורה ששטח לפני הקהל, היכן גר ומה למד, וכיצד התנהל ברל"ת אמותיו. אם היה מודע להערצת החסידים, אם היה מתייעץ בקשר להחלטותיו, ואם כן, עם מי. מה היה מקומה של אשתו בחייו כמנהיג ומה היה טיב היחסים ביניהם.

בתוך כך מתמודד הספר עם סדרת שאלות, כגון מה באורח חייו, בתפיסת עולמו, במגע שלו עם אנשים, גרם ועדיין גורם להמונים לדבוק בו? כיצד הצליח להשפיע על רבים כל כך לשנות את מסלול חייהם? האם מדובר בתופעה עדרית או שמא במרדף אינטלקטואלי משותף להבנת המסרים העולים מארון הספרים היהודי, כפי ששרטט אותם הרבי?

השאלה הראשונה הנדרשת להתמודדות עם הסוגיות הללו נוגעת להבנת המוטיבציה שהניעה את הרבי – מה דחף אותו לפעולה. בדרך כלל, אנחנו יכולים לרדת לסוף דעתם של אנשים טוב יותר כאשר אנחנו מבינים את המניעים שלהם. את רוב פעולותיהם של בני האדם אנחנו מבקשים להסביר כתוצר של דחפים מוסווים או גלויים, ובכלל זה דחף למימוש שאיפות אישיות, תאוות ויצרים, דחף לשליטה, אגו, כסף, כבוד. גם כאשר אנחנו מדברים על הגשמת חזון, אנחנו סקרנים לברר מה עומד מאחורי אותו חזון.

השאלה החשובה השנייה היא כיצד חשב הרבי לשכנע את קהלו לקבל את רעיונותיו. בדרך כלל איננו מסתפקים בידיעה מה מניע מנהיגים. אנחנו רוצים לדעת שמניעיהם ואמונותיהם הפנימיות תואמים את החזון שהם מציגים כלפי חוץ. שאלת המניעים של הרבי בפעולתו כרבי, ועוד לפני כן, בארבעים ותשע שנות חייו קודם לתפקיד זה, קשודה קשר הדוק למה שניתן לכנות 'המודעות הרטורית'. כל אדם שמבקש לקדם מסר נוקט דרך שכנוע מסוימת, מתוך מודעות עצמית, מגובשת יותר או פחות. מודעות היא תנאי בסיסי לצורך גיבוש מסר והפצתו. על פי רוב, דוברים המבקשים לשכנע במסר מסוים בדרך פומבית חשודים כמי שנוטים לשימוש בלשון כפולה ודרי-משמעית. לאמוד, פנייה אחת לחוג פנימי של

מעטים, ובמקביל, בתוך אותו טקסט עצמו או בטקסטים נפרדים, פנייה אחרת לקהל הרחב.

לעומת זה, היהדות מאז ומעולם הדגישה כי ההתנהגות של היחיד צריכה לעמוד בקנה אחד עם האידיאלים שהוא מאמין בהם. מעלה מוסרית היא מצב ש'תוכו כברו', שפיו ולבו של אדם שווים. אין הכוונה שהוא צריך לומר כל מה שהוא חושב, או מה שהוא מרגיש, אלא שעל האדם להתקדם בעבודתו העצמית כך שישלוט גם על מה שהוא מרגיש, על מה שהוא חושב ועל האופן שבו הוא מתנהג.¹¹

הפילוסוף הנודע ברוך שפינוזה, למשל, חשוד בקרב חוקרים כמי שביקש לערוך מניפולציה על ההמון חסר התבונה,¹² ולהחדיר בהם מסרים מוסווים.¹³ כמו אפלטון, הוא לא היסס לקדם את 'השקר המועיל'. כלומר לשקר לקהל כדי לקדם עמדות שלדעתו יועילו לחברה כולה.

לעומת זה, הרמב"ם, על פי דעה מסוימת, ביקש ללמד את הציבור לחשוב.¹⁴ הוא נטה להציג מסר בהיר, פשוט וברור, חף משיבושים, טעויות והטעויות. המענה שלו לפונים אליו לבש את השפה והדיאלקט המקומי, כדי שדבריו ייטמעו בקרב הקהל בלי קשיים מיוחדים. כחלק מגישה זו השיב לכל קהילה שפנתה אליו על פי רמתה, כדי לאפשר לחבריה כלים לחשיבה בהירה וללימוד עצמאי, שיובילו בסופו של דבר לפרשנות נכונה, לדעתו, של התורה. במילים אחרות, הרמב"ם חשב על העצמת הקהילה יותר מאשר על מניפולציה שלה.¹⁵

על פי הדוגמאות האמורות, המודעות הרטורית צריכה ללמד לא רק מה הניע את הרבי, אלא גם מה חשב לעצמו כלפי סביבתו ובאיזה אופן סבר שיש להשפיע על הסביבה. הפרק הראשון בספר מתמודד עם שני ההיבטים האמורים, שאלת המניעים לצד המודעות העצמית של הרבי. אחת הדרכים לברר את המאפיינים המדוברים היא לחזור אחורה בזמן, לשנה שבה נפטר חותנו, תש"י, 1950. שנה שלמה חלפה בין היום שבו נפטר רבי יוסף-יצחק ועד היום שבו מונה מנחם-מענדל; שנה מלאת התרחשויות ואירועים מכוננים. במשך השנה הזאת סירב מנחם-מענדל לקבל עליו את ההנהגה, אך בה-בעת נשא בתפקידים מרכזיים בתנועה. פתרון החידה – מדוע סירב לקבל עליו את ההנהגה במשך חודשים רבים, ומהם הגורמים שדחפו אותו

לקבל בסופו של דבר את המינוי – מאיר באור חרש את הכנת המוטיבציה שלו, את הלוח מחשבתו ואת הערך שייחס לתפקיד שנטל עליו.

• • •

חידת הקסם של הרבי מלובביץ' נעשית קשה עוד יותר לפיצוח כשמביטים מהצד על מסכת חייו. את אלה אפשר לפצל לשני חלקים בולטים. החלק האחד נוגע לארבעים ותשע שנותיו הראשונות, עד שקיבל עליו את תפקיד הרבי, בשנת תשי"א, 1951; והחלק השני בחייו הוא התקופה שבה כיהן כרבי, משנה זו והלאה. ביוגרפיה מוצלחת היא בדרך כלל כזאת שבה הדמות העיקרית עוברת חוויות מרתקות, מחליפה מקומות, ערים ותקופות, ובתוך כל אלה פותחת לקוראים צוהר למניעים שרוחפים את הדמות. תקופת חייו הראשונה של הרבי אמורה לספק עליילה שכזו. הרבי נולד ברוסיה ונחלץ מאימת הקומוניזם ללטביה ומשם לברלין. עליית הנאציזם הובילה אותו לפריז, ולבסוף הגיע לארצות הברית. הוא הכיר את המגמות הרבות ביהדות אירופה, וחווה על בשרו את ההתפתחויות העולמיות באחת המאות האינטנסיביות והעקובות מרם שידע המין האנושי.

עד לפני שנים ספורות נחשבו השנים האלה בקורות חייו של הרבי אפופות סוד ומסתורין, ונשענו בעיקר על שמועות וסיפורים, שכדרכם נוטים להגזמות ולהשערות, מקצתן פרועות. הרבי עצמו נמנע מלדבר על חייו. עדויות יחידות על אירועים בחייו אנחנו יכולים למצוא בהערות אוטוביוגרפיות ששיבץ לעתים נדירות יחסית בדבריו. סיבה אחת לכך נעוצה בתפיסתו העקרונית שלא להעמיד את עצמו במרכז, ולהתעסק כל העת בדברים העומדים לפניו. בטבעו הוא היה שונה מחותנו, רבי יוסף-יצחק, שנהג להרבות בכתיבת זיכרונות ותיאורים של התרחשויות מהעבר, הנשענים על ציור רומנטי של ההיסטוריה החסידית.

בשנים האחרונות נחשפו עשרות מסמכים חדשים והתכתבויות השופכים אור חדש ואמין על קורות חייו של הרבי באותן שנים ראשונות. מסמכים נדירים, רשימות שכתב לעצמו, מכתבים שקיבל ושלח, תיעוד רשמי של המדינות שבהן התגורר והמוסדות שבהם למד – כל אלה מתארים את נתיב חייו, ומסבירים את הבחירות שלו, את אופי המפגשים שלו עם אישים מגוונים ואת דפוסי פעולתו.

שנים אלה עיצבו את תודעתו, ובהן גיבש את ידיעותיו והעמיק את היכרותו עם זרמי מחשבה שונים, ועם תנועות פוליטיות ביהדות ומחוצה לה.

עם זה, בארבעים שנות חייו הראשונות השפיע על מעט מאוד אנשים. הרבי, כפי שתואר, היה בעיקר מכונס בעצמו ועסוק כל העת בלימוד אינטנסיבי ובתנועה מתמדת לשיפור עצמי ולהרחבת ידיעותיו. בעשר השנים הראשונות להגעתו לארצות הברית נאלץ להעמיס על כתפיו עוד ועוד תפקידים ציבוריים, בניגוד לנטיית לבו, עקב לחץ שהפעיל עליו חותנו. אולם גם בתפקידים האלה קשה לומר כי היה מוכר ופופולרי בקרב הציבור הרחב בארצות הברית או מחוצה לה, אם כי השפעתו והיקף היכרותו התרחבו בהדרגה מעבר לקבוצת החסידים המצומצמת ולתלמידי ישיבת חב"ד.

החלק השני של חייו, אם מסתכלים מהצד מבלי להעמיק בתורתו, במפגשים שקיים ובתכנים שסיפק, עשוי להיתפס כאפרורי למדי. הרבי שהה רוב שעות היממה בחדר עבודתו. בשעות הלילה המאוחרות היה שב לביתו. מעולם לא עזב את גבולות שכונת הפרוורים הניו יורקית, פרט לביקורים בבית העלמין שבו נטמן חותנו. ארבעים ואחת שנה שהה ברל"ת אמותיו, מעולם לא ביקר בעיר אחרת, לא טס או נסע לשום מקום, וכמעט לא השתתף באירועים כלשהם מחוץ לשכונה שבה התגורר. אפילו כשהוזמן על ידי נשיא ארצות הברית, ג'ימי קרטר, לבקר בבית הלבן, רחה בנימוס את ההצעה, וציין כי אין הוא נוהג לצאת למסעות ולביקורים. הנשיא קיבל את מנהגו של הרבי בהבנה והציע שביום הולדתו של הרבי יטלפן אליו ויאחל לו 'מזל טוב'. אברהם שם-טוב, החסיד שתיווך בין לשכת הנשיא למזכירות הרבי, היה נבון גם הפעם, כפי שחש אי-נעימות כשנאלץ לרחות את הזמנת הנשיא. הוא היה אנוס להסביר לאנשי לשכתו של נשיא ארצות הברית כי בעיני הרבי, יום הולדתו של אדם לא נועד לטקסים אלא להתבוננות פנימית ולחשבון נפש. לתדהמתם של אנשי לשכת הנשיא, שם-טוב התנצל כי הרבי לא יהיה זמין בטלפון באותו יום משום שהוא עתיד להתפלל ב'ציון' חותנו, וממילא אינו נוהג לדבר בטלפון.¹⁶

כל תנועה חריגה שלו בשנים הללו תועדה על ידי חסידיו. פעם אחת, בשנות השמונים, הופיע בבנק המקומי על מנת להסדיר עניין כלשהו. השמועה עברה כהרף עין וקהל החסידים היה כמרקחה.¹⁷ פעם אחרת סבל מכאבי שיניים, והובהל לרופא. כשחזר מהטיפול כבר התגודדו מחוץ לחדרו

כמאתיים חסידים.¹⁸ עד כדי כך היתה יציאתו מסביבתו הקרובה, אפילו אל מעבר לרחוב, חריגה ומושכת תשומת לב. אולם דווקא בשנים האלה, שבהן כמעט לא יצא משכונת מגוריו, נעשה לרב המשפיע ביותר בעולם היהודי, שאחריו צבא של ממש, הסומך על הוראותיו בעיניים עצומות.

בפרקים הבאים נפרשת מסכת חייו של הרבי מלובביץ', בניסיון לתאר מי היה האיש ומה היה סדר יומו, תוך הסתמכות על עדויות אמינות ועל מסמכים מקוריים. אחת התכונות היסודיות שהקהל מבקש למצוא אצל המנהיג היא אמינות. בני האדם מאמינים למי שנתפס על ידיהם כמקור מוסמך לידע, אותו הידע שהוא חולק איתם.¹⁹ מאפיין נוסף שהקהל מבקש למצוא אצל הדובר והמנהיג, הוא שיהיה ייחודי בתכונה כלשהי, שיהיה נבדל בכישוריו וביכולותיו, אבל בהבעת לא ייתפס כבעל אינטרסים החורגים מאלו של קהלו. התיאורים הביוגרפיים של הרבי אמורים ללמד אותנו איזו מידה של אמינות מקרינים חייו, מהי אותה תכונה ייחודית שבגינה נתפס כניחן בקסם אישי ומנהיגותי, ואם האינטרסים שלו היו זהים לאלו של העם היהודי בכלל ושל קהל חסידיו בפרט.

כריזמה

מרכים לייחס לרבי מלובביץ' כריזמה. לכאורה, בזכות היותו כריזמטי הצליח להפוך פופולרי כל כך. אך מהי אותה כריזמה שבה ניחן? האם זו תכונת פלאים, או אסופה של תכונות, שבכוחן להשפיע על הזולת? האם כריזמה קשורה ביכולת לשאת נאומים רטוריים מצוינים? אם כן, בהחלט ניתן לקבוע כי הרבי לא עמד באף אחד מהכללים הנדרשים מהנואם הטוב, ופעל בדרך הפוכה לגמרי מהנדרש מאדם כריזמטי. כמעט תמיד היה מדבר מונוטונית, מרצה את חברי תורתו בצורה קצבית, ללא שימוש במגוון הכלים, הטכניקות והטריקים שמציעה תורת הרטוריקה לנואמים. בניגוד לסגנון הרזוז בעולם החסידים, בשיחותיו של הרבי היו משובצים סיפורים מעטים בלבד, וגם הם לא היו מוצגים בדרך עסיסית ומלאת פרטים. הוא לא היה מניע את ידיו, לא השתמש בחידודים לשוניים ונמנע ממילים טעונות. לשונו בדרך כלל לא היתה ציורית אלא ישירה, קצרה ומדויקת, וכמעט לא נקט שימוש בגוף ראשון. דבריו היו נטולי מילים נרדפות, חזרות ושאלות רטוריות או פיסוק רגשני. מהי אם כן אותה תכונה

כריזמטית, מושכת, שבה ניחן הרבי? נראה שכל חסיד או מעריץ יספק תשובה שונה, ולו מפני שכל אחד רואה ברכי משהו אחר. כל אחד ואחת מחסידיו גם מתקשר אליו בדרך שונה, ובמקרים לא מעטים גם מבין אותו אחרת.

יש שהרבי הוא בעיניהם מעל לכול גאון תורני, הבקי לפני ולפנים בארון הספרים היהודי, בתלמוד, במדרשים, בספרי הפוסקים, ברמב"ם ובתורת הסוד. בעיני אחרים, הסדירות המחשבתית שלו, היכולת שלו לשזור הבנה אקטואלית, מדעית ורוחנית, עם מחשבת התורה, היא ההופכת אותו לפורץ הדרך של הדורות האחרונים. עדות בולטת ברוח זו היא של פרופ' ולוול גרין, חוקר בתחום הבקטריולוגיה מאוניברסיטת מינסוטה וחבר בקבוצת מרענים שחקרה את השפעות השהייה בחלל על האדם, אשר מצא את עצמו שב אל עולמה של היהדות בעקבות סדרת התכתבויות עם הרבי.²⁰ כמותו גם פרופ' ירמיהו ברנובר, אסיר ציון ומרדן, שזכה בפרסים רבים בגין הישגיו המחקריים ועמד בראש המכון ללימודי מגנטו-הידרודינמיקה באוניברסיטת בן-גוריון בבאר שבע. הוא התקרב לעולם היהודי לאחר שנפגש, כבר בשנות השבעים, תחת המשטר הקומוניסטי, עם ההגות החסידית ועם מאמריו של הרבי מלובביץ'.²¹ דמות מרשימה אחרת היא זאת של פרופ' שלמה קאליש, בעל דוקטורט מאוניברסיטת אם-איי-טי, פרופסור למנהל עסקים, טייס במלחמת יום הכיפורים ואחד מבכירי תעשיית ההיי-טק בישראל, שמצא את עצמו הופך לחסיד של הרבי תוך כדי עבודתו כמרצה בכיר בפקולטה לניהול באוניברסיטת תל אביב.²²

יש גם מי שדווקא היכולת של הרבי לפענח את נפש האדם ואת נבכי היחסים שבין אדם לחברו, היא העושה אותו דמות ראוייה להערצה. אלה מסבירים כי היכולת שלו להבין כל אחד ואחד בכל מצב נתון, מבלי לשים את עצמו במרכז, מתוך התעמקות מוחלטת בעניין הנדון, הפכה אותו ליועץ המושלם לפונים אליו במהלך ההתמודדויות הרבות בחייהם. גברים ונשים, בכל הגילים ומכל המגזרים, היו מתרפקים על דלתו תכופות, במשך רוב שנות מנהיגותו, ובפיהם שאלות פרטיות על סוגיות קטנות כגדולות. בלשכתו היו מתקבלים מדי יום ביומו כשלוש מאות מכתבים, מכל קצוות תבל, באמצעות הדואר האמריקני, ועוד עשרות מכתבים ששולשלו אל התיבה שהוצבה בפתח משרדו. על המכתבים היה הרבי עונה באדיקות, מתעקש לפתוח בעצמו כל מכתב ומכתב. בהזדמנויות רבות נוהגים החסידים לציין כי רבם לא לקח יום אחד של

חופש בכל ימי חייו. פעם אחת יזמו מזכיריו חופשה בת שבועיים במקום קרוב, שבו יוכל הרבי לנוח מעבודתו. הם דאגו לצרכים הארגוניים, ושלחו נציג שישכנע את הרבי לקבל את יוזמתם. הרבי דחה את ההצעה, בין היתר בטיעון שעליו להשיב לכל אותם מכתבים, ואם ידחה את המענה, לא רק שהדבר לא יהיה הוגן כלפי הפונים, אלא שעל שולחנו יצטברו כל כך הרבה מכתבים, שהעבודה שתמתין לו כשיחזור מהחופשה תאפיל על החופשה.²³

המכתבים שהגיעו אל הרבי נגעו בכל תחומי החיים. זה שאל על שידוך, וזו על גידול הילדים. אחת ביקשה ברכה ואחר עזרה. יש מי שביקש עצה בתחום הפרנסה ומי שהתעניין באופן שבו יש לכוון יחסים נכונים בקהילה. אמן ביקש את חוות דעתו של הרבי על ציור שצייר, וחוקר על מחקר שערך או על המצאה חדשה. רב שאל לדעתו בסוגיה הלכתית סבוכה, וראש ישיבה ביקש תשובה לקושיה מטרידה בתלמוד. נוסף על אלה היו כמובן פניות שוטפות בענייני ניהולם של מוסדות חב"ד במדינות העולם ובאתגרים הכלליים שעמם התמודדה היהדות העולמית. התשובות נשאו בדרך כלל אופי כפול. מצד אחד התייחסות אקטואלית לסיטואציה; התייחסות המעידה על תבונה רבה, רגישות, פיכחון ויכולת ניתוח חדה של המציאות. מן הצד השני עידוד הפונה להתחזק באחת ממצוות היהדות, בהדלקת נרות שבת, במתן צדקה, בהנחת תפילין, בהצטרפות ללימוד משותף וכהנה.²⁴

בעיני רוב החסידים, הרבי שימש לא רק יועץ שניתן לסמוך על המלצותיו ועל הכרעותיו. הם גם ראו בו סוג של נביא ובעל ראייה החורגת מהמגבלות הטבעיות. לכן סיפורי המופתים שהתפתחו סביבו הם המעלים אותו בעיניהם משאר האדם ומקנים לו מעמד נשגב ובלתי-מעורער. יש גם רבים המפרשים אירוע מסוים שעברו כנס פרטי, שאותו הם מקשרים למעורבות ישירה או עקיפה של הרבי, ובגין אותו אירוע נותרו ממעריציו.

מהאמור ניכר שכריזמה אינה תכונה העומדת בפני עצמה, אלא קשורה בהערכתו של ציבור המאמינים.²⁵ כריזמה אינה תכונה או מערך של תכונות שכל דובר, רב או מנהיג, היה יכול לאמץ לעצמו וכך להפוך לכריזמטי. כריזמה בוודאי גם איננה נאום מתוחכם, מקושט ומליצי, או יכולת מניפולטיבית להוליך אנשים בכחש. הכריזמה נתונה להכרעת הקהל. הוא

הקובע מהי כריזמה בנקודת זמן מסוימת.²⁶ על כן, כדי להבין את הדובר, המנהיג, יש להבין את קהלו.²⁷ על אותו משקל, כדי להבין את הרבי, יש צורך להבין את החסידים ואת מי שבחר להקשיב לרבי או להתייעץ עמו.

רוב חסידיו של הרבי, בוודאי הצעירים והחוזרים בתשובה שביניהם, כלל לא הכירו אותו היכרות אישית. הם נמשכו אל תורתו. על החדשנות שבמסרים שקידם הרבי ועל טיבם ניתן לעמוד טוב יותר תוך בחינת יחסה של הסביבה כלפי פועלו. פעמים רבות, התמיכה או ההתנגדות לתורתו עשויים להצביע על מאפייניה של אותה תורה.

כשאדם מדבר, הוא מדגיש, מצביע, מעורר דבר מסוים, רעיון, עובדה או הצעה, מתוך שלל המידע הזמין לפניו.²⁸ בפרקים הבאים לאחר התיאור הביוגרפי נברר אילו ידע ורעיונות ביקש הרבי לקדם מן הפריפריה של המחשבה היהודית אל מרכזה. מהו הידע שהרבי רצה להפוך לקולקטיבי, על אילו מקורות נשען לצורך כך, וכיצד השפיעו ומשפיעים רעיונות אלה על דמותה של היהדות בישראל ובתפוצות. איזה אתגר אינטלקטואלי הציב הרבי, אם בכלל, ומהי תפיסתו לגבי תכלית האדם והבריאה. מה חשב על היחסים בין אמונה ושכלתנות, על מעמד האשה, על הציונות ועל מצבים פסיכולוגיים שהאדם נתון בהם. איזו חשיבות נשאו שיחותיו ונאומיו בעיני קהל החסידים מהבחינה התורנית והרעיונית, ואילו מסרים מעשיים מקופלים בהם. האם יש רציונל שעובר כחוט השני ובאמצעותו ניתן לסכם את המסר העיקרי העולה מאלפי מכתביו, שיחותיו ומאמריו, והאם זה רציונל חדשני ומקורי שלו, או שהוא הצליח לזקק אותו מתוך ארון הספרים היהודי.

יכולתו של מנהיג לשכנע אחרים תלויה בכך שדבריו ייתפסו כדבר חיוני, היוצק משמעות לחיי השומעים ומצביע על הרלוונטיות של אותם רעיונות. מכאן שהשיחות והנאומים של הרבי חשובים לבחינה ולדיון, לא רק כגוף של ידע תיאורטי או כתרגילים אינטלקטואליים, אלא בעיקר בזכות התוכן והמסרים המעשיים המקופלים בהם. אותם מסרים ייבחנו מנקודת המבט של אישים שקיימו דיאלוג עם הרבי. באמצעות זוויות ראייה אלה ננסה לגלות מה הם מצאו בו וכיצד ראו את מנהיגותו.

אי-אפשר להתעלם מכך שהצלחת הרבי גדלה והלכה בד בבד עם התפשטותה של תרבות 'העידן החדש', עם המעבר להשקפה תרבותית

פוסט-מודרנית ועם התבססות הרעיונות של הליברליזם והקפיטליזם. הזרמים הקולקטיביסטיים של תחילת המאה הקודמת, כמו קומוניזם, פאשיזם, פטריטיזם ולאומיות, הציעו משמעות כללית, משותפת, למיליוני בני אדם. לעומתן, המגמות בנות זמננו דוחפות את האדם לחיפוש אישי ועצמאי אחר משמעות ותכלית. משמעות חיו של האדם בעידן הפוסט-מודרני הרבה פחות ברורה משהיתה בתקופות קודמות. בהקשר זה, בפרקים המדוברים תיבחן, בין היתר, איזו משמעות הציע הרבי לאדם בחברה בת זמננו, שיכולה להתמודד בהצלחה עם ההיצע הרב-גוני של תורות 'העידן החדש'.

לכסוף יוקדש מקום לבחינת השאלה החוצה את חסידות חב"ד בזמננו – היחס של החסידים אל הרבי לאחר 'הסתלקותו', ומדוע יש מהם הטוענים כי הוא עדיין חי. מה מגולם בזווית ראייה זו? כיצד ניתן להבינה, אם בכלל?

בשלושת העשורים האחרונים לערך זכו תנועת חב"ד בכלל, והרבי מלובביץ' בפרט, לפופולריות רבה בקרב חוקרים מדיסציפלינות מגוונות.²⁹ עשרות עבודות ומחקרים נכתבו במחלקות למדעי החברה והרוח, בשאיפה לפענח את סוד ההצלחה של התנועה ולעמוד על מה שמקובל לכנות במחקר 'התיאולוגיה' המקיפה שהיא מציעה וכוח ההשפעה של הרבי.³⁰ ריבוי המחקרים על הרבי ועל החסידות מלמדים על הדומיננטיות ועל ההשפעה הגוברת והולכת של חסידות חב"ד על כלל העולם היהודי.

בדרך כלל, הבעיה עם הגישה הביקורתית של רוב המחקרים היא שהם אינם מצליחים להסביר את סוד הצלחתה של התנועה, אלא דווקא את ההפך – מדוע היא היתה אמורה שלא להצליח. הביקורת, גם אם אין היא מתיימרת להיות אובייקטיבית, מסמנת בעיות מוסריות וערכיות מנקודת מבטו של החוקר, ובכך מחמיצה את נקודת המבט של הקהל המאמין.

אחת הדילמות המרכזיות בכתיבת ביוגרפיה על הרבי היא אילו משקפיים להרכיב, מאיזו זווית לבחון את פעולותיו. מצד אחד, הכלים האקדמיים לכאורה – ביקורתיות, ניסיון לאובייקטיביות, בחינת אמינות הדוברים, מתודולוגיה שיטתית והישענות על מקורות מוסמכים – הם

בעלי ערך רב ועשויים להתגבר על סיפורים ומעשיות, שיש בהם למנוע גיבוש של תמונת מבט אמינה ככל האפשר. מצד שני, הנטייה הביקורתית מחמיצה את ההבנה של הקהל ואת הסיבות האמיתיות שהוא מקבל עליו את הרבי, את משנתו הרעיונית ואת הוראותיו.

הסופר אלי ויזל, המבקש בספרו הנשמה החסידית להתחקות אחר קורות חייהם של ראשי החסידות, נאלץ להתמודד עם שאלות של אובייקטיביות מחקרית ואמיתות היסטוריות. כבר בפרק הראשון מביא ויזל את דברי סבו:

מובן שתמיד יהיה מי שיאמר לך כי סיפור זה או אחר אינו יכול להתקיים במציאות, לא ייתכן שיהיה אמיתי מבחינה אובייקטיבית. אין לך כל חשיבות. חסיד אובייקטיבי אינו חסיד.³¹

ויזל מדגים היטב דברים אלה בכל הנוגע לדמותו של הבעל-שם-טוב, מייסד החסידות. הוא מתאר כיצד הבעל-שם-טוב, שהותיר ומותיר את חותמו על מיליוני מאמינים ברחבי העולם, הפך בקרב מלומדים מסוימים למטרה לעוינות משולחת רסן. דמותו של הבעל-שם-טוב חומקת, לדברי ויזל, ממי שמשקיף עליה מבחוץ, ממי ששופט את סיפוריו, שסיפר בעצמו או שסיפרו עליו. אלה מפסידים את היכולת להבין את הבעל-שם-טוב.

הפרדוקס המרתק שעליו מצביע ויזל הוא, שאף על פי שהבעל-שם-טוב חי במאה השמונה-עשרה, רק לפני כשלוש מאות שנה, בלב-לבה של אירופה, הוא נותר נעלם מבחינה היסטורית. כל מי שיתחקה אחר הביוגרפיה שלו, בניסיון להבין את כוח השפעתו, ימצא דמות שקויה משורטטים בטשטוש והם מלאי סתירות. סוד ההשפעה של הבעל-שם-טוב נעלם מכלי המחקר הרגילים, והותיר חוקרים רבים מתוסכלים, ולכן גם כאלה הפוטרם אותו, בלשונו של ויזל, כ"שרלטן, שיכור גס רוח, נוכל בור או תאב בצע".³²

הקושי הניצב לפני החוקרים נובע מחוסר היכולת למצוא את הקו המחבר בין האדם במיתוס לאדם האמיתי, בין בדיה לעדות היסטורית, "בייחוד כיוון שנושא המחקר שלהם הוא אדם, שבעבר הלא רחוק יחסית זעזע את עצם יסודותיה של היהדות, שחולל מהפכה באורח החשיבה של העם היהודי, בתפיסותיו ובאורח חייהם של בניו".³³

בעיה דומה עומדת לפני חוקרים המבקשים להבין את הרבי מלובביץ'. חייו של הרבי התנהלו במאה הקודמת. האמצעים הטכנולוגיים המפותחים עוזרים להכיר טוב יותר את התנהגותו, את רעיונותיו ואת מפגשיו עם הקהל. אמנם חייו הפנימיים של הרבי הם רז הנסתר מעיניהם של החוקרים, אולם בכל הנוגע להתנהגותו החיצונית היה הרבי כספר פתוח. הוא אמר מה שחשב והיה עקבי ברעיונותיו ובשיטתו. משנתו פרוסה לעיני כול ומנוסחת בדרך שיטתית ואקטואלית. כאמור, גם שנותיו באירופה אינן לוטות בערפל כפי שנהוג לתארן. הרבי אמנם לא עסק בעצמו ולא הרחיב על עברו, אולם גם לא הסתיר דבר. רוב חייו ממוסמכים ובהירים. ועדיין, למרות האמור, המחקר אינו מצליח לעמוד על סוד הצלחתו, ולעתים בשל כך מבקר את פועלו בדרגות משתנות של עוינות.

המחקר הביקורתי נראה בדרך כלל כתרשים מפורט, המתאר בדיוק ממה צריך להיזהר מי שעדיין לא השתכנע, על פי סולם הערכים של החוקרים. ככזה הוא אינו מסביר את יסודות העוצמה הטמונים במנהיגותו של הרבי.³⁴ כדי לעמוד על כוחו של הרבי, המחקר נדרש לוותר על שיפוטיות מוקדמת כלפי עמדותיו. הוא נדרש להימנע מלראות את תפיסותיו המשיחיות ככזב וכהולכת שולל במקרה הגרוע, וכתרופה סמלית ופסיכולוגית לתקוות סמויות ולמצוקה קיומית קיבוצית, במקרה הטוב.³⁵

הכשל הגלום בתיאור הביקורתי נעוץ בכלל יסודי בחקר תורת השכנוע וההשתכנעות, ולפיו אנשים, בדרך כלל, אינם משתכנעים ממה שהם סבורים שהוא שקרי. גם אם נעשית על הקהל מניפולציה כלשהי, הוא מאמין לדברים לא משום שהוא סבור שהוא נתון למניפולציה, אלא מפני שהוא סבור שהדברים ששמע אמיתיים, לפחות ברגע ששמע אותם. כלומר, אם אנחנו רוצים להבין תופעה מנהיגותית מסוימת, לעולם לא נבין אותה באמצעות הביקורת כנגדה. קידום עמדה מוסרית הוא דבר אחד; להבין את כוח השכנוע של המסר – זה דבר אחר. מכאן, אם בני אדם משתכנעים רק במה שהם מאמינים שהוא אמיתי, כדי להבין את השפעתו של הרבי על הקהל, אנו נדרשים להתבונן ברעיונות שהפיץ בהנחה שהם אכן אמיתיים.

מן העבר השני, לא רק החוקרים מתקשים לעצב תמונה בהירה של הרבי ותורתו. גם הביוגרפיה החסידית נוטה לעתים לקבל סיפורים, עדויות ותיאורים היסטוריים שהאותנטיות שלהם לא נבחנה בשיטתיות. דבר זה

פוגע באמינות הביוגרפיה. יתר על כן, החיבור החסידי מדבר בשפה של קהל, החסידים, ובשל כך פעמים רבות אין הוא נגיש דיו לקהל הרחב. ספר זה מבקש להציג את האיזון בין מבט קר ומנוכר מהצד, המחמיץ את הבנת הרבי מלובביץ', ובין דברי הימים הנכתבים במשקפיים החסידיים, העלולים לנטות לידי הגזמה, גודש וראייה חד-ממדית של המציאות. איזון בין התייחסות אל הרבי, מנחם-מענדל, כאל איש צעיר חריף שכל הצועד בדרך המיוחדת לו, ובין התייחסות אליו כאל הרבי מלובביץ', בכינויו הנפוץ, כינוי המלמד שאף שמעולם לא ביקר בלובביץ',³⁶ העיירה הקטנה ברוסיה שבה פרחה ושגשגה חסידות חב"ד, הוא נתפס כממשיך הנאמן של מורשתה. העיירה הזאת מסמלת ליודעי דבר את השילוב בין משמעות השם לובביץ', 'עיר האהבה', ובין אמונה יוקדת, למדנות יוצאת דופן בעמקותה, ומעל לכול, בעירה פנימית להשפיע על העם היהודי ודרכו על העולם כולו. הספר מתיימר להציג בחינה היסטורית שיטתית של המאורעות, לצד ניתוח הרבדים הפנימיים והעמוקים של תורת הסוד היהודית, המשמשים רקע להתרחשויות ומניע לפעולות האנושיות המתוארות. השפה החסידית המשמשת את הדמויות לובשת בספר צורה מחודשת, ונעשית קריאה ונהירה לקהל הרחב. כחלק מגישה זו, בוארו בספר רעיונות קשים ולא שגורים, תורגמו מכתבים וכתבים בשפות זרות, 'נפתחו' קיצורים וראשי תיבות, ובסוף הספר קובצו ההערות, אשר נועדו לקורא המבקש להעמיק במקורות. בה-בעת, הבחינה הביוגרפית והרעיונית חייבה זהירות מרבית כקו מנחה. היא דרשה לאפשר לעובדות לדבר בעד עצמן, ולהמעיט עד כמה שאפשר בכפייה של מערכת פרשנית חיצונית עליהן. ולבסוף יצוין, כי על אף המחקר המקיף שעליו מתבסס הספר, עיקר החידוש בספר איננו בגילוי מסמכים חדשים, אלא בזווית הראייה המקיפה שהוא מבקש לספק לקורא על סוד קסמו של הרבי. אותו סוד שהופך אותו ואת תורתו לבעלי משיכה רבה כל כך בשישים השנים האחרונות. אותו סוד שגורם לאלפי חסידים ושלוחים ברחבי העולם לנהל דרך חיים טוטאלית ולא שגרתית בעולם הקפיטליסטי. סוד שמטרתו העיקרית היא לשכנע את השומעים להפשיט את שגרת החיים, ולגלות לעצמם ולסביבתם את מה שרובם לימדם כפנימיותם של החיים.

פרק ראשון

להיות או לא להיות

מצבו הבריאותי הידרדר והלך בשנותיו האחרונות. הוא סבל מטרשת וחווה אירוע מוחי בהיותו בן חמישים ושש. חיים מלאי אובדן, תלאות, קשיים וייסורים חווה יוסף-יצחק שניאורסון (ריי"צ), הרבי השישי של חסידות חב"ד. הוא ראה את המוות לנגד עיניו כמה וכמה פעמים, ובכל פעם ניצל בדרך שיכולה בקלות להיות מוגדרת על ידי המאמינים כנסית.

בדרך כלל יש למאורעות התקופה השפעה רבה על כל כותב. התקופה מעצבת את גישתו הבסיסית כלפי טבע האדם, ומכאן את רוב פרטי הגותו. בנסיבות שבהן אלימות, רוע וזוועות אנושיות נשקפים מחלוננו של ההוגה, רבים הסיכויים כי הגותו תהיה פסימיסטית ותחייב מנגנונים מרסנים של בני האדם. לעומת זאת, הוגה בתקופות של סובלנות ואחוה עשוי לראות את העולם בהשקפה אופטימית.¹

רבי יוסף-יצחק (תר"מ-תש"י, 1880–1950) עבר על בשרו את אחת התקופות החשוכות בהיסטוריה של המין האנושי. הוא סבל פיזית ונפשית בצורה בלתי-ניתנת לתיאור כמעט. הוא שימש למעשה מנהיג יהדות רוסיה בראשית שנות שלטונו האיומות של סטלין. מרוסיה הוגלה ובא לוורשה. שם ניצל ברגע האחרון ממכונת הרצח הנאצית.

מפתיע אפוא, שאדם שבמרו-עיניו ראה את התהומות שאליהן מסוגלים בני אדם להידרדר, סיכם את חייו בנימה האופטימית ביותר האפשרית. במה שאפשר לראות כצוואתו, במאמר האחרון שפרסם ערב 'הסתלקותו', ביקש משומעי לקחו להסתכל על האדם בדרך אחרת. להכיר כי במבנה הנפשי של האדם נטוע מקור להתעלות עצומה ואפשרות לשינוי. הגוף אמנם שרוי בגלות, אך הנשמה חופשית היא, והיא שצריכה לשמש כמשקפיים שדרכם

האדם מביט במציאות. העולם הוא כמו גן, ולא כמו תופת של שנאה, אלימות ויצרים רצחניים; והעולם, ובני האדם שבתוכו, יכולים וצריכים להשתנות.²

בהיותו בן ארבעים, בשנת תר"פ, 1920, נפטר ממחלת הטיפוס, כמעט בפתאומיות, אביו, הרבי החמישי של חב"ד, שלום-דובער שניאורסון, שכונה אדמו"ר הרש"ב. כבר בסיום ימי השבעה קיבל עליו יוסף-יצחק את ההנהגה תחת אביו. אלה היו השנים הראשונות שלאחר המהפכה הבולשביקית. מרכז חסידות חב"ד עבר ארבע שנים קודם לכן מהעיירה לובביץ', שבה פעלה החסידות, במחוז סמולנסק סמוך לגבול בלארוס, אל העיר רוסטוב, בדרום-מערב רוסיה. עזיבת לובביץ' באה בעקבות מאורעות מלחמת העולם הראשונה, והחשש שמא שלטונות רוסיה יפגעו במנהיגים יהודים לנוכח התקדמות הגרמנים.

מאז מהפכת אוקטובר, בשנת 1917, חוותה רוסיה שינויים מרחיקי לכת, שחלחלו בהדרגה לכל שכבות האוכלוסייה. מהזווית היהודית, הדיקטטורה הבולשביקית ראתה את הדת כאויב הקומוניזם. ולדימיר איליץ' לנין, מנהיג המהפכה, לקה בשבץ בשנת 1922 ושנתיים לאחר מכן מת. יוסף ויסריונוביץ' סטלין הצליח לרשת אותו ולהשתלט על השלטון כשליט יחיד, המטיל אימה על כל מתנגדיו. המשטר הסובייטי תחת סטלין ביקש ליצור אדם חדש. לאמונה היהודית ולפרקטיקה שלה לא היה מקום במסגרת עיצוב הזהות החדשה. היהודים, כמו בני דתות אחרות, נדרשו לנטוש את אמונתם, לאמץ דפוסי תרבות רוסיים ותפיסת עולם קומוניסטית. במשקפיים המהפכניים, זו היתה הדרך הנכונה לגבש את האומה הסובייטית. בתמורה לנטישת עולם התורה וחיי המצוות נשאה המהפכה הבטחה חיובית לכאורה. היהודים יכלו לזכות בביטול חוקי האפליה וליהנות ממוביליות חברתית על פי הישגים וללא משוא פנים.

רבי יוסף-יצחק זיהה היטב את הסכנה לעתיד העם היהודי ולזהות היהודית. במהרה נעשה אחד ממנהיגי הלוחמים להגשמת צורכי הדת ולשמירה על חינוך יהודי. עשייה זאת היתה אסורה בברית המועצות, ולכן נעשתה במחתרת.

במשך שבע שנים נאבק רבי יוסף-יצחק למען שימור פעילות דתית ברחבי

ברית המועצות. פעם אחר פעם עוכב או נעצר. בכל אחד מהמאסרים, כפי שתיאר רבי יוסף-יצחק בעצמו, הבהיר לחוקרים כי שום כוח לא ימנע ממנו להמשיך בדרכו לשימורן של הזהות היהודית והאמונה הדתית.³ נפוץ הסיפור כי כמה חודשים לאחר שקיבל עליו את הנהגת החסידות, נעצר בידי המשטרה. כאשר טען שלא יזוז מעמדותיו שלף אחד החוקרים אקדח, ונופף בו אל מול פניו. מבלי להניד עפעף ענה לו רבי יוסף-יצחק כי 'צעצוע' זה עושה רושם רק על מוגי לב שאין להם אלא עולם אחד וכמה אלים; "אבל אנחנו, שיש לנו א-ל אחד וכמה עולמות, 'צעצוע' זה אינו מבהיל אותנו ואף אינו עושה עלינו רושם".⁴

הכוונה של רבי יוסף-יצחק לא היתה כמובן לומר כי ליהודי יש שני עולמות בזמנים שונים. הסיפור הזה, שעליו חזר שנים לאחר מכן, בכמה הזדמנויות, חתנו, הרבי מנחם-מענדל שניאורסון, נועד לבטא את התודעה הכפולה שעל פיה חי הרבי יוסף-יצחק. תודעה דיאלקטית ולפיה ישנו העולם של המציאות הארצית וישנו עולם נסתר. שני העולמות הללו הם גם שני ממדים בחייו של האדם. ממד פנימי וחיצוני. והממד הפנימי משפיע על החיצוני. מי שחי את העולם הפנימי אינו חושש מהעולם החיצוני, שכן העולם החיצוני קשור בעולם הפנימי ומושפע ממנו.⁵

המשטר הסובייטי העמיק בהדרגה את שליטתו בכל תחומי חייהם של האזרחים. הבריחה לרוסטוב היטיבה רק בטווח המיידי. החל מאמצע שנות העשרים נרדפו חסידי חב"ד ברוסטוב בידי השלטונות הרוסיים וסבלו מהתנכלויות חוזרות ונשנות.⁶ פעילותו של רבי יוסף-יצחק היתה נתונה להשגחה צמודה של המשטר. בשנת תרפ"ד, 1924, נסע לביקור במוסקווה ושוב עורר את תשומת לבם של השלטונות בגין קידום פעילות דתית. הפעם היתה כוונה לעצרו לזמן ממושך יותר, אולם לבסוף הגיעו עמו להסכמה שאם יעזוב את רוסטוב, לא ייאסר. רבי יוסף-יצחק עקר ללנינגרד, וממנה המשיך ללא לאות בפעילותו. בשנת 1927 נאסר שוב, והכוונה המקורית של השלטונות היתה להוציאו להורג בירייה.⁷

בשל פרסומו כמנהיג המרכזי של יהודי ברית המועצות, הופעל על השלטונות לחץ בין-לאומי רב. הלחץ הניב פרי ועונש המוות הומר בגלות,

שהתגלגלה במהרה לשחרורו. לצד שמחת השחרור הבין רבי יוסף-יצחק מהר מאוד כי לא יוכל להמשיך לפעול תחת המשטר הסובייטי. באין ברירה יצא באותה שנה מרוסיה והתיישב בריגה, בירת לטביה, בעוד רוב חסידיו ותומכיו נותרים מאחור, במה שהתפתח כמשטר האימים הסובייטי. אולם גם במקום גלותו באירופה הוסיף לנהל את חסידיו בברית המועצות, ולרתום עסקנים ואישי ציבור רבים לטובת החזקת הפעילות הדתית וגיוס כספים לצורכי היהודים ברוסיה. יהודי העיר והחסידים שנשארו ברוסטוב הוסיפו לסבול מהתנכלויות בלתי-פוסקות, כמו שאר חברי התנועה החסידית ברחבי ברית המועצות.⁸ בשנת תש"ב, 1942, נכבשה העיר על ידי הנאצים, והללו טבחו באלפי היהודים שנותרו במקום. לאחר שנכבשה שוב רוסטוב על ידי הרוסים, פרסמו אלה כי מצאו קבר המוני שבו למעלה מחמישה-עשר אלף נרצחים.⁹

כתוצאה מפעילויותיו ומגדלותו התורנית הפך רבי יוסף-יצחק במהרה למנהיג מוכר ונערץ בעולם כולו. אמנם היו יהודים בודדים ששמרו על אמונתם וקיימו את מצוות היהדות תחת מכשח הלחצים הקומוניסטי, אולם כגוף מאורגן היתה חב"ד בהנהגתו הגורם היחיד שהתעקש על שימור חיים יהודיים. זרמים אחרים ויתרו בכורח המציאות על אמונת האבות או עזבו את המדינה. מאבקו על שמירת הזהות היהודית הביא לאיחוד אינטרסים גם עם קבוצות וגורמים יהודיים לא אורתודוקסיים, שביקשו לתמוך ביהודי ברית המועצות.

לצד פעילותו לשימור היהדות נודע רבי יוסף-יצחק כלמדן חריף, ששיחותיו ומאמריו היו אבן שואבת. מעבר לעיסוקו בעמקות תורת החסידות, תרומתו הגדולה היתה ביבליוגרפיה. הוא העניק ערך רב לשימור יומנים היסטוריים ולזיכרון של החוויה היהודית בעיירה המזרח-אירופית. רבי יוסף-יצחק שקד על מפעל שימור קפדני ורחב היקף של התפתחות החסידות, כמו הרגיש את התמורה הממשמשת ובאה.¹⁰ הוא העלה על הכתב, בלשון ספרותית וציורית, סיפורי חסידים וקהילות יהודיות, שנועדו לאפשר התקשרות מחודשת לרוח החסידית ולדפוסי המחשבה החסידיים במזרח אירופה, בתקופה שבה היתה נטייה בולטת להתבוללות או לנטישת הדת וערכיה, על פי רוב כתוצאה מהתחזקות כוחה של תנועת ההשכלה.

למרות מצבו הבריאותי הרופף, בשל מחלת כליות שממנה סבל, הספיק רבי יוסף-יצחק בסוף שנות העשרים לצאת למסע ארוך, שכלל ביקור בארץ ישראל ובארצות הברית. המסע נועד בחלקו כדי לגייס כספים לטובת יהודי ברית המועצות, ובחלקו כדי לבחון אפשרות להעתיק את מגוריו ואת מרכז החסידות לצפון אמריקה. לטקס הפרידה שנערך לכבודו בתל אביב באו כחמש מאות תומכים מרחבי הארץ. חמישה-עשר אוטובוסים ליוו אותו בצאתו לעבר תחנת הרכבת בלוד, וממנה המשיך ברכבת למצרים ומשם לארצות הברית. המונים קיבלו את פניו גם בהגיעו לנמל ניו יורק, וממנו המשיך למסע ברחבי ארצות הברית, שכלל בין היתר את מילווקי, בולטימור, שיקגו, דטרויט וסנט-לואיס.

כששב ממסעו בארצות הברית החליט רבי יוסף-יצחק להישאר באירופה, ולזנוח את התוכנית לעבור לגור בארצות הברית. בשנת תרצ"ג, 1933, העתיק את מגוריו מריגה לוורשה, בירת פולין ומרכז החיים היהודיים באירופה באותן שנים. שלוש מאות ושישים אלף יהודי ורשה בשנים שלפני מלחמת העולם השנייה התחלקו לתנועות אידיאולוגיות רבות, ובהן אגודת ישראל, המזרחי, הבונד, החלוץ, פועלי ציון שמאל, השומר הצעיר והרוויזיוניסטים. ורשה היתה גם מוקד של העולם החרדי בכלל והחסידות בפרט, ואדמו"רים רבים התגוררו בה. שתי מגמות בלטו בבירת פולין ודרשו התמודדות מתמדת. האחת היתה עוני מחפיר של מחצית מהאוכלוסייה היהודית, בדרך כלל זאת ששמרה על אורח חיים דתי. השנייה היתה התבוללות גוברת והולכת של יהודים רבים, בעיקר מהשכבות המבוססות יותר. שכיחות המרת הדת בוורשה באותן שנים היתה הגדולה ביותר באירופה המזרחית.¹¹

רבי יוסף-יצחק נדרש בשנים האלה לעמוד לפני האתגרים שהציבו שתי הבעיות, העוני החרדף מזה ומגמות החילון וההתבוללות מזה. העוני והיקפי ההתבוללות היו זדים לו. אף על פי שבשנותיו האחרונות בברית המועצות סבל ממצוקה כלכלית ניכרת,¹² רוב ימיו נהג בהרחבה ולא אהב את הצמצום, לפחות לא כלפי חוץ. היהדות, לדירי, לא היתה צריכה להיראות בזבזנית, אך גם לא סגפנית נטולת אטרקטיביות.¹³ פעילותו בוורשה היתה קצרת יומין. שנתיים בלבד לאחר שהחל להתבסס בה, בשנת תרצ"ה, 1935, נאלץ לעזוב

את העיר, בעצת רופאיו ומחמת מחלתו, לעיירה הקטנה אוטבוצק, והעתיק אליה גם את הישיבה שעמד בראשה, ישיבת 'תומכי תמימים'.

אקלימה הנוח והיערות הרבים בסביבתה הפכו את אוטבוצק, המרוחקת כ-24 קילומטרים מוורשה, למרכז בריאות ונופש מבוקש. בתקופה שבין מלחמות העולם התפתחה הקהילה היהודית במקום. חסידים רבים נהגו לבוא לעיירה בחגים ובסופי שבוע, ורבים אף השתקעו בה. רבי יוסף-יצחק הספיק לעזוב את אוטבוצק זמן קצר בטרם נפלה בידי הנאצים, בסוף חודש ספטמבר 1939, כשנחרץ גורלם של שנים-עשר אלף יהודי האזור. הם נכלאו בגטו ורובם נשלחו למחנה ההשמדה בטרבלינקה. הוא הצליח לשוב לוורשה כמה ימים לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה, במטרה להמשיך משם לריגה, בירת לטביה. הדרך לוורשה היתה קצרה יחסית, ומטרתו היתה לנסות להציל כמה שיותר מן הספרים יקרי הערך שהוחזקו בספרייתו בוורשה.¹⁴ במהרה התברר כי ההחלטה שלא לברוח מיד מפולין היתה כמעט הרת אסון.

ב-1 בספטמבר 1939 החלה גרמניה בהפצצות כבדות של ערי פולין, ובראשן ורשה. בתוך שבוע כותרה ורשה בידי הגיסות הגרמניים. למרות היעדר מזון, ציוד, תרופות ומקלטים, העיר עמדה במצור במשך שלושה שבועות. אולם כעבור פחות מחודש מתחילת המלחמה נפלה ורשה והוגדרה כאזור תחת כיבוש גרמני. ב-4 בנובמבר 1939 כבר נתקבלה ההוראה להקים אזור מגורים ייעודי ליהודי העיר. פחות משנה לאחר מכן, ב-12 באוקטובר 1940, נאסר על היהודים להתגורר בעיר מחוץ לאזור הגטו.

רבי יוסף-יצחק וכמה מחסידיו הסתתרו מפני הפצצות הנאצים. שמועה שהוזמה נפוצה בקרב החסידים כי הרבי לכוד בהריסות בית והוא פצוע קשה.¹⁵ בזמן ההפצצות הכבדות היה יושב וכותב ביומנו חידושי תורה. בימי חג הסוכות אף דאג להקמת סוכה.¹⁶ עדי ראייה מספרים כי הפצצות הרעידו את האדמה, ואילו הוא היה ממוקד בלימוד. כמו באירוע של האקרה שכוון לראשו בידי החוקר הרוסי, גם כעת, ההתרחשויות החיצוניות דחפו אותו להעמיק ולבקש להבין את המבנה הפנימי של העולם ואת השורש הנסתר של האירועים. סופו של רבי יוסף-יצחק היה אמור להיות דומה לזה של מאות אלפי היהודים שנספו בגטו עם עשרות מאדמו"רי פולין ומקורביהם.

אולם לחץ בין-לאומי שהפעילו חסידי חב"ד בארצות הברית הביא, לאחר מערכת מפתיעה, סבוכה ומפותלת של התרחשויות, להצלת הרבי מוורשה הכבושה, מבין ציפורני הנאצים, בדצמבר 1939, כחודשיים לאחר הכיבוש. סיפור הצלתו המופלא של רבי יוסף-יצחק נכתב כספר, ואף עובד לסרט.¹⁷ הוא ניצל באמצעות מסע לחצים שהפעילה אגודת חסידי חב"ד בארצות הברית על הממשל האמריקני. מהממשל פנו לראש המודיעין הצבאי הגרמני, האדמירל וילהלם קנריס, בבקשה שישתדל לחלץ את רבי יוסף-יצחק שניאורסון מהעיר הכבושה. מנימוקים שונים החליט הקצין הנאצי להיעתר לבקשה ושלח למשימה את אחד מפקודיו, רב-סרן ארנסט בלוך, קצין נאצי מעוטר בוורמכט הגרמני, ששירת כסוכן מודיעין אך גם היה בן לאב יהודי. זה הסתובב בוורשה כמה ימים, מלווה בקבוצת חיילים גרמנים, כשהוא מנסה לשכנע יהודים שפגש לכוון אותו לעבר מקום המסתור של רבי יוסף-יצחק. מובן שהכול חששו לסייע לו, עד שבאמצעות קשר מיוחד נודעה לרבי יוסף-יצחק כוונת החיפושים והוא חבר לאותו בלוך. למרות המצב המסוכן התעקש רבי יוסף-יצחק שיצאו איתו עוד עשרים איש, נוסף על בני משפחתו. בלוך נחרד מהבקשה המפתיעה, ובאין ברירה נאלץ להיענות לה. הוא אף נדהם מכך שהמזון שהביא לקבוצה, גבינה ונקניקים מעושנים, נדחה על ידיהם מנימוקי כשרות. הרבי גם לא הסכים להחליף את בגדי האדמו"ר בבגדים אחרים לשם הסוואה לצורך הבריחה מוורשה. הנסיעה מוורשה לעבר הגבול המזרחי של פולין, ומשם לריגה, לא היתה אפשרית בשל המלחמה שהשתוללה במלוא עוצה במזרח פולין. לא היתה ברירה אלא לעבור דרך ברלין, הבירה הנאצית, גוב האריות, ומשם לצאת מגרמניה. בתום הכנות קצרות והדרכה של הקבוצה יצא רבי יוסף-יצחק עם חסידיו, בליווי מיוחד של חיילים גרמנים, דרך ברלין לריגה. בדרך לברלין נתקלו כמה פעמים בחיילי אס-אס, באנשי הגסטפו, במחסומים ובביקורות. בכל פעם הצילים בלוך, שדיבר בטון תקיף וסמכותי ודרש מאנשי המחסום לפנות את הדרך כדי שיוכל להוביל את הרבי ואנשיו לחקירה רחופה במטה הראשי של הביון הנאצי בברלין, כשהוא מציג מסמך הנושא את חתימת מפקדו, קנריס. בריגה נשאר רבי יוסף-יצחק חודשיים וחצי. בזמן הזה הושגו היתרי יציאה

מאירופה ואשרות כניסה לארצות הברית. מריגה עוד הספיק הרבי לפעול לחילוץ ספרייתו. את בירת לטביה עזב באחת הטיסות האחרונות לסטוקהולם, ומשם המשיך באונייה לארצות הברית. גם ההפלגה לארצות הברית היתה רוויה סכנות ומכשולים. הנתיב היה רצוף אלפי מוקשים ימיים, שהוטלו בים הבלטי, ועשרות ספינות קרב גרמניות ששטו במטרה להטביע כלי שיט של בעלות הברית. גם ספינות שהניפו דגל ניטרלי לא היו חסינות מהטבעה. בשל תקלה טכנית התעכבה האונייה בברגן שבנורווגיה, כחודש לפני שגרמניה פלשה לדנמרק ולנורווגיה. שלושים ושתיים צוללות גרמניות נשלחו לחופי נורווגיה כהכנה לפלישה. פעמיים עצרו צוללות גרמניות את הספינה הגדולה, ובשני המקרים ערכו בה חיפושים וחקרו את הקברניט.¹⁸ מקץ תריסר ימי הפלגה, ב-19 במרס 1940, הגיעה ה'דרוטינגהולם' משוודיה לנמל ניו יורק.

ההצלה של רבי יוסף-יצחק נתפסה על ידי החסידים לא רק כבעלת משמעות אישית, אלא כפעולה הנושאת חשיבות מבחינת העם היהודי ואפילו העולם כולו. זאת בעיקר בשל התפקיד המשמעותי של רבי יוסף-יצחק בעיני החסידים במאבק על שימור היהדות בתקופה סוערת כל כך ובהפצתה של תורת החסידות. ההזדמנות שנקרתה לפני רבי יוסף-יצחק להציל מהתופת את עצמו, את משפחתו ועשרים מחסידיו, שימשה בעיני החסידים אות שתפקידו למען שימורם וקידומם של ערכי היהדות לא הסתיים.

מכתבי רבי יוסף-יצחק בולט שגם הוא האמין כי יציאתו מאירופה היא מחויבות שעליו לשאת על מנת להמשיך בתפקיד המוטל על כתפיו. ביום שבו עזב את ריגה, בדרכו מוורשה, כתב מכתב כללי לחסידים שבאירופה, ובו הדגיש כי כל המתרחש הוא תוצאה של השגחת הבורא, וכי על אף יציאתו מאירופה לארצות הברית, הוא נשאר מחובר לחסידיו ברוחו ויוסיף לנסות לדאוג להם ממקום מושבו.¹⁹

בעת שהסתתר מההפצצות קשה היה להעריך את הטבח ההמוני שעתיד להתרחש בוורשה בשנים הבאות. בזמן שיצא, גרמניה רק החלה בכיבוש פולין, ויעברו עוד שנתיים לפחות עד שהמשרפות יעברו במלוא הקיטור. אולם מכתביו של רבי יוסף-יצחק מסגירים כי באותה נקודת זמן העריך שאסון גדול מתרגש על העם היהודי. מכתבים רבים שלו מלמדים כי אף

על פי שהיה חולה, כמעט משותק בחצי גופו ותשוש, ניסה במרץ רב להפעיל את מלוא כוח השפעתו למען המשפחות היהודיות באירופה. בזמן הצלתו הוא עורר גם את חסידיו לברוח ולהציל עצמם. קבוצה גדולה מתלמידי הישיבה אכן הצליחה להימלט מאוטבוצק לוויילנה, בירת ליטא, אלא שאף מדינה לא הסכימה לקבל את התלמידים לשטחה. הרבי שיגר מכתבים לרבנים, לאישי ציבור ולארגונים יהודיים וכין-לאומיים, כדי לסייע בהצלת הצעירים. ארצות הברית לא הסכימה להעניק לקבוצה אשרות כניסה. משנחסם הערוץ האמריקני ניסה רבי יוסף-יצחק להשיג מאה אשרות עלייה מהבריטים לארץ ישראל או לקנדה, מהלכים שלבסוף לא יצאו אל הפועל. התוכנית שהעלה הרבי היתה שהקבוצה תצא למוסקווה, הבירה הקומוניסטית, ומשם יהיה סיכוי טוב יותר שתשיג אשרות כניסה לארצות הברית. הקבוצה ניצלה לבסוף מגיא ההריגה לאחר מסע לחצים בלתי-פוסק. הצעירים ומדריכיהם קיבלו אשרות כניסה ליפן, וממנה גורשו לשאנגחאי.²⁰

בשנים הבאות ניכר כי האובדן הגדול בשואה והשמדת יהודי אירופה השפיעו על תודעת הרחיפות ועיצבו את דרכי הפעולה שבהן בחרו רבי יוסף-יצחק וממשיך דרכו הרבי מנחם-מענדל שניאורסון לפעול להפצתם של ערכי היהדות ושל רעיונות הקבלה והחסידות.

אמריקה אינה שונה

על הרציף בניו יורק המתינו אלפים לקבל את פני הרב המפורסם. משלחת של פקידי הגירה עם נציג ראש עיריית ניו יורק והמקורבים לרבי יוסף-יצחק יצאה אל האונייה בסירה. הרבי ירד אחרון מהאונייה וביקש מחסידיו להתפלל לשלומם של היהודים באירופה ולהתגייס כדי לסייע להם בכל דרך.²¹ מיד עם בואו הודיע כי ישיבת 'תומכי תמימים', הישיבה המרכזית לחסידים שייסד אביו בלובביץ', תיפתח בניו יורק. עוד מיהר להכריז כי מכאן הוא מתכוון להמשיך בעבודתו בקידום מחשבת היהדות והאמונה היהודית. אמריקה, אמר, אינה שונה. אמריקה אינה שונה מרוסיה או מפולין או מארץ ישראל בכל הנוגע לחיים יהודיים. עמדתו זו דחתה את הרעה

הרווחת על הפתיחות ועל סגנון החיים השונה באמריקה. בעיניו, 'העולם החדש' מתאים ונועד לחיי תורה ומצוות בדיוק כמו 'העולם הישן'.²²

מאז הגיעו לארצות הברית חיפשו חסידיו של רבי יוסף-יצחק מבנה שיתאים למגורי רבם, אך גם ישמש בית כנסת ובית מדרש, ויהיו בו עוד חדרים לפעילות. לאחר כמה חודשים מצאו את בניין 770 איסטון פארקווי (Eastern Parkway) בניו יורק, בשכונת קראון הייטס (Crown Heights).

בשנות הארבעים היתה קראון הייטס שכונת פרורים מודרנית, בעלת צביון יהודי מובהק. חיבור השכונה ברכבת תחתית לאזורי העבודה במנהטן הפך אותה למקום מגורים מתאים במיוחד לבני המעמד הבינוני. עד שנות השישים, שמונים ותשעה אחוזים מתושבי השכונה היו לבנים, ולצדם קבוצה קטנה אך גדלה והולכת של אפרו-אמריקנים. קרוב לשישים אחוזים מאוכלוסיית השכונה, כשבעים וחמישה אלף איש, היו יהודים. קיבוץ זה של יהודים הפך את קראון הייטס לאחד הריכוזים היהודיים הגדולים בניו יורק. פעלו בה מאות בתי כנסת, ישיבות ומוסדות יהודיים אחרים. המיקום נראה מתאים להקמה מחודשת של מרכז החסידות.

הבניין בן שלוש הקומות היה אידיאלי לצורכי רבי יוסף-יצחק, המרותק לכיסא גלגלים, שכן היתה בו מעלית שיכלה לסייע לניידותו, דבר חריג באותם זמנים. גם מחירו של הבניין ותנאי התשלום היו אטרקטיביים. הבניין נבנה רק שבע שנים לפני רכישתו, בשנת 1933. בנייתו עלתה כמאתיים אלף דולר, סכום גדול יחסית לאותן שנים. הוא נבנה בסגנון אירופי ישן באיכות גבוהה. הדלתות עשויות עץ אלון כבד ומעוטרות נחושת. הרצפה רוצפה באריחים שיובאו מאיטליה. החדרים בקומות העליונות רוהטו וחופו עץ מלא, וכמותם גם שני החדרים שבחזית הקומה הראשונה.

מסיבות שונות, על אף ההשקעה, הוצע הנכס למכירה בסכום המגוון של שלושים אלף דולר בלבד. החסידים הזדרזו לרכוש את הבניין, על פי הוראת רבי יוסף-יצחק. למרות המחיר הנמוך, מצבם הכלכלי של החסידים הקשה עליהם לקנות את הבניין במזומן, וגם לאחר שחלפו עשר שנים מיום הקנייה של הבית עדיין נותר חוב בסך כעשרת אלפים דולר, שמנע את העברת המבנה באופן רשמי לרשות חב"ד.²³

רכישת הבניין על ידי חסידי חב"ד עוררה תרעומת בקרב תושבי השכונה.

חלקם לא ששו לקבל את רבי יוסף-יצחק ואת חסידיו, יוצאי אירופה הישנה. הם טענו כי פתיחה של בית כנסת אורתודוקסי נוסף ושל ישיבה נוספת בשכונה היוקרתית תוריד את ערך הדירות באזור. אולם גם עצומה שהחתימו עליה המקומיים לא הצליחה לסכל את העסקה. רבי יוסף-יצחק עזב את המלון שבו שהה במנהטן ועבר להתגורר בבניין 770, בקומה השנייה. באותה קומה קיבל את אורחיו לפגישות. שם שכנו חדר המנוחה שלו וחדר המנוחה של רעייתו, חדר אוכל ומטבח. בקומה הראשונה מוקם חדר עבודתו ואולם תפילה קטן יחסית, שזכה לכינוי 'הזאל הקטן' (האולם הקטן).

בקומה הראשונה מוקמו גם שני חדרי משרדים קטנים יחסית, לשימוש הארגונים שהקים רבי יוסף-יצחק עם בואו לארצות הברית – 'המרכז לענייני חינוך', שנועד לרכז את הפעילות החינוכית של תנועת חב"ד בארצות הברית, ו'מחנה ישראל', מעין ארגון חברים התומך בקידום חיי תורה ומצוות. בראשות שני הארגונים הללו יציב לימים רבי יוסף-יצחק את חתנו, מנחם-מענדל שניאורסון.

בניין 770 נהפך במהירות למטה העולמי של תנועת חב"ד-לובביץ' ולמרכז העצבים של התנועה. ממקום זה, בשנים המשמעותיות בהיסטוריה של העם היהודי, ימי השואה הקודרים ולאחריהם ימי הקמת מדינת ישראל, המשיך רבי יוסף-יצחק לנהל תכתובת ענפה עם יהדות העולם וניסה לעזור לפליטים שהצליחו לברוח מאירופה.

בעשור האחרון לחייו, שבו התגורר בארצות הברית, אף על פי שהיה מוגבל בתנועה וסבל מכאבים עזים, ביקש לקדם תהליכי תשובה ותחייה של חיי תורה ומצוות, תוך שהעמיד במרכז הגותו את תפיסת הגאולה המתדפקת בשער. התעקשות זו הפחיתה מהפופולריות שלו בקרב קבוצות יהודיות קונסרבטיביות ורפורמיות. כל עוד היה בברית המועצות לא איים על יהדותם, אך כאן, בארצות הברית, נתפס כמוליך קו שאינו מתפשר מול המציאות החדשה.

ובכל זאת זכה להערכה רבה הן בארצות הברית הן מחוצה לה. עדות למידת השפעתו היא הדרך שבה קיבל את אזרחותו האמריקנית. בשל מצב בריאותו באה לבניין 770, ביום חמישי, 17 במרס 1949, משלחת מיוחדת

מטעם ממשלת ארצות הברית כדי להעניק לו את האזרחות. כדי לאפשר את ביקור המשלחת נחקק חוק מיוחד, שהתיר להעניק אזרחות לאדם בביתו בלי שיחויב להתייצב במשרדי הממשלה.

מחירי הדירות הגבוהים בשכונה לא אפשרו לחסידים שהיגרו לארצות הברית מאירופה לקנות דירות בשכונה. לכן בשנים הראשונות של מגורי רבי יוסף-יצחק בבניין 770 כמעט לא היו חסידים שהתפללו בבית מדרשו. המתפללים היחידים שהתאספו במקום בשבתות היו תלמידי ישיבת 'תומכי תמימים' שהוקמה בבניין, ומקצת מתושבי השכונה שתרזו אחר תפילה בסגנון החסידי, שהתקיימה, כנהוג בחב"ד, בשעה מאוחרת יחסית של בוקר שבת, בשעה עשר.

בקומה השלישית של הבניין התגוררו לצדו בתו הבכורה חנה ובעלה שמריה גוראריה, שיצאו עמו מאירופה הבוררת. כעבור קצת יותר משנה הצטרפו אליו בתו השנייה חיה-מושקא ובעלה, מנחם-מענדל שניאורסון. הבת הצעירה, שיינה, ובעלה מנחם-מענדל הורנשטיין, לא הצליחו להיחלץ מאירופה, על אף המאמצים הכבירים לשחררם. הם נספו במחנה ההשמדה טרבלינקה קודם שקיבלו את אשרות הכניסה לארצות הברית.

בבוקר יום שבת, י' בשבט תש"י, 28 בינואר 1950, בהיותו בן 69, השיב רבי יוסף-יצחק שניאורסון את נשמתו ליוצרו. בשעה שבע ורבע עוד ביקש שיובילו אותו אל החדר שבו היה מקבל את מבקריו לפגישות ב'יחידות'. הוא סקר במבטו את קירות החדר, הריהוט, הרצפה, התקרה, וביקש שיחזירו אותו למיטתו. חצי שעה לאחר מכן חש ברע.

בשעה שבע ארבעים וחמש ירדה לבית הכנסת בתו הבכורה, חנה גוראריה, ודיווחה שאביה נמצא בחדר השינה שלו בקומה השנייה ומצבו קשה מאוד. ד"ר אברהם זליגסון, חסיד ורופא, הגיע אל רבי יוסף-יצחק בתוך דקות אחדות. בשעה שמונה ושבע דקות קבע ד"ר זליגסון את מותו של רבו.²⁴ חודשיים קודם לכן עבר רבי יוסף-יצחק התקף לב, שנגרם בשל סתימה בעורק קטן בלבו. במהלך אותו אירוע הזריק לו ד"ר זליגסון שתי זריקות לדילול הדם. הפעם, העריך זליגסון, התקף הלב שעבר היה קשה יותר ועורק מרכזי נסתם בלבו.²⁵

בזמן הפטירה שהו בחדר בני משפחתו – רעייתו, בתו הבכורה שהזעיקה את הרופא, בעלה ובנם, נכדו של הרבי, שלום-דובער בן העשרים ושבע, שפונה בארי.²⁶ השמועה על פטירתו של רבי יוסף-יצחק פשטה במהירות. עשרות חסידים ותלמידי ישיבה התקבצו בבית המדרש בקומה הראשונה בבניין 770.

בשל הלכות השבת לא היה ניתן לקדם את הקבורה או להזיז את הנפטר. תלמידי הישיבה שהחלו להתקבץ בבניין הזדעזעו מעוצמת הידיעה שהנה רבם האהוב 'הסתלק' מן העולם, וגופתו שוכבת לה ממש בחדר מעליהם. בחודשים האחרונים ידעו כי רבם חולה וכי מצבו אינו פשוט, אולם לא האמינו שהרגע המר יגיע מהר כל כך. בעיניים דומעות ובלבבות שנפער בהם חלל עצום לא פסקו מלקרוא פרקי תהילים סביב מיטת הנפטר ובכית המדרש.²⁷

אחד התלמידים תיאר ביומנו כי "כל אחד נדחף לפרוודור הקטן, בקומה השנייה, לראות כמו עיניו היכן שוכב הרבי. הדלת בחדר המיטות פתוחה, התמונה ברורה, על המיטה העומדת באלכסון קצת, תחת סדין לבן... הלב מתכווץ, העיניים דומעות, מחשבה רודפת מחשבה, מה קרה? איך קרה? איך זה קרה? העיניים רטובות אצל כולם, ממשיכים לומר תהילים".²⁸

חתנו, הרב מנחם-מענדל, בא מביתו זמן קצר לאחר הפטירה. בפנים חתומות הורה לנאספים להזדרז לטבול במקווה. כמה מהנוכחים שנתקפו בהיסטריה ופרצו בצעקות נתבקשו על ידיו להירגע ולשמור על איפוק, מכיוון שהאבל אסור בשבת.²⁹ הוא ביקש שבחדר ליד הנפטר יאמר תהילים רק מי שטבל את גופו, ושיהיה ככל עת מניין סביב הנפטר.

בשעה תשע וחצי לערך, כשעה לאחר שהגיע, עזב מנחם-מענדל את חדרו של חמיו ובא למקווה הטהרה. עיניו היו אדומות מבכי, אף שהשתדל שלא לבכות ברכים ביום השבת.³⁰ הוא טבל במהירות ושב אל חדרו של רבי יוסף-יצחק. במשך כל שעות היום, עד צאת השבת, לא מש ממיטתו, כששפתיו מלחשות פסוקי תהילים. שאר החסידים התפללו בקצרה את תפילת השבת, סעדו סעודה חטופה ושהו לפרקים בקומה הראשונה והשנייה. מיד בצאת השבת התקשרו מבניין 770 לכל קהילות החסידים בעולם. אלפים התקבצו במקום כדי לברר אם השמועה אמיתית ומתי מועד ההלוויה. ראשוני הבאים היו משכונת ויליאמסבורג ומשאר השכונות היהודיות בניו

יורק. במהלך הלילה החלו לזרום חסידים מערים אחרות בארצות הברית ובקנדה. מאחר שהשבת, כאמור, אסורה באבלות ובבכי פומבי, צאת השבת אפשרה לחסידים ולבני המשפחה להפגין את רגשותיהם.

זקני החסידים התכנסו לדון בסדרי ההלוויה והטהרה, כשהם מתייעצים עם מנחם-מענדל בשאלות שהתעוררו. במשך כל הלילה נותרו החסידים ערים. מנחם-מענדל בדק את התכריכים שתפרו כמה מתלמידי הישיבה, ה'תמימים', והשגיח על ההכנות לקראת הקבורה.

אנו למדים על מידת הצלחתו של מנחם-מענדל לשלוט ברוחו ולכוון את ההתנהלות כבר בשעות הראשונות שלאחר הפטירה, מאפיזודה מעניינת שהתרחשה במוצאי שבת. אחד מתלמידי הישיבה, אברהם ויינגרטן, היה אמור להתארס, או מדויק יותר לערוך את סעודת 'קישורי התנאים', שבה שתי המשפחות מציינות את הקשר ביניהן ואת המחויבות של בני הזוג זה לזו להקים בית יהודי. כחצי שעה לפני תחילת האירוע נודע לו על הפטירה, והוא רץ לבניין 770 להתייעץ עם אחד מזקני החסידים, שמואל לויטין, שיאמר לו מה עליו לעשות. זה הפנה אותו אל מנחם-מענדל, חתנו של רבי יוסף-יצחק. מנחם-מענדל לא המתין שהבחור הצעיר יברר עמו כיצד עליו לנהוג. הוא מיהר לשאול אותו מה הוא עושה כאן, והורה לו להשלים את 'קישורי התנאים' עוד באותו הערב.³¹ בתוך הכאב הגדול על 'הסתלקות' רבו, מורו וחוננו, הציב מנחם-מענדל בראש את העיקר על פי מחשבת היהדות – הזוגיות והנישואים, כמהלך המקדם את השלמות האישית ואת ההמשכיות של העם היהודי, ולכן אסור בדחייה, למרות האבל הכבד.

משעות הבוקר החלו להצטופף בחזית בניין 770 מאות חסידי חב"ד ובני חסידויות אחרות, אנשים שהעריכו את פועלו של רבי יוסף-יצחק וסקרנים. ה'דיילי ניוז', ה'דיילי מירור' וה'ניו יורק טיימס' דיווחו כי שלושה מארבעת הנתיבים של איסטון פארקווי, בין קינגסטון ושרדות ברוקלין, נחסמו במהלך ההלוויה, כאשר שלושת אלפים משתתפים גרשו את הרחוב והמדרכות מול בית המדרש.³²

בשעה שתיים ורבע בצהריים הגיע מסע ההלוויה לחלקה היהודית בבית הקברות על שם מונטיפיורי, ברובע קווינס, מרחק של כארבעים דקות

נסיעה מבניין 770. הארון הוצא מהרכב ואחריו צעדו שני החתנים. אחריהם השתרכו בני המשפחה וזקני החסידים, ולבסוף הקהל הגדול. כחלק מהמסורת החב"דית לא נישאו הספרדים במהלך הלוויה.

למראשות הקבר הונחה שקית עפר מארץ ישראל. עם סתימת הגולל אמר הרב מנחם-מענדל בקול סדוק את תפילת צידוק הדין מתוך הסידור. הוא וגיסו קראו קריש וההלוויה החלה להתפזר.³³ דיווחי העיתונות היהודית והכללית על 'הסתלקותו' של רבי יוסף-יצחק עסקו במחלה שהכריעה אותו, בפרקי חייו לאחר עזיבתו את ברית המועצות ובמאמציו לייסד ישיבות באמריקה ובישראל.

מנחם-מענדל חזר הישר אל חדרו, בקומה הראשונה בבניין 770. הוא נמנע מלסגור את הדלת, כנראה כדי להורות שדלתו פתוחה אם מישהו ירצה להיכנס לשאול, להתייעץ או לנחם. מנחם-מענדל ושמריו גוראריה לא היו אבלים במובן ההלכתי המובהק, אך ראו עצמם כבניו של רבי יוסף-יצחק ונהגו מנהגי אבלות. במהלך ימי השבעה התפלל כל אחד מהחתנים בנפרד, כמקובל בחסידות, כדי שיוכל לקיים את הנוהג שאבל משמש במהלך כל השנה, למעט בשבתות ובחגים, שליח הציבור המוביל את התפילה.

מאז היווסדה, על פי רוב לא נהגו ראשי חסידות חב"ד להותיר אחריהם צוואה הקובעת מי יהיה היורש. מי שהיה ראוי לתפקיד היה צריך להיבחר ולהתקבל על ידי החסידים. המנהיגות גם לא עברה בהכרח מאב לבנו. כשמייסד החסידות הכללית, הבעל-שם-טוב, נפטר, נתמנה בתחילה במקומו בנו, צבי, אולם כעבור שנה העביר את ההנהגה לבכיר תלמידיו של אביו, המגיד דב-בער ממזריטש. עם פטירתו של המגיד קיבלו החסידים לרבי את רבי מנחם-מענדל מוויטבסק, מתלמידי המגיד.³⁴ כשזה החליט לעזוב את רוסיה ולעלות לארץ ישראל, בראש קבוצה בת שלוש מאות חסידים, ירש את מקומו כמנהיג החסידים ברוסיה רבי שניאור-זלמן מליאדי, גם הוא מבכירי תלמידי המגיד ממזריטש, אם כי היה הצעיר שבהם. הוא ייסד את חסידות חב"ד וחיבר את ספר התניא, ספר היסוד של החסידות.

לא בקלות השתכנע שניאור-זלמן מליאדי לקבל עליו את ההנהגה. סירובו המתמשך להעמיס על כתפיו את התפקיד אפיין על פי רוב גם את ממשיכי

דרכו. בנו, דובער, המכונה 'אדמו"ר האמצעי', נכנס לתפקידו כנשיא החסידות רק לאחר מסע שכנועים של שלושה חודשים מצד החסידים. היו לו שני בנים ושש בנות, ובכל זאת קהל החסידים העדיף למנות אחרי פטירתו את חתנו, רבי מנחם-מענדל שניאורסון, שעל שמו קרוי הרבי מלובביץ', ושנודע בכינויו ה'צמח צדק'. שנה וחצי עמלו החסידים לשכנע את ה'צמח צדק' לקבל עליו את התפקיד, ובכל אותה תקופה מיאן, עד שלבסוף נעתר למשלחות החסידים שבאו אליו, והתנה את קבלת ההנהגה בכך שלא ייפנו אליו בבקשות לעצות גשמיות אלא שיקבל רק פניות בענייני חסידות ורוחניות.

ל'צמח צדק', הנשיא השלישי של תנועת חב"ד, היו שבעה בנים. הבן הבכור סירב לקבל עליו תפקיד הנהגה, ובן אחד נפטר בעודו צעיר. שאר חמשת הבנים שימשו אדמו"רים. ה'צמח צדק' הותיר צוואה שבה קבע כי דווקא בנו הצעיר, שמואל שניאורסון, המכונה מהר"ש, ימלא את מקומו כמנהיג חסידות חב"ד בעיירה לובביץ'. למחרת היו ארבעה בנים ושתי בנות. ממשיך דרכו, הרבי החמישי של חב"ד, שלום-דובער שניאורסון, המכונה רש"ב, היה בנו השני. הוא אמנם סומן במהרה על ידי החסידים, אולם ארכו אחת-עשרה שנים מפטירת אביו עד שהסכים לקבל עליו את תפקיד נשיא החסידות. זה היה פרק הזמן הממושך ביותר שבו נותרה החסידות בלי מנהיג רשמי בראשה.

המקרה של הרבי השישי, יוסף-יצחק, היה יוצא דופן במידת מה. הוא היה הבן היחיד של הרש"ב, וסביבו לא היה אף מועמד אחר בעל שיעור קומה, שנראה ראוי למלא את התפקיד. אביו הכיר במציאות זאת וסימן אותו כממשיך דרכו. כבר ביום השביעי לשבעה של אביו התמנה לתפקידו, לאחר שנשא לפני החסידים מאמר חסידות עמוק, שסימל את נכונותו לקבל עליו את השליחות. כמנהג אבותיו, גם רבי יוסף-יצחק לא הותיר אחריו צוואה הקובעת מי יהיה יורשו. הוא הותיר את ההחלטה בידי החסידים. אמנם אפשר לאתר סימנים להעדפותיו האישיות ולהערכתו העצומה לחתנו מנחם-מענדל, אולם לא נמצאה כל קביעה ברורה ונחרצת מצדו בנושא.

התקופה שקדמה ל'הסתלקותו' של רבי יוסף-יצחק היתה כאובה במיוחד לחסידים המעטים שהתגוררו בניו יורק. החסידים, כדרכם, לא האמינו

שהקץ יגיע מהר כל כך. הם היו בטוחים שרבי יוסף-יצחק ינהיג את התנועה עד הגאולה השלמה. עם זה, כבר בזמן שרבי יוסף-יצחק היה מרותק למיטתו היה ברור כי אחד מחתניו יירש אותו.

שניאור-זלמן גוראריה היה חסיד בולט של הרבי השישי, חבר הנהלת קה"ת (קרני הוד תורה), הוצאת הספרים הרשמית של החסידות, וחבר אגודת חסידי חב"ד העולמית. בשנת תרפ"א, שלהי 1920, התייתם מאביו, ורבי יוסף-יצחק פרש עליו את חסותו ודאג ללימודיו. הוא היה החסיד היחיד שהשתתף בכל שלוש החתונות של בנות הרבי. בן דודו, שמריהו גוראריה, התחתן עם בתו הבכורה של הרבי.

שניאור-זלמן גוראריה מספר כי באחד הימים שקדמו ל'הסתלקות' רבי יוסף-יצחק, הוא נתקל בשני חתני הרבי מסתודדים בירכתי פרוזדור קומת הכניסה לבניין 770, לאחר שחלה החמרה במצבו הבריאותי של הרבי. הוא סנט בשניהם בחיך: "הרבי עוד 'יסדר' את שניכם, יבריא ויארץ ימים עד ביאת גואל צדק."³⁵

שמריהו גוראריה היה החתן המבוגר יותר. עם נישואיו לבתו הבכירה של רבי יוסף-יצחק מונה למנהל בפועל של רשת ישיבות 'תומכי תמימים', רשת הישיבות שפעלה תחת הנהלת חסידות חב"ד. ברוב שנות שהייתו של רבי יוסף-יצחק באירופה, שמריהו גוראריה שימש יד ימינו וליווה אותו במרבית נסיעותיו.

מנחם-מענדל היה החתן הצעיר יותר. אולי גם העובדה שקיפל את זקנו גרמה לו להיראות צעיר מגילו.³⁶ בעשר השנים האחרונות שהה בסמוך לרבי יוסף-יצחק, וזה הטיל עליו שורה של תפקידים שחייבו מגע עם החסידים. עד הגעתו לארצות הברית ככ"ח בסיון תש"א, 23 ביוני 1941, לא היה מוכר כמעט לחסידים ולתלמידי ישיבת 'תומכי תמימים'. אמנם גם בתקופת לימודיו באוניברסיטאות ברלין ופריז היה שוהה רבות בתקופות החגים בחצר חותנו ברוסיה, בלטביה ובפולין, אולם גם בזמנים האלה היה נחבא אל הכלים. בעשר השנים האחרונות, כשנחשף לציבור, קנה לו מעמד מיוחד.

ימים ספורים לאחר שנחת בארצות הברית התבקש להתוועד עם החסידים שהיו במקום. מנחם-מענדל ביקש מהחסידים לדבר, אולם אלה התעקשו שישיעו דברים. לאחר שדיבר כחצי שעה ניסה לגלגל אליהם את הכדור, אך

הם דחקו בו להמשיך ולדבר.³⁷ ההתוועדות התחילה כשעה תשע בערב ונסתיימה בשלוש לפנות בוקר. הנוכחים יצאו מהמפגש מוקסמים מחוכמתו ומהיקף ידיעותיו של מנחם-מענדל, שבא זה עתה לארצות הברית.³⁸ נוסף על תפקידיו הרשמיים במנגנון התנועה, היה מוסר שיעורים קבועים ומעביר שיחות והתוועדויות בכל 'שבת מברכים', השבת שלפני ראש חודש, שבה מכריזים על ראש החודש הקרב. אט-אט, במהלך העשור המדובר, החלו מתלכדים סביבו תלמידי ישיבת 'תומכי תמימים', וראו בו כתובת לשאלות ולפניות. לתלמידי הישיבה שימש מעין משפיע ומדריך רוחני, והם התייעצו עמו בכל עת.³⁹ מאות איגרות נשלחו אליו בענייני הלכה, מנהגים ופנימיות התורה.

על עניינו של רבי

מי מבין השניים צריך היה להיות היורש? במי היה על החסידים לבחור? מדוע לא התמנה לתפקיד החתן המבוגר יותר, שמריהו גוראריה? מה התרחש במהלך אותה שנה, מיום 'הסתלקותו' של רבי יוסף-יצחק ועד שמנחם-מענדל הסכים לקבל עליו את ההנהגה?

כדי לענות על השאלות האלה יש לעצור את שטף תיאור המאורעות, ולהקדים ולבחון מהו רבי בעיני החסידים. כדי להבין את מערכת השיקולים בבחירת הרבי צריך להרכיב את המשקפיים של החסידים ולענות על סדרה של שאלות, כגון: מהן התכונות הנדרשות מרבי? האם הוא אמור להיות בעל כישורים מולדים או נרכשים? איזה תפקיד ממלא הרבי בחיי החסידים ובקשר שלהם לבורא? מה מקומו של הרבי במחשבת היהדות, ומדוע מייחסים החסידים חשיבות רבה כל כך לרעיון של אדמו"ר העומד בראש צאן מרעיתו? את המונח 'רבי', כאדיאל חיים קהילתי-חברתי ואמוני, אפשר להיטיב להבין מתוך השוואה למושגים מעולם הפילוסופיה הפוליטית. התפתחות ההגות המדינית מלמדת על ערכם של הרעיונות העומדים מאחורי המבנים הקהילתיים, החברתיים והמדיניים.

הגותו המפורסמת של ז'אן ז'אק רוסו, הפילוסוף הצרפתי הנודע בן המאה השמונה-עשרה, היא מודל טוב להשוואה. מאז שרוסו, הוגה המהפכה

הצרפתית, פרסם את יצירתו החשובה, **על האמנה החברתית**, לא פסק הוויכוח סביבה. יש שראו בו מבשר הדמוקרטיה הסוציאליסטית, המאמין בריבונות העם, בעוד אחרים ראו בו את מבשרו של המשטר הטוטאליטרי הכופה.

על פי רוסו, הדרך ליצירת שותפות בין בני אדם, שתבטיח כי לא תקופח חירותם היסודית, ובה-בעת יצליחו לקיים מערכת מדינית, נעוצה במסירה המוחלטת, מצד כל אחד ואחד מחברי החברה, של זכויותיו לרשות הכלל. ובלשונו: "כשכל אחד מוסר עצמו לכול, אינו מוסר עצמו לשום אדם."⁴⁰

רוסו טבע את המושג 'הרצון הכללי', המגלם את רצונם של אזרחי המדינה כשהם פועלים כיצורים תבוניים. הוא מכוון תמיד אל הטוב האמיתי בחברה, ומעצם מהותו אינו יכול לשגות. 'הרצון הכללי' איננו רצון הכול, זה לא אוסף רצונות פרטיים המכוון כל אחד לעניין פרטי. 'הרצון הכללי' הוא רצונו של הקולקטיב כגוף אחד. זה הדבר הנכון לכלל בכל רגע ורגע.⁴¹

הרעיון האידיאלי של 'הרצון הכללי' בהחלט מושך, ממש כמו ההנחה שעמדה ביסוד ההתארגנות הקיבוצית. אלא שמדובר באידיאל חמקמק, הניתן לפרשנויות. הבעיה האמיתית עם המושג מתחילה בכך שרובנו לא מאמינים שיהיה ריבון שכזה, שיפעל על פי 'הרצון הכללי', על פי הדבר הנכון לכולנו בכל רגע ורגע. בסופו של דבר, ההיסטוריה מלמדת שבלי איזונים ובלמים כל ריבון ינסה להגשים את האינטרסים הפרטיים שלו. הישרדותו, עוצמתו וכבודו יהיו חשובים בעיניו מכל דבר אחר. התפיסה המעניקה למונרך, לצאר או לנשיא, את האשראי ולפיו הוא העם והוא היודע טוב מכולם את 'הרצון הכללי' ואת צורכי העם, מתנפצת שוב ושוב אל קרקע המציאות ההיסטורית. סטלין הוכיח אולי טוב מכל מנהיג אחר בהיסטוריה כיצד רעיונות של שוויון, אחווה ואחדות נהפכים לטוטאליטריזם קטלני. מסדר הנחקרים במשטרה מקרב חברי כנסת ושרי ממשלה הוא עדות נוספת לכך שעקרונות וערכים אינם מונעים את הכניעה לפיתויים.

אחת הסיבות שאיננו מאמינים עוד כי ביכולתנו או מחובתנו למסור את עצמנו לאדם מסוים, בלי לחשוש כי האינטרסים שלנו ייפגעו, היא שאנחנו שופטים את האחר על פי מה שאנחנו. האדם המודרני, המתבונן בעצמו בכלים רציונליים, מזהה בתוכו את התנועה בין אגוצנטריות לחמלה, בין אינטרסנטיות להבנת הזולת, ומבין שהסיכויים גבוהים שבמאבק הפנימי

יגבר היצר האגוצנטרי. ואם כך אצלו-עצמו, אין סיבה שהריבון יהיה נטול המלחמה הפנימית הזאת. מכאן עולה החובה להגביל את הריבון ולבחון את פעולותיו במשקפיים ביקורתיים. רוסו, שסירב לגדל את חמשת ילדיו ושילחם לבתי יתומים, מוכיח היטב במסכת חייו, שאותה גולל בספרו **ידידים**, עד כמה תורתו אינה נשענת על הבנה ריאלית של הטבע האנושי. גם על פי המושגים שמתווה **ספר התניא** לא צריך להתפלא כל כך כששומעים על מנהיג חברתי או מדיני כלשהו שנפל קורבן ליצרו. רוב בני האדם, מנהיגים כאחד העם, אם לא ירוסנו, יעמידו את עצמם ואת תועלתם האישית במרכז.

מאותה סיבה מתקשה המחשבה המודרנית לקבל את האפשרות שיש אדם, 'רבי', בעל מידות תרומיות, השונות מהותית מאלה של רוב בני האדם, והוא המצליח להתחבר לאותו 'רצון כללי', כפי שהוא בא לידי ביטוי בהשקפה היהודית.

עם האמור, החסידות מחזיקה באותה אמונה, תמימה לכאורה, ועל פיה יש בודדים שכאלה, הנטועים בכל דור ודור, שהם שונים מהאדם הממוצע. מעטים אלה מצליחים שלא להביא לידי ביטוי את האינטרסים האישיים שלהם, ופועלים בהיעדר פניות. הם מסוגלים לכך אם כתוצאה מעבודה עצמית, אם בגלל תכונות מולדות, אם כחלק מקבלת תפקיד מיוחד.

על פי תפיסת החסידות, אמונה זו אינה תוצר של התפתחות מאוחרת במחשבה היהודית, אלא הנחת יסוד מרכזית ומהותית בה מראשית היווצרותה. אותם יחירי סגולה, ראשי ישראל, ממלאים תפקיד דומה לזה שמילא משה רבנו בשביל העם שהוציא ממצרים. האמונה בקדוש-ברוך-הוא "ובמשה עבדו"⁴² יסודית כל כך בעיניהם, שבלעדיה, על פי העמדה החסידית, היהדות חסרה. היא חסרה כי בהיעדר 'רבי' מצטמצמת האפשרות לגילוי הפוטנציאל הנשגב של בני האדם, גילוי הבורא בתוך ההנהגה האנושית, כפי שזו מופיעה בדמותו ובהנהגתו של 'רבי'.

ההקבלה ל'רצון הכללי' של רוסו מרמזת גם על התכונה הראשונה והחשובה ביותר לרבי. אמנם למדנות וחוכמה הן כישורים הכרחיים לרבי, אך אין הן התכונות החשובות ביותר. התכונה המרכזית הנדרשת מרבי היא תנועה

נפשית של אי-העמדת ה'אני' במרכז. הוא נדרש לביטול מוחלט של הצדדים הגופניים שלו אל מול המהות הרוחנית, או מה שמכונה בשפה הדתית 'רצון הבורא'.

רבי הוא לא בהכרח מי שמקריין כריזמה אישית או יכולת אינטלקטואלית, וגם אין הוא צריך להיות מסוגל לבצע 'מופתים' או נסים. רבי הוא דווקא מי שניכרת בו ההתבטלות הגדולה ביותר לפני הבורא. רבי הוא מי שהיסוד הראשון והמרכזי אצלו הוא 'ביטול היש', שלו-עצמו. ככזה, המאמין תמיד יכול לסמוך על הרבי שייצץ לו וינהיג אותו שלא על פי אינטרס אישי כלשהו, אלא רק על פי מערכת הערכים והעקרונות של התורה, שהוא בטל אל מולה ורואה בה את רצון הבורא.

גם במובן זה הרבי נחשב ממשיך דרכו של משה רבנו, או מדויק יותר – מי שיש בו 'בחינת משה'. הוא מהווה דוגמה חיה למי שמפנה את עצמו מ'ישותו' כדי לאפשר לבורא לשכון בתוכו.⁴³ משה רבנו, בחיר הנביאים, אף על פי שהיה חכם גדול ועשיר גדול,⁴⁴ לא היה אלא "עבד נאמן".⁴⁵ השכינה דיברה מגרונו מפני שהוא-עצמו ביטל את עצמו לפניו.⁴⁶ גדולתו של משה ניכרה דווקא באי-יחוס חשיבות לעצמו. מאותו מקור כוח נובעת גם גדולתו של הרבי בעיני חסידיו.

כאן חשוב להדגיש כי צדיק, במובן של אדם שמלחמת היצרים אינה מפעמת בו, אינו בהכרח רבי, אולם רבי הוא בהכרח צדיק. רבי, מעבר לתכונות המולדות שניחן בהן, הוא קודם כול תפקיד ומחויבות כלפי הציבור. תפקיד שהנושא בו מחויב אליו כשליחותו העיקרית וכדבר החשוב לו ביותר בכל רגע ורגע. חייו הפרטיים באים תמיד בחשיבות משנית, ולעולם אסור להם לעמוד בסתירה לחייו הציבוריים, לתפקידו ולליעודו.

התנאי השלישי שנושא עמו התפקיד, במחשבה החסידית, הוא שהרבי לא רק יהיה בטל אל מול 'רצון הבורא', אלא שיפעל לקדם את לימוד התורה ואת קיום המצוות בפועל. אם 'הרצון הכללי' של רוסו הוא דבר נזיל וחמקמק, באמונה היהודית ההתבטלות לפני 'רצון הבורא' עולה מתוך עולם התורה וההלכה. גם איש ישר דרך, מלא אמונה ואף ידיעה נרחבת בתורה אינו יכול להיות רבי אם אינו מקבל עליו את הוראות ההלכה היהודית.

יש טענה שהיהדות החסידית, בהצבתה את מודל הצדיק כמקשר בין

המאמין לבורא, מנתקת את הקשר הישיר בין הבורא לחסיד. אולם התפיסה של רבי, כפי שהיא מוצגת בספר התניא, שונה לחלוטין. הרבי אמור להעמיד את המאמין על רגליו-שלו, לאפשר לו להכיר את בוראו מתוך התבוננות פנימית ומאמץ אינטלקטואלי אישי. הרבי אינו מציע קיצורי דרך למאמינים. הוא אינו מחליף אותם בתפילות או בריטואלים הדתיים. נהפוך הוא, הוא מחזק אותם בעבודתם זו. הרבי אמור להורות להם את הדרך על ידי הרעיונות שאותם הוא מציג, באמצעות הקשר שלו לבורא, ועל ידי התנהגותו האישית.⁴⁷ ד"ר יונתן זקס, הרב הראשי של בריטניה, ניסח יפה באחד מנאומיו רעיון זה, באמירה שהרבי הופך את שומעי לקחו למנהיגים בפני עצמם.⁴⁸ הוא איננו גורם המנתק את הקשר של היחיד עם בוראו אלא גורם המחבר ומעודד קשר זה.

כבר בתחילת ספר התניא מובהר כי הרבי איננו של החסידים המקבילים אותו בלבד. הרבי הוא הנשיא של כל אותו דור. הרבי משמש רועה רוחני בשביל הכלל. אמנם הוא צריך להיבחר לתפקידו, אך משנכנס אליו הוא מעצב את המשמעות גם בשביל מי שאינו מאמין בו. הוא מברר את דרך האמונה הרלוונטית ומציב מודל שמולו מתנהל אותו דור, עם אתגרי הייחודיים. כדי להדגיש את היחס בין כלל האומה ובין הרבי נשענת הפרשנות החסידית על דברי רש"י, ועל פיהם "משה הוא ישראל וישראל הם משה, לומר לך שנשיא הדור הוא ככל הדור, כי הנשיא הוא הכול".⁴⁹ משה רבנו, וממשיכיו בכל דור ודור, מייצגים את כל ישראל. הרבי גורם לכל ישראל להיות מציאות אחת, לחזור למידה של אחדות בין הנשמות, טרם היפרדות הנשמות לגופים. הפעולות של הנשיא ומסירות נפשו מעצימות כל אחד ואחת המתבוננים בפעולות האלה,⁵⁰ ולכן הנשיא הוא מקור כוח גם בשביל מי שאינם מכירים בו ככזה.

המקורות הפנימיים העמוקים לאחריות של הרבי לכלל האומה היהודית הם, כצפוי, אלה הקבליים. ההנחה המובאת בספרות הקבלה היא שמבחינה גופנית נבדלים בני האדם זה מזה, אולם מקור כל הנשמות זהה ואחד. בכל אדם מאירה נשמה ששורשה מאותו מקור של כלל הנשמות.⁵¹ כל הנשמות בעולם כלולות בנשמתו של 'אדם הראשון'.⁵² נשמת 'אדם הראשון'

מורכבת מכל פרטי הנשמות שנתגלו ושיתגלו במשך הדורות. ועוד, על פי ספרות הקבלה, נשמתו של 'אדם הראשון' היתה מחולקת לאיברים.⁵³ נשמה של רבי באה מבחינת הראש של אותו 'אדם הראשון'. כלומר, נשמה זו מחיה את שאר הנשמות, כשם שראש האדם מחיה ומנהיג את האיברים. מכאן גם אפשר להסיק כי מי שממלא תפקיד של רבי נולד עם פוטנציאל כזה. עם זאת, הוא צריך להכשיר את עצמו, לאורך חייו, לקראת התפקיד. הארת הנשמה בתוך גוף מחייבת גם אותו ללמוד, לפעול, להכיר ולדעת, כדי להשתפר כל העת. הרבי צריך לעמול ככל אדם אחר, אלא שהפוטנציאל שלו לזכך את עצמו גבוה לאין ערוך. מנקודת מבט מסוימת הרבי איננו התכלית, אלא דווקא החסידים הם התכלית. הוא נבחר בשביל החסידים, בשביל להדריך ולכוון אותם, אבל תכלית הבריאה מתממשת על ידיהם. בחירת הרבי אין משמעותה, בעיני החסידים, שקבוצה מצומצמת של חסידים ממליכה על עצמה מישוהו בשביל כלל ישראל. הבחירה של הרבי אמורה להעיד יותר על החסידים מאשר על הרבי. בנכונותם לקבל עליהם מישוהו לרבי הם מעידים כי הם מכירים את עצמם, את המאבק הפנימי שבתוכם, אך גם זיהו באדם המסוים הזה את תכונת ההתבטלות האמורה, שהיא תוצר של עבודה עצמית ולמדנות יוצאת דופן. הבחירה היא סוג של עדות, המלמדת על הסכמה משותפת כי דמותו של הרבי המיועד הזדקרה מתוך עולם של אינטרסים ויצרים. כחלק מתהליך העדפה של מועמד אחד על פני אחר, החסידים, בעיקר יוצאי ברית המועצות, שהם מטבעם חשדנים וקפדנים, אמורים להיות רגישים כלפי זיוף או העמדת פנים, ולנפות במהירות מועמדים שאינם ראויים דיים לשמש להם מודל לגילוי הבורא בעולם.

מי יהיה היורש?

החשיבות הכלל-יהודית והכלל-עולמית מאדירה את הקושי והאחריות מצד החסידים בכבואם לבחור רבי. לכן שנת תש"י, 1950, לא היתה להם קלה. היו שעסקו בשאלת היורש העתידי והיו שהתעלמו ממנה. דווקא החסידים שהתגוררו בקראון הייטס פחות דחפו למינוי מחליף לרבי השישי. שמריהו גוראריה נחשב תלמיד חכם ואיש ישר דרך, אולם מעמדו

לא השתווה לזה של מנחם-מענדל, שמלכתחילה נתפס כאישיות מרשימה וכבעל ידיעות עצומות. רוב החסידים תמכו במנחם-מענדל, אולם היתה גם קבוצה שהתגבשה סביב שמריהו גוראריה. בגוראריה תמכה גם אשתו של רבי יוסף-יצחק, הרבנית נחמה-דינה.

במהלך השנה ניסו החסידים לשכנע את מנחם-מענדל לקבל עליו את ההנהגה. תגובתו של מנחם-מענדל לא היתה ברורה לגמרי. מצד אחד דבק בסירובו לקבל עליו את התפקיד. הוא הוסיף לטעון, למגינת לבם של החסידים, כי אינו מתאים לכך. מצד שני, במהלך השנה קיבל עליו מקצת מהמשימות שמילא חותנו, מתוך גישה שעבודתו ומפעליו חייבים להימשך. כבר בימי השבעה, היו שראו במנחם-מענדל את ממשיך הדרך. עם הגעת הידיעה על 'הסתלקות' הרבי לאנגליה, שלח אברהם-סנדר נמצוב, מזקני החסידים בלונדון, מברק ניחומים וסיים אותו במילים "והשם יתברך ינחמנו במנחם", כשהוא מכוון לרבי מנחם-מענדל ומבטא את התקווה שזה יקבל עליו את ההנהגה.⁵⁴

בימי השבעה באו אלפים לניחום אבלים. מנחם-מענדל סיפר בימים האלה סיפורים על רבי יוסף-יצחק במקום לשאת הספדים ולהשמיע דברי תורה שאסורים על האבל על פי ההלכה. יוסף-דוב הלוי סולוביצ'יק, מבכירי רבני המזרחי, שהכיר את מנחם-מענדל עוד מימי לימודיהם המשותפים בברלין, הופיע באחד מערבי השבעה לניחום ולתפילת ערבית. בשיחת רעים קצרה שקיים עם החסיד יעקב-יהודה הכט, דן עמו על 'הרבי החדש'. הוא תיאר באוזניו את מעלותיו של מנחם-מענדל ואמר: "הכרתי אותו בברלין, וכבר אז הוא היה רבי."⁵⁵

גם חסידים אחרים שהכירו את מנחם-מענדל בזמן שהתלווה אל הרבי השישי, כשיצא מרוסיה לריגה, בשנות העשרים המאוחרות, העירו עליו באותה שנה מכרעת עד כמה הוא מתאים להיות הרבי. כך למשל יצחק דובוב ממנצ'סטר, שפגש את מנחם-מענדל בריגה בשנת תרפ"ח, 1928, ערכן במכתב מחודש תמוז את אחד החסידים בישראל כי "כל אחד צריך להשתדל בכל התוקף לקבל עליו את כ"ק אדמו"ר שליט"א [כבוד קדושת אדוננו מורנו ורבנו, שיחיה לאורך ימים טובים, אמין לנשיא חב"ד... ואף על פי שהוא אינו רוצה, צריכים להכתירו בשם רבי. וברור לי שהוא ראוי

לזה, שאני כבר מכיר אותו מריגה... מצדי יש לי כבר רבי, אבל צריך שהוא יסכים על זה".⁵⁶

קודם פטירת חותנו לא הקפיד מנחם-מענדל על חליפה שחורה, שאותה לבשו אישי תורה. הוא לבש חליפה אפורה, שכמותה לבשו אנשי עבודה ועסקים. במשך שלושים הימים הראשונים לבש מנחם-מענדל את בגדי השבת שלו, חולצה לבנה, מגבעת שחורה, סירטוק (חליפה שחורה ארוכה) ועניבה. עם קץ השלושים שב ללבוש את החליפה הקצרה.

שינוי הלבוש זעזע את החסידים. לכושו בחליפה ארוכה במהלך ימות החול היה בעיניהם סימן אופטימי שיסכים לקבל את הנשיאות. כשהחליף את בגדיו לבגדי חול הבינו שלא כך. בעקבות זאת פנו אליו כמה חסידים ושוחחו עמו בעניין. לתדהמתם השיב להם שאין בדעתו לקבל את הנשיאות כלל ועיקר.⁵⁷

אך למרות סירובו, בתקופה הזאת כתבו אליו חסידים מרחבי העולם מכתבי התקשרות, מכתבים שבהם החסידים מצביעים על רצונם ועל נכונותם לקבל אותו עליהם לרבי. כאשר חזר יצחק דובוב מהביקור בניו יורק לביתו שבלונדון, כבר בט"ו בשבט תש"י, 2 בפברואר 1950, סר מיד אל ביתו של החסיד בן-ציון שם-טוב, ושוחח עמו ארוכות בעניין קבלת הנשיאות. בהמשך לכך כתב שם-טוב מכתב התקשרות למנחם-מענדל, ובראש המכתב הציב את התואר השייך לרבי: "כ"ק אדמו"ר שליט"א.

מנחם-מענדל סירב לקבל מכתב זה, וכמותו מכתבים אחרים שנשלחו מזקני החסידים ממקומות רבים בעולם. במכתב מכ"ו באדר, כחודש וחצי לאחר 'הסתלקות' הרבי, ענה לאחד מזקני החסידים במענה ל'כתב התקשרות' ששיגר כי "הגיעני... מכתבו מי"ג אדר ונבהלתי בקוראי אותו – לדרוש ממני עניינים שלא ניתנו לי ואינם בי לא מהם ולא ממינם. ואין טענתי על כת"ר [כבוד תורתו] באשר אינו מכירי פנים אל פנים אבל חקירה ודרישה הו"ל [הוא ליה, היה עליו] לעשות מקודם..."⁵⁸

בעניין זה כותב מנחם-מענדל לחסיד אחר, במכתב מערב ראש חודש סיוון, כארבעה חודשים לאחר ה'הסתלקות': "מה שכותב אודותי, הנה מה מועילה הכתיבה כאשר ככלות הכול אין לי את זה. אני על עצמי – איני צריך לחפש שום רמזים ופירושים ומספיקה בשבילי התבוננות קלה בנדרון זה במעמדי ומצבי, כדי לדעת באיזו דרגה אנחנו עומדים. מה יכול

אפוא לפעול כאן אדם אחר באמצעות ראיות ושכל? אלא, מה יהיה? מה אני יודע על מה שהרבי חושב, זו האחריות שלו, ובוודאי הוא ידאג לזה. כיצד – אני יודע. יש עוד דברים שאינני יודע.⁵⁹

קבוצת החסידים שדחפה למינוי רבי במהירות ובהחלטיות היתה חסידי ארץ ישראל. הם ראו במנחם-מענדל את היחיד המסוגל להמשיך את "שרשרת הזהב ולהחזיק אותה שלא תנתק... ולא יתערער המרכז החב"די... וכל אלה שמחייבים להושיב את האחד על כסא קדשו של האדמו"ר הכ"מ [הרינו כפרת משכבו]."⁶⁰

במנחם-מענדל תמכה גם קבוצת החסידים שהיתה מקורבת לרבי הקודם ושימשה כיד ימינו בפעולותיו השונות. שניאור-זלמן גוראריה, בן דודו של שמריהו גוראריה, שהוזכר קודם, נחשב אחד מהמשפיעים שבחסידים, בזכות קרבתו לרבי השישי. בביוגרפיה על חייו הוא נותן ביטוי נדיר ללחצים שהופעלו עליו לקדם את מועמדותו של שמריהו גוראריה. לפי גרסתו, לו-עצמו לא היתה כל התלבטות בדבר זהותו של ממשיך הדרך. הוא היה סבור כי מנחם-מענדל הוא היחיד המסוגל להמשיך בדרכו של רבי יוסף-יצחק בהפצת תורת החסידות ובקידום מחשבת היהדות. כבר בימים שלאחר השבעה היה לו חלק פעיל, עם ידידיו שמואל זלמנוב ושמואל לויטין, שני חסידים בולטים ורבי השפעה בתנועה, במסכת המאמצים לשכנע את כלל החסידים במועמדותו של מנחם-מענדל, ובהפצרה במועמד שייטול על שכמו את עול הנשיאות.

פעילותו זו היתה לצנינים בעיני בני משפחתו וחלק מחבריו, שראו בכך דודו, שמריהו גוראריה, את הראוי למלא את מקום חותנו. בראש המשכנעים ניצבה הרבנית נחמה-דינה. היא, לדבריו, ניסתה לדבר על לבו ש"אתה יכול להיות חלק מבית רבי", בזכות קרבתו המשפחתית לשמריהו גוראריה.

בביוגרפיה לזכרו מצוין כי שניאור-זלמן סירב להמיר את תמיכתו במנחם-מענדל, ואף האדיר את דמותו בסיפורים שנועדו לקדם את מועמדותו ולהדגיש את מעלותיו לפני החסידים. כך למשל סיפר, כי מנחם-מענדל הוכשר להיות רבי כבר מילדותו. לא זאת בלבד, אלא שלדבריו נודע לו, כבן בית במשפחת הרבי השישי, כי במגעים שקדמו לבואם של מנחם-מענדל

וחיה-מושקא בקשרי שידוכים, דרשה וקיבלה הרבנית חנה, אמו של מנחם-מענדל, 'התחייבות' כי הנשיאות תועבר בכוא היום לבנה-בכורה. על פי עדותו, ניסה לשכנע את מנחם-מענדל לקבל עליו את התפקיד, ולכן סיפר בעצמו באותם ימים את הדברים למנחם-מענדל, והציע שיברר אצל אמו וייווכח מפיה שאכן בידיה מצויה הבטחה שכזו. מנחם-מענדל דחה את סיפורו והשיב: "אני ממורי וחמי לא שמעתי זאת."⁶¹

שניאור-זלמן גוראריה גם סיפר כי עד שנת תש"ה, 1945, היה מפנה אותו הרבי הקודם בשאלות שונות אל בן דודו, שמריהו גוראריה, אולם מאותה שנה היה מפנה אותו בעקביות אל חתנו הצעיר, מנחם-מענדל, ותמיד הוסיף לשמו את התואר 'הגאון'.⁶²

שניאור-זלמן נתן את האות לפריחתם של סיפורי חסידים, בהתוועדויות פנימיות, על מנחם-מענדל. סיפור מובהק הובא על ידי אחד החסידים, דובער בוימגרטן, ולפיו אמר לו פעם אחת הרבי השישי: "אינכם יודעים איך לקבל מחתני, הרמ"ש [הרב מנחם-מענדל שניאורסון]. הוא תמיד הולך חגור באבנט, הוא צם שני וחמישי, הוא תמיד ער בשעה ארבע לפנות בוקר – או שרק אז הוא הולך לישון או שהוא כבר ער. והוא בקי, מלבד הש"ס הבבלי והירושלמי, בתורה אור עם ההגהות ובכל ספרי החסידות."⁶³

הצמיחה ההדרגתית בפנייה אל מנחם-מענדל ככתובת לשאלות בענייני חסידות כבר תוארה. אולם החסידים והבחורים הצעירים ביקשו עצות גם בתחומים החומריים, הנוגעים לחיי היום-יום. הוא מצדו ענה על רוב השאלות הרוחניות והציבוריות, במיוחד לתלמידי הישיבה, אולם לפחות עד חגי תשרי תשי"א, 1950, נמנע מלהשיב על שאלות בתחומים גשמיים. הפנייה אליו בעניינים חומריים, כמו פרנסה ותעסוקה, שידוכים ושלוש בית, מעידה על הערכת גדולתו מעבר לפן התורני ועל קבלתו כמנהיג החסידים בכל תחומי החיים. כשנשאל בתחומים האלה היה עונה לפונים: "אני יודע בדיוק כמותכם." כשהתעקשו הפונים, אמר את דעתו אך הרגיש כי הוא מיעץ לא בתור רבי אלא כבעל דעה פרטית.⁶⁴ על פי רוב נהג בפנייה הראשונית אליו לפטור את הפונים בהבעת פנים תמהה, אולם אם הפונה התעקש, היה מתרצה ומשיב על השאלות שנשאל.⁶⁵

פחות משלושה חודשים לאחר ה'הסתלקות', מיד אחרי חג הפסח תש"י, כתב שניאור-זלמן גוראריה 'פדיון נפש' למנחם-מענדל. פדיון נפש הוא מכתב ששולח מפעם לפעם חסיד אל רבו, כדי שיעורר עליו רחמים. מסירת פדיון הנפש מצריכה הכנות מתאימות, טבילה במקווה, נטילת ידיים, מתן צדקה, חגירת אבנט, מיקוד וכוונה. כשנכנס לחדרו של מנחם-מענדל הביט בו האחרון ושאל: "איר מיינט מיט אן אמת?", כלומר "האם לצון חמדת?" "האומנם אתה מתכוון ברצינות להגיש לי פדיון נפש?" שניאור-זלמן השיב בקול בטוח ובנחרצות האופיינית לו: "עם 'יחידה' אין משחקים." במונחי הקבלה והחסידות, 'יחידה' היא הדרגה הגבוהה והעמוקה ביותר בנפש. כוונתו היתה לומר שמסירת 'פדיון נפש' מבטאת התמסרות הנובעת מהדרגה הגבוהה והפנימית ביותר בנפשו, ובדברים כאלה אין משחקים. פני הרבי הרצינו. הוא לא דחה את שניאור-זלמן. הוא חגר את אבנטו, ישב על מקומו ונטל את מכתב ה'פדיון נפש'.⁶⁶ מבחינת שניאור-זלמן, באותו הרגע קיבל עליו מנחם-מענדל את הנשיאות.

ככלל, מנחם-מענדל סירב לקבל חסידים ל'יחידות' עד ערב חג הסוכות, כשלושה חודשים קודם שקיבל עליו את התפקיד. 'יחידות' הוא המפגש בין הרבי לחסיד, שבו מדריך הרבי את החסיד בצורה אינטימית. החסיד יכול להמתין שנים רבות לפגישת ה'יחידות', ובמהלכן הוא מכין את עצמו לאותה פגישה. ההיערכות כוללת חשבון נפש ותהליך של היטהרות פנימית מגורמים חיצוניים המושכים את תשומת הלב. כמשך ה'יחידות', החסיד עומד ואינו מושיט את ידו אל רבו, מתוך יראת כבוד. במהלך ה'יחידות' ממוקד הרבי כל-כולו בחסיד, בבעיותיו ובצרכיו, שאותם החסיד בדרך כלל מקדים ומעלה על הכתב, ומוסר את הכתוב לרבי בתחילת ה'יחידות'. מנחם-מענדל התרצה לקבל חסידים ל'יחידות' רק אם החסיד היה עומד על שלו ומשכנע בצורך שלו במפגש זה.⁶⁷

עדות יוצאת מן הכלל מספרת על אירוע דומה באמצע הקיץ. בתום אחת התפילות בחודש תמוז, כחצי שנה לאחר ה'הסתלקות', פנה אחד מתלמידי הישיבה אל מנחם-מענדל וביקש להיכנס ל'יחידות'. מנחם-מענדל אמר לו לבוא בעוד כמה ימים בשעה מסוימת. באותה שעה בא הבחור אל חדרו ומצא אותו יושב חבוש מגבעת וחגור אבנט. הוא קיבל

מהצער את הפתק עם השאלות והשיב עליהן, כפי שמצופה בפגישת ה'יחידות'.⁶⁸ חגירת האבנט העידה על מידת הרצינות שייחס מנחם-מענדל למפגש. האבנט הוא חגורת בד שחורה החוצצת בין החלק העליון של הגוף לחלק התחתון, ומשמשת ראייה להתייחסות אל המעמד כאל זמן מיוחד הדורש הכנה והתקדשות מצד הרבי.

למרות האירועים שרמזו לחסידים כי הרב מנחם-מענדל עשוי לקבל עליו את הנשיאות, כלפי חוץ נקט מנחם-מענדל סדרה של פעולות שנועדו להראות כי אינו מתכוון לשנות את הסטטוס שלו ואינו משנה את הרגליו ואת סדר יומו ואפילו לא את לבושו.

ההתנהגות של מנחם-מענדל הביאה את החסידים לידי מסקנה שקבלת הנשיאות תלויה בהם במידה רבה. במכתב ששיגר שמואל זלמנוב ביום כ"א בסיוון, לדודו, מזקני החסידים בארץ ישראל, הוא מתאר לפניו את הנעשה בבניין 770. בתוך כך הוא מסביר את החלל שנפער עם ה'הסתלקות', אך מסייג ומציין כי "עלינו ליתן שבח והודיה להשם יתברך אשר השאיר לנו אחד מחדב"ן [חתנא דבי נשיאה, חתני הנשיא] הראוי ומוכשר לקבל עליו כתר הנשיאות הרי הוא הרמ"ש [הרב מנחם-מענדל שניאורסון] שליט"א, אשר לבד שגזעו ויחוסו עולה בית אל נכד ונין לאדמו"ר הצמח צדק, הנה הוא איש המעלה ומשכמו ומעלה גבוה וכו'... הן בגאונותו ובקיאותו הנפלאה בנגלה ובנסתר, וכל רז לא אניס ליה [וכל סוד לא נסתר ממנו] בכל ספרי חב"ד הנדפסים וכתבי היד. ולבד זאת גודל עבודתו בסיגופים, ומשים לילות כימים בשקידה בלימוד וענייני עבודה, ואם כי נחבא הוא אל הכלים אבל קדושתו וטהרתו מבצבץ ויוצא מתחת מעיל הסתרו והעלמו. והעיקר גודל עצם ביטולו והתמסרותו [לרבי הקודם], אשר לא מש מאוהלו במשך 10-9 השנים האחרונות, ורבנו חיבב אותו מאוד מאוד ושיבח אותו לפני המקורבים בשבחים נפלאים..."

מוסיף זלמנוב וכותב: "אמנם לעת עתה הרמ"ש שליט"א מסרב קבלת הנשיאות, ולמרות כל הבקשות וההפצרות מאנ"ש שי [מאנשי שלומנו שיחיו] מפה, ואם כי בהרבה עניינים נעתר לבקשתנו והוא עונה על שאלות אנשי שלומנו בענייני גשמיים... וגם מקבל פ"נ [פדיון נפש] לקרוא על

האוהל ציון ועוד שאר עניינים... ובאמת החיסרון מצד אנ"ש שי', כי לו הייתה אתערותא דלתתא (התעוררות מלמטה) חזקה ואמיתית... ורב כוחו של כ"ק הרמ"ש [כבוד קדושת רבי מנחם-מענדל שניאורסון] לנהל אותנו במעגלי צדק בדרך רבותינו..."⁶⁹

במהלך השנה הראשונה מה'הסתלקות' הוסיף מנחם-מענדל לעמוד בראשות הארגונים שעליהם הופקד בשנים האחרונות, אך גם קיים התוועדויות לקהל החסידים, המשיך לעבוד על הגהת שיחות ומאמרים של חותנו והכנתם לדפוס, וגייס כספים לקיום המוסדות. למעשה, הוא קידם את מרבית הפרויקטים שביקש לקדם הרבי השישי. כך, למשל, כבר בכ' בשבט, עשרה ימים לאחר ה'הסתלקות', שלח מכתב לחסיד מיכאל ליפסקר, וכתב לו כי אחד הדברים שעליהם דיבר הרבי השישי לפני ה'הסתלקות' היה בעניין חינוך ילדי ישראל באפריקה, ולכן הוא מבקש ממנו, בשמו של הרבי שנפטר, לנסוע לצפון אפריקה, לנהל את העבודה שם.⁷⁰ מנחם-מענדל בעצם, עוד קודם שהיה רבי, דחק באותו חסיד לצאת לשליחות במרוקו ולא אפשר לו לקבל הצעת עבודה אחרת שעמדה לפתחו.⁷¹

בחודש תמוז הכינו החסידים לראשונה לפרסום שיחה שהשמיע מנחם-מענדל. הם הכניסו אותה אליו להגהה לקראת מסירתה לדפוס. כתבי השיחה כתבו עליה: "הוגה על ידי כ"ק אדמו"ר שליט"א". מנחם-מענדל מחק את המילים "כ"ק אדמו"ר" ותיקן: "הרמ"ש". בהגהה השנייה מחק גם שורה זאת.

עד חודש תמוז תש"י, קיץ 1950, כל מי שרצה להיפגש עם מנחם-מענדל היה פשוט דופק על דלתו. מרגע שקהל המבקשים להיפגש עמו גדל והלך, ביקש מאחד ממזכירי הרבי הקודם לסייע בידו בהרשמה מוקדמת של המבקשים להיכנס אליו לפגישה.

באותם ימים החל מנחם-מענדל לשגר מכתבים כלליים, בנושאים שונים, הקשורים לחגים ולעבודה הפנימית של האדם במסגרת הזמן. ביום י"ח באלול, יום ההולדת של הבעל-שם-טוב ושל מייסד חסידות חב"ד, שניאור-זלמן מליאדי, כתב הרב מנחם-מענדל לראשונה מכתב כללי אל "בני ובנות ישראל די בכל אתר ואתר". המכתב נכתב בעברית וביידיש.

מכתבים כלליים מעין אלה עתידים לצאת בשנים הבאות לקראת כל חג או אירוע משמעותי, ובהם מסר לכלל האומה. המכתבים הכלליים מעידים על תודעה של מנהיג, האמור להכווין את צאן מרעיתו.

כל אלה שימשו רמזים מבחינת החסידים שאכן מנחם-מענדל מקבל עליו את התפקיד. אולם למרות הרמזים, מנחם-מענדל דחה את הציפיות בכל אחד ואחד מהמועדים שנראו לחסידים מתאימים להכתרתו לנשיא החסידות.

"ט בכסלו הוא אחד התאריכים החשובים והמרכזיים במסורת של חסידות חב"ד. 152 שנים קודם לשנה המדוברת השתחרר מייסד החסידות, אדמו"ר הזקן, מהכלא הרוסי. יום זה נחשב מועד שבו שינתה החסידות את פניה בכל הנוגע לדרכי הפצתם של רעיונות פנימיות התורה, ולכן הוא מכונה 'ראש השנה' לחסידות. בהתוועדות י"ט בכסלו תשי"א, 28 בנובמבר 1950, כעשרה חודשים לאחר ה'הסתלקות', נכחו כשש מאות איש. זה היה הקהל הגדול ביותר שראה בניין 770 מאז בואו של הרבי השישי לארצות הברית. באותו ערב נשא הרב מנחם-מענדל שיחות ארוכות, זו אחר זו, בלי הפסקה. החסידים ציפו שיקבל עליו במעמד זה את הנשיאות, אך הוא לא עשה כן.

ביום כ"ד בטבת תשי"א, יום ה'הסתלקות' של מייסד החסידות, בעל התניא, וכשבועיים לפני המועד שבו מנחם-מענדל עתיד לקבל עליו את הנשיאות, התקיימה עוד התוועדות. באותו יום חתמו חסידי חב"ד בארצות הברית על כתב התקשרות. בסיומה של תפילת ערבית נכנסה משלחת של כשלושים מרבני חב"ד וזקני החסידות, מכל רחבי ארצות הברית, לחדרו של הרב מנחם-מענדל, ומסרה לו את המכתב בשם החסידים בכל רחבי תבל. הרב מנחם-מענדל לקח את המכתב, קרא את השורה הראשונה, סגר את המכתב ופרץ בכבי עז. לאחר כמה שניות פנה אל הרבנים המכובדים ואמר: "בבקשה צאו, אין לזה שייכות אליי."⁷²

במקביל למסירת כתבי ההתקשרות אל הרבי החליטו החסידים לתת ביטוי לשאיפתם באמצעות פרסום ידיעה גדולה ובולטת בעיתונים הפופולריים באותם ימים בשפת היידיש. היומן היידי 'דער טאג' דיווח ביום כ"ו בטבת על כוונת חסידי חב"ד להכתיר את הרבי ב'י' בשבט. הידיעה מתארת את הופעת שלושה מנכברי חב"ד במערכת העיתון לבשר על כך.⁷³ גם בעיתון היהודי 'דער מארגן' זשורנאל' נכתב על מסירת כתב

ההתקשרות. בעיתון 'דער פארווערטס' נאמר כי חסידי חב"ד ברחבי תבל מינו עליהם את הרב מנחם-מענדל לממלא מקום הרבי השישי בתור רבי ונשיא חב"ד, וכממשיך השושלת החב"דית מאדמו"ר הזקן. עוד נכתב בידיעה כי בכ"ד בטבת מסרו את כתב ההתקשרות, ואילו קבלת הנשיאות הרשמית תהיה ב' בשבט תשי"א.⁷⁴

בעקבות הפרסום פרצה היוזמה להכתרתו של הרבי לתודעה הציבורית ואיתה המחלוקת וההתנגדות ליוזמה. בני משפחתו של שמריהו גוראריה ראו את הפרסום בחומרה והקימו מהומה. בנו של גוראריה, בארי, החציף פנים כלפי דודו מנחם-מענדל והתנפל עליו בזעם ובזעקות.

מנחם-מענדל, שהפרסום נעשה שלא בידיעתו ובניגוד לרצונו, יצא מחדרו במהירות ופנה אל חדרו של שמואל לויטין, בירכתי קומת הכניסה של בניין 770. בחדר שהו באותה עת שלושה חסידים נוספים. מנחם-מענדל הביע לפנייהם את כאבו והבהיר שאם לא תתפרסם הכחשה ברורה, ייאלץ הוא-עצמו לפנות אל העיתון ולפרסם הכחשה. החסידים השפילו את פניהם במבוכה. הם לא ציפו לתגובה נחרצת כל כך. לאחר רגעים אחדים הרהיבו עוז ושאלו: "על מה תצא הכחשה, על כך שהחסידים שלחו אל הרבי כתב התקשרות? הרי זה אמת." הרב מנחם-מענדל לא השיב דבר ועזב את החדר.⁷⁵

כיצד ניתן להסביר את ההתנהגות של הרבי מלובביץ' במהלך השנה, קודם שניאות לקבל עליו את המינוי? איך ייתכן שמצד אחד נשא על כתפיו את תפקידי הרבי ומצד שני כמעט עד היום האחרון שבו קיבל עליו את התפקיד סירב לעשות כן? על פי אחת העדויות, המדגישה את הפרדוקס האמור, זמן קצר לפני שקיבל עליו את הנשיאות אף התריע כי "אם ימשיכו להציק לי בעניין הנשיאות, איעלם ואיש לא ימצא את מקומי".⁷⁶ הייתכן כי הרב מנחם-מענדל לא היה ער לתכונה סביבו? האם לא תכנן את המשך דרכו? האם באמת לא ראה את עצמו ראוי להיות מנהיג?

חסידים הנדרשים לסוגיה מציגים כמה וכמה גרסאות, המסייעות להבין טוב יותר את המתרחש בקרבו של הרבי באותן שנים. על פי גרסה אחת, הרבי ידע שהוא זה שנועד לתפקיד, אולם בדומה לאדמו"רים הקודמים, היה צריך שהחסידים יהיו אלה שיעשו מאמץ, שיקבלו אותו עליהם לרבי. על החסידים

לפעול מצדם כדי שהרבי יוכל להיכנס לתפקידו. אם אין נכונות ורצון אמיתי ועמוק מצד החסידים, לכאורה אין ביכולתו לצאת לדרך. במהלך השנה ביקש מנחם-מענדל גם לרתום את החסידים להשתתפות בתמיכה כספית במוסדות החסידות. הוא תבע מהם לתרום, לעתים למעלה מכוחותיהם, ובכך להוכיח כי התנועה מכוונת לקדם מטרה משותפת ולא מטרה של איש אחד.⁷⁷

הסיבה השנייה האפשרית היא שהרבי חשש מפגיעה בכבוד גיסו, שמריהו גוראריה, וברגשות גיסתו, חנה, וחותנתו, הרבנית נחמה-דינה. הוא ידע שהם מתנגדים למינויו, ולכן סירב למהלך מהיר. רק לאחר שאשתו שכנעה אותו שאם לא יעמיס על כתפיו את מלאכת הנשיאות אזי ירדו לטמיון מאמציו של אביה, הרבי השישי, ניאות לעשות כן.⁷⁸ אשתו ידעה כי החסידים לא יקבלו עליהם את שמריהו גוראריה לרבי, משום שלא ראו אותו מתאים דיו לתפקיד.

על פי השקפה זו, הרבי באמת לא רצה לקבל עליו את עול ההנהגה, כפי שהתבטא כמה וכמה פעמים, אף על פי שהוכשר אליה כבר מגיל צעיר. הוא נכנע והסכים לכך רק באין ברירה, מתוך הכרה בתרומה שיוכל להעניק להתפתחות החסידות ולמילוי תפקידה בעולם היהודי. נוסף לדאגתו לעתיד החסידות הבין גם כן כי המאורעות המשפיעים על עיצובו של העם היהודי, במציאות שנוצרה לאחר השואה ובעקבות תקומת מדינת ישראל, מחייבים התמודדות והתאמת כלים ראויים לתמורות הגדולות. בשעה זו אין הוא רשאי להישאר נחבא אל הכלים ולהעדיף את נטיות לבו ואת שאיפותיו לחיות בתוך עצמו ועם עצמו.

השנה שחלפה מ'הסתלקות' הרבי השישי ועד יום ההכתרה מלמדת על שתי תנועות, סותרות לכאורה, שהתקיימו ברבי מלובביץ' בורזמינת, ולשתייהן הוא אפשר לבוא לידי ביטוי. מצד אחד הרצון להתבטל, לא להיות, להשיג דבקות בבורא מתוך חיי התבוננות, לימוד ועיון. מגיל צעיר הוכשר להיות רבי ותלמיד חכם. הדבקות הזאת, השאיפה להתאזין, להתקרב לבורא על ידי הפעילות האינטלקטואלית, היא אולי התוצר המשמעותי ביותר של הכשרה שכזו. מצד שני הבין את שליחותו בעולם, את חובתו לפעול בתוך מסגרת תנאים מציאותית. הפעולה בתוך העולם היא חלק מתכלית הבריאה, על פי החינוך שקיבל. המעשה הטוב בעולם הזה מלמד על מימוש תכלית בריאת העולם, שהיא חשיפת אור הבורא במקום התחתון ביותר, במקום שבו

הַיְשׁוּת, ה'אגו', מסתירים לאדם ומפריעים לו לראות מבעד לעצמו. זוהי, על פי הפירוש החסידי הנפוץ, כוונת המדרש "נתאוה הקב"ה להיות לו יתברך דירה בתחתונים".⁷⁹ חובת המעשה, כחלק מציוויו של מייסד החסידות הכללית, הבעל-שם-טוב, להפיץ את גילויי פנימיות התורה בעולם, חייבה את הרבי להתגבר על נטייה אחת שלו ולצאת לשליחות חייו, לשליחות שאליה הוכשר ויועד מבית אביו.

שתי התנועות הנפשיות האלה גם עתידות לבוא לידי ביטוי במהלך יותר מארבעים שנות נשיאותו, וללמד אותנו על בחירותיו. התנועה של איון, ביטול עצמי וחיפוש אחר המבנה העיוני של העולם, שבו האדם מתאחד עם הנלמד, מוצאת את ביטויה בעיקר בשלבי חינוכו והתבגרותו עד הגיעו לארצות הברית. לעומת זה, בשנות נשיאותו בולט המאמץ שלו להצביע על הנוכחות של הבורא במציאות הגשמית והתחתונה, על ידי קידום המצוות וההיכרות של העם היהודי בישראל ומוחצה לה עם ארון הספרים היהודי והחסידי.

• • •

ביום השנה הראשון לפטירת הרבי השישי שהה הרב מנחם-מענדל זמן רב ב'ציון' של חותנו. הוא חזר משם רק סמוך לשקיעה והתפלל במהירות עם החסידים. רוב החסידים ותלמידי הישיבה שהיו במקום המתינו לו, וכמוהו לא אכלו כל היום. לאחר תפילת המנחה הזדרזו לפנות לארוחה קלה, ושבו מיד לתפוס מקום באולם הקטן לקראת ההתוועדות.

יום השנה לפטירה, י' בשבט תשי"א, 17 בינואר 1951, חל באותה שנה ביום רביעי. הנוכחות בכניין 770 באותו ערב היתה גבוהה. כמאתיים חסידים התקבצו באולם התפילה הקטן, שגודלו אינו עולה על ארבעים מטרים רבועים. החום והצפיפות היו כמעט בלתי-נסבלים. בחוץ התגודדו עוד כשש מאות איש, שלא הצליחו להיכנס פנימה. הסקרנות משכה בהמשך הערב גם רבים שאינם חסידי חב"ד מובהקים. כל אחד ואחד מהנוכחים ספק העריך ספק קיווה שהרב מנחם-מענדל יקבל עליו באותו ערב את הנשיאות ויהיה הרבי השביעי של תנועת חב"ד.

ההכתרה לא היתה כרוכה בטקס מרשים. על פי הנוהג, הביטוי לקבלת

הנשיאות הוא בהשמעת מאמר חסידות מקורי. מאמר חסידות הוא אסופת רעיונות שנושא רק רבי. הדברים הבנויים לתלפיות מיוסדים על אדני ספרות הקבלה והחסידות, ונחשבים למעין גילוי דבר הבורא בעולם. לכן המאמרים האלה, הדורשים הכנה מיוחדת מצד הקהל והדובר, נקראים גם דא"ח – דברי א-לוהים חיים. היכולת של הרבי לומר דבר תורה עמוק, פנימי, המיוסד על תורת הקבלה והחסידות, היא עדות להיותו רבי, אדם השרוי ראש לכול בהתבטלות שלמה אל מול הבורא, ואת ההתבטלות הזאת הוא מבקש להעביר גם לחסידיו.

בשעה שמונה ארבעים וחמש עזב הרב מנחם-מענדל את בית אמו בשכונה וצעד אל בניין 770. חצי שעה לפני ההתוועדות עוד נכנסה משלחת של זקני חב"ד ורבני חב"ד ממונטריאול והגישה לו כתב התקשרות. בשעה תשע ארבעים וחמש יצא מנחם-מענדל מחדרו לעבר אולם ההתוועדות, מרחק מטרים אחדים. אחריו נכנסו שלושה מזקני הרבנים. השולחנות בחדר סודרו במעין צורת שי"ן. הרבי ישב בשולחן הדרומי וכנגדו עמדו שלושה שולחנות לאורך כל בית המדרש. בתחילת ההתוועדות מזגו הכול לעצמם כוסית לחיים.⁸⁰

בפתח דבריו הדגיש הרבי את החשיבות של התקשרות עם הרבי הקודם, ועמד על כך כי המשימה המוטלת על כתפיהם של הנוכחים היא להפיץ את סודות פנימיות התורה, לקדם את זווית הראייה החסידית על המציאות, ולאפשר לכל אדם להרכיב את המשקפיים החסידיים המעניקים תשובות לשאלות המעסיקות כל אדם חושב, ובהם מיהו האדם ומה תכליתו.

כשעה לאחר תחילת ההתוועדות קם אחד מזקני החסידים, ישיש כבן שמונים לערך, והכריז כי הקהל רוצה לשמוע מאמר חסידות. בבית המדרש השתררה דממה מוחלטת. קודם אמירת מאמר נהוג שהקהל והרבי שרים ניגון הכנה. החסידים נוהגים לעמוד בזמן אמירת המאמר. לראשונה, הרבי נענה לבקשה. בשעה עשר וארבעים אמר הרבי בפעם הראשונה בלשון מתנגנת את המאמר "באתי לגני אחותי כלה". בתחילה הקהל ישב, ומיד כשהבין שהרבי אומר מאמר, קם על רגליו. הרבי פתח בציטוט ממאמר החסידות האחרון שפרסם הרבי הקודם, וביאר את הנאמר בו על פי ספרות הקבלה והחסידות.⁸¹ כשסיים לשאת את החלקים הראשונים במאמר קפץ אחד מהחסידים

הישישים והכריז: "יש לנו רבי, עלינו לברך שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה." החסיד בירך 'שהחיינו' והקהל ענה אחריו אמן.⁸²

ההתוועדות הוקלטה בסתר וכמה תמונות צולמו באותו ערב. לנוכחים היתה תחושה של רגע היסטורי, שידובר בו עוד שנים רבות.⁸³

לאחר שסיים את אמירת המאמר, המשיך לומר דברים שבהם ביטא את קו החשיבה שלו ואת דרך הנהגתו. הוא הכריז כי התביעה היא מכל אחד ואחד לעבוד בכוחות עצמו ולא להסתמך על האדמו"ר.⁸⁴ בניגוד לחסידויות אחרות, שבהן הרבי נוטל עליו את תפקיד של החייאת החסידים, בחסידות חב"ד, הדגיש, נדרש כל אחד ואחד לעבוד בכוחות עצמו, עם גופו ונשמתו. הוא הבהיר כי אין הוא מתנער מתפקידו לסייע, אבל צריך לזכור שבלי עבודה פנימית רוחנית ואישית של האדם עצמו, לא תועיל העזרה ולא יסייעו הניגונים ואמירת ה'לחיים'. איש לא יצליח להתקדם מבחינה רוחנית אם לא יתאמץ בכוחותיו-הוא. כל אדם צריך לקחת את התכונות השליליות שלו, הכעס, הגאווה, האגו והישות, חתם הרבי, ולהתמירן לכיוון הקדושה, לכיוון גילוי הבורא בעולם. תכלית הבריאה, הדגיש, יכולה להתממש רק כשכל אחד ואחד מבצע את תפקידו. אם התכלית היא לבנות לבורא דירה בתחתונים, אזי תכלית זאת מתממשת כשכל אדם בונה במסגרת חייו דירה לבורא בעולמו התחתון, בתודעתו מלאת הישות. על התביעה הזו מהחסידים, לא להיתלות בו אלא לעמוד על רגליים עצמיות ועצמאיות, חזר הרבי מלובביץ' עוד פעמים רבות.⁸⁵

כשנסתיימה ההתוועדות, התיישבו תלמידי הישיבה, ה'תמימים', לחזור על המאמר, אף שלא אכלו כמעט כל היום ולא ישנו שעות רבות. ההתרגשות ניכרה בכול; התרגשות לקראת יציאתה של החסידות לדרך חדשה.

הגיס, שמריהו גוראריה, לא מיהר לקבל את מנהיגותו. כך גם גיסתו חנה, בנם בארי וחותנתו, הרבנית נחמה-דינה. נכדו של הרבי השישי, בארי, שלימים ינטוש את אורח החיים החסידי, אף נמנע מלהזמין את הרבי לחתונתו. דווקא אביו, שמריהו גוראריה, השלים עם מנהיגותו של הרבי כמה חודשים לאחר ההכתרה, גם במחיר של מחלוקת עם אשתו ובנו. מחלוקת זו עתידה להתפתח לכדי מאבק משפטי מתוקשר, כשלושים

וחמש שנים מאוחר יותר, סביב סוגיית הבעלות על הספרים מהספרייה של הרבי הקודם, ששכנו בבניין 770.

חודשים ספורים לאחר ההכתרה נכנס שמריהו גוראריה אל גיסו, הרבי מלובביץ', שוחח עמו וביקש שיזכה לאותו מעמד כפי שזכה אצל הרבי הקודם, כמי שעומד בראשות ישיבות חב"ד. הוא נותר לגור בקומה השלישית בבניין 770, שתי קומות מעל חדר עבודתו של הרבי, ונאמנותו אליו היתה בלתי-מסויגת. החותנת, הרבנית נחמה-דינה שניאורסון, שהתגוררה בקומה השנייה בבניין 770 ונפטרה בגיל תשעים, בשנת תשל"א, 1971, חשה כנראה עד יומה האחרון הסתייגות מסוימת ממנהיגותו של הרבי מלובביץ' ומהעדפתו על פני גיסו.

בעיני רוב החסידים, בהליך הבחירה לא עמדה כלל שאלת העדפת הרבי מלובביץ' על פני גיסו, שמריהו גוראריה. בעיניהם, גוראריה לא היה רבי. הוא היה תלמיד חכם, חתן יקר ומכובד של הרבי השישי, אך לא רבי. רבי צריך להיוולד כזה, נוסף על העבודה העצמית שיש להשקיע בדבר. הרבי מלובביץ', בעיני החסידים, נולד רבי. אמנם ניסה שלא להבליט את עצמו ולהצניע את כישוריו ואת למדנותו, אך לא בהצלחה מרובה. החסידים לא יכלו להתבלבל בגדולת אישיותו וברוממות קומתו.

כיצד רכש אותן תכונות? מה היה ייחודי בכך גידולו? כיצד הוכשר? המענה לשאלות האלה מחייב לחזור אחורה בזמן, לארבעים ותשע השנים שקדמו לשנה המדוברת, השנה שבין 'הסתלקותו' של רבי יוסף-יצחק ובין הכתרת חתנו מנחם-מענדל לרבי.

פרק שני

ילדות ונעורים

ניקולייב, עיר נמל צבאית על שפת הים השחור, כיום בשטח אוקראינה, דרומית לעיר קייב, הוקמה בשלהי המאה השמונה-עשרה, כמעגן לספינות הרוסיות במלחמה העותמנית-רוסית. מאז היווסדה ועד היום נותרה ניקולייב מרכז לאומי לבניית אוניות ולתחזוקתן, תחום שהרבי מנחם-מענדל שניאורסון עתיד לעבוד בו למשך זמן קצר, בבואו לארצות הברית ובטרם ימונה לנשיא חסידות חב"ד.

כמו רוב קהילות מזרח אירופה, גם יהודי ניקולייב חוו תקופות של אובדן, קושי וייסורים, לצד זמנים של פריחה ושגשוג. היהודים, שהיגרו לעיר עם הקמתה, תרמו לקידום חיי המסחר והכלכלה, והצליחו, למרות הקשיים, לפתח במקום קהילה רבגונית. בתחילת המאה התשע-עשרה, כשהצאר ניקולאי הראשון גזר על גירוש היהודים מניקולייב, למעט בעלי אוניות, נותרה בעיר משפחה אחת בלבד, משפחתו של שלמה-ישעיה רפאלוביץ', קבלן אוניות ידוע באותם זמנים. אמנם גירוש היהודים לא הפריע לעסקי הספנות ולבניית אוניות, אולם ככל הנראה הוא פגע במסחר העירוני ובסחר הימי. רפאלוביץ', היהודי היחיד בעיר, הצליח לשכנע את השלטונות להשאיר במקום גם את עובדיו היהודים. בזכותו חזרה בהדרגה להתגבש באמצע המאה התשע-עשרה הקהילה היהודית.¹

בסוף אותה מאה, בשעה שגל פוגרומים שטף את רחבי רוסיה, נהנו כעשרים אלף יהודי העיר, כמספר היהודים המתגוררים בה גם כיום, משקט יחסי. בזמן המהפכה הבולשביקית חזרו הפוגרומים לעיר. קודם לכן, בשנת תרס"ה, 1905, כבר הקימו המקומיים גודד להגנה יהודית, בעקבות אותו גל פוגרומים, ששטף את רחבי רוסיה. במלחמת העולם השנייה נכבשה ניקולייב

בידי הצבא הנאצי ושחררה ב־1944. בתקופה זו נרצחו בה כחמישה-עשר אלף יהודים, שלושה רבעים מאוכלוסיית יהודי העיר באותה תקופה.

מנחם-מענדל שניאורסון נולד בניקולייב ב־"א בניסן תרס"ב, 18 באפריל 1902.² אלה היו השנים שבהן הקהילה היהודית התבססה במקום. סבו מצד אמו שימש רב העיר, והוא עתיד לשמור על קשר עם משפחתו המורחבת בניקולייב שנים רבות לאחר שיעזוב אותה.

כנצר למשפחה משושלת אדמו"רי חב"ד, הוענק לילד שמו של אב סב-סבו, הנשיא השלישי של חסידות חב"ד, רבי מנחם-מענדל שניאורסון, המכונה 'צמח צדק'. האדמו"ר השלישי עצמו נקרא על שם אחד מגדולי מנהיגיה הראשונים של החסידות – רבי מנחם-מענדל מוויטבסק, חברו ורבו של מייסד חסידות חב"ד, מחבר ספר התניא, רבי שניאור-זלמן מליאדי.³ חנה,⁴ אמו, היא צאצאית למשפחת רבנים חשובה מחסידי חב"ד, וכאמור, היתה בתו של רב הקהילה היהודית בניקולייב, מאיר-שלמה הלוי ינובסקי. בדפי זיכרונותיה היא מצטיירת כאם חמה, עצמאית, חזקה, נחושה וחדורת אמונה. בשנת תר"ס, 1900, נישאה ללוי-יצחק שניאורסון,⁵ נינו של אותו 'צמח צדק'.

לוי-יצחק היה מקורב לרבי החמישי של חסידות חב"ד, שלום-דובער שניאורסון, ושאב ממנו השראה והדרכה.⁶ בתשע השנים הראשונות לאחר חתונתו היה סמוך לוי-יצחק על שולחן חותנו. בשנים האלה השקיע את עצמו בחיי עיון אינטנסיביים. כפי שמעידים כתביו ששרדו, הוא היה לא רק תלמיד חכם בתלמוד ובספרות ההלכתית, אלא גם ובעיקר בעל ידיעות נרחבות בכתבי הקבלה ומעמיק בתורת החסידות.⁷

מרכזה של חסידות חב"ד, שהוקמה כמאה שנים קודם לכן, שכן באותה תקופה בעיירה לובביץ', כאלף ומאתיים קילומטרים דרומית לניקולייב. ינובסקי, סבו של מנחם-מענדל, התחנך בלובביץ', קודם שהגיע לניקולייב ומונה לרב העיר. בביתו ניסה להשרות אווירה דומה לזו של המרכז החסידי – לימוד עיוני מכל מדפי ארון הספרים היהודי, לצד מסורת של גיבוש חסידי ודבקות בצדיק, נשיא התנועה החסידית. בחיי היום-יום התבטאה מסורת זו בניגונים החב"דיים האופייניים, בהתוועדויות משותפות, בחמימות אנושית ובעמידה על עקרון אהבת ישראל, למרות התמורות והשינויים שהתפשטו

בקהילות היהודיות; תמורות שבאו לידי ביטוי בין היתר ביהודים רבים שנמשו את אורח החיים הדתי.⁸

מנחם-מענדל לא נהנה ממשפחה ענפה. שלושה בנים בלבד נולדו ללוי-יצחק ולחנה. מנחם-מענדל היה הבכור. אחיו, דוב-בער, נולד שלוש שנים אחריו. בהיותו בן שלוש ושמונה נרצח בידי הנאצים, בעת ששהה בבית חולים, בעיירה סמוכה ליקטרינוסלב, בזמן שהאזור נכבש על ידי הצבא הגרמני.⁹

האח השלישי, אריה-לייב, נפטר בליברפול בהיותו בן ארבעים ושש. הוא נולד בשנת תרס"ו, 1906, כבן הצעיר במשפחה. בתחילת שנות השלושים הצליח לצאת מברית המועצות, על פי ההערכה באמצעות דרכון מזויף.¹⁰ כשלוש שנים התגורר ולמד בברלין, לצד אחיו הבכור, עד שבחר לעלות לישראל, כנראה בשל החשש מרדיפת שליחיו של המשטר הקומוניסטי גם באירופה. הוא השיג את המסמכים הדרושים ליציאה מגרמניה בסיוע מנחם-מענדל ואשתו, ועלה לישראל בשנת תרצ"ד, 1934.¹¹ בישראל התחתן עם גניה רוטמן בשנת תרצ"ט, 1939, ונולדה לבני הזוג בת אחת. במועד החתונה שהו הוריו במצוקה קשה, תחת המשטר הסטליניסטי המדכא. באותה שנה נאסר אביו והוגלה למשך חמש שנים לאזור קזחסטן, ובסופן נפטר. הידיעה על חתונתו של בנה הצעיר, בגיל שלוש ושלוש, שימחה מאוד את אמו.¹² בישראל של טרום הקמת המדינה שימש פקיד וספרן בספרייה העירונית בתל אביב, ואפילו פתח חנות בגדים ברחוב נחלת בנימין 3.

בשנת תש"י, 1950, הצליח אריה-לייב לצאת לאנגליה, בסיוע שר החינוך והתרבות הראשון של מדינת ישראל, זלמן שז"ר, כדי להשלים את הלימודים שהחל בברלין בתחום המתמטיקה. בשנת תשי"ב, 1952, בעודו שוהה באנגליה, נפטר מהתקף לב. לבקשתו של אחיו, הרבי מלובביץ', הועלה ארונו לארץ ישראל והוטמן בבית העלמין בצפת. אף על פי שעזב את חיי התורה והמצוות הוסיף אריה-לייב, שבילדותו נחשב תלמיד מצטיין, בעל זיכרון מעולה,¹³ לעמוד ביחסים טובים עם החסידים, והיה בא מפעם לפעם להתוועדויות.¹⁴ הרבי מנחם-מענדל שמר על קשר הדוק עם אחיו, ואף תמך בו מפעם לפעם, בייחוד לאחר שהוא-עצמו הצליח לברוח מאירופה לארצות הברית. כשנפטר האח, הוסיף לתמוך באלמנתו לאורך השנים.

המקומות שהתגורר בהם, האווירה בביתו, מאורעות התקופה, תפקיד הרב העירוני שמילא סבו ולאחר מכן אביו – כל אלה יכולים לסייע בידנינו להעריך את ההשפעות הסביבתיות על מנחם-מענדל כילד וכנער. על השאלה איזה מין ילד היה, קשה יותר לענות. ידיעות מועטות על שנות ילדותו עולות מזימנה של חנה, אמו, שאותו העלתה על הכתב בשנות השישים, יותר מעשר שנים לאחר שנחתה בארצות הברית. לצד יומן זה יש מעט עדויות של שכנים, מורים ומכרים של המשפחה, שזכרו את מנחם-מענדל בשנותיו הראשונות.

גם יומן האם וגם העדויות הועלו על הכתב שנים לאחר שמנחם-מענדל כבר שימש נשיא חסידות חב"ד. ההווה בדרך כלל משפיע על הזיכרון ההיסטורי ועל הדרכים שבהן אנו רואים את העבר; לכן יש להתייחס לעדויות האלה בזהירות. ובכל זאת, אותם סיפורים, בשילוב ההקשר הדתי, התרבותי, הפוליטי והכלכלי באותה התקופה, תורמים להכרה טובה יותר של מנחם-מענדל כילד.

העדויות של שכנים ומכרים מאדירות בעיקר את יכולת הלימוד האוטודידקטית של הילד, את כושר המיקוד והריכוז יוצאי הדופן שהפגין ואת סקרנותו הבולטת לתחומי ידע חדשים.¹⁵ מהסיפורים שהעלתה האם על הכתב ביומנה לא ניתן ללמוד פרטים רבים מדי. בכללות הם מצביעים על ילד בעל חוש סביבתי מפותח, שקורא את המציאות, ועם זה מאוד מופנם ומסוגר, הממעט לשחק ולהשתעשע עם ילדים אחרים. מבנה גופו היה רזה ופניו יפות, עדינות ו"מלאות השראה", לדברי האם, שכבר מגיל צעיר, כדבריה, זיהתה בו משהו "מיוחד".¹⁶

על פי האם חנה, כבר בגיל שנתיים שאל מנחם-מענדל בבית הוריו את ארבע הקושיות,¹⁷ לאחר שלמד אותן מתוך "הבנה, כאדם בוגר".¹⁸ כשהיה בן שלוש מצאה אותו פעם אחת עומד על מרפסת הבית, בשעה שעברה חבורה של מהפכנים שהפגינו נגד השלטון, ומכריז "הקץ לשלטון היחיד". לדעתה כנראה כבר הבין במידת מה שהשלטון גורם סבל ליהודים. סבו, שהיה שומע את קריאותיו, היה מצווה עליו לשתוק, פן יישמעו קריאותיו.¹⁹

בשנת תרס"ה, 1905, ערכו פורעים פוגרום ביהודי ניקולייב. היהודים נאלצו להסתתר, וקבוצה גדולה של נשים וילדים מצאה מקלט בבית המרקחת המקומי. שם שהו גם האם חנה ובנה הבכור, שהיה אז בן שלוש בלבד. הפחד והצפיפות גרמו לילדים הקטנים לפרוץ בבכי בלתי-נשלט,

והתעורר חשש כי קול הבכי יוביל את הפורעים אל מקום המסתור. למשמע הבכיות תפס מנחם-מענדל הקטן יוזמה, החל להסתובב בין העוללים הרכים ולהרגיעם. "היה זה מפליא לראות כיצד הוא התהלך בחדר והרגיע את הילדים, "כותבת האם. "...לדבר אסור היה, כדי שהקולות לא יישמעו; הוא סימן להם אפוא בתנועות ידיים, ללא מילים, כעין פנטומימה, שעליהם להיות בשקט, והרגיע כל אחד מהילדים בדרך אחרת."²⁰

סיפור אחר, מאוחר יותר, הוא משנת תרע"א, 1911, כשמנחם-מענדל כבר היה כבן תשע, ושהה עם בני משפחתו באתר הנופש פֶּלְקֶלוֹוה, בחצי האי קרים. האם הבחינה בהתקהלות של אנשים המדברים על ילד העומד לטבוע. היא התקרבה למקום ושמעה את המתקהלים מספרים על ילד ששט בסירה קטנה ונקלע לנקודה שבה נוצרו זרמים חזקים, והסירה החלה לשקוע. ילד אחר, שהבחין בנעשה, קפץ אל המים, שחה לעבר הסירה, נטל את המשוט מיד הילד, שהיה שרוי באפיסת כוחות, והצליח להוציא את הסירה מהאזור המסוכן ולהוביל אותה עם הילד הטובע לכיוון החוף. המציל היה בנה הבכור, שהחל לטבוע בעצמו בסמוך לחוף, בשל המאמץ הרב שהשקיע בניווט הסירה בין זרמי הים. תשוש, חיזור וחלש חולץ לבסוף גם הוא.²¹

בשנת תרס"ט, 1909, נבחר אביו של מנחם-מענדל לשמש רבה של יקטרינוסלב. לוי-יצחק החליף בתפקידו את הרב המקומי שנפטר, והמשפחה העתיקה את מגוריה ליקטרינוסלב הגדולה, מרחק של כשלוש מאות וחמישים קילומטרים מניקולייב. כך הגיע לעיר זו מנחם-מענדל בן השבע ובה יכלה את שנות ילדותו ונעוריו.

יקטרינוסלב, שב-1926 יומר שמה לדנייפרופטרובסק, היא העיר השלישית בגודלה באוקראינה. כבר באותן שנים היתה מרכז תעשיית מפותח, ובה קהילה יהודית גדולה, בת למעלה משבעים אלף יהודים. זו היתה אחת הערים היחידות ש'תחום המושב', האיסור על יהודים להתגורר בערים הגדולות, לא חל בה. האירוע האנטישמי המשמעותי שחוותה הקהילה אירע רק ארבע שנים קודם שהגיעה למקום משפחת שניאורסון. בפוגרום אכזרי נרצחו אז שישים ושבעה יהודים ונפצעו מאה.²²

יותר משלושים שנה ניהל הרב לוי-יצחק את הקהילה היהודית בעיר,

מנסה להתגבר על התנכלויות המשטר הקומוניסטי לקיום חיים יהודיים, עד שנת תרצ"ט, 1939, שבה נאסר והוגלה. בשל חשיבותה האזורית של יקטרינוסלב ובהיעדר כוחות דתיים אחרים לאחר המהפכה הקומוניסטית, שימש לוי-יצחק באופן לא רשמי מנהיגה של יהדות אוקראינה כולה.

לא רק אחרית ימיו בתפקיד רב העיר היתה קשה; גם כניסתו למשרה לא היתה פשוטה כל כך. קהילת יהודי יקטרינוסלב לא היתה קהילה חב"דית. בשנת 1913 פעלו במקום שלושים ושמונה בתי כנסת ושלושה תלמודי תורה, לצד מגוון של זרמים ציוניים וסוציאליסטיים וכוחות של יהדות אינטלקטואלית שעברה תהליכי חילון והתרחקה מהחיים הדתיים.²³

בתחילת דרכו ידע האב התנגדות לרבנותו. מינוי של רב עיר לוהה תמיד בפוליטיקה יהודית מקומית. היותו של לוי-יצחק חסיד חב"ד, ונטייתו לגישה מחמירה ולהידורים בכל הנוגע לקיום מצוות התורה, עוררו את חששן של קבוצות יהודיות פחות אדוקות, או כאלה שאחזו במנהגים שונים משלו.²⁴ נשיא תנועת חב"ד באותם זמנים, הרבי החמישי, רבי שלום-דובער, הידוע בכינויו הרש"ב, הפעיל את מלוא השפעתו לטובת בחירת לוי-יצחק הצעיר.²⁵ הוא תיאר אותו כלמדן גדול וירא שמים, "זך הרעיון וזך המזג, בעל מידות טובות ונעלות מאוד, ויודע פרק בהנהגה בדעת ובהשכל, ואין להם טוב ממנו".²⁶ עוד הדגיש הרש"ב כי בעיירות שנמנעו מלמנות עליהן רב, הידרדרו ענייני הדת בלי אפשרות לתקנם.

קודם לכן, במסגרת החיפושים אחר משרת רבנות ללוי-יצחק, הוסכם עם הרבי הרש"ב כי אחד התנאים לקבלתו של לוי-יצחק לרב עיר יהיה שיעבור מבחן להסמכה להוראה על ידי הרב חיים הלוי מבריסק.²⁷ לכאורה טמן בחובו תנאי זה מכשול ללוי-יצחק הצעיר. חיים הלוי מבריסק, ליטאי ומי שהתווה את שיטת החקירה הליטאית, היה בעל יחס אמביוולנטי כלפי תנועת החסידות. הוא גם היה ידוע בידענותו המופלגת, בחומרותו ובדקדקנותו במצוות. את המבחן, שאמור היה להיות משוכה לא קלה בדרך לרבנות עיר, עבר לוי-יצחק בהצלחה, דבר שסייע בידו להיכנס לתפקיד רב העיר ביקטרינוסלב.²⁸

הרבנות ביקטרינוסלב מלכתחילה היתה אמורה להיות מלאכת מחשבת של ניווט בין גורמים בעלי סדר יום שונה ולעתים קרובות גם מנוגד, כדי

להימנע ממלחמות פנימיות, שלא חסרו. לוי-יצחק היה צריך לתמרן בין תנועות הדוגלות בתפיסות עולם מגוונות. מעצם תפקידו ושליחותו ניסה לקדם את החיים הדתיים בעיר. הוא ביקש לקרב את אנשי המעמד הבינוני, היהודים במעמד סוציו-אקונומי גבוה יותר, שעסקו במקצועות חופשיים – רופאים, מהנדסים, משפטנים, רואי חשבון – ולשמר את הזיקה היהודית שלהם. עם זה נדרש לזהירות רבה, כדי שלא להעצים את ההתנגדות לפעילותו, בעיקר מצד חוגים ליברליים, קומוניסטיים וציוניים.

בהדרגה הצליח לוי-יצחק להרחיב את היקף השפעתו בעיר ולנטרל 'מוקשים' והתנגדויות. רעייתו, חנה, מספרת כי בתחילת דרכו בתפקיד התפרסם בעיתון רוסי-עירוני מאמר הקורא "לכל יהודי שהציוויליזציה יקרה לו לעשות הכול כדי שלא תהיה לו [ללוי-יצחק שניאורסון], כל השפעה בעיר, שכן השפעתו היא סכנה לקדמה..." בחלוף שנה הצליח לוי-יצחק להפיס את דעתו של מפרסם המאמר, עד שפרסם מאמר חדש שבו 'הכה על חטא' ותיאר את הערכתו ללוי-יצחק.²⁹

נאמן לגישה החב"דית, הנמנעת מהסתגרות והמייחסת חשיבות רבה לקירוב של קבוצות המרוחקות מהיהדות, לוי-יצחק הקפיד לא לתפוס את עצמו כרב סקטוריאלי, אלא כמייצג הדת בשביל כלל היהודים בעיר. עם אשתו, חנה, שהיתה אישה משכילה ואקטיבית, רחוקה מהדימוי של רבנית חרדית, ראו עצמם כמעין בית חב"ד מודרני. פעילותם כללה דאגה לפליטים וליתומים, שמירה על קשר עם יהודים ממגוון הזרמים ומעורבות בפעילות הסטודנטים היהודים באוניברסיטה המקומית. יונה כסה, שנתייתם מהוריו בגיל שנים-עשרה וברבות הימים נעשה אחד ממנהיגי מפא"י ההיסטורית, היה מהמפורסמים שנסמכו על שולחן הרב, והעיד בחיבה יתרה על היכרותו עם מנחם-מענדל בשנותיו במקום.³⁰

מנחם-מענדל גדל באווירה משפחתית מגוננת ויציבה, אולם העשור השני של המאה הקודמת היה רווי מתיחות קודרת שליוותה את יהדות רוסיה. החשש מפני התפרצות של גל אנטישמיות כרסם ביכולת לחיות חיים נינוחים. בחודש תשרי תרע"ד, 1913, כשמנחם-מענדל היה בן אחת-עשרה וחצי, התקיים המשפט המפורסם של מנחם-מענדל בייליס, הנודע בשם 'משפט בייליס'.³¹ בייליס היה יהודי שנרקמה כנגדו עלילת דם

טיפוסית של רצח ילד נוצרי כדי להשתמש בדמו לצורכי חג הפסח. הקהילות היהודיות, שמקצתן השתתפו בהתלהבות במגמת הקדמה, ההתפתחות המדעית, התרחבות ההשכלה והתרבות הרוסית, הזדעזעו מעלילת הדם. ציפיותם היתה שהנאורות, שהצפינה תקוות לעתיד טוב יותר, תחליש את האנטישמיות ואת הפגיעה במעמד היהודים.

אנדרי יושיצ'נסקי, אוקראיני נוצרי בן שנים-עשרה, יצא באחד מימי אביב 1911, לאחר הפשרת השלגים, לשדה בפרוור של העיר קייב. השדה הפריד בין בתיה האחרונים של השכונה, שבה התגורר, ובין בית חרושת ללבנים בבעלות יהודית. הילד נעדר, ולאחר חיפושים נתגלתה גופתו במערה סמוכה. ארגון אנטישמי, 'ברית העם הרוסי', טפל את האשמה על מנדל בייליס, פקיד זוטר ושומר במפעל הלבנים. ההשלכות של המשפט היו ברורות לקהילות היהודיות ברוסיה, ואלה נחלצו לסייע להגנה המשפטית. הוכחת אשמתו של בייליס תטיל את האשמה על כלל היהודים. המטרה האנטישמית שהציבה התביעה לפני חבר המושבעים היתה להוכיח כי היהודים, על פי כתביהם, נזקקים לדם נוצרי בפסח. מומחים מטעם התביעה הביאו ראיות כי מן הגופה הוקזה כמות גדולה של דם למען מטרה מסוימת. מעבר להכרה בהשלכות המעשיות שיהיו להרשעתו של בייליס, התביעה קשרה במובהק את בייליס עם החסידים ועם חצר לובביץ'. כתוצאה מכך היה לחב"ד, בהנהגת הרבי החמישי, חלק מרכזי במערכה המשפטית, בשאיפה להוכיח את שקריותה של עלילת הדם.³² לוי-יצחק, בהוראת רבו, התגייס לאתגר המשפטי כחלק מ'ועד מומחים בקבלה' מטעם הסנגוריה. התפקיד שהוטל עליו היה להוכיח כי אין זכר להאשמה המדוברת בארון הספרים היהודי בכלל, ובכתבי הקבלה בפרט, ובכך להפריך את טענות התביעה. מקץ כשלוש שנים של דיונים מורכבים, שבמהלכן היה בייליס נתון במעצר, שוחרר הנאשם מחוסר ראיות. עם שחרורו ב-1914 עלה בייליס לישראל, לא הצליח להתאקלם בארץ, היגר לארצות הברית ושם נפטר. הזיכוי והשחרור של בייליס לא הפיגו את הדי המשפט, שהותירו אווירה עכורה עוד זמן רב, והשפיעו על חיי היהודים באוקראינה בכלל ועל דרך גידולו של מנחם-מענדל בפרט.

לימודים

עד גיל שמונה-עשרה לערך, המגע של מנחם-מענדל עם העולם החיצון היה מינימלי. בכל שנות ילדותו ונעוריו למד בעיקר לבדו, עם אביו או עם מלמדים שאביו גייס לטובת חינוך ילדיו. בגילים שבע עד אחת-עשרה, משנת תרס"ט ועד שנת תרע"ג, 1909–1913, רכש את ידיעותיו ב'חדר', אצל המלמד שניאור-זלמן וילנקין.³³ באותו 'חדר' למד מספר מצומצם של תלמידים. מנחם-מענדל היה המבוגר שבהם. כתלמיד היחיד בכיתה הגבוהה של ה'חדר' שקד על תלמודו בעיקר בכוחות עצמו.

עם הילדים שלמדו ב'חדר' הקטן עם מנחם-מענדל באותן שנים נמנו שני אחיו וכן דובער ריקמן ונחום גולדשמיד,³⁴ ממשפחות של חסידי חב"ד, ואברהם שלונסקי,³⁵ בן לאב חסיד חב"ד ואם מהפכנית, שבגיל שלוש-עשרה נשלח ללמוד בגימנסיה הרצליה, חזר לרוסיה ובזמן המהפכה הקומוניסטית עלה לארץ ישראל עם בת זוגו.³⁶ לימים נעשה שלונסקי אחד מהחשובים במשוררי העברית החדשה, ואף זכה בפרס ישראל לספרות בשנת 1967. שלונסקי, בניגוד ללומדי ה'חדר' האחרים, בא מבית שבו היתה דתיות מעורבת של מסורת וקוסמופוליטיות, שמרנות ומודרנה.

הלימוד של מנחם-מענדל עם שלונסקי באותו 'חדר' ומערכת היחסים העתידית ביניהם, מלמדים משהו על התודעה שתלווה את מנחם-מענדל מעתה ובכל שנותיו, כלפי יהודים העוזבים את חיי התורה והמצוות. בכל מקום שאליו יפנה יזהה יחידים וקבוצות העוזבים את הדת, מוותרים על חיי אמונה ואף מתבוללים. במקום להסתגר בארבע אמותיו או להתנתק מאותם יהודים, ישאף לשמר את הקשר עמם, לחזק את הקשר הזה ולנסות להשפיע באמצעותו על אחיזה בעיקרי האמונה היהודית. על פי אותו קו הקפיד מנחם-מענדל, אף בהיותו רבי, לשמור על קשר חם עם שלונסקי לאורך שנים רבות. בהתכתבויות מאוחרות ביניהם הזכיר לו הרבי את אופיו הסוער בילדותו ואת נטייתו ללכת נגד הזרם, בשאיפה להשפיע עליו לנצל מזג זה לצורך התקרבות אל חיי תורה ומצוות.³⁷

בשנת תרע"ד, 1913, כשמנחם-מענדל היה בן אחת-עשרה, הודיע המלמד וילנקין לאבי הילד כי נבצר ממנו להמשיך ללמד את בנו הבכור, משום שהוא התעלה כבר מעל שאר הילדים,³⁸ ולו-עצמו אין עוד מה ללמד

אותו.³⁹ האב התרשם מפננתו של המלמד, ובהיעדר מסגרת אחרת ללימוד יהדות תורנית באזור, שכר מלמד אחר, שנחשב ל'למדן גדול', למשך שנה אחת, שילמד את בניו בביתם. לוי-יצחק ייחס ללימודי בניו ערך עליון כמעט. הוא רצה שאלה ימצו את הזמן וילמדו מעבר לשעות המקובלות. לכן הביא את המלמד אל ביתו.⁴⁰

במהלך ההתוועדויות הפומביות שלו, עשרות שנים מאוחר יותר, הזכיר הרבי מנחם-מענדל כמה וכמה פעמים דברים שהשמיעו המלמדים ב'חדר', ציטט את תשובותיהם לשאלות התלמידים וחזר על אמרותיהם.⁴¹ בכמה הזדמנויות סיפר שהוא והילדים האחרים תפסו את המלמד שלהם לומר תורה בתשעה באב, יום חורבן בית המקדש, שהאבלות הנהוגה בו כוללת גם הימנעות מלימוד תורה. כאשר שאלו את המלמד לפשר הדבר, ענה שמוטב שילקוהו על לימוד תורה מאשר על דברים אחרים.⁴²

כעבור זמן קצר הודה גם המלמד השני של מנחם-מענדל כי אין לו עוד כלים וידיעות ללמד את הילד. בהיותו בן שנים-עשרה, פחות או יותר הגיל שבו היה אמור לצאת ללימודים בישיבה מחוץ לבית, פרצה מלחמת העולם הראשונה.

הישיבה המרכזית להכשרת תלמידים מחסידות חב"ד, המכונה עד היום ישיבת 'תומכי תמימים', הוקמה לראשונה בשנת תרנ"ז, 1897, בידי הרבי החמישי של החסידות. תלמידי הישיבה כונו 'תמימים', משום שהכוונה היתה שילמדו תורה תמימה, שלמה, הכוללת הן את הצד הנגלה של התורה, הגמרא וההלכה, והן את פנימיות התורה, החסידות. הישיבה הראשונה נוסדה בעיירה לובביץ', ונוהלה בידי רבי יוסף-יצחק, בנו של הרבי החמישי, העתיד, כאמור, לרשת את מקומו.⁴³ כשנה לאחר פרוץ מלחמת העולם הראשונה נאלצה הישיבה להעתיק את מקומה מלובביץ' לעיר רוסטוב, בשל החשש שהגרמנים יכבשו את העיירה. לרוסטוב עבר גם הרבי החמישי, עם ראשי הישיבה, מוריה ומרבית תלמידיה.

שנות מלחמת העולם הראשונה לוּו בחוסר ביטחון אישי ובקשיים כלכליים ניכרים. ברבים מהבתים היהודיים בסביבתו של מנחם-מענדל המחסור היה רב כל כך, כפי שהוא-עצמו העיד, עד שכמעט לא היה ניתן להשיג נרות להדלקה בערב שבת.⁴⁴ אביו של מנחם-מענדל, הרב לוי-יצחק, העדיף שלא לשלוח את בנו לרוסטוב, מאות קילומטרים הרחק מהבית, בתקופה בלתי-יציבה שכזו.

בזמן המלחמה נמצאה ישיבת 'תומכי תמימים' בתנועת בריחה מכיבושי הצבא הגרמני וסבלה מחוסר יציבות, שמן הסתם השפיעה גם על מערך הלימודים. נוסף על כך, כמעט לא היו צעירים בני גילו של מנחם-מענדל בישיבה באותם זמנים. רוב התלמידים היו בוגרים יותר. טעמים אלה, לצד היכולת האוטודידקטית של בנו-בכורו ללמוד לבד ולהקיף סוגיות רחבות במחשבה היהודית, השפיעו על החלטת האב להשאיר את בנו בביתו.⁴⁵

המקום היחיד כמעט שמנחם-מענדל היה מבקר בו בגיל הנעורים, מחוץ לעירו, היה בנסיעותיו אל סבו, מאיר-שלמה הלוי ינובסקי. מגיל שמונה לערך היה מנחם-מענדל נוסע אל בית סבו וסבתו, ושווה שם בתקופת הקיץ.⁴⁶

עוד הזדמנות שנקרתה למנחם-מענדל להכיר יהודים שלא מעירו היתה בתחילת המלחמה. פליטים יהודים רבים הציפו את יקטרינוסלב בימים הראשונים למלחמת העולם הראשונה, לאחר שגורשו מוורשה ומערים אחרות בעקבות האשמות כי שיתפו פעולה עם הגרמנים.⁴⁷ יהודי יקטרינוסלב התארגנו בזריזות לעזרת הפליטים, באמצעות הקמת ועדים שיסייעו בקליטתם. ביתו של הרב לוי-יצחק היה שותף פעיל במערך הסיוע הבלתי-דשמי שהוקם. אשתו, חנה, עמדה בראשות אחד הוועדים לעזרה לפליטים.⁴⁸

תופעת הפליטים והסיוע להם חשפה את הנער הצעיר לסגנונות אנושיים שלא הכיר קודם לכן. מנחם-מענדל העיד על עצמו שבאותה תקופה, "הייתי צעיר לימים, וכבני גילי הייתי עסוק אז בעיסוקים הרגילים בין הצעירים – לימוד ב'חרד' ומשחקים..."⁴⁹ ועם זה, "...למרות היותי עסוק בענייני ה'חרד', ללא כל התעניינות בעניינים אחרים, היה מאורע יוצא מן הכלל, שלקח את מלוא תשומת הלב ונשאר חקוק בזיכרוני למשך כל ימי החיים..." אחד הפליטים שהותירו עליו רושם היה "גיסו של האדמו"ר מגור ושמו ר' מנחם-מענדל קמינר, שהגיע מפולין להתיישב בעירנו, ולשכת הוזמן להיות אורחנו... הלה דיבר בנים [יידישאי] מוזר ושמעתי אותו אז לראשונה..."⁵⁰ על פי עדויות, במהלך שבתות האירוח והתמיכה באורחים, בניו של לוי-יצחק סייעו לאמם להגיש מזון ומשקה ולשרת את הפליטים.⁵¹

המהפכה הבולשביקית, שיצאה לדרך באוקטובר 1917, חתמה את הגולל על ארבע מאות שנות שלטונו של בית רומנוב, שושלת הצארים הרוסית. המהפכה גררה אחריה מלחמת אזרחים עקובה מדם, שנמשכה כשש שנים. בדרום אוקראינה, סמוך לאזור שבו התגורר מנחם-מענדל, הוקם כוח גרילה לאומני, בראשות נסטור מאכנו, שנקרא 'הצבא השחור', ואליו הצטרפו איכרים רבים, ובהם גם יהודים. 'הצבא השחור' סייע ל'צבא האדום', כוחות הבולשביקים, לנצח את מתנגדיהם, ולבסוף חוסל בידי בעלי בריתו האדומים. רוסטוב, שאליה עבר הרבי הרש"ב, ששכנה קרוב להרי הקווקז, עברה מיד ליד. היא נפלה במהלך המלחמה לזמן קצר בידי הגרמנים, ב-1917 נכבשה על ידי כוחות קווקזיים, ולבסוף חזרה לידיים רוסיות.

כשמנחם-מענדל כבר היה בן שבע-עשרה, ישיבת 'תומכי תמימים' נאלצה להתמודד עם המהפכה הבולשביקית ועם החלטת ה'יבסקציה', המחלקה היהודית של המפלגה הקומוניסטית, לגדוע את יסודות הדת על ידי הריסת בניינו של החינוך התורני – סגירת ה'חדרים', תלמודי התורה והשיבות. כדי להקל את ההתמודדות, ישיבת 'תומכי תמימים' פוצלה לשלושה סניפים, והתקיימה בפרופיל נמוך ברוסטוב, בפולטובה ובחרקוב.⁵² במצב זה של חוסר יציבות, למנחם-מענדל לא היתה סיבה להרחיק לרוסטוב גם בתום מלחמת העולם הראשונה.

על התקופה הזאת הוא מספר באחד ממכתביו: "אני זוכר בצורה חיה את אותן שנים סוערות." מה שנחקק ביותר בזיכרונו היה, כי אף על פי שרבים מהיהודים היו מעורבים במהפכה הקומוניסטית, לא היתה זאת נטולה ממד אנטישמי. "הגישה של הסוציאליסטים האוקראינים כלפי היהודים, או לפחות, כלפי הסוציאליסטים היהודים... כפי שאני זוכר, היתה זאת אכזבה עמוקה כאשר מספר גדול למדי של סוציאליסטים אוקראינים התגלו כמשתתפים פעילים בפוגרומים האיומים",⁵³ כתב.

גם ביקטרוניסלב החריף הלחץ של ה'יבסקציה', שיצאה כנגד הכוחות היהודיים, דתיים וציוניים. עיקר הלחץ הופעל על מי ששימש רב רשמי של העיר והיה דמות ציבורית מוכרת. מנחם-מענדל, כבנו הבכור של לוי-יצחק וכמי ששלט בשפה הרוסית, היה מוזמן מפעם לפעם אל חוקרי ה'יבסקציה', והללו היו מתשאלים אותו על המתרחש בביתו, תוך הפעלת לחץ וצעקות.⁵⁴

הביקורים במשרדי המחלקה היהודית לוו, כפי שהעיד מנחם-מענדל בעצמו, ויכוחים, ספיגת נזיפות וחובה להשיב על שאלות ועל חקירות.⁵⁵ באיגרת שכתב ברבות הימים ציין כי בילדותו הדברים היו שונים, "כאשר היה צורך במידה רבה של אומץ כדי לקרוא תיגר על דעות ורעיונות פופולריים שרווחים בציבור, ואדם שהיה לו האומץ לעשות זאת היה לעתים קרובות מוכתם באות קלון כאידיאליסט לא מעשי, כבעל חלומות וכו'".⁵⁶ בהיותו רבי פילס מנחם-מענדל דרך עצמאית, שבמקרים רבים חרגה מהמקובל, בתחומים הקשורים למחשבה על עתיד העם היהודי. במקביל לפעילותו הענפה נאלץ להתמודד עם התנגדויות רבות. חקירות ה'יבסקציה' היו, לדבריו, גורם מחשל. הם עזרו לו ללמוד לספוג התקפות בלי לחשוש, כל עוד הוא עומד על עקרונותיו. וכך בלשונו:

גדלתי בזמן היבסקציה, וחונכתי שאין מה להתרשם מהם. וזאת, על אף שהם יכלו לאיים – ואף להוציא את איומיהם מן הכוח אל הפועל – לשלוח לסיביר...⁵⁷

הייתי בעצמי ברוסיה הסובייטית ויודע הנני את דרכם והנהגתם: כאשר מכריחים לעשות דבר מסוים – מסבירים הם שה'מצפון' מחייב את ההתנהגות בשיטת הקומוניזם, כך מחייבת שיטת 'מארקס', כללי 'הצדק והיושר', השיטה שאסור לפגוע בשכרו של השכיר, ושאר ענינים וכיוצא בזה. ומוסיפים, שאם פלוני יביע את מצפונו האישי בדרך אחרת – יושיבוהו ב'חד גדאי', או ישלחוהו לסיביר... אבל להכריז בגלוי ובאופן רשמי שמישהו יצביע הפך מצפונו האישי – דבר כזה לא יעשה שום מנהיג ב'קרמלין'.⁵⁸

במקרה אחר, שבו באופן נדיר הוא מתייחס אל עצמו כנימה אישית, הוא מזכיר אותה סביבת נעורים: "כבודי אינו נוגע בזה כל כך, שהרי הורגלתי בתגובות כאלה נגדי ובחרפויות יתרה עוד מנעוריי, כשגרתי במדינת ברית המועצות והייתי הבן הבכור לרב הראשי בעיר מחוזי, וכיוון שהיו לי מכירים בין הסטודנטים וכו' הרי מובן שבעת ויכוחים התקיפו גם אותי...".⁵⁹ האתגרים שניצב מולם כילד וכנער המתחנך בביתו ופוגש פסיפס מורכב של

אנשים בעלי דעות מגוונות, תרמו במידה רבה לצורת מחשבה שאימץ, ועל פיה דרך הפעולה הרצויה היא זאת המבטאת את תפיסת עצם העניין, מעין תפיסת 'ראש גדול'. מחשבה זו הדריכה את הרבי מלובביץ' בדרך שסלל כמנהיג התנועה החסידית, ובאה לידי ביטוי בתפיסתו את הדרכים שבהן לטעמו יש להפיץ את רעיונות התורה, תוך התגברות על חששות ונורמות שהשתרשו.

כשמנחם-מענדל הגיע לגיל שמונה-עשרה הוטל חוק שירות צבאי חובה על כל בחור מגיל זה. מנחם-מענדל ואביו היו מוטרדים מהחשש שייאלץ לצאת לשירות הרחק מביתו, למען המהפכה הקומוניסטית, שבה לא תמך כמובן. שירות שכזה היה פוגע מן הסתם גם בסדר לימודו ובאורחות חייו הדתיים. את הבעיה פתרו ככל הנראה על ידי שינוי גילו של מנחם-מענדל.⁶⁰ הכאוס במדינה יצר אנדרלמוסיה בסדרי הרישום, ואפשר למנחם-מענדל להירשם מחדש במערכת הממשלתית. בניירותיו הרשמיים החדשים נרשם כמי שנולד בשנת תרנ"ה, 1895. כלומר לגילו האמיתי נוספו שבע שנים, שאפשרו לו להציג את עצמו כמי ששירת בצבא האדום כמחצית השנה, קודם למהפכה, בשנת 1915. תאריך הלידה המזויף נותר בניירותיו הרשמיים עד שהגיע לחופי ארצות הברית.⁶¹

באופן מפתיע אולי, זמן קצר לאחר שנסתיימה המלחמה, בשנת תרע"ט, 1919, לאחר שמנחם-מענדל השיג שחרור משירות צבאי, החליט לוי-יצחק לדחוף את בנו להתמודד עם בחינות בגרות אקסטרניות, חיצוניות, בלימודים כלליים. מנחם-מענדל נרשם כתלמיד שלא מן המניין⁶² לבחינות במוסד המקביל לבית ספר תיכון.

כיצד התכונן לבחינות מי שמילדותו למד מספרי הארון היהודי בלבד? בזכות יכולת הלימוד העצמית יוצאת הדופן שאפיינה אותו, למד לבחינות בעיקר בכוחות עצמו, אולם נעזר גם בשיעורים פרטיים שקיבל מבחור צעיר, ישראל אידלסון שמו. אידלסון היה כבר באותם ימים פעיל ציוני לא דתי, ולימים נקרא ישראל בר-יהודה, ושימש חבר כנסת ושר בממשלת ישראל.⁶³ אביו של אידלסון היה נצר למשפחה חב"דית, אך הוא גדל בבית שלא הקפיד במצוות. אידלסון היה מבוגר ממנחם-מענדל בשבע שנים. הוא היה חבר ועד בסניף

יקטרינוסלב של אגודת 'צעירי ציון', וחבר מרכז התנועה. מטעמי ציונות החל בלימודים במכון האוניברסיטאי למהנדסי מכרות, במטרה לעסוק בקידוחי נפט לאחר עלייתו לארץ ישראל.⁶⁴ למנחם-מענדל ולאביו לא הפריע שהיה איש מפתח בארגון המפלגה הציונית-סוציאליסטית, וכבר שנתיים-שלוש לאחר שלימד את מנחם-מענדל נעצר בגין פעילותו הציונית.⁶⁵

תאריך בחינת הבגרות שאליה נרשם מנחם-מענדל חל בשבת, אך ניתנה לו רשות להיבחן לברו ביום חול. הוא ניגש לבחינות בתיכון העירוני, ועמד בהן בהצלחה יתרה.⁶⁶

מדוע דחף לוי-יצחק את בנו לבחינת בגרות אקסטרנית נוסף על לימודיו התורניים? האם לא היה בכך סתירה להתנגדות הבסיסית של תנועת חב"ד והעומד בראשה לחינוך חילוני?

שאלות מעין אלה עולות גם בהקשר ללימודיו האקדמיים המאוחרים יותר, באוניברסיטאות בברלין ובפריז. הן נעשות חשובות יותר לאור העובדה שמנחם-מענדל עצמו, לכשנעשה רבי, התנגד לכך שהחסידים או השלוחים ילמדו במוסדות לא דתיים, אם כי עודד את מי שהתחיל בלימודים אוניברסיטאיים – לסיימם.⁶⁷ לא זו בלבד; גם רבי יוסף-יצחק, שהיה ידוע בהתנגדותו החריפה לתנועת ההשכלה וללימודים האוניברסיטאיים, הסכים ללימודים האוניברסיטאיים של מנחם-מענדל, ובמידה רבה אף תמך בהם.⁶⁸

בראייה לאחור יש מהחסידים המצביעים על כמה סיבות שהרכיב השביעי הוסיף בצעירותו על שקידתו בספרות היהודית התורנית גם לימודים מדעיים במסגרות חילוניות ולא-יהודיות מובהקות, בעידוד הוריו. סיבה אחת היא שלוי-יצחק, וכן מנחם-מענדל, עמדו על החשיבות שברכישת מקצוע בעידן של תמורות מרחיקות לכת, לא רק במישור הפוליטי אלא גם במישור הכלכלי. בלי מקצוע רשמי היה קשה באותם זמנים להשיג ויזות ולעבור לגור במקומות רבים. כדי להתקבל ללימודים ראויים באוניברסיטה נדרשה תעודת בגרות. גם ייתכן שהרמב"ם שימש לאב ולבן מודל ללימוד המדעים, והיתה מקובלת עליהם פסיקתו שמחייבת כל אדם לרכוש לו אומנות, שממנה יוכל להתפרנס, על מנת שלא ייפול לנטל על הציבור.⁶⁹

נוסף על האמור, החסידים מציינים כי מנחם-מענדל לא נשלח ללמוד לימודי חול המקפלים בתוכם אפשרות להטיה ערכית. המקצועות הריאליים

נחשבו כאלה שאינם מוטים ערכית, ויש בהם אפילו כדי לחזק את ההכרה בנוכחות הבורא בעולם, על ידי התבוננות בעוצמת הטבע ובסדירות המשוואות המתמטיות והחוקים הפיזיקליים. היהדות, על פי השקפה זו, מדגישים החסידים, מעולם לא התנגשה עם קדמה ועם מחקר. לדידם, ההפך הוא הנכון. המחקר, הרצון להכיר טוב יותר את המבנה ואת החוקים הטבעיים של העולם, הוא חלק יסודי במחשבה היהודית ובלימודי הגמרא. חוכמות העולם, כפי שיסביר הרבי מלובביץ' בשנים מאוחרות יותר, משתקפות בתורה.⁷⁰ המקור להתנגדות החסידית הוא בדרך כלל לא לתכני הלימודים, אלא למסגרת הלימודים. כלומר, הבעיה עם הלימודים במוסדות לא דתיים היא ההשפעות החיצוניות שעלולות להתלוות להן. בהיבט זה, לוי-יצחק כנראה סמך על בנו שידע להתמודד עם אותן השפעות חיצוניות.

סיבה שלישית אפשרית שמעלים החסידים ללימודים האקדמיים היא כי מנחם-מענדל יועד מקטנתו לגדולה. לשם כך היה צריך להרחיב את ידיעותיו במדעים ולקדם את עצמו בכל ההיבטים, כדי שיהיה לאיש אשכולות, רב-ידיעות ותחומים. אביו ראה בכך נחיצות דווקא באותה עת, לנוכח הצורך לעמוד מול הטיעונים של מי שזונחים את תורת ישראל. לימודים כלליים בהיבט האמור שימשו לאב ולבנו מעין קרדוס לחפור בו, ונועדו לסייע בהפצתם של רעיונות התורה.

ניתן גם לומר בזהירות כי בשלבים שונים של תחילת המאה העשרים, התנועה החסידית ברוסיה היתה פתוחה לרעיונות של השכלה ומדע, ואף ראתה בהם כלי שיכול לתרום להבנת הבורא בעולם. החסידים נקטו גישה הרבה פחות מסתגרת מפני העולם והתמורות החלות בו. לאחר מלחמת העולם השנייה, העירוב של המדע עם ערכים ליברליים מתירניים, בארצות הברית ובמערב אירופה, חייב מידה של זהירות ואף הצמיח גישה חינוכית מתבדלת מפני חלחול רעיונות המנוגדים לעיקרי המחשבה היהודית.

תהא התשובה אשר תהא, ניכרה במנחם-מענדל בשנות ילדותו ונעוריו אותה תנועה נפשית מובהקת של הסתגרות, לימוד עצמי והקפדה על חיים מבודדים ועצמיים. שנות חייו הראשונות היו מלאות תהפוכות במישור הבין-לאומי והמדיני, שהשפיעו על המצב הכלכלי, הפוליטי והביטחוני, אך הוא כמו חי בבועה מנותקת מאותם מאורעות. רוב זמנו ישב בבית אביו

ולמד. למרות העסקנות הציבורית התוססת בבית הרב לוי-יצחק, גם בבית אביו נשאר מנחם-מענדל על פי רוב בדל"ת אמותיו, רחוק מהשאון הציבורי. פעם אחת חרג ממנהגו, כשפרצה מגפת טיפוס והפילה חללים רבים. אז יצא לטפל בחולים המקומיים ואף סייע בארגון העזרה, עד שנדבק גם הוא.⁷¹

על דרגת הלימוד שאליה הגיע מנחם-מענדל אפשר ללמוד לא רק מעדויות של חסידים ובני תורה מקרב הפליטים והמבקרים בבית אביו, שנמלאו תדהמה כשעמדו על כישוריו של הצעיר.⁷² היחסים האישיים, הביקורים התכופים וחליפת המכתבים הלמדנית שקיים עם הגאון יוסף רוזין, המכונה הגאון מרוגוצ'וב, מצביעים על ההערכה הרבה שזכה לה מצד הגאון. הגאון מרוגוצ'וב היה ידוע כידען עצום בתורה, כבעל זיכרון פנומנלי וכאחד הלמדנים החריפים במאות השנים האחרונות. כתיבתו מתומצתת ביותר ודורשת בקיאות מופלגת בתלמוד כדי לפענח את משמעות רעיונותיו ולעמוד על מלוא היקפם. הרוגוצ'וב, שכיהן כרב העיר דווינסק, התפרסם לא רק בזכות חדשנותו אלא בעיקר בזכות שיטתו למצוא את המכנה המשותף לנושאים רבים ונבדלים בתורה.⁷³ לימודו חתר לתפוס את הנקודה המשותפת, האחדות החבויה בנושאים השרויים במחלוקת. הוא היה ידוע כמי שמעריך למדנות ונמנע מלבזבז את זמנו. דווקא בשל תכונותיו אלה, העובדה שדלתו היתה פתוחה לפני מנחם-מענדל ושהקפיד לענות באריכות על מכתביו,⁷⁴ לימדה על המידה שבה העריך את הבחור הצעיר, שלא חשש להקשות את קושיותיו. ההתכתבות ביניהם עסקה בסוגיות מעמיקות. בכל מכתב העלה מנחם-מענדל שאלות סבוכות לפני הרוגוצ'וב, וזכה לתשובות מפורטות. שאלותיו היו משובצות עשרות מראי מקומות, המעידים על מידת הלמדנות והסקרנות של מנחם-מענדל.⁷⁵

באחת ההתכתבויות העוסקת בדיני טריפה פתח מנחם-מענדל הצעיר את דבריו בהתנצלות: "ואף כי מה אני לחלוק עליו, בכל זאת תורה היא וללמוד אני צריך."⁷⁶ לאחר האפולוגטיקה העיר בביטחון ומתוך בקיאות בתלמוד על הצדדים השונים של הנושא הנדון.⁷⁷ ההערכה העצומה של מנחם-מענדל אל הרוגוצ'וב ואל תורתו נמשכה גם ברבות השנים, כאשר לימד ברבים את רעיונותיו ודחף לפענוח ולהוצאה לאור של כתביו.⁷⁸

פרק שלישי

חתן וחותן

ימים ספורים קודם שהגיע מנחם-מענדל לגיל שמונה-עשרה, בשנת תר"פ, 1920, נפטר הרבי החמישי של חב"ד. הנשיאות הועברה, כאמור, לבנו-יחידו, רבי יוסף-יצחק. למדנותו, כישוריו ואישיותו של מנחם-מענדל הגיעו במהרה לידיעתו של הרבי הטרי.

בחורף שנת תרפ"ג, 1923, יצא מנחם-מענדל, בן העשרים ואחת, לביקור ראשון אצל הרבי יוסף-יצחק, שהתגורר ברוסטוב. רוסטוב היתה מרוחקת כ-1,300 קילומטרים מיקטרינוסלב. הוא בא אל העיר לקראת שבת, ולראשונה פגש את נשיא החסידות¹ ושמע מאמר חסידות מפיו. בצירוף מקרים מעניין, באותו תאריך שבו פגש לראשונה את רבו, י" בשבט, נפטר רבי יוסף-יצחק, כעבור עשרים ושבע שנים, ובאותו יום, שנה לאחר מכן, נתמנה מנחם-מענדל ליורשו.

כארבעה חודשים לאחר אותו ביקור ראשון של חסיד אצל רבו, הוזמן מנחם-מענדל לבוא לעיירת הנופש קיסלובודסק, בהרי הקווקז, שבה שהה באותה עת רבי יוסף-יצחק. היו אלה ימי קיץ תרפ"ג, 1923, והרבי יצא לעיירה זו, השוכנת כחמש מאות קילומטר מהעיר רוסטוב, כדי לשפר את מצבו הבריאותי. הוא ביקש לנצל את ההזדמנות ולהיפגש שם ביחידות עם מנחם-מענדל הצעיר, ולהציע לו לשאת את בתו, חיה-מושקא, לאישה.²

על פגישתו הראשונה של מנחם-מענדל עם חותנו לעתיד כותב ברשימותיו³ באותה תקופה אליהו-חיים אלטהויז, המקורב לבית רבי יוסף-יצחק, שנתלווה אליו במסעו לקיסלובודסק: "אני הראשון אשר זכיתי... כי הרבי יוסף-יצחק"⁴ גילה לי ביחידות בהיכלו בקיץ תרפ"ג את מצפוני לבבו הטהור... כי ברצונו ליתן את בתו היקרה והחביבה [חיה-מושקא] שתי' [שתחיה] לאיש ההוא

[מנחם-מענדל] אשר בו אדבר עתה... אני הייתי השליח מצוה הראשון, ובי בחר אז לעשות הפתיחה להביאו מיקטרינסלוב לקיסלודזשק..."

לאחר הפגישה האישית הראשונה שנערכה בקיסלובודסק, חזר רבי יוסף-יצחק לביתו ברוסטוב, בעוד בני משפחתו נותרו בעיירת הנופש. מנחם-מענדל נסע עמו, ונשאר בחצרו במשך שבוע ימים קודם שחזר אל בית הוריו. בימים האלה הקפיד רבי יוסף-יצחק לשוחח בכל יום ויום עם המיועד להיות חתנו ולהעמיק את ההיכרות. ברוסטוב היה מנחם-מענדל יכול לפגוש צעירים בני גילו, שלמדו במקום, אולם הוא שמר על ריחוק מסוים ולא התרועע עם האברכים ותלמידי הישיבה. בשעות שלא היה סמוך אל רבי יוסף-יצחק נותר ללמוד בגפו.⁵

בתום השבוע הזה כתב רבי יוסף-יצחק לבתו, הכלה המיועדת, חיה-מושקא, שנשארה בקיסלובודסק, את רשמיו האישיים ממנחם-מענדל, בנימה של הומור:

בתי, השבוע למדתי ביסודיות 'הלכות מענדל שיחיה', כמעט כל יום עד אתמול בערב, מספר שעות ביום. ביום ראשון בילינו שלושתנו כל היום [השלישי הוא החתן השני של הרבי, שמריהו גוראריה], והיה נעים מאוד. הוא נשאר כאן לשָׁבֶת, ומן הסתם ביום ראשון יסע אם ירצה השם הביתה להצלחה. הוא מרגיש אחרת לגמרי מאשר בפעם הראשונה בה היה כאן. נשאר לו רושם טוב מאוד ונעים מהקאוווקאז [הפגישה בקיסלובודסק]. הוא היה רוצה ללכת פעם נוספת לטיול בהר, במיוחד הטיול עד ההר. יכולני לומר שאני קצת מכיר אותו. הוא נותר מאוד מרוצה מקבלת הפנים. הוא לא ראה הנהגה כזאת, מאוד ביתית וידידותית, דבר שמוסיף הרבה.⁶

אף שתוכנית השידוך בין מנחם-מענדל לבתו של הרבי יוסף-יצחק נרקמה כבר בקיץ תרפ"ג, 1923, החתונה יצאה לפועל רק בסתיו תרפ"ט, נובמבר 1928, כחמש שנים וחצי מאוחר יותר. העיכוב נגרם בשל מגוון סיבות וקשיים, בעיקר בשל נסיבות חיצוניות, אולם מעתה ואילך יקורב מנחם-מענדל יותר ויותר לחצרו של הרבי השישי.

בחדש תשרי, כחודשיים לאחר הפגישה האישית האחרונה, חזר מנחם-מענדל שוב לרוסטוב. במהלך שהייתו בחצר החסידית הקפיד לשים לב היטב למנהגים שזיהה אצל רבי יוסף-יצחק. הוא מציין לעצמו, במה שיתפתח ליומן, את שקלט בחצר בשעת התפילה.⁷ החשיבות שהוא מייחס למנהגים ניכרת גם בדרך שבה הוא בוחן את אורחותיו של אביו. את התיעוד המדויק של המנהגים שהוא רואה יסביר בכך שידיעת המנהגים עוזרת, בין היתר, לדעת כיצד נכון להתנהג בפועל במקרים שונים.⁸

החשיבות של המנהגים נובעת מכך שאין הוא מייחס לשני האישים האלה, אביו ורבו, מעשים סתמיים. על פי הבנתו, אין דבר שהם פשוט עשו, כי כך יצא. את רבי יוסף-יצחק ואביו החשיב כלמדנים, בעלי מודעות עצמית לכל פעולה שעשו. מבחינתו, לכל התנהגות שלהם היה טעם פנימי ומושכל. התנהגותם בתפילות, בסעודות ובקיום המצוות נעשתה בכוונה תחילה. כל תנועת יד שלהם סימנה דבר-מה הקשור לתורת הקבלה והחסידות, ולכן גם לאופן שבו צריך לגלות את נוכחות הבורא בעולם. כפי שידגיש בשנים מאוחרות, המנהגים הם בעלי חשיבות וערך בעיניו כמו היו מצוות, והוא מקפיד עליהם בהקפדה יתרה, או לפחות מנסה להבינם.

יחס זה למנהגים נבע מההשקפה הקבלית-חסידית שינק בבית אביו, ולפיה הקבלה איננה מערכת סמלית בלבד.⁹ ההנהגות השונות הן בעלות ערך לא רק כזיכרון היסטורי אלא כאמצעי ולבוש שדרכו אפשר להגביר את השפעתם של התפילות ושל קיום המצוות על העולם הגשמי. כל מה שהאדם עושה בחייו הפרטיים משפיע, על פי השקפה זו, על המציאות כולה. כלומר, המנהג ומעשה המצווה בדרך מוגדרת ומסוימת אינם רק מסמלים דבר-מה אלא הם-עצמם מקפלים בתוכם מעין כוח השפעה מטפיזי על המציאות.

במרצת השנים ימלא מנחם-מענדל עשרות רבות של עמודים המתעדים את המנהגים שראה אצל רבו, רבי יוסף-יצחק, ובבית אביו. לימים, לאחר שזיהה רבי בעצמו, יורה לכנס את המנהגים הללו, לצד עוד מנהגים שנאספו ובוררו, בספר מיוחד, שייקרא **ספר המנהגים – חב"ד**. מטרת הספר להעניק לחסיד הדרכה מפורטת כיצד להתנהל ביום חול ובשבת, בחגים וכימים

הנוראים, באותם פרטים שלא הוגדרו בהלכה ושבהם קיימים מנהגים מגוונים ונבדלים בקהילות השונות.

מערכת היחסים הנרקמת בין מנחם-מענדל הצעיר ובין רבו ומי שיהיה חותנו אינה מתרחשת בתקופה שקטה ונינוחה. הימים קשים וקודרים. האווירה עוינת. שמירה על חיים דתיים נעשית קשה עד בלתי-אפשרית, והעתיד לוט בערפל. המשטר הסובייטי מפעיל לחץ על רבי יוסף-יצחק, והוא סובל ממעצרים ומהתנכלויות תכופות. לבסוף, באין ברירה, בקיץ תרפ"ד, 1924, הוא נאלץ לעזוב את רוסטוב עם חלק מחסידיו ולהתיישב בלינגרד.¹⁰

לנינגרד היתה רחוקה עוד כמה מאות קילומטרים מיקטרינוסלב, מקום מגוריו של מנחם-מענדל. ובכל זאת, ולמרות הקשיים הכלכליים והביטחון האישי שנתערער מאז מלחמת העולם הראשונה ולאחר המהפכה, מנחם-מענדל מקפיד לבוא בכל הזדמנות אל החצר במקומה החדש ולשהות לצד רבו תקופות זמן ארוכות ככל האפשר. במהלך אותן תקופות, לצד השתתפותו בתפילות ובאירועים המתקיימים במקום, הוא עוסק בעיקר בלימוד עיוני.

במהלך הביקורים האלה הוא נפגש עם המקורבים לרבי יוסף-יצחק, ואלה מתרשמים מאישיותו ומכישוריו. בתשעה באב תרפ"ד, קיץ 1924, שהה מנחם-מענדל לצד רבו. במוצאי הצום סעדו על שולחנו עוד חסידים מכובדים, וביניהם שלמה-יוסף זוין, תלמיד חכם ידוע, שהיה באותה עת בן שלושים ושמונה ושימש מזכיר המרכז הרבני הרוחני ברוסיה.¹¹ זוין עתיד לעלות לישראל, להתפרסם בכישרון כתיבתו, לערוך את האנציקלופדיה התלמודית ולזכות בפרס ישראל לספרות תורנית ובפרס הרב קוק. רבי יוסף-יצחק ביקש מזוין שיתנהג על קנקנו של המיועד להיות חתנו. במכתב תשובה ששלח זוין תיאר באריכות את התפעלותו מגודל יראת השמים, מבקיאותו ומרוחב ידיעותיו התורניות של מנחם-מענדל.¹² חצי יובל מאוחר יותר היה זוין שותף לניסוח 'כתב התקשרות' שנשלח אל מנחם-מענדל, כחלק מתהליך קבלתו את הנשיאות.¹³

בשלוש השנים הקרובות, עד שנת תרפ"ז, 1927, בילה מנחם-מענדל את זמנו לסידוגין בין ביתו שביקטרינוסלב לבין חצר רבו. בגיל עשרים ושלוש הוא ממונה, כנראה בשל צורך פרוצדורלי, לרב בית המדרש הישן ביקטרינוסלב, באזור בתי החרושת בעיר,¹⁴ זאת לאחר שקיבל הסמכה לרב.¹⁵

בחדש תשרי תרפ"ה, 1925, הוא שוכר לעצמו דירה בלנינגרד, סמוך לביתו של רבי יוסף-יצחק, ומשתתף באירועי החגים שבחצר. כבפעם הקודמת, שהייתו הממושכת של החתן המיועד בחצר הרבי ובקרבת חסידים אחרים הבאים אל החצר, אינה מלמדת על התערות של מנחם-מענדל בחיים החברתיים של החסידים. הוא מוסיף להסתגר רוב שעות היום, ואינו מדבר רבות או מפגין את ידיעותיו ברכים.¹⁶ תכונות אלה של הסתגרות מטרידות את רבי יוסף-יצחק, ובשנים הבאות ינסה, על פי רוב בהצלחה מועטה בלבד, להשפיע על מנחם-מענדל לשנות מדרכו זאת, להיפתח לציבור ולתרום מידיעותיו לציבור.

באותו שלב בחייו כבר היה מנחם-מענדל בעל ידע רחב ומעמיק במרחבי התורה ועולם המחשבה היהודית, וגם במגוון תחומי השכלה כלליים. מעניינת עדותו של בן העיר יקטרינוסלב, ישעיהו שר, שלימד עברית במחצרת באותם ימים והיה ידיד קרוב של אריה-לייב, אחיו הצעיר של מנחם-מענדל; עדות המלמדת עד כמה מנחם-מענדל הצעיר התעניין במגוון תחומי ידע. יום אחד נכנס שר לבית שניאורסון וביקר בחדרו של מנחם-מענדל. שר, לדבריו, הבחין מיד שהקירות היו מכוסים במפות כוכבי השמים והמזלות. המפות העירו על תחום התעניינותו המיוחד. לדברי שר, ידוע היה שכאשר מנחם-מענדל נוסע ללנינגרד הוא נוהג לבקר במצפה הכוכבים הידוע שבעיר, פולקובו.

שר מספר על אירוע מיוחד: "באחד מימי החורף של 1925... בביקור בביתם, גילה לנו מענדל כי לפי חישוביו המתמטיים ייתכן ליקוי חמה בעשרים וחמישה בפברואר באותה שנה... היינו מוקסמים מיכולת ראייה זו של מענדל, ומטיה זה [מטיה גוראריה, אחד הנוכחים במקום] הנהן מתוך אהדה והסכמה לגילוי של מענדל באמרו: 'היו בטוחים כי דברי מענדל נאמנים הם...' "אולם אכזבה גדולה היתה כשבתאריך הנקוב התברר כי "אין ליקוי ולא דובים ולא יער... בשיחה החטופה שבה שיתף עצמו ולקח חלק גם מענדל, הרגשתי שפניו לא היו איתו". כאשר הביע שר את צערו על היעדר הליקוי, "התעורר מענדל משלוותו, והעיר מתוך ביטחון מלא ובהרגשת מהימנות, כי חישוביו היו מדויקים, וכי הוא נכון להוכיחם לכל מומחה בתחום זה".

"כעבור יום או יומיים" – מספר שר – "הופיעה כתבה בשבועון 'אוגוניוק' כי 'ליקוי החמה נראה בשלושה מוקדים, בחלקי תבל שונים, אך לא בחלק ארצנו זה, וכי משלחות מדעיות הגיעו למקומות אלה לסקור ולחקור תופעה

זו ולהסיק מסקנות'. בביקור הבא בבית שניאורסון לאחר מכן, כאשר הודעתו לו על כך, ידע להגיב מתוך שמחה, ופניו נהרו. הוא חזר לשלוותו, כי עבודתו בתחום מערכת הכוכבים היתה מהימנה.¹⁷

אף על פי שעדיין לא הוכרז רשמית על מיסוד הקשר, או בלשון המקובלת בתנועה החסידית 'קשרי השידוכים', בין מנחם-מענדל וחייה-מושקא, היה ידוע לכל באי החצר כי השניים עתידים להינשא. אולם תכנון החתונה נדחה שוב ושוב. רדיפות השלטון הקומוניסטי יצרו תנאים בלתי-אפשריים לעריכת חתונה בעלת צביון דתי של בתו של מי שנרדף כל העת ונחשב מנהיג יהדות רוסיה.

בחודש אדר תרפ"ו, חורף 1926, קרוב לשלוש שנים לאחר הפגישה הראשונה של מנחם-מענדל עם רבי יוסף-יצחק, יצאה סוף-סוף אמו של מנחם-מענדל, חנה, ללנינגרד, לבית הכלה, למפגש היכרות וכלל הנראה לתכנון החתונה על פרטיה. החתן המיועד נשאר בפורים עם אביו בעיר מגוריו. האם חנה התגוררה במהלך חודש אדר ובחג הפורים בקרבת בית מחותניה, ביקרה במעונם כמעט מדי יום ביומו, וסעדה על שולחנם חלק מהסעודות המשותפות.¹⁸ כששבה לביתה שביקטרינוסלב, מהמפגש עם כלת בנה והוריה, יצא לשם מנחם-מענדל.

בחודשים הבאים שהה מנחם-מענדל בבית הרבי השישי ונהפך להיות מעין עוזר המסייע בעניינים כלליים הקשורים לקידום היהדות בברית המועצות.¹⁹ גם כלתו המיועדת, חיה-מושקא, זכתה מאביה לאמון מלא. בשנת תרפ"ה, 1925, ייפה רבי יוסף-יצחק את כוחה של בתו לקבל כספים המיועדים לחצר החסידית, כפי שעולה מהמסמך שבו נכתב: "אני מיפה כוח את האזרחית חיה מוסיא בת יוסף שניאורסאהן, שגרה בלנינגרד רחוב מאחאוואיא 22/12 דירה 10, שתוכל לקבל כל מיני כספים מהבנק... כל מיני העברות כספיות, וביטוח ניירות ערך, ודואר רגיל... שמגיעים על שמי... הרשאה זאת ניתנה לשלוש שנים, עד דצמבר 1927."²⁰

דוגמה לאחת המשימות שהטיל הרבי יוסף-יצחק על מנחם-מענדל בחורף תרפ"ו, 1926, היתה לעמוד בקשר עם פרופ' בארטשנקו, המתמחה בכתות ובמסתורין²¹ ולסייע בידו בהכנתם של ענייני פנימיות התורה. הדבר בא לאחר שזה האחרון התעניין בסוד צורתו של ה'מגן דוד' על פי הקבלה²² והפנה את

השאלות אל רבי יוסף-יצחק. הטיפול בנושא הוטל על מנחם-מענדל, שבא לצורך כך ללנינגרד אחרי החגים ושהה בעיר תקופה ממושכת.²³

בהדרגה עזב מנחם-מענדל את מגוריו ביקטרינוסלב, ששמה שונה עכשיו לדנייפרופטרובסק, ועבר לגור ליד רבו וחזונו המיועד. על פי עדויות, בשנת 1927 נראה כי המשיך ללמוד פרק זמן קצר באוניברסיטת לנינגרד. בחורף 1927 מופיעה כתובת של מנחם-מענדל בלנינגרד ברחוב מוחוביה 22, והוא מוגדר 'סטודנט'.²⁴ בכתובת זו התגורר רבי יוסף-יצחק, וככל הידוע ציין מנחם-מענדל כתובת זו כדי שתשמש לו כתובת דואר קבועה. על פי עדות אחת, התחום שבחר ללמוד בשנה הזאת באוניברסיטת לנינגרד הוא הנדסת מחצבים.²⁵ הוא-עצמו ציין בכמה הזדמנויות את לימודיו במוסדות אקדמיים בכמה מדינות, ובין השאר הזכיר גם את רוסיה.

ככלל, העדויות של מי שפגשו את מנחם-מענדל בלנינגרד מתארות אותו כאדם מופנם, מסוגר וממעט לדבר. בכל שיחה עמו אפשר היה להתרשם כי הוא מצויד בידע רחב, בעל נימוס אצילי ורצינות מתמדת נסוכה על פניו. נוסף על כך תמיד נראה עסוק. העדויות מספרות כי רוב זמנו למד או כתב, ומעולם לא נראה מתבטל או נופש.²⁶

בבואו ללנינגרד נפתחו לפני מנחם-מענדל אוצרות הספרייה של חזונו המיועד. בביתו ביקטרינוסלב היו לו ספרים רבים, אך לא מבחר גדול כמו זה שבבית רבי יוסף-יצחק. הספרים, שהיו רוב עולמו, ריתקו אותו. בספרייתו הנדירה של רבי יוסף-יצחק מצא מנחם-מענדל אוצרות גנוזים של כתבי-יד, בין היתר של ראשי החסידות ונשיאי חב"ד. למרבה פליאתו מצא בין ספרי היהדות הרבים והמגוונים גם ספרים שבמהותם כופרים במחשבה הדתית הקלאסית. בתחילה התפלא על החזקת ספרים אלה, שכן יהודים דתיים, ובוודאי אדמו"ר, אינם נוהגים להחזיק ספרים כאלה בספרייתם. אולם, למרות פליאתו, אימץ גישה זו, ועל פי מורשת רבו גם בספרייה שלו, כשעבר לניו יורק, נשמרו ספרים שאינם עולים בקנה אחד עם תפיסת היהדות.²⁷

מדוע נמצאו בספריית רבי יוסף-יצחק ספרים רבים הנוגדים את רוח הדת היהודית, ואף ספרי כפירה מובהקים? מנחם-מענדל הציע כמה טעמים לכך בדברים שנשא לאחר שקיבל עליו את ההנהגה. הטעם האחד הוא שכדי לדעת

מה להשיב לאפיקורוס צריך להכיר את עמדותיו. טעם שני, שהספרים נועדו לעזור לחסידות להפיץ את אור התורה לעולם כולו, ובכלל זה את המסרים האוניברסליים של היהדות, המופנים גם לגויים. על ידי הכרת התפיסות המופיעות בספרים הרבים והמגוונים ניתן לבחון כיצד נכון לדבר עם שאינם יהודים על רעיונות הקשורים בשבע מצוות בני נוח, כגון צדק ומוסר.²⁸

פעילותו הענפה של רבי יוסף-יצחק, לעידוד חיים דתיים ולימודי תורה ברוסיה הסובייטית, בניגוד לשאיפת הקומוניזם למנוע כל קיום דתי – היתה לצנינים בעיני השלטונות. הוא הוזהר כמה וכמה פעמים לחדול מפעילותו זו, ואף ידע כי הוא נתון למעקב מתמיד. בכל התכנסות שקיים עם נאמניו היו בקהל מלשינים שדיווחו לשלטונות על הנעשה. אולם הוא הוסיף להפעיל את חסידיו ברחבי רוסיה, כדי לשמר את גחלת היהדות.

קצת אחרי שעת חצות של ליל ט"ו בסיון תרפ"ז, 15 ביוני 1927, נשמע צלצול ממושך בפעמון הבית, וכעבור רגע נכנסה אל הבית פלוגת שוטרים חמושים. במשך כשעתיים ערכו השוטרים חיפוש יסודי בבית. בשעה 2:20 לפנות בוקר הובל רבי יוסף-יצחק מביתו למעצר בבית הכלא הידוע לשמצה 'שפאלרקי'. בזמן שבאו לעצור את רבי יוסף-יצחק, התקרב למעונו מנחם-מענדל, שהתגורר בקרבת מקום. הכלה המיועדת, חיה-מושקא, הבחינה בבעלה לעתיד וקראה לעברו מהחלון: "שניאורסון, אורחים באו לבקרנו." מנחם-מענדל הבין את הרמז ונחפז אל בתי החסידים המקורבים, להודיע להם את הנעשה בבית הרבי.²⁹

באותו לילה היה למנחם-מענדל חלק פעיל בהתרחשויות הדרמטיות שאירעו בעקבות מעצר הרבי. בין היתר התרוצץ כדי להחביא את כרכי כתבי-היד של אדמו"רי החסידות במקומות מסתור³⁰ והעביר מסרים לחסידים המרכזיים. הרבי המובל למאסר חדר לגורלו של חתנו העתידי. ביומן שבו תיעד את אירועי המאסר הוא כותב: "ומה נעשה עם המיועד להיות חתני מר מנחם, שהלך אל מעונו של מזכירי מר ליבערמאן. האם חס ושלום לא נתפס בכף?"³¹

כוונתם המקורית של השלטונות היתה כנראה להוציא את רבי יוסף-יצחק להורג, בלי משפט, כפי שהומתו באותם ימים רבבות בני אדם שנחשבו 'אויבי המהפכה'. בעקבות לחץ בין-לאומי הוקל העונש והרבי נידון תחילה לעשר שנות גלות לאיי סלובצקי, השוכנים במפרץ אונגה, בים הלבן, בצפון-מערב רוסיה.

באיים האלה הוקם מתקן שבו נכלאו אלפי בני אדם, ורבים מהם לא שרדו בתנאים הקשים ששרדו שם. אולם הלחץ הבינ-לאומי גרם לשלטונות לסגת גם מעונש זה, והרבי נידון לגלות של שלוש שנים בעיר קוסטרומה, השוכנת על גדות נהר הוולגה, מרחק כשלוש מאות וחמישים קילומטרים ממוסקווא. הנחת השלטונות היתה שבעיר מבודדת זו, שהאוכלוסייה היהודית בה דלה ביותר, יקשה על הרבי להפעיל את אנשיו, ויהיה קל יותר גם לפקח עליו.³²

בתו, חיה-מושקא, ליוותה את אביה למקום גלותו בקוסטרומה,³³ ואליהם הצטרפו החתן שמריהו גוראריה ואחד החסידים. אך הלחץ הבינ-לאומי נמשך, וכעבור שבועיים השתחרר רבי יוסף-יצחק ממקום גלותו. מנחם-מענדל המתין לו בביתו שבלנינגרד.³⁴

יום השחרור, י"ב בתמוז, נהפך ל'חג הגאולה', הנחוג בחסידות חב"ד עד היום, אך באותם ימים השמחה היתה חייבת להיות מאופקת. היא התבטאה בעיקר במסירה של מאמרי חסידות חדשים לחסידים. את המאמרים הקשורים לחג מתן תורה, שכתב רבי יוסף-יצחק בזמן המאסר, העביר לחסידים באמצעות מנחם-מענדל.³⁵ מנחם-מענדל נשאר במחיצת חזונו לעתיד גם בשבת הראשונה שלאחר השחרור.³⁶

אמנם המאסר של רבי יוסף-יצחק החליש את יהדות רוסיה באותה תקופה, אך השחרור, שנתפס על ידי החסידים כנסי, הפיח בהם בכל זאת תקווה ואמונה.³⁷

הימים לאחר היציאה לחופשי טמנו בחובם איומים על רבי יוסף-יצחק ועל מנחם-מענדל, שליווה אותו בפגישותיו הרבות בענייני קידום היהדות. שחרורו נכפה על השלטונות בעוד אנשי ה'בסקציה' חרקו שיניים. היה ברור שבהזדמנות הראשונה ינסו להיפרע מהרבי. בדרך לאחת הפגישות הבחין מנחם-מענדל כי רבו אינו מפגין כל פחד או חרדה, אף על פי שעצם הנסיעה לפגישה העמידה אותם בסכנה גדולה. הוא שאל את רבו כיצד הוא מתגבר על החששות. בתגובה ענה הרבי השישי כי יכולתו להתגבר על הפחד נעוצה בהשתדלות שהוא עושה שבכל דבר שהוא עוסק בו יהיה 'מונח לגמרי'. "עניין זה נקרא הצלחה בזמן", הסביר רבי יוסף-יצחק, "ומשמעותו – ניצול מרבי של הזמן, כך שכל רגע מנוצל עד תום לעניינו בלי עירוב עניינים אחרים."³⁸

טעם זה שנקב הרבי השישי באוזני ממשיך דרכו, מגלם כמה מעיקרי החסידות ומסביר חלק מהתנהלותו העתידית של הרבי מלובביץ'. על פי ההשקפה היהודית, העולם נברא בכל רגע מחדש בדיבור הבורא. היכולת להתחבר אל הבריאה המחודשת הזאת היא על ידי שהאדם, במעין אקזיסטנציאליזם דתי, מחובר להווייה, לכאן ועכשיו, לדרישות של אותו רגע ולעניין המונח לפניו. בכל פעם שהאדם ממקד את מחשבתו בדבר שלפניו ולא מתיר למחשבה להתרוצץ לפנים ולאחור, לתוך עולם של חרדות ודאגות, הוא מתחבר לבריאה של אותו רגע. ניצול הזמן בעיני רבי יוסף-יצחק לא היה להספיק כמה שיותר דברים בפרק זמן מסוים. ניצול הזמן משמעו להתנהג בדרך פנימית, להיות ממוקד בכאן ועכשיו, במשימה העומדת לפניו, לראות את מי שעומד מולו. הזולת הוא לא השונה וה'אחר'; הוא חלק מהבריאה של אותו הרגע. באופן כזה, חששות וחרדות לא היו יכולים לגזול את תשומת לבו, כי הוא לא הותיר להם מקום בזמן. בכל רגע היה עסוק או מרוכז בעניין שלפניו.

דרך חיים זו אפיינה את מנחם-מענדל גם קודם היותו בן עשרים וחמש. הרעיונות האלה הם תוצר של תפיסת הבורא והבריאה, כפי שהם באים לידי ביטוי במחשבת החסידות. אולם מכאן ואילך, כשהדברים נהפכו להוראת חיים של רבו, המיקוד של מנחם-מענדל בדבר אחד, היכולת לחיות את פעימות הבריאה המתמדת בכל רגע ורגע, נעשה משימת חייו. הוא היה נתון לגמרי בכל דבר שעסק בו. כשנעשה רבי, החוויה העיקרית שכל אדם שפגש יכול היה לספר עליו היתה שהרגיש כי מנחם-מענדל ממוקד לגמרי בו ובעניינים שהוא מעלה. התחושה הרווחת היתה שהוא אינו מביא את ישותו אל תוך השיחה, אלא פנוי כולו לחלוטין לשמוע את האדם העומד מולו. גם כשהשתרכו ליד פתחו תורי ענק של אנשים שביקשו ברכה או הדרכה, ידעו הנפגשים עמו לספר כי הוא התמקד בכל אדם שעבר לפניו באופן מלא, גם אם לרגע אחד בלבד.

אמנם המאסר נסתיים בשחרור מוחלט, אולם רבי יוסף-יצחק הבין היטב את הסיכון הכרוך בהמשך שהייתו בלנינגרד. קהל רב החל לנהור אל ביתו, כדי לראות את פניו של מי שנחלץ מציפורני הג-פ-א, ארגון הביטחון הפוליטי של המשטר הסובייטי, שנקרא לימים גם נ-ק-ו-ד וק-ג-ב. הרבי העריך כי זו עלולה להיות התגרות מסוכנת, וסגר את דלתות ביתו. אנשי

ה'יבסקציה' לא שקטו. בעיתון הסובייטי בידיש, 'עמעס', שיצא לאור במוסקווה בניהול ה'יבסקציה' וביוזמת המפלגה הקומוניסטית, הופיע מאמר חריף שתבע לחזור ולעצור את הרבי ולהגלותו לירכתי סיביר.³⁹ באין ברירה עזב רבי יוסף-יצחק את לנינגרד והתאכסן זמנית במלחובקה, פרור של מוסקווה. גם שם אסר על החסידים לבוא לבקרו.⁴⁰ בני משפחתו נותרו בלנינגרד, ושמרו עמו על קשר מכתבים זהיר.⁴¹ מנחם-מענדל היה מהיחידים שבאו לשהות לצדו למשך כמה ימים, כפי שמדווח רבי יוסף-יצחק במכתב לבתו.⁴²

ההחלטה שנתקבלה על ידי רבי יוסף-יצחק היתה לעזוב את רוסיה, עם כל בני משפחתו. זו לא היתה משימה פשוטה. שערי רוסיה היו נעולים, והשלטונות דחו את הבקשה על הסף. שוב הופעלו לחצים בין-לאומיים. ציר הסיים (הפרלמנט) הלטבי, מרדכי דובין, הגיש לשלטונות רוסיה בקשה מטעם הקהילה היהודית בריגה, ועל פיה רבי יוסף-יצחק שניאורסון מוזמן להיות רב הקהילה. הרוסים נזקקו לעזרתו של דובין בחתימת חוזה מסחרי חשוב עם לטביה, ולכן קיבלו את דרישותיו לאחר משא ומתן ארוך. השלטונות הקומוניסטיים התירו לרבי יוסף-יצחק לצאת מרוסיה עם בני משפחתו,⁴³ ואף עם הספרייה האישית שלו וכתבי-היד היקרים.⁴⁴

היה ברור כי מנחם-מענדל יתלווה אל משפחת הרבי היוצאת מרוסיה. הרי הוא התעתד לשאת את בתו של הרבי, מה גם שנעשה מקורב ועוזר צמוד שלו. אף עניין זה היה מלווה במאבק, ובתחילה טענו הרוסים כי חתן לבתו יוכל הרבי למצוא גם במקום אחר. הרבי התעקש כי "חתן שכזה – לא אמצא שם!"⁴⁵ כעבור יותר מעשור, בשעה שאביו של מנחם-מענדל, לוי-יצחק, יזמן לחקירה, יאמר לחוקריו: "אמנם בני התחתן עם בת הרב יוסף שניאורסון בהיותו כבר בחוץ לארץ, אבל יצא את ברית המועצות כחלק מהמשפחה שלו, בתור חתן."⁴⁶ ביום ה' בתשרי תרפ"ח, 1 באוקטובר 1927, הונפק דרכונו של מנחם-מענדל עם אישור יציאה מברית המועצות.

רבי יוסף-יצחק יצא מרוסיה למחרת שמחת תורה תרפ"ח, 20 באוקטובר 1927. קודם עזיבת המדינה עוד התעקש על ביקור אחרון ברוסטוב, עם בתו, חיה-מושקא, כדי להשתטח ב'ציון' אביו.⁴⁷ היציאה מרוסיה היתה ברכבת, וחפציו של הרבי, בעיקר הספרייה ופריטים בעלי ערך רגשי ממורשת

אדמו"רי החסידות, מילאו ארבעה קרונות. בכל תחנה שבה עצרה הרכבת התקבצו יהודים לראות את המנהיג החסידי שעוזב את המדינה, והיו שאף עלו על הרכבת ונסעו בה כמה תחנות, מתוך תקווה לפגוש את הרבי.

בהיותו ברכבת כתב רבי יוסף-יצחק איגרת לחסידיו ובה הדגיש עד כמה כל אחד ואחד מהם יקר ללבו ומצבם "נוגע לי לעומק נקודת פנימית לבבי". הוא הביע תקווה כי הקשר יישמר: "תקוותי תאמצני והיא נחמתי אשר ריחוק המקום לא יפריד חסד-שלום וחסד-חלילה בינינו... איש איש מכם יצליח בעסקו ובכלי פרנסתו... ינעם לי במאד לשמוע בכל עת משלום כאו"א [כל אחד ואחד] וב"ב [ובני ביתו] יחיו ומהנעשה אתם עמם בפרטי פרטיות... חזקו ואמצו, אתם וביתכם ללכת בדרך הסלולה באור כי טוב, וטוב יהיה לכם ולבני ביתכם כל הימים..."⁴⁸

עם היציאה מרוסיה נאלץ מנחם-מענדל להיפרד מבני משפחתו. הוריו נשארו בדנייפרופטרובסק גם לאחר יציאתו של רבי יוסף-יצחק מהמדינה. ייתכן שהאב סבר כי הסכנה אינה גדולה כל כך עד שהיא מצדיקה את עזיבת הקהילה שבה שימש רב. סביר גם להניח שלא בנקל היה מצליח לזכות באשרת יציאה. למעשה, הרב לוי-יצחק נשאר המנהיג המשמעותי היחיד של החסידות ברוסיה והצאצא היחיד של ראשי החסידות.⁴⁹ דנייפרופטרובסק תפסה מעתה מקום חשוב בענייני היהדות והפכה לעיר המרכזית ביותר באוקראינה בתחום של הפצת היהדות.⁵⁰

במחצית השנייה של חגי תשרי תרפ"ח, אוקטובר 1927, שהה מנחם-מענדל לצד הוריו, בביתם, והשתדל, בעליות בלתי-רגילה, לשמח את לב כל בני הבית, כמו שיער שלא יפגוש עוד את אביו, ושהפעם הבאה שיתראה עם אמו תהיה בעוד כעשרים שנה, כאשר יצא להביאה מפריז לארצות הברית כשנתיים לאחר סיום מלחמת העולם השנייה.⁵¹

מיד לאחר שמחת תורה בא מנחם-מענדל מדנייפרופטרובסק ללנינגרד. שם נפרד מהחסידים שליוו אותו, ויצא לדרכו בעקבות רבו, כמה ימים לאחר שיצאו מהמדינה רבי יוסף-יצחק ומשפחתו.⁵²

לוי-יצחק ליווה את בנו במכתב שאותו קרא מנחם-מענדל קודם יציאתו מלנינגרד: "תהיו ברוכים בהכל ותמיד תלך בדרך טובים כל ימי חייך, והצלחה שיהיה לכם לכל חייכם כאוות נפש המברך מקרב לב עמוק. אביך האוהבך באהבה נצחית, לויק."⁵³

פרק רביעי

ימי ברלין

פרק חדש בחייו של מנחם-מענדל נפתח בהיותו בן עשרים וחמש, כשהוא עוזב את ארץ הולדתו ובית הוריו, ועובר בעקבות רבו לריגה, בירת לטביה, השוכנת על חוף הים הבלטי. אמנם רבי יוסף-יצחק נאלץ לצאת מרוסיה, אך המעבר ללטביה לא עמד בראש סדר עדיפויותיו. בעיניו היתה זו מדינה ענייה וקטנה. המעבר נעשה באין ברירה, מפני שמדינות אחרות לא התירו לפליטים להיכנס לשטחן ומשום שחבר הפרלמנט הלטבי, מרדכי דובין, הוא זה שהסדיר את הוויזות.¹ באותן שנים היתה לטביה מדינה צעירה וחסרת יציבות. במרוצת כמעט שתי מאות היתה בשליטת האימפריה הרוסית, עד שזו קרסה במלחמת העולם הראשונה ומהפכת אוקטובר. היא זכתה בעצמאותה לראשונה לאחר השליטה הרוסית רק בשנת 1918, אולם סופחה שוב לברית המועצות בעקבות הסכם ריבנטרופ-מולוטוב ב-1940. בלטביה יישאר רבי יוסף-יצחק כשש שנים. זו היתה מעין תקופת ביניים, בין הרדיפות והקשיים בברית המועצות ובין מלחמת העולם השנייה. תקופה זו נוצלה על ידי מנחם-מענדל להעמקת ידיעותיו התורניות וללימודים אקדמיים במוסדות שונים. הוא שהה בריגה כחודשיים בלבד, ולאחר מכן פנה ללימודים בברלין. בתקופה הראשונה מאז צאתו מרוסיה נתמך על ידי אביו, שנותר בדנייפרופטרובסק.²

עם בואו לריגה סייע מנחם-מענדל לרבי יוסף-יצחק בניהול התכתבויותיו. הוא תפקד כמזכיר וכתב בשמו מכתבים, ורבו חתם עליהם.³ במקביל נשלח על ידי רבו להשתתף בוועידות דתיות מסוימות. בחודש מרחשוון תרפ"ח, סתיו 1927, מיד לאחר בואו לריגה, השתתף בישיבת 'הוועד לחיזוק התורה

והדת ברוסיה הסובייטית⁴, שייסד רבי יוסף-יצחק עוד בימיו ברוסיה, במטרה לשפר את מצב היהודים במדינה שממנה יצא.⁵ באסיפה השתתף גם הגאון הרגוצ'ובי, יוסף רוזין. חודש לאחר מכן יצא להשתתף בוועידת המועצה המרכזית של אגודת ישראל, כפי שהוא מדווח לרבו.⁶

בזמן שהייתו באירופה, בכל עת שמנחם-מענדל שוהה רחוק מהרבי השישי, אנו מוצאים חלופת מכתבים אינטנסיבית ביניהם, שבה מנחם-מענדל מדווח לרבו על כל פעילויותיו, ואילו הרבי השישי מדרבן אותו, מעודדו ומכוון את צעדיו. בתקופות שבהן הוא שוהה סמוך לרבו נפסקת חליפת המכתבים, ובה-בעת מתרבים הכתבים המתעדים את מנהגי הרבי השישי בחצר החסידית. כדי להישאר בריגה הגיש מנחם-מענדל בקשה לאישור שהייה במקום למשך שנה, המנומקת ברצון לגור בעיר עם משפחתו⁷ – משפחת רבי יוסף-יצחק. בבקשתו הוא מציין כי פרנסתו מובטחת על ידי משפחתו וכי לא ייפול לנטל על איש. הבקשה מאושרת כמה ימים לאחר שהיא מוגשת. מעתה ועד שינחת בחופי ארצות הברית תלווה הדאגה לוויזה את מנחם-מענדל ואת כלתו המיועדת בכל אשר יפנו. בכל מקום שאליו יגיעו יקדישו חלק ניכר מזמנם לניסיונות להשיג אישורי שהייה או יציאה.

בחודש אייר תרפ"ח, 1928, כשבעה חודשים אחרי שהצליח לצאת מרוסיה, מתכנן מנחם-מענדל את לימודיו האקדמיים בברלין. הוא חוצה את ליטא ונכנס לגרמניה,⁸ וכבר ביום המחרת לבואו אל בירת המדינה הוא נרשם ללימודים באוניברסיטת הומבולדט של ברלין, המוסד האקדמי הוותיק ביותר בעיר, שבו למדו גם אנשי רוח ומדענים ידועים, כפיכטה, הגל, שופנהאואר, וולטר בנימין, איינשטיין, מרקס ואנגלס. את הלימודים כנראה תכנן מראש, שכן הוא מגיע למועד ההרשמה מצויד בטפסים הדרושים. בטופס ההרשמה הוא מופיע כמי שלמד בבית המדרש לרבנים בברלין, וגם כתובתו הראשונה בברלין היתה כתובתו של בית המדרש לרבנים, ברחוב ארטילרי 31.⁹

בית המדרש לרבנים בברלין באותן שנים היה מוסד אורתודוקסי מכובד, בעל מוניטין רבני ואקדמי, שתלמידיו שילבו חיים אקדמיים עם לימודי יהדות ברמה גבוהה. את בית המדרש ייסד עזריאל הילדסהיימר, מראשי הקהילה האורתודוקסית בגרמניה, שנפטר ב-1899. החליף אותו בתפקיד

בנו, מאיר הילדסהיימר, שקשר קשרי ידידות עמוקים עם רבי יוסף-יצחק, כחלק מפעילותם המשותפת למען יהודי רוסיה. כשהגיע מנחם-מענדל לבית המדרש פגש את הרב יחיאל-יעקב ויינברג, מחבר סדרת כרכי השאלות והתשובות שרידי אש, שנחשב בעל ידיעות רבות בתחומי ההלכה, התלמוד והמוסר. ויינברג לימד בבית המדרש ועמד בראשו באותן שנים עד לסגירתו בליל הברדלח, בשנת תרצ"ט, 1938.

מקורביו של ויינברג מעידים כי סיפר כיצד נפגש עם מנחם-מענדל בברלין. האחרון בא אליו לבית המדרש כדי לקבל תעודת הסמכה לרבנות, שנזקק לה כדי להשיג אישור שהייה בבירת גרמניה. ההכרה על ידי בית המדרש לרבנים סייעה באפשרות לקיום חיים נורמליים בעיר. באמצעות הכרה זו ניתן היה להתגבר על משוכות שהציב הממשל האדמיניסטרטיבי במדינה. לכן רבים פנו אל הרב ויינברג בבקשה לקבל ממנו אישור הסמכה. סיפר הרב ויינברג: "בשנים 9–1928 נכנס אל הראבינער סמינר [כינוי לבית המדרש לרבנים] מנחם-מענדל, שהיה אז חתנו המיועד של רבי יוסף-יצחק. הוא היה אז אברך צעיר לימים, אך מרשים מאוד. הוא ניגש אלי וביקש שאתן לו 'סמיכה'. מתן 'סמיכה' מבית מדרשנו לא היה דבר פשוט כלל, והדבר דרש פרקים רבים של הכנה...

"השבתי שאינני יכול לחרוג מהדרך המקובלת במתן ה'סמיכה' כך שלא אוכל להיענות לבקשתו. האמת אומר שזה לא היה נעים כלל, שכן היתה לי הכרות קרובה עם חמיו, האדמו"ר הריי"צ... אך למרות זאת חשבתי שהנהוג התקין מחייב לנהוג בשווה כלפי כל באי בית המדרש... אך למנחם-מענדל כך מסתבר לא היה זמן לכל הפרוצדורה הנדרשת... במהלך שיחתנו הציע... הצעה שלא יכולתי לסרב לה. מנחם-מענדל אמר: 'תנקבו בשמו של איזה ספר שתרצו, תנו לי עשרים וארבע שעות ואגיע להיבחן אצלכם על הספר...'.

"הדבר כמובן סיקרן אותי. יש כידוע ספרים רבים שהסוגיות הנידונות בהן מורכבות ועמוקות ולא שייך לצלול לתוכן בבקיאיות ובהבנה בפרק זמן כה קצר, אלא אם כן אליהו הנביא לומד איתך בלילה... בשלב זה הסכמתי, ולאחר מחשבה נקבתי בספר שבעצמי כתבתי, ספר שדן בסוגיות מורכבות וסבוכות. רק מי שמצוי זמן רב בסוגיות יכול היה לדבר ולדון בסוגיות המתלבנות בספר. למחרת הגיע הרבי וביקש להיבחן... הוא שלט היטב

בחומר אף יותר טוב ממני... נדהמתי מהיקף הידיעות. מובן שתכף הענקתי לו את הסמיכה שביקש, אך התניתי עמו שעליו להגיע מספר פעמים לבית המדרש על מנת לשמוע ממני שיעורים, ואמנם כך הוא נהג...¹⁰

הלימודים בברלין נמשכו בשנים 1928–1932,¹¹ והיו ממוקדים בתחומי המתמטיקה והפילוסופיה של הטבע.¹² בשנים האלה, כשמנחם-מענדל הוא כבר גבר צעיר המתקרב לגיל שלושים, נשענה פרנסתו העיקרית על אביו. לאחר שמצבו הכלכלי של הוריו הידרדר, הוא התקיים בעיקר בזכות תמיכת חותנו, שהעביר אליו חלק מכספי ה'מעמד', אותם כספי תרומות שמפרישים החסידים כדי להחזיק את חצר הרבי.¹³

המעבר העצמאי לברלין והעזיבה של בית הוריו לא השפיעו מהותית על אורחותיו. במהלך שנותיו בברלין לא התרועע רבות, וברוב שעותיו המשיך בחיי לימוד, תוך התבודדות מהסביבה החיצונית. בברלין הכיר את יוסף-דוב הלוי סולוביצ'ק, נכדו של רבי חיים מברסק, שבחן את אביו לפני שקיבל את תפקיד רב העיר יקטרינוסלב. סולוביצ'ק, העתיד להפוך לאחד הרבנים החשובים בצפון אמריקה, למד גם הוא באותן שנים באוניברסיטת ברלין, ואף בילה שנה אחת בבית המדרש לרבנים.¹⁴ כאחת משיחותיהם סיפר עליו מנחם-מענדל לחותנו, כפי שמעיד רבי יוסף-יצחק במכתב משנים מאוחרות יותר:

אודות הרב הגאון הרב יוסף דוב שיחיה, במהותו העצמי הנני יודעו ומכירו זה שנים רבות עוד בהיותו בברלין וחתני הרב הגאון האמיתי הרב החשוב איש האשכולות מוה"ר [מורנו הרב] מנחם מענדל שליט"א שניאורסאהן סיפר לי הרבה אודות גודל מעלותיו בלימוד ומרץ.¹⁵

אנו למדים עד כמה נגולה אבן מעל לבם של בני המשפחה לאחר היציאה מרוסיה ממכתב ששלח מנחם-מענדל מברלין אל רבו, במלאות שנה לגאולתו מהמאסר: "מזל טוב ליום השנה. אני מאחל מכאן ולהבא רק טוב ושמחה, חירות באמת. פרישת שלום לבבי. מענדל."¹⁶ הוא שולח מברלין גם מכתב

אל אשתו של רבי יוסף-יצחק, נחמה-דינה, ובו הוא מציין כמה שינויים חלו בשנה שחלפה ומאחל שידעו רק טוב, ושיזכרו בשמחה בימים עברו.

עוד מכתב שולח מנחם-מענדל מברלין אל נחמה-דינה בכ"ט בתמוז תרפ"ח, 17 ביולי 1928, ובו הוא מתאר לפניה את החיים בברלין ומגולל כמה אפיזודות מההתרחשויות שם. תיאוריו במכתבו אל הרבנית, בניגוד ללשונו הרגילה, ציוריים למדי, ומעידים על יחסי קרבה בין הרבנית ובין חתנה העתידי. במכתב הוא מספר לה כי ה'דייטשען' (האזרחים הגרמנים) "מרשים לעצמם להסתובב ברחוב כאשר החליפה ביד אחת, וביד השנייה מטפחת לנגב בה את הזיעה. לכן, כאשר השמש שוקעת, נפתחות כל הדלתות, וכאשר הולכים ברחוב, מוצאים כי בכל בית יושבים משפחות משפחות, מסתכלים על הירח ומאושרים מהעולם, ובעיקר מעצמם מהאישה ומהילדים..."¹⁷

מנחם-מענדל ממשיך לתאר לחמותו לעתיד את ביקורו בבית מדרשו של האדמו"ר ישראל פרידמן מצ'ורטקוב, מראשי מועצת גדולי התורה של 'אגודת ישראל', אשר בא לעיר: "...חשבתי שכדאי ללכת ולראות מה זה, ואיזו הנהגה יש שם. נכנסתי לשטיבל שלהם. בקושי מניין אחד (ביחד איתי), חטפו מעריב, מיד רצים החוצה... נכנסתי לבית שבו הוא מתארח. הקהל אינו גדול. כפי הנראה רק חסידי צ'ורטקוב, אך החדר עוד יותר קטן, ובמילא נדחפים... הביאו חבית בירה, מכרו מטבע [של האדמו"ר], רקדו ושרו וכו'. איפה שלושת השבועות, מה שלושת השבועות וימי בין המצרים, שנוהגים בהם דיני אבלות המחמירים והולכים, לאף אחד לא נוגע, הרי 'הרבי' הגיע." המכתב לנחמה-דינה מלמד עד כמה החיים החסידיים של חצרות אחרות היו חרשים למנחם-מענדל. אמנם בברית המועצות הוא הכיר את ההטרוגניות של זרמים יהודיים, אולם לא היתה לו הזדמנות לפגוש ישירות את ההווי השונה של חסידויות פולין, גליציה, רומניה והונגריה. גם הסגנון של היהדות הברלינאית היה חדש לו. בכתבים מאוחרים יותר הוא מגלה כי המפגש שלו עם יהודים שאימצו את אסכולת ביקורת המקרא בגרמניה, ולעיתים קרובות בָּזו לשמרנות של היהדות האורתודוקסית, הבהיר לו עד כמה אסכולה זו הובילה לחורבן רוחני ולנטישת עולם היהדות.¹⁸

ההערצה האוטומטית של הצעירים היהודים בגרמניה לתרבות הגרמנית ויחסם אל המדע נתפסו בעיניו התרפסות משוללת היגיון. "ההשקפה

הרווחת בקרב צעירים אקדמאים היתה שכל דבר שכתוב בשפה הגרמנית בשם המדע הוא אמיתה שאינה מוטלת בספק, "תיאר. בפועל, החיים האוניברסיטאיים, סבר, "יצרו בקרב רבים מבוכה ביחס לחיים ולערכים האמיתיים של החיים".¹⁹ גם הניסיונות להתאים את סיפורי התורה על הבריאה לרעיונות מדעיים היו מופרכים בעיניו. באותה תקופה שם לב למגמה של רבנים אורתודוקסים חשובים, שסברו כי הדרך היחידה להציל את הדור הצעיר מהתרחקות מוחלטת מן התורה, היתה לנסות לבצע את ההתאמה האמורה בין סיפורי התורה ובין המדע.²⁰

אותה נטייה לתרבות הגרמנית ולהתפתחות הרעיונות המדעיים לא הצליחה, לדירו, להביא את אזרחי גרמניה להתמודדות פנימית עם משברים אישיים יום-יומיים. באחד ממכתביו המאוחרים העיד על אורח חייהם האישי של מדענים בכירים, כפי שהכירם מקרוב בעבר: "במשך כמה שנים למדתי באוניברסיטת ברלין ואחר כך גם בפריז. המקצועות הראשיים שלי היו המדעים המדויקים כמו מתמטיקה, פיזיקה וכו'. כך שהיו לי הזדמנויות קרובות לפגוש מומחים בשטחים אלה של המדע (ביניהם כמה שקיבלו את פרס נובל). מוזר הדבר שחרף העובדה שמדענים אלה היו חדורים בגישה מדעית, בכל זאת, כאשר התעוררה בעיה בחיים האישיים שלהם, ובייחוד כאשר הפתרון הצריך שינוי של ההרגלים שלהם או של דרך החיים שלהם, או ריסון של הנטיות הטבעיות שלהם וכו' – רבים מהם לא יכלו לפתור מראש את הבעיה שלהם בדרך מדעית."²¹

ההתכתבות בינו ובין חותנתו לעתיד נמשכה כל זמן שהייתו בברלין לפני החתונה, והיא הזמינה את החתן המיועד לבוא לבקר אותם בריגה. בכל הזדמנות שהיתה לו מימש את ההזמנה ובא לביקור בחצר חותנו לעתיד.²² ההתחזקות אחר צעדיו, על פי התכתובות, המסמכים הרשמיים וההחלטות שבדרכונו, מלמדת כי את חגי תשרי תרפ"ט, ספטמבר 1928, בילה כהרגלו לצד רבו. הוא חזר לגרמניה באמצע חודש מרשון תרפ"ט, סוף אוקטובר 1928, ונכנס אליה דרך ליטא. מיד עם בואו נרשם לעוד סמסטר, והחליף כתובת מגורים.²³ הוא שהה ימים ספורים בברלין, ויצא לוורשה לצורך סידור המסמכים לחתונה הקרובה עם חיה-מושקא. בשל

החתונה, שנקבעה לחודש כסלו, סוף נובמבר, נכח באוניברסיטה בסמסטר הסתיו זמן קצר בלבד.

ככלל, במהלך לימודיו בברלין לא נחשב מנחם-מענדל סטודנט מן המניין, אלא שומע חופשי או סטודנט אורח.²⁴ סטטוס זה משמעו ששערי האוניברסיטה אמנם היו פתוחים לפניו, הוא נהנה מכניסה חופשית לספריות ומהטבות ממשלתיות מסוימות, אך לא חלה עליו חובת נוכחות על פי לוח הזמנים הסמסטריאלי. נראה שבגלל רישומו כשומע חופשי נעדרה הגדרה מדויקת של מסלול לימודיו ממסמכי הרישום. כשומע חופשי גם היה יכול להיעדר בלי ביקורת או בלי שהדבר יפגע בלימודיו השוטפים.

החתונה

אז כהיום, חתונה היא אחד האירועים המשמעותיים ביותר במעגל החיים היהודי, והיא כרוכה בהוצאות מרובות. על פי ההשקפה הדתית, חשיבות החתונה נובעת לא רק מההיבטים החברתיים של האירוע. האיחוד בין בני זוג נתפס ערך עליון במחשבה היהודית. הנישואים, כפי שמבהיר הרבי עצמו בשנים מאוחרות יותר, על פי תורת הקבלה והחסידות, מסמלים לא רק חוזה הנכרת בין שני בני זוג, אלא אפשרות להגיע להגשמה עצמית ולהשיג מידה של שלמות.²⁵ הנישואים אינם משמשים כחוזה שותפות רגיל, המהווה הסכמה של שני צדדים לביצוע עסקה או שותפות מסוימת. הסכם רגיל, על אף חשיבותו, הוא בדרך כלל מסמך מקדים, המציין את הבחירה ההדדית של שני צדדים לביצועו. ההסכם עצמו איננו התכלית. העיקר בא לידי ביטוי במימוש החוזה הלכה למעשה. לעומת זה, טקס הנישואים במסורת היהודית הוא כשלעצמו מעמד רב-עוצמה, האמור להשפיע על מימוש הברית בפועל. כחמש שנים וחצי היו מנחם-מענדל וחיה-מושקא מיועדים זה לזו ולא התחתנו. היא כבר היתה בת 28, מבוגרת יחסית למקובל ברחוב החרדי באותה תקופה. מנחם-מענדל היה בן 27. חתונתם של בני הזוג נדחתה שוב ושוב, שלא מרצון בני הזוג או הוריהם. תחילה נדחתה החתונה בגלל הרדיפות והתנאים הבלתי-אפשריים ברוסיה הסובייטית. כעת, לאחר היציאה מרוסיה, החתונה נדחתה במשך כשנה משתי סיבות עיקריות. הראשונה היתה הרצון

לאפשר את הגעת הוריו של מנחם-מענדל מרוסיה ללטביה, כדי שישתתפו בחתונה. הסיבה השנייה היתה הקשיים הכלכליים של רבי יוסף-יצחק בריגה. החתן המיועד, מנחם-מענדל, היה כמובן חסר הון משל עצמו, ונתמך על ידי הוריו וחותנו לעתיד, ובעקבות הנסיבות הם הידרדרו למצב כלכלי קשה.

בכ"ז בסיוון תרפ"ח, 14 ביוני 1928, חודש לאחר שמנחם-מענדל נרשם ללימודיו בברלין, כותב רבי יוסף-יצחק מריגה לאביו של מנחם-מענדל, לוי-יצחק, הנמצא בדנייפרופטרובסק: "במענה על מכתבו... על אודות הגבלת זמן החתונה למזל טוב, בשעה טובה ומוצלחת, חिकיתי... על היריעה אם בדעתם לבוא להחתונה למזל טוב, וחשבתי כי עד אלול יספיק להם הזמן בשביל להשיג פספורט, ובטח יודיעו החלטתם בזה."

בהמשך המכתב כותב רבי יוסף-יצחק גם על התמיכה המשותפת של ההורים בזוג הצעיר ומזכיר להוריו של מנחם-מענדל את המתנות שמקובל לתת לכלה על ידי הורי החתן:

דבר נדוניא וסכומה... אשר בעזרת השם יתברך אנחנו ניתן כמה שתתנו אתם, ואשר אתם לא תתנו פחות מן... דבר מתנות צריכים אתם לתת להכלה תי', ואת זה הנני מבקש אשר יהיה במדתן של משפחת שניאורסאהן הפזרנים (כי אומרים העולם: אשר שני פלוגות ישנם במשפחתנו: פזרנים וקמצנים, ובהנוגע הזה, הייתי חפץ, אשר נהיה שנינו בין הפזרנים)... דבר החזקת הזוג אחרי הנשואין... הנה בזה עלינו להשתתף שנינו כאחד, ולתת חלק כחלק שוה בשוה... כמונו כמוהם אינם גבירים, ולא עשירים, ועם זה עלינו שנינו לשאת את הצטרפותם של בנינו שי'... אחשוב למותר לכתוב להם על דבר ההלבשה וההנעלה לבנו החתן שי' בבגדים, בגדי קיץ וחורף, חול ושבת קדש (בגד של משי, כאשר הונהג במשפחתינו) באופן הראוי...²⁶

אם כן, הנדוניה והחזקת החתן והכלה אחרי החתונה היו אמורות להתחלק שווה בשווה בין בני הזוג. המתנות לכלה הועמסו על כתפי הורי החתן וגם בגדיו של החתן.

בסופו של דבר, למרבה צערן של המשפחות, הוריו של מנחם-מענדל,

לוי-יצחק וחנה, לא הצליחו לצאת מרוסיה ולבוא לחתונה, עד שלא נותרה ברירה אלא לקבוע מועד לחתונה בהיעדר הורי החתן, ולאפשר לזיווג המיועד לצאת לדרך.

כאמור, גם הקשיים הכלכליים רחו שוב ושוב את החתונה. רבי יוסף-יצחק רצה לערוך חתונה כראוי, ברוב פאר והדר, אולם רצונות לחוד ומציאות לחוד. מצבו הכלכלי היה קשה כל כך, עד שלא ידע כיצד לממן את האירוע. באין ברירה נתבקש אחד השליחים הדומיננטיים בארצות הברית, ישראל דזייקאבסאן (ג'ייקובסון), לפעול במהרה לגיוס הסכומים הדרושים. ג'ייקובסון נבחר על ידי חסידי חב"ד בשנת תרפ"ו, 1926, לטפל בעידוד ההגירה של יהודי רוסיה לארצות הברית ולסייע בקליטתם שם. בתחילה הצלחתו היתה מועטה. מיעוט בטל מקרב החסידים רצה לעבור לארצות הברית. ארצות הברית הליברלית נתפסה כמקום שקשה לקדם בו חיי אמונה מלאי להט. היא היתה כמעט נטולת מרכזים בעלי שם להכשרה תורנית, והרוח שנשבה ביבשת לא עוררה את שמירת המצוות. ג'ייקובסון שב לרוסיה ולאחר זמן קצר יצא שוב לארצות הברית, ונעשה רב קהילה מקומית בשכונת בראנזוויל בברוקלין. בשנים הבאות עתיד ג'ייקובסון להיות הזרוע המרכזית של רבי יוסף-יצחק בארצות הברית לטובת ליכוד החסידים במקום לכדי קהילה, ומי שהיה אחראי להצלחתו מפולין הכבושה. בשנת תרפ"ח, 1928, כותב יחזקאל פייגין, המזכיר הראשי של הרבי השישי, מכתב לג'ייקובסון בארצות הברית במטרה לעוררו לגיוס הכספים. המכתב מלמד על המצוקה הכלכלית של החצר בלטביה ועל ההחלטה לקיים את החתונה ויהי מה, גם במצב כלכלי דוחק: "... עד כמה מגיעים הדברים... אבל סוף כל סוף, חודש מוקדם חודש מאוחר, הלוא החתונה צריכה להתקיים, ובמה?"²⁷

בחודש תשרי תרפ"ט, שלהי שנת 1928, כשלושה חודשים קודם המועד שנקבע לקיום החתונה, כותב שוב המזכיר לג'ייקובסון מכתב שבו הוא מתאר בפירוט יתר את הקשיים הכלכליים והמכשולים המונעים קיום חתונה כראוי, ודוחק בו להתאמץ יותר בגיוס כספים:²⁸

"...בטח לא נעלם ממך אודות השידוך... כמה הרפתקאות עברו עד שנגמר

לפועל. והנה הוחלט והוקבע שתהיה החתונה אם ירצה ה' למזל טוב בשעה טובה ומוצלחת בחודש כסלו הבא עלינו לטובה. כפי הנ"ל מובן לך שאין עדיין התחלה מהנצרך, וגם הלוא נצרך לגדוניה, לבד עצם הענין... הנה מצד כל מה שעבר בענין זה מוכרח הדבר בנפש... (צריך) להתדבר יחד ושיהיה נעשה במשך זמן קצר, סכום הגון של איזה אלפי שקלים [דולרים] ושיושלחו תכף...²⁹ ועוד ממשיך ומסביר המזכיר לג'ייקובסון, שהרבי יוסף-יצחק כבר יצא מגדרו בגלל החסך הכלכלי וציווה עליו להזדרז ולהשיג את הכספים.

כעבור חודשיים וחצי, שבועות אחדים לאחר החתונה, שולח המזכיר מכתב נוסף ובו הוא מביע את חוסר שביעות רצונו מההצלחה המועטה של החסיד מארצות הברית בגיוס הכספים, ודוחק בו לשלוח עוד כספים לכיסוי הוצאות החתונה שכבר התקיימה: "אתפלא אליך איך יכולת לעבור בשתיקה על מכתבי אודות החתונה... וסוף כל סוף לו היו ידידנו המקושרים מתעסקים באמת לא היה נצרך פה מצב איום כזה, אשר כבוד בזה לצייר הצער והעוגמת נפש ועד כמה זה נוגע לכל העניינים הפנימיים וכו'. ודי למבין בכל קיום בית רבינו... ולא אפונה אשר בטח תתעסק בזה כראוי, כי כבר מלאה הסאה של דוחק בבית חיינו."³⁰

במקביל לפנייה אל ג'ייקובסון בארצות הברית, גם חסידים במקומות אחרים התבקשו להשתתף בהוצאות קיום החתונה.

בסופו של דבר החליט רבי יוסף-יצחק כי החתונה תתקיים בחודש כסלו תרפ"ט, נובמבר 1928, בוורשה בירת פולין, ולא בריגה שבלטביה, מקום מגוריו. פולין היתה מעוז יהודי. אל בירת פולין גם עברה ישיבת 'תומכי תמימים', הישיבה המרכזית של תלמידי חב"ד. מאז שנת תרפ"א, 1921, פעל בוורשה סניף של ישיבת 'תומכי תמימים' המרכזית ששכנה ברוסיה. הישיבה התפתחה במהירות, בזכות הקהל היהודי הגדול שבעיר. כשיצא רבי יוסף-יצחק מברית המועצות, הגיע לראשונה לבקר בישיבה בוורשה והתפעל מהפעילות בה. בשנת החתונה של מנחם-מענדל שכנה הישיבה בבניין רחב ידיים ברחוב מלבסקי, ולמדו בה למעלה משלוש מאות בחורים בני 14-17. תלמידי ישיבה מבוגרים יותר למדו לימוד עצמאי באולם הישיבה הגדול.

אף על פי שהבחירה בוורשה העלתה תמיהות, רבי יוסף-יצחק רצה

שהחתונה תתקיים בישיבה הגדולה, כדי שתהיה תחושה של 'מעין לובביץ', עיר המוצא של החסידות.³¹ מבחינתו, הישיבה בוורשה היתה המקום היחיד שהיה בכוחו לייצר אווירה דומה מבחינה חסידית. אמנם גם בריגה התנהלו סדרי לימוד, אך אלה היו קטנים בהרבה ולא דמו לישיבה שבוורשה.

הזמנות החתונה³² הועתקו, כנהוג, מנוסח ההזמנות שנשלחו לחתונת רבי יוסף-יצחק עצמו עם אשתו,³³ ונשלחו לא רק לחסידי חב"ד, אלא גם לחשובי הרבנים והאדמו"רים שבאזור ורשה.³⁴ אל מקצת המוזמנים, ובייחוד לאדמו"רי פולין המפורסמים, פנה רבי יוסף-יצחק לפני החתונה במכתב אישי.³⁵ במכתב ההזמנה כתב אליהם: "כאשר זפני השי"ת [השם יתברך] בנשואי בתי הכלה המהוללה ת' [תחיה] עם ב"ג [בן גילה] החתן הרב ר' מנחם מענדיל בהרה"ג הרה"ח [בן הרב הגאון הרב החסיד] המפורסם מוהר"ר [מורנו הרב רבי] לוי-יצחק שליט"א שניאורסאהן, אשר הוגבלה להיות בשעה טובה ומוצלחת ביום המחרת ג' י"ד כסלו בפה ווארשא, הנני בזה להתכבד לבקש את רום כ"ק לקחת חלק בשמחת לבבי, ולברך את הזוג יחדיו כי יבנו בית בישראל על יסודי התורה והמצוה, ומאושרים יהיו בדור ישרים יבורך."³⁶

ביום ו' בכסלו, כשבוע לפני החתונה, נערך בריגה מעמד הנקרא בעגה החסידית 'קישורי התנאים' בין בני הזוג.³⁷ זהו מעין אירוע מקדים לחתונה, שבו נפגשים החתן והכלה עם הוריהם ומסכמים את תנאי החתונה והסיוע המשותף של ההורים לזוג הצעיר. הורי החתן לא השתתפו באירוע, ולכן הוא נחוג על ידי החתן והחסידים שגרו באזור. חיה-מושקא שהתה באותו יום עם אמה בוורשה, לרגל ההכנות לחתונה. יום למחרת קיום התנאים כותב האב אל בתו: "מזל טוב לך בתי היקרה, אתמול בערב ערכנו 'תנאים' בשעה טובה ומוצלחת, בנוכחות אנשים קרובים ספורים בלבד. השם יתברך יעזור שזה יהיה באושר מכל הבחינות בגשמיות וברוחניות, ושהחתונה תהיה ביום המוגבל בשעה טובה ומוצלחת ברוב אושר ונחת בכל הפרטים כולם, אושר בכל, והשם יתברך יתן לך הבנה טהורה, בהירה ומאירה להבין את האמת הטהורה והנאה, כרצון זקנינו הגדולים הקדושים, זכר צדיקים לברכה, שתזכו שברכותיהם יגיעו אליכם באושר רב, אמן, אמן, אמן..."³⁸

גם לוי-יצחק, אביו של מנחם-מענדל, כותב אל בנו מדיניפרופטרובסק

מכתב מזל טוב נרגש לרגל ה'תנאים',³⁹ ועוד מכתב ארוך לקראת החתונה.⁴⁰ נוסף על המכתבים האלה משגר לוי-יצחק לבנו מכתב הדרכה מפורט לקראת החתונה.⁴¹ כהרגלו של לוי-יצחק, מכתביו שזורים דברים ברוח רעיונות הקבלה.

באחד המכתבים⁴² לפני החתונה מבקש האב מבנו: "קנה בעד הסכום אשר כתבתי לך, בשביל הכלה תחיה, מתנה טובה ומהודרה... ואמור להכלה תחיה בשמנו, כי תשא את המתנה בחיים ושלום..."⁴³

ביום החתונה שיגר לוי-יצחק מברק ברכה נוסף "ממעמקי תעלומות לבבי", ואיחל לבנו בין השאר כי "זכות אבותינו ה'צמח צדק' וחברתו, אשר אתה וחברתך נקראים בשמותיהם, יגן עליכם כל ימיכם לעולם".⁴⁴ שכן חיה-מושקא, הכלה המיועדת, נקראת על שם אשתו של הנשיא השלישי של תנועת חב"ד, ה'צמח צדק', שעל שמו נקרא מנחם-מענדל.

בשבת שלפני החתונה עלה החתן לתורה בנוכחות חסידים רבים.⁴⁵ במהלך אותה שבת, המתקיימת בחצר בריגה, השמיע רבי יוסף-יצחק מאמר חסידות לפני קהל של כמאה חסידים שהשתתפו באירוע.⁴⁶ בתום השבת יצא מנחם-מענדל עם חותנו ושאר בני המשפחה מלטביה לפולין.⁴⁷

בחתונה רתית נהוג שלחתן מתלווה 'שומר', כדי שלא יהיה לבד. ה'שומר' צמוד אל החתן ודואג לצרכיו, בעיקר אלה הרוחניים. ה'שומר' של מנחם-מענדל היה אליהו-חיים אלטהויז. אלטהויז היה אחד החסידים המקורבים ביותר לרבי השישי, ומי שניהל את רשת ה'חדרים' המסועפת בברית המועצות. הוא יצא מברית המועצות עם רבו, ושימש השדכן בין מנחם-מענדל לחיה-מושקא. לימים לא הצליח להיחלץ מציפורני הנאצים ונספה בשואה, קודם שידע על העתיד המצפה למנחם-מענדל. מקצת מהמשימות שהטיל עליו רבי יוסף-יצחק ומהחוויות שחווה לצדו גולל ביומן שכתב בכתב ידו, וכמה חלקים ממנו התפרסמו בבימות שונות.

במהלך יום החופה התפעל אלטהויז מאופן התנהגותו של החתן הצעיר, כפי שהוא מציין במכתב ששלח לבני משפחתו. במסורת היהודית מקובל שהחתן והכלה צמים ביום חתונתם, מעלות השחר ועד אחרי החופה.⁴⁸ יום חתונתם של בני זוג נחשב כיום הכיפורים מבחינתם, יום שבו מוחלים להם

על כל עוונותיהם.⁴⁹ היומן מלמד על ההתרשמות ממנחם-מענדל, שצם באותו יום, מפיו של אדם שלא יהיה חסיד שלו ושהכיר אותו רק עד סוף שנות השלושים לחייו. הנה כמה תיאורים:

ביום ג', יום החופה, בוקר קודם תפילת שחרית נסענו למקווה. אחר תפילת שחרית הוא לומד ואני אוכל.

ויהי בעלות המנחה ויעמוד החתן שליט"א להתפלל מנחה האחרונה קודם החופה, ולהתוודות לפני היודע רזי עולם, ברוב כוונה ושפיכת הנפש בקול דממה דקה. המחזה והתמונה המבהילה והמפחידה הזאת, אין איש אֶתְנוּ. רק אני והוא, ורחוקים מאד מאד איש מאחיו כרחוק מזרח ממערב, כי לא מחשבותיו מחשבותי.

הוא מכין את עצמו לדרך ארוכה, למצוא חיים, לבנות בית עם העזר אשר מצא, ואינו יודע באיזה דרך מוליכין אותו. דרכים רבות לפניו, וכולם הם בספיקות סכנה אצלו, מי מהם בנפש וצורה, ומי מהם בגשם וחומר, ובוכה במר נפשו בדמעות שליש לפני היודע עתידות ואשר עיניו פקוחות על כל דרכי בני אדם לתת לאיש כדרכו וכפרי מעלליו, ועומד ומתחנן מעומקא דליבא, ומתפלל תפלת וידוי.

התוכלו אהובי ויקירי לצייר לכם, ולתאר לפניכם, את מצב רוחי בשעה הארוכה הזאת, ביושבי באחת הפינות מהחדר הגדול הזה, ובראותי לפני את העלם הזה אשר בעוד שעות אחדות מיועד להיות חתנו של עטרת תפארת ראשנו כ"ק אדמו"ר שליט"א, וממנו הוא עתיד לבנות בית בישראל, וכל רז לא נעלם ממנו... האם לא בכיתי גם אנכי אותו? האם לא התחברתי והשתתפתי אתו בתפילתו, בתחינתו ובבקשת רחמים מקירות לבו?

אלטהויו כמו מנבא את עתיד החסידות כשהוא כותב לעצמו:

הטרם אדע כי בדרכיו של העלם המהולל הזה, תלויים גם דרכי ומעללי זרענו וזרע זרענו...
ואמרתי אני ללבי, לשבח ולהודות להשי"ת [להשם יתברך] על מה

שעיני רואות, ודי לי העבר וההווה, ולפני הלא עומד לנגדי מענדיל בן לויק הידוע ומפורסם לכל, שנולד ונתחנך בטהרה וקדושה ויראת ה' עליו כל היום. וכהיום הזה הלא רק יראת ד' היא אוצרו. פשפשתי במעשיו בבית ובחוץ, ותודה לא-ל כי לא מצאתי בו שום כתם וסדק. שלם הוא בנפשו רוחו ונשמתו, תלמודו בידו בצירוף מעשה אבותיו היראים.

ובאמת לאמיתו, הלא בחוש אני רואה עלם יקר הערך, למדן מופלג, ירא אלקים באמת, חגור באבנט משי, יושב בתענית, לומד כל היום ראשית חכמה, טבילתו ותפילתו בכוונה אמיתית לשם שמים... ויהי ככלותו להתפלל, ויסב פניו מהקיר אלי. התבוננתי בו והסתכלתי בפניו הלבן כסיד ועל גופו החלש מהתענית ורוב העבודה כל היום. מאד נכמרו רחמי עליו. שאלתיו וביקשתיו להניח ולהנפש מעט, אך הוא לא ענה לי כלום. כי כל היום לא דיבר אתי דברי חול אף מלה אחת, וחשבתי אולי נצטוו על זה, ויפתח את ה'ראשית חכמה' ללמוד...⁵⁰

כשנסתיימו ההכנות לבש החתן את בגדי החתונה ונלקח אל הישיבה.⁵¹ בכניסה לשער הישיבה, מספר אלטהויז, עמדו בין שניים לשלושה מאבטחים, שהתירו את הכניסה רק לאורחים שהיתה בידם הזמנה. החתונה, כפי שעולה מיומנו, תיזכר לא רק בזכות החתן הכלה והמוזמנים, אלא גם משום שלמרות השומרים, ואולי אף בגללם, בזמן האירוע הסתובבו גנבים בין האורחים, וכייסו חלק נכבד מהמוזמנים ואף נטלו מהמתנות שהובאו לזוג הצעיר.

החתונה התקיימה ביום שלישי, י"ד בכסלו תרפ"ט, 27 בנובמבר 1928. האורחים ובני הזוג נכנסו אל אולם קבלת הפנים, שחולק לעזרת נשים ולעזרת גברים. עזרת הנשים היתה מקושטת בנרות ובפרחים. אולם הישיבה היה מלא מפה אל פה. היו בו רבנים וחסידים, פתבים מהעיתונים היהודיים (כרוגמת 'הצפירה', 'מאמענט', 'היינט', 'עקספרעס'), ראש אגודת הרבנים בפולין, נציגי ארגון הג'וינט, שתמך כספית בפעולותיו של רבי יוסף-יצחק ברוסיה, ונציגי מוסדות תורניים. בשולחן המזרחי עמד החתן. רבי יוסף-יצחק

ישב באותו שולחן, לברוש בגדי שבת, חבוש שטריימל וחגור אבנט. כשהחתן התיישב לצד אבי הכלה, נשא זה האחרון מאמר חסידות לפני הנוכחים. חלק עיקרי ממאמרי החסידות הנוגעים לחתונה עוסקים בכך ששמחת הנישואים אינה השמחה של בני הזוג בלבד, אלא זו שמחה כללית, השייכת לכל אדם, גם אם לכאורה אין הוא מכיר את בני הזוג. הסיבה היא שהנישואים מקדמים את התכלית של בריאת העולם, ומאפשרים הרעפה וגילוי של הכוח האיין-סופי בברואים.⁵² בתוך דבריו הזכיר את שמות כל הצדיקים, נשיאי החסידות, וזו שימשה מעין הזמנה לנשמותיהם לבוא לחתונה, להשתתף באירוע המשמעותי הזה.⁵³

בסוף נובמבר במזרח אירופה, מזג האוויר חורפי למדי. החופה נערכה בחצר הישיבה, תחת כיפת השמים, ואילו האירוע שלאחר מכן התקיים בתוך אולם הסמוך לישיבה.⁵⁴

בעיני מנחם-מענדל, אף לא אחד מסממני טקס החתונה נחשב סתמי או נטול השלכות ממשיות על חייהם של בני הזוג בשנים הבאות. להשקפתו, כפי שזו באה לידי ביטוי בשיחותיו הרבות, משמעות ברית הנישואים מיתמרת מההכרה כי כל פעולה שעושים בני הזוג במהלך הטקס, מעידה במשהו על הקשר בין העולמות התחתונים והעולמות העליונים, בין כנסת ישראל והקדוש-ברוך-הוא. ואכן אלטהויז מתאר ביומנו בפרוטרוט כל אחת ואחת מהנהגות במהלך החופה. עד היום נוהגים החסידים לחקות בחתונותיהם את הנהגות מנחם-מענדל ואשתו בזמן חופתם.

באותה שעה ציינו את החתונה גם הוריו של מנחם-מענדל, שלא יכלו לצאת מרוסיה ולבוא לחתונה. הם חגגו את האירוע בהשתתפות אורחים בביתם. אף על פי שבאותם ימים התנהלה התעמולה האנטי-דתית בעוצמה רבה והיה איסור גורף לקיים קשר כלשהו עם מנהיגים דתיים, 'כוהני פולחן' כפי שכוננו, באו כשלוש מאות איש לביתם של לוי-יצחק וחנה לחגוג את חתונת מנחם-מענדל וחיה-מושקא, והתקבלו אצלם מאות מברקים. השמחה הגדולה היתה מהולה בעצב. לא רק מפאת אי-השתתפות ההורים בחתונה, כפי שמתארת האם, אלא גם משום ש"ריחפה באוויר בינתנו התחושה שלא נזכה להתראות עמו במהרה, וגעגועים היו גם היו".⁵⁵ ראשי הקהילה בדנייפרופטרובסק קראו איגרת ברכה לפני רבם, לוי-יצחק,

לרגל חתונת "בנו הנעלה המצוין בתורה וחכמה ובמדות תרומיות הר' מנחם-מענדל יחיה". במכתבם המפורט מציינים הם כי "יודעים אנו להוקיר את חין ערך בנך שמלא את כרסו בתורה ויחד עם זה קנה חכמה ומדע במדה גדולה... תמים הוא עם אלהיו ויראת ה' היא אוצרו..." בסוף המכתב מוסיפים השולחים ברכות נלבבות לרגל עשרים שנות רבנותו של לוי-יצחק בעיר.⁵⁶

ראשי הקהילה בעיר שלחו גם תשורה אל החתן, בתוספת איגרת ברכה הנפתחת במילים "אנחנו באי כוח הקהילות העבריות הדתיות דפה, ידענו תמיד להוקיר ולכבד אותך בתור אברך, אב בחכמה ורך בשנים ובתור איש האשכולות, איש שהכל בו, תורה ודעת חכמה והשכלה במדה נפרזה ויחד עם זה לב טהור ועֲנֻת צדק ועל כלם יראת ה' היא אוצרך... ואשרי האב שבחר כך להיות לחתן לבתו... וערבה לך מנחתנו השלוחה..."⁵⁷

במקביל לסעודת החתונה המרכזית בישיבה בוורשה נערכו התוועדיות במקומות רבים שאליהם הגיעה ההזמנה של רבי יוסף-יצחק. אירוע שכזה התרחש בעיר ניקולייב שבאוקראינה, בגרוזיה, בתל אביב ובפילדלפיה שבארצות הברית. ממקומות שונים זרמו מברקי ברכה לכבוד החתונה.⁵⁸

למחרת החתונה נערכה סעודת שבע ברכות בוורשה, בהשתתפות אדמו"רים ורבנים.⁵⁹ במשך הסעודה שוחח החתן, בהוראת רבי יוסף-יצחק, עם הרב מאיר שפירא מלובלין על ספרו אור המאיר, אשר נתן לו כמתנה לחתונה. וידוי יוצא דופן על נטייתו של מנחם-מענדל להחביא עצמו, לא להתבלט ולא לקיים שיחות תורניות מעמיקות עם גדולי תורה, אנו למדים מתיאור מאוחר יותר שלו-עצמו על האירוע: "בחתונתי שהתקיימה בוורשה נכח גם ר' מאיר שפירא מלובלין, שהעניק לי בתור 'דורון דרשה' את ספרו שאלות ותשובות 'אור המאיר'... הוא נכח בחתונה וגם נטל חלק בשבע ברכות, וחותני רצה שאדבר עמו בלימוד. ניסיתי להשתמט מכך כדרכי, אך מכיוון שחותני חיבבו, שוחחתי עמו בלימוד..."⁶⁰

יומיים לאחר החתונה חזרו רבי יוסף-יצחק ומשפחתו מוורשה אל ביתם בריגה.⁶¹ עמם נסעו גם מנחם-מענדל ורעייתו הצעירה.⁶² בלטביה המשיכו בני הזוג את שבעת ימי המשתה הנהוגים לאחר החתונה. החתונה היתה אירוע משמעותי בחייו של מנחם-מענדל. הוא התייחס

ליום הזה כיום שקישר אותו עם החסידים.⁶³ למה בדיוק התכוון באמירה זו? עד החתונה היה מנחם-מענדל 'איש פרטי'. החתונה עם בת הרבי חייבה אותו להפוך ל'איש כללי', לעמוד במחויבויות ציבוריות הקשורות בקידום רעיונות החסידות, לא רק אצלו פנימה אלא גם כלפי חוץ. בזכות החתונה, על פי עדותו, החל להשתתף בעניינים הכלליים הקשורים בהפצת התורה והחסידות וכך התקשר עם החסידים.

לאחר החתונה ביקש לוי-יצחק מבנו שיכתוב לו בפירוט רב ככל האפשר על המנהגים שהתקיימו במהלך החתונה, ובהם החופה, הטבעת וטקס הקידושין.⁶⁴ כמומחה בספרות הקבלה, אביו ייחס לאירוע ערך רב. בעקבות בקשה זו וכתוצאה מהפנמת חשיבותם של המנהגים שמנחם-מענדל רואה בבית חותנו, הוא מחליט קצת פחות מחודש לאחר החתונה לכתוב יומן אישי.

היומן מורכב משלושה אוגדנים שנמצאו במגירה בשולחן העבודה של הרבי רק בשנת תשנ"ד, 1994, לאחר 'הסתלקותו'. הרשימות ביומן ככל הנראה לא נועדו לפרסום, ונכתבו לשימוש האישי של הכותב. ניתן להסיק זאת מהקושי הכרוך בהבנת תוכנם. במהלך חמש שנים מיום התגלות הרשימות הקדישה קבוצה של תלמידי חכמים זמן רב לפענוח הרשימות, להוספת מילות קישור ולהכנתן לדפוס.⁶⁵

את היומן מנהל מנחם-מענדל בעיקר בשנים תרפ"ט-תש"י, 1928-1950, משנת נישואיו ועד שנת פטירת חותנו.⁶⁶ אין זה יומן רגיל, המתאר את קורותיו של הכותב. הרשימות מכילות ברובן דברי תורה שנשא או שציין לעצמו, תיאור מנהגים שנתקל בהם או ששמע מחותנו במהלך ההתוועדויות והסעודות המשותפות,⁶⁷ איגרות שכתב לאנשים שונים ולא פורסמו, וכן איגרות שקיבל והוסיף עליהן הערות.

את היומנים, כפי שניתן ללמוד, נשא עמו מנחם-מענדל בצמתים המרכזיים בחייו, ובכל פעם שנס מאימת הרדיפות. מעתה, בכל האירועים שחוה, ואף בקשיים הגדולים ביותר מבחינה גופנית ורוחנית, הוסיף מנחם-מענדל לכתוב ביומניו את רעיונותיו ואת חידושי תורתו.

מלבד הערך ההיסטורי, הלימודי והתלמודי של הרשימות האלה, הן מעניקות גם מבט כולל ומעמיק על משנתו של הרבי ועל דרך התפתחותה.

הן מלמדות על חייו, על תפיסותיו ועל דרך חשיבתו באותן שנים. ברשימות ניתן למצוא זרעים של רעיונות רבים שפיתח שנים לאחר ניסוחם הראשוני; רעיונות שהרחיב כשקיבל עליו את נשיאות חב"ד, במסגרת שלוש מאות אלף עמודים של שיחות, מאמרים ומכתבים מפרי עטו, מאז שנת תש"י, 1950, עד שנת תשנ"ב, 1992.

היומן נפתח בסיפור מעשה שסיפר לו חותנו,⁶⁸ רבי יוסף-יצחק, על חזיון לילה שבו ראה את אביו, הרבי החמישי, ושמע ממנו מאמר חסידות. עוד הוסיף החותן לספר כי מאז החתונה של מנחם-מענדל, שהתקיימה חודש לפני כן, זו הפעם השנייה שהוא זוכה לפגוש את אביו בחלום. עתה איחל לו אביו גם מזל טוב על השטריימל החדש שחבש לרגל החתונה.⁶⁹ את החזיון מתאר מנחם-מענדל במכתב לאביו ומתייק את הדברים ביומנו. על סיפור זה מוסיף האב לבקש "להודיעני תמיד מהדברים שמדבר חותנך יחיה עמך, כי למי לך לגלותם אם לא אלי, וכל תעלים ממני שום דבר..."⁷⁰ לוי-יצחק אף מתאר בהרחבה במכתב התשובה אל בנו וכלתו גם את חגיגת החתונה שהתקיימה בדנייפרופטרובסק, בהשתתפות קהל רב, על אף המגבלות של השלטון, ואת השמחה הגדולה שהיתה במקום.⁷¹

• • •

כחודשיים לאחר החתונה, ב' בשבט תרפ"ט, 21 בינואר 1929, שבע שנים בדיוק לאחר שמנחם-מענדל פגש לראשונה את רבי יוסף-יצחק – הזוג הטרי עוזב את חצרו של מנהיג תנועת חב"ד ועולה לרכבת היוצאת מלטביה לברלין.⁷² בשביל חיה-מושקא, בת העשרים ושמונה, זו הפעם הראשונה שהיא עוברת לגור הרחק מבית אביה, והופכת להיות הנפש הקרובה ביותר אל מנחם-מענדל, היחידה שתלווה אותו במשך השנים לכל מקום שאליו ילך ובכל תוכנית שירקום או מחשבה שייגלגל והקשורה בחייהם המשותפים. מעתה ועד שנת תרצ"ב, 1932, במשך כשלוש שנים, הם עתידים להתגורר בברלין. בשנות מגוריהם של מנחם-מענדל ואשתו בבירת גרמניה לא שהו במקום קבוע, אלא עברו תכופות מדירה לדירה.

במהלך השנים בברלין החליף מנחם-מענדל כמה וכמה פעמים את כתובת מגוריו ברישומי הרשויות.⁷³

בלב לא קל עזב הזוג את לטביה. באיגרת כותבת חיה-מושקא על נסיעתה הצפויה: "אני מודאגת מאוד מעזיבתי. המשפחה שלנו כאן בודרה מאוד, הבית משעמם וריק. כשנעזוב, יהיה ממש מדכדך. המחשבה הזאת לא נותנת לי מנוח, אבל אינני יכולה לשנות כלום."⁷⁴

בברלין ממשיך מנחם-מענדל בלימודיו האקדמיים, ובמקביל עוסק רוב שעותיו בהתבודדות ובללימוד תורני אינטנסיבי. הוא עורך עשרות עמודי סקירות למדניות של חידושי תורה המופיעים ברשימותיו. הוא שומר על קשר מכתבים רצוף עם אביו, הכולל דיונים קבליים מגוונים. גם עם רבו הוא מקיים תקשורת מכתבים רציפה, ומבצע בשבילו משימות שונות. בין היתר הוא פועל להשגת כתבי-יד עתיקים בשביל עצמו,⁷⁵ בשביל חותנו⁷⁶ ובשביל בית המדרש לרבנים שבברלין.⁷⁷

ניכר כי באופן טבעי, רבי יוסף-יצחק צמא לקשר עם בתו וחתנו. עם כל אחד מהם הוא מנהל מערכת התכתבויות עצמאית. ברכים ממכתביו הוא מעורר את מנחם-מענדל ואת רעייתו, חיה-מושקא, לכתוב אליו עוד ובהרחבה. לא פעם ולא פעמיים הוא מתלונן לפני בתו כי – "לחשוב עלי חושבים הרבה מאוד, לדבר אתם מדברים הרבה, אבל לכתוב מכתב – קשה לכם לדרוש מעצמכם."⁷⁸

בשעה שמנחם-מענדל חי בברלין, מגלה לוי-יצחק דרך כלתו, כי בנו נוהג בהסתר סיגופים ותעניות הנמשכים ימים שלמים. לפחות פעמיים בשבוע הוא אינו אוכל או שותה דבר עד שקיעת החמה, כפי שמסיק האב. בלב דואג הוא מזדרז לפנות אליו במכתב ולבקש ממנו שיחדול ממנהג זה וישמור על בריאותו.

"ואיני מבין אותך כלל, מהו השיטה הזאת, מאין לקחת ומי למדך כאלה. כמדומה שלעת עתה רחוק הנך מגבורת שמשון, ולמה אתה עושה כאלה..." – פונה האב לבנו, ומורה לו בתוקף להימנע מדרך זו: "והנני מצווה לך במפגיע שבל תעשה כזאת בשום אופן, לא רק עד המנחה, אלא גם עד אחר תפלת שחרית..." בהמשך המכתב מציע לו האב סדר יום קבוע

בלימוד גמרא וחסידות, ומבקשו: "ואם לא קשה לך ביותר, תהיה נעור בכל שבוע ושבוע אור ליום ו' ערב שבת קודש כל הלילה ותלמוד אז רק נגלה ונסתר, וזה יהיה הרבה יותר טוב ומועיל, מלענות את הגוף במיעוט אכילה ושתייה." האב מוסיף לייעץ לבנו: "וכשיעזור לך השי"ת [השם יתברך] לחדש חידושין בתורה, כתוב אותם, שכל תשכחם.⁷⁹ הדרישה של לוי-יצחק מבנו להמיר את התעניות בלילות ללא שינה מלמדת משהו על מערכת היחסים בין האב לבנו. מצד אחד דואג לוי-יצחק לבנו, ומן הצד השני דוחף אותו להתעלות רוחנית, להתקדם בתלמודו, לחדש חידושים תורניים ולהתבסס עד כמה שאפשר על ספרות הקבלה.

במשך ארבע השנים שעשה מנחם-מענדל בברלין, ומתוכן שלוש השנים שאשתו התגוררה עמו בבירת גרמניה, היו בני הזוג מנותקים למעשה מקשר חברתי עם קהילת חסידי חב"ד. נראה שמנחם-מענדל אהב את השקט ואת הבודדות, שאפשרו לו להתמסר ללימודים ולמחקרים אישיים. מעדויות של אנשים שהכירו אותו בברלין עולה, כי גם עם היהודים המקומיים נמנע מלהתרועע. הוא היה ונשאר אדם מופנם, שכל עולמו לימוד, קריאה ומחקר. פעמיים בשנה, בתקופות חגי תשרי ובחג הפסח, יצאו בני הזוג מבדידותם ושוב לריגה, להסתופף בבית רבי יוסף-יצחק.

גם רבי יוסף-יצחק בא כמה וכמה פעמים לבקר את בתו וחתנו בברלין. בכל פעם שעבר באזור, כחלק ממסעותיו, עצר אצל בתו ובעלה ושהה אצלם זמן מסוים. כך כמה חודשים אחרי החתונה, לפני פסח תרפ"ט, 1929, כאשר ביקר בברלין לרגל פעילות של משלוח מצות לרוסיה.⁸⁰ גם כמה חודשים אחר כך, כשעבר בעיר בדרכו לביקורו בארץ ישראל ובארצות הברית, התעכב אצל חתנו ובתו.

בשהייתו אצל חתנו התרשם רבי יוסף-יצחק, כפי שהוא-עצמו מעיד, שמנחם-מענדל מוטרד תדיר ממצבם הקשה של אביו ואמו, הלכודים מאחורי מה שעתידי להיקרא מסך הברזל.⁸¹

כחלק משגרת המכתבים בין רבי יוסף-יצחק לחתנו, בזמן שהייתו של הראשון בארצות הברית, אחרי שביקר בארץ ישראל, מעורר מנחם-מענדל שוב וביתר שאת את עניין הצורך לסייע להוריו. באחד המכתבים הוא

עונה לרבו על סדרת שאלות ששאל ובהמשך מעיר כי עתה: "הנני עובר לענין שאינו של תענוג כלל, אבל לא אוכל להתאפק מלכותבו, וגם אין לי כל רשות להתאפק בשאלת פיקוח נפשות, ותקותי שכשידינני במקומי אני, לא יקפיד על דיני זה."

לאחר הערה מתנצלת זו שוטח מנחם-מענדל את ידיעותיו על מצבם של בני משפחתו שנותרו מאחור, כשהמצב הכלכלי מחמיר ואווירת העוינות כלפי קיום חיים דתיים גוברת והולכת: "מהורי יחיו וכן מדודי מקבל אני מכתבים. והנה המצב שם איום ונורא, בשר כשר אין, בית הטבילה סתמו, בית הכנסת, להברדיל, סגרו וכו' וכו'... והעיקר והעולה על כולנה, שבררך הטבע אין רואים אותות לשינוי. וגם בנתינת רשיון ליציאה משם הולכים ומחמירים מיום ליום ומשבוע לשבוע."

מנחם-מענדל מבקש את רבו שיסייע בכל דרך אפשרית להשיג להוריו רישיונות יציאה מברית המועצות. הוא בטוח שאביו, המשמש רב עיר, "ישמח אפילו למשרת רבנות קטנה בארצות הברית או בקנדה", "ואיזה עצה ותרופה אחרת יש להם במצבם?"

כדרכו, נמנע מלנסות להגזמה או לפרוט על נימי הרגש ומציין: "איני חפץ להאריך ולגרום צער מיותר על ידי צירוף פרטי המצב, שהרבה יותר מהמפורש בהמילות מובן מבין השיטין, ואין צורך בהתעוררות רבה לצייר קול נאנחים וזועקים מתגרת יד קשה באין מפלט שם ממנה, ובשאלה האיומה איך יבוא עזרי? ... אף שמבין אני מקודם שמתאמצים הם להודיע רק הטוב, ונפשי אני בשאלתי שיעשה כ"ק [כבוד קדושתו] בעצמו ועל ידי עושי רצונו, ככל האפשרי לו בהבאת הנ"ל לידי מעשה ופועל טוב. ואצפה לישועה, בעזרת השם יתברך, בקרוב וטוב הגלוי."⁸²

באביב תר"צ, 1930, אף מרחפת שמועה כי לוי-יצחק, אביו של מנחם-מענדל, נאסר בידי השלטונות לצד רבנים נוספים.⁸³ רבי יוסף-יצחק מנסה מארצות הברית לברר את טיב השמועה, וזו מתבררת כלא נכונה. בחלוף כעשר שנים האב אכן ייאסר ויישלח להגליה.

בתשובה משיקגו, שבה מתלבט רבי יוסף-יצחק אם להגר לארצות הברית עם חסידיו,⁸⁴ הוא מעיד על חוסר האונים שלו בפתרון המצב. הוא שולח אל חתנו כבדרך שגרה את מאמריו ואת השיחות שהוא נושא בכל מקום, כדי

שילמד אותם. הוא מעודד אותו לכתוב באריכות את כל אשר על לבו בכל עת, על שום "היחס הפנימי אשר צריך להיות בינינו...", ומציין כי קשה להשיג מסמכים שיאפשרו את יציאתם של הוריו. אחת הסיבות לכך היא שכרי שבית כנסת בארצות הברית ישלח הזמנה לרב מרוסיה לבוא לכהן שם כרב, נדרש בית הכנסת להתחייב לשלם לו משכורת חודשית קבועה, ולשלם את דמי השכירות למגורי הרב ובני ביתו למשך כמה שנים מראש. באותם זמנים לא היה פשוט לאתר בית כנסת שכזה. הצעתו של רבי יוסף-יצחק היתה שהוריו ייפגשו עם נציג הג'וינט וינסו לטכס עצה על אף הקשיים.⁸⁵

ככל הנראה התאמץ מנחם-מענדל לארגן את המשכורת לאביו, כדי שיהיה קל יותר למצוא בית כנסת שישלח לו הזמנה לכהן במשרת רבנות. הוא שולח מברלין לג'ייקובסון, השליח בארצות הברית, אישור בשם אביו על קבלת משכורת "בעד חודש כסלו", כדי שהדבר יעזור בידם לקבל ויזה לארצות הברית.⁸⁶ אולם הניסיון להשיג את הוויזה המיוחלת לא צלח לבסוף. מדוע לא שילם רבי יוסף-יצחק בעצמו שנה מראש את המשכורות לאביו של מנחם-מענדל? נראה כי למרות נסיעתו של רבי יוסף-יצחק לארצות הברית, בין היתר למטרת גיוס כספים, ועל אף ההערכה הרבה שהוא זוכה לה, מעונו עדיין נמצא בתנאי עוני ורחק באירופה, והוא מעביר את רוב הכספים שהוא מקבל לשימור יהדות ברית המועצות. החסידות, שרוב תומכיה נותרו בברית המועצות, נמצאת בתקופה זו בשפל קשה, שממנה מנסה רבי יוסף-יצחק להתאושש, בעוד המצב צפוי להידרדר לנקודת השפל הקשה יותר של מלחמת העולם השנייה.

בחודש אב תרפ"ט, קיץ 1929, יצא כאמור רבי יוסף-יצחק לביקור מיוחד בארץ ישראל. הוא סייר בירושלים, עפולה, טבריה, צפת, מירון, תל אביב, בני ברק ופתח תקווה. לאחר שנפגש עם הרב אברהם יצחק הכהן קוק,⁸⁷ הרב הראשי האשכנזי הראשון בארץ ישראל, הצליח להשיג אישור כניסה מיוחד למערת המכפלה ובא לסיור אצל התושבים היהודים בחברון. רוב תושבי חברון הקבילו את פניו. שיירתו עברה בכביש החיצוני, לא דרך השוק והחנויות, ועצרה בשער יעקב, שממנו אסורה היתה הכניסה ליהודים. שם קיבלה אותו ואת ששת מלוויו משלחת של נכבדי התושבים

הערבים. בין המלווים היו חתנו, גוראריה, יעקב-יוסף סלונים, רבה של חברון, אליעזר-דן סלונים, מנהל בנק אנגלו-פלשתינה בחברון, שארגן את הביקור, ועוד שני מלווים. התושבים הערבים מסרו לפמליה סוליות עור ושרוכים, כדי שלא יצטרכו לחלוץ את נעליהם בכניסה, ויחד נכנסו למערה.⁸⁸ המשלחת זכתה בהסברים מפורטים מהמלווים הערבים, כשרבי יוסף-יצחק הולך בראש המשלחת, שקוע בהרהורים ובמחשבות. עד שיצאו חברי המשלחת היהודים משער אברהם, לא הוציאו הגה מפייהם מרוב התרגשות ויראה.

יום לאחר שיצא רבי יוסף-יצחק מארץ ישראל, בשבת, י"ח באב תרפ"ט, 24 באוגוסט 1929, בשעה ששהה על הספינה שהחזירה אותו לאירופה, התבצע טבח אכזרי ואלים של ערבים מוסלמים ביהודי העיר חברון. אלפי ערבים התנפלו בסכינים, בגרזנים ובקלשונים על בתי היהודים, כהמשך ישיר למהומות האלימות בין ערבים ליהודים שפרצו בכל רחבי הארץ. שישים ושבעה יהודים – גברים, נשים וילדים – נרצחו בטבח. שליש מהם תלמידי ישיבת חברון. הכוח הבריטי בחברון היה מצומצם ונמנע מהתערבות באירוע הדמים. כוח הגנה יהודי לא היה במקום, מפני שרוב היישוב בחברון השתייך ליישוב הישן. שלושה ימים לאחר הפרעות החליטו הבריטים לפרק את היישוב היהודי בעיר האבות. הניצולים פונו לירושלים ובתיהם נגזלו בידי המקומיים.⁸⁹

כשנודע לרבי יוסף-יצחק על הטבח, התמלא צער עמוק, שהשפיע מיד על בריאותו. מחלת כליות קשה חייבה אותו לעצור למנוחה.⁹⁰ הוא התאכסן במלון מקומי בבאדן⁹¹ וביקש מחתנו, מנחם-מענדל, לבוא לשהות עמו,⁹² עד שיוטב מצבו.⁹³ באותו יום שבו קיבל מנחם-מענדל את ההודעה על בקשת חותנו עדכן אותו במברק כי קנה כרטיס נסיעה לבאדן וכי הוא יוצא לדרך.⁹⁴ ארבעת הימים שבהם שהה מנחם-מענדל לצד חותנו, קודם שזה המשיך בדרכו לארצות הברית, הסבו לרבי יוסף-יצחק עונג רב.⁹⁵

במכתב ששיגר רבי יוסף-יצחק אל אשתו, נחמה-דינה, שנותרה בלטביה, הוא מדווח לה באריכות על קורות הימים האחרונים ומתמקד באישיותו ובהליכותיו של חתנם השווה עמו: "ביקשתי מחתנינו שיסע לכאן [לבאדן]. הוא ענה לי שיש לו כבר כרטיס ובעוד כשעה הוא נוסע לבאדן... שהותו כאן

עם כל הנסיעות הלך חזור יעלו 100 מארק, אך זה כדאי מאוד מכל הטעמים, ובאותם כמה ימים היה לי תענוג. הוא נסע מברלין עם רוטשטיין ביחד, אלא שהוא היה במחלקה השלישית, ורוטשטיין במחלקה השנייה. רוטשטיין ביקש ממנו שיעלה למחלקה שלו, מן הסתם לא הצליח לשכנע אותו.⁹⁶

עוד הוא מוסיף לתאר בהרחבה את התרשמותו העמוקה של מנחם-מענדל רוטשטיין מיריעותיו הנרחבות של מנחם-מענדל:

היום בבוקר אומר לי מר רוטשטיין שלא היה לו כל מושג איזו 'סחורה' הרבי שליט"א קנה לשנים ארוכות. האברך הזה [מנחם-מענדל] הוא כליל המעלות. יש לציין שהוא התרועע איתו בשבת במשך כמה שעות טובות. הוא הרי אדם עם ידיעות רחבות ביותר (רוטשטיין מחזיק עצמו כאיש מדע, משום שקרא הרבה וראה עולם...). והנה על כל מוזיאון שהוא רק מדבר, שואל אותו מענדל 'זאת הדבר הזה והזה ראית שם?'. אתמול דובר בנוגע למה שנמצא בפירמידה השלישית בקהיר. רוטשטיין היה שם, ומענדל קרא על זה. היה ביניהם ויכוח, ואחר כך רוטשטיין הודה שהוא צדק. מענדל הזכיר לו שבחדר השלישי נמצאת מומיה פלוגית עם כתובת מסוימת. אחר כך דיברו אודות מקום המקדש (רוטשטיין היה שם), והיה נדמה לו שמחילה מסוימת צריכה להיות בגודל מסוים, ומענדל אמר לו שצריך להיות כך וכך היות שכך כתוב בגמרא במקום פלוני, ומה שהוא אומר זהו כאשר נכנסים מהצד השני דרך שער ניקנור, כפי שכתבו רושמי דברי הימים הרומאים, והכל הוא אומר בשקט ובמתינות...⁹⁶

לאחר המנוחה בבאדן, כשמצב בריאותו השתפר, המשיך רבי יוסף-יצחק בתוכנית המסע לארצות הברית. בתחילת חודש אלול תרפ"ט, ספטמבר 1929, יצא לצרפת, ומשם בספינה לארצות הברית. ליוו אותו במסעו חתנו המבוגר, שמריהו גוראריה, וכמה מקורבים. אפשר לשער כי מנחם-מענדל לא הצטרף למסע משום שהיה בתוך השנה הראשונה לנישואיו, ונמנע ממנו לנסוע בלי רעייתו. רבי יוסף-יצחק וגוראריה יצאו בלי נשותיהם כדי

לחסוך בעלויות. יתר על כן, בדרכון הרוסי של מנחם-מענדל נאסרה עליו הכניסה לכמה מדינות, ובהן אמריקה ופלשתינה.⁹⁷ כעבור שנים ספורות ביקש רבי יוסף-יצחק מנחם-מענדל להצטרף אליו לביקור שתכנן בישראל, אולם לבסוף הנסיעה לא יצאה אל הפועל.⁹⁸

הביקור נמשך יותר מעשרה חודשים, עד כ"א בתמוז תר"צ, 29 ביולי 1930. רבי יוסף-יצחק סייר בערים רבות, עודד את חסידיו וניסה להפיח רוח חיים חסידית ביהדות ארצות הברית. בסיום שהייתו אף נסע לווינגטון ונפגש עם נשיא ארצות הברית הרברט הובר, כדי להודות לו על פעילותו למען יהודי אירופה.

לקראת חגי תשרי של אותה השנה, בזמן שרבי יוסף-יצחק ביקר בארצות הברית, יצא מנחם-מענדל, בעקבות אשתו, מברלין לריגה, לקיים את החגים עם החסידים ועם חמותו. בימים האלה הנהיג בפועל את החצר, והחסידים ראו בו מודל לחיקוי והשתוקקו לשמוע ממנו דברי תורה.⁹⁹ אליהו-חיים אלטהוויז מציין במכתב לרבי השישי כי חתנו, מנחם-מענדל, מיאן בתוקף ליטול את 'כיבודי' החגים שנהוג היה לתת לרבי יוסף-יצחק, חרף הפצרותיהם של הסובבים. עם זה תיאר כי תפילותיו ודבקתו הרביקו את הקהל כולו.¹⁰⁰

מנחם-מענדל אמנם נותר מופנם ומסוגר, אך הוא ישב עם החסידים בהתוועדות בחג הסוכות, חג שמרבים בו בשמחה, ונראה שזו היתה הפעם הראשונה ששטח לפניהם דברי תורה ארוכים ובהירים. אלה ריתקו את החסידים.¹⁰¹ השמועה נפוצה במהירות. הנוכחים בהתוועדות סיפרו כי מנחם-מענדל דיבר במשך שעות, דברי קבלה וחסידות, נגלה ונסתר, מתובלים במדרשים ובגימטריות. אם עד לאותו היום נתפס החתן בן העשרים ושמונה, שלמד באוניברסיטת ברלין, כחידה בעיני החסידים, הרי שלמחרת ההתוועדות כבר נתפשטה השמועה על גאונותו הנסתר של החתן מברלין.

ביום האחרון של החג נאספו שוב החסידים, כדי לשמוע רעיונות ודברי תורה מפי החתן. מנחם-מענדל לא אכזב את המבקרים, וגם בחג הזה ישב עם המשתתפים ודיבר באריכות. לדברי אלטהוויז, מנחם-מענדל דרש באותו חג במשך ארבע שעות רצופות.¹⁰² בסיומה של ההתוועדות ביקש לפתע מנחם-מענדל מכל הנוכחים, זקנים ונכבדים כתלמידים צעירים,

להפוך את הבגד העליון, לאות של ביטול. ביטול הוא אחד המושגים היסודיים בספרות החסידות. הוא מסמן את היות האדם מכיר בעצמו כבטל, לא קיים וחסר ערך, לעומת כוחו של הבורא המקיים אותו. הביטול הוא של תחושת הישות, ה'אני', כלפי האין-סופי, והכרה בו כמקור הכול. בתנועת הביטול מכיר המאמין בכך שהוא איננו מנותק ממקורו, והוא זוכה בכל רגע לבריאה מחודשת. הביטול נועד לחשוף כיצד מעלימים סדרי העולם את נוכחות הבורא שבו. הפיכת הבגד העליון היא מעשה המסמל את הפשטת החיצוניות לכדי גילוי הפנימיות.¹⁰³

הידיעה כי סוף-סוף הפגין מנחם-מענדל בפומבי מכישוריו ומידיעותיו, עוררה שמחה רבה בלב בני המשפחה הקרובה. הפעם, כשמנחם-מענדל יצא בחזרה מלטביה לגרמניה,¹⁰⁴ ליוו אותו רבים מהחסידים לאות הערכה.¹⁰⁵ מעת זו ואילך נפוצו בקרב החסידים שמועות שונות על מנחם-מענדל. כמה שנים מאוחר יותר, שלושה ימים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, כשגרמניה הנאצית פלשה לפולין, ליווה מנחם-מענדל קבוצת תלמידים שעצרה לעצירת ביניים בדרכה מארצות הברית אל ישיבת 'תומכי תמימים' באוטבוצק, עם מורה דרכם, ישראל ג'ייקובסון. אחד התלמידים תיעד ביומנו את התרשמותו מן הפגישה בתחנת הרכבת עם חתנו של הרבי השישי. התיעוד מלמד על השמועות שהתרוצצו סביב מנחם-מענדל: "ראינו את חתנו של הרבי שליט"א. אדם צעיר בשנות השלושים לחייו, זקן נחמד, כובע אפור ונעליים חומות. מאיר שמע מאנשים שהוא הלך לאוניברסיטה והוא איזשהו אגרונום. מישוהו אמר לי שהוא צדיק יסוד עולם ושהוא מייחד ייחודים עליונים על כל צעד. קנינו כרטיסים. הוא חזר על חלק ממאמר במילים שלו..."¹⁰⁶

אך ההתוועדות המדוברת בחגי תשרי היתה חריגה. אחריה הוסיף מנחם-מענדל להימנע מדיבור ברכים ומהצגתם של פירות לימודיו, פרט להזדמנויות ספורות.¹⁰⁷ רבי יוסף-יצחק, מתוסכל משהו מנטייה זו, התעקש לשנות את טבעו של חתנו ודחף אותו לדבר ברכים בכל עת. בחודש תמוז תר"צ, יולי 1930, נסע מנחם-מענדל עם אשתו לקבל את פני רבי יוסף-יצחק, בדרכו חזרה ממסעו הארוך בערי ארצות הברית. רבי יוסף-יצחק נותר בברלין עם בתו וחתנו כשבועיים, ולאחריהם נסע לכשלושה שבועות למעיינות מרפא

בעיירה מרינבד.¹⁰⁸ ממרינבד כתב רבי יוסף-יצחק אל מנחם-מענדל כי הוא מבקש שישתתף במקומו באסיפת אגודת שומרי שבת בברלין. עוד הוא הוסיף כי "אם יזדמן לך ראוי שתדבר ברכים".¹⁰⁹ הוא גם ביקש ממנו לדווח לו על השתתפותו בוועידות הנזכרות ולארגן את ביקורו הקרוב בברלין, מבחינה פרוצדורלית ומבחינת הפגישות המצפות לו, ולתאם את ההתוודויות והנאומים שיישא.¹¹⁰

את המידה שבה משתרשת תכונת הביטול בלבו ובמחשבתו של מנחם-מענדל ניתן להסיק מרשימה בת שבעה עמודים שהוא כותב לעצמו, ככל הנראה בתשרי תרצ"א, אוקטובר 1930. ברשימה הוא מבאר את מאמר חז"ל "כל מה שברא הקב"ה בעולמו, לא ברא דבר אחד לבטלה",¹¹¹ ומסביר כי לא תיתכן ידיעה כלשהי, שהאדם זוכה לדעת, ואין לה משמעות ספציפית בשבילו. לשיטתו אין במציאות דבר זולת הקדוש-ברוך-הוא, ולכן כל מה שהאדם פוגש בו נועד לשרת את תכלית הבריאה – לחשוף את נוכחות הבורא. הקשיים, הייסורים, כמו ההצלחות שהאדם חווה, הם רק שדה מבחן בשביל האדם, כותב מנחם-מענדל. לכן בכל רגע ורגע בחיי האדם ובכל מצב שהוא שרוי בו, הוא מציין לעצמו, יש בנקודת זמן אחת רק דרך אחת ומעשה אחד שנועד להגשים את תכלית הבריאה. מלבד אותו מעשה, אין כל אפשרות אחרת שהיא רצויה על פי מחשבת היהדות.¹¹² מהי אותה דרך? זו הבחירה להתחבר להכרה שמה שהאדם יודע על אודותיו הוא בעל משמעות ומסר בשבילו. זוהי הדרך היחידה הנכונה. כל דרך אחרת, שבמסגרתה התרחשויות במציאות זוכות ליחס סתמי, מונעת מהאדם לממש את תכליתו – לגלות את קיום הבורא בתוך חייו. דפוס מחשבה זה, השולל התלבטות בין הבחירות השונות בחיים כתוצאה משיקולים שאינם קשורים לתפיסת העולם התורנית, כפי שראה אותה מנחם-מענדל, מסביר את הנחרצות העתידית של הרבי מלובביץ' בכל דרך שנקט. בכל פעולה של האדם ניצבת לפניו הבחירה, להיות מחובר לבורא או מנותק ממנו ומרוכז בעצמו. הבחירה הראשונה היא זו שאליה מכוונת דרך היהדות, והיא כמובן דרך התורה והמצוות לדידו.

הביטול לבורא נשקף גם בהתייחסות של מנחם-מענדל אל חותנו, הנתפס בעיניו צדיק ונשיא הדור. בחגי תשרי של שנת תרצ"ב, 1931, שהה

מנחם-מענדל עם החתן השני, שמריהו גוראריה, ליד רבי יוסף-יצחק באוטבוצק, אתר מעיינות הרפואה, כשנשותיהם לא היו במקום. באחד המכתבים הוא כותב לחמותו כי לסעודה שנערכה כשהסתיים צום יום הכיפורים באו כמאה וחמישים משתתפים. עוד הוא מתאר לפניה את יחסיו עם בעלה ואת מידת הביטול אל מולו: "עוד דבר אחד צריך אני 'להלשין' לפניכם. אני ביקשתי מיד אחרי ראש השנה, שירשה לי לסדר את חדר השינה שלו, לארגן את הכביסה ולמסור את הכביסה וכו'. מלכתחילה דחה אחרי יום הכיפורים. נו טוב אני מחכה (יש לי ברירה?) שאלתי ביום שלישי בבוקר – השיב: אחר כך! קיבלתי הרמת רוח ומתחיל להפשיל את השרוולים. באתי אחרי הארוחה. מקבל רישיון! נכנס לחדר השינה ורוצה לגשת מיד לעבודה, ולפתע אני מבחין שהוא עצמו כבר סידר את הכל, רשם וארוז את הכביסה, סידר את כל החפצים וכו', ואני נשארתי מבוויש! כך עושים לחתן? ובפרט שהוא גם קרוב?"¹¹³

פרק חמישי

הצלה מהתופת

בשנת 1932, שנתיים לאחר שהמפלגה הנאצית הפכה למפלגה השנייה בגודלה בגרמניה, המצב הפוליטי במדינה הידרדר במהירות. הממשל לא הצליח לשמור על יציבות. פלוגות הסער של היטלר השתוללו ברחובות באלימות רבה. מיליוני אזרחים גרמנים נעשו מובטלים וחסרי בית. הציבור הגרמני בהמוניו תלה את תקוותו לעתיד טוב יותר בהיטלר ובתומכיו.

מנחם-מענדל, על אף היותו מכונס בעולמו הפנימי, בספריו ובמחקריו, הבחין במצב הפוליטי במדינה והיה ער להתרחשויות ולהסתה האנטישמית הארסית של הנאצים, שנעשתה מסוכנת ליהודי עטור זקן. למעשה, כבר ב-1930, כשהנאצים הפגינו דומיננטיות ברחובות, הביע חותנו חשש מפני ההתפתחויות במדינה.¹ עתה הראגה נעשתה מוחשית וממשית. מנחם-מענדל ואשתו באו לריגה, לחוג את חגי תשרי, בסוף שנת 1932, והחליטו שלא לחזור עוד לגור בברלין.² מנחם-מענדל עוד יחזור בלי רעייתו לביקור ארוך בבירת גרמניה, בעיקר לצורך ליווי חותנו לטיפולים רפואיים בעיר.³

בזמן שהייתו בברלין נדהם מנחם-מענדל מהמוסר המעוות שהתפתח בגרמניה. שנים לאחר מכן סיפר על אמות המידה הקלוקלות, שבלטו בעיקר על רקע התפשטות מאוחרת יותר של דרך המחשבה הנאצית, כאשר "אגודות מקומיות של 'צער בעלי חיים' ריחמו על חיות שלא קיבלו את מזונן בעתו ובזמנו, אף העמידו לדין מי שלא התנהג כראוי כלפי החיות, בה בשעה שכלפי בני אדם התנהגו הללו באכזריות והמיתו אותם במיתות משונות".⁴

כפי שהתרשם במבט לאחור, השואה לא היתה "תוצאה ממעשיו של אדם אחד שירד משכל הישר והכריח את כל אלו שמסביבו לסייע בידו". זו היתה תנועה קולקטיבית של המונים, שקיבלו בהתלהבות את מי שקיוו כי ימלא

את משאת נפשם; אותה משאת נפש לראות את העם הגרמני נעלה מכול. גאוותם של הגרמנים, התרשם, היתה על ההישגים הפילוסופיים והמדעיים שלהם ועל תורת המוסר שלהם, "עם שהתפאר שבניו מקדישים עשרות שנים לענייני חכמה ושכל, כותבים חיבורים בנושאים אלו, ומעמידים תלמידים ותלמידי תלמידים" – ודווקא אותו עם ביצע את המעשים הזוועתיים והמחרידים ביותר בהיסטוריה של המין האנושי. עליית הנאצים לשלטון היתה לדידו הוכחה ניצחת כי חשיבה אנושית אינה יכולה לשמש בסיס להנהגת האנושות על פי ערכי הצדק והיושר, אם היא נטולת אמונה בערכים אבסולוטיים הנובעים מרצונו של הבורא ומנותקת מאמות המידה המוסריות המשורטטות בתורה למען יהודים ושאינם יהודים.⁵

בשל המצב נותרו מנחם-מענדל וחייה-מושקא במחיצת רבי יוסף-יצחק במשך כמעט שנה, מערב פסח תרצ"ב, 1932, וליוו אותו בכל תחנוניו.⁶ לכן, בשונה משנים קודמות, חלופת המכתבים כמעט נפסקה, אך שנה זו מצטיינת בשפע רישומים ביומנו של מנחם-מענדל מדברים שנשא חותנו במשך השנה. בהתייעצות עם רבי יוסף-יצחק גמלה בלב בני הזוג החלטה לעבור לפריז, בירת צרפת. במהלך השנה התארגנו בריגה לקראת המעבר המיוחל, שנועד בין היתר לאפשר את המשך לימודיו האקדמיים של מנחם-מענדל.

כחודש לאחר החגים בשנת תרצ"ג, 1932, תיעד מנחם-מענדל ביומנו שיחה בינו ובין חותנו על הנחת תפילין 'שימושא רבא'.

יש ארבע שיטות בשאלה כיצד מסדרים את הפרשיות המצויות בתוך בתי התפילין. הנוהג המקובל הוא לסדר את הפרשיות כפי שקבע פרשן התורה, רש"י, רבי שלמה יצחקי. אלה התפילין הרגילות, שיהודי שומר מצוות מניחן. רבים, בעיקר בקרב החסידים, נוהגים להניח עוד זוג תפילין, על פי שיטת רבנו תם, נכדו של רש"י. מעטים, יחידי סגולה, מניחים ארבעה זוגות תפילין, ובהן תפילין על פי שיטת הראב"ד, רבי אברהם בן-דוד, ועל פי שיטת 'שימושא רבא'. מקובל כי את התפילין האלה האחרונות יכול להניח רק מי שעומד במעלה רוחנית גבוהה מאוד ושומר על גוף נקי ומזוכך מהנאות העולם הזה. בעבר, בתנועת חב"ד, מלבד ראשי החסידות רק גדולי החסידים היו מניחים ארבעה זוגות תפילין.⁷

מנחם-מענדל מספר כי רבי יוסף-יצחק שאל אותו: "יש לך תפילין של שימוש רבא? עניתי שאין לי. ושאלתי אם זה ענין בשבילי. וענה, עבורך כל דבר הוא 'ענין'." רבי יוסף-יצחק פירט את סדר ההנחה של זוגות התפילין. בסיום השיחה התנצל כי אין ברשותו תפילין 'שימוש רבא' וראב"ד מיותרות להעניק לו, אף שזוגות התפילין של אביו מצויים ברשותו, אך בוודאי מנחם-מענדל יימנע מלהניחן, כפי ש"גם אני איני מניחן. ירא אני. ורק לעת מן העתים (אני מניחן)". לפיכך סוכם שהחותן יזמין בשביל מנחם-מענדל את התפילין, כדי שהדבר לא יקבל פרסום.⁸

באותו חודש, כשמנחם-מענדל שהה בריגה, תיעד ביומנו תיאור של דר-שיח נוסף עם רבי יוסף-יצחק. זה האחרון פנה אליו ואמר לו כי "בשביל החלום שחלמתי היום היית צריך ליתן משקה". והמשיך: "נשקני, ניתן משקה ונתחיל ללמוד חסידות." מנחם-מענדל מציין כי "חפצתי לנשקו על הירד, והראה לי את מצחו וכו', ואחר כך נשקני על הלחי".

מהו דבר החלום? רבי יוסף-יצחק גילה לחתנו כי אביו, הרבי החמישי של חב"ד, התגלה אליו בחלומו ואמר לו: "מדוע הנך בשברון לב? (הרי) בביתך מאיר אור גם בלילה! הקיצוץ" – סח רבי יוסף-יצחק לחתנו – "והנה הלבנה מאירה בחדר. אבל... והלכתי לחדר הספרים ומצאתי (אותך) מעיין בספר."⁹

במהלך שהייתו של מנחם-מענדל בריגה פג תוקף הדרכון שלו ושל אשתו. הקונסוליה של ברית המועצות בלטביה סירבה להאריך את תוקף הדרכון. מנחם-מענדל הבין כי הקשר הרשמי עם ברית המועצות ניתק סופית, וכי הדרך היחידה שלו להישאר באירופה היא להשיג תעודה כלשהי שתאפשר לו לקבל היתרי שהייה. אם לא כן, בכל מקום שבו יימצא ייחשב שוהה בלתי-חוקי. הוא פנה בשמו ובשם אשתו למשרד הפנים, וביקש שיעניקו לו דרכון 'נאנסן'. כדי לקבל את התעודה נדרש להפקיד את הדרכונים הרוסיים. בכך ניתק סופית הקשר הרשמי שלו עם השלטונות הסובייטיים.¹⁰

דרכון 'נאנסן' היה סוג של תעודת מעבר זמנית, שניתנה למי שלא היה בעל אזרחות קבועה כלשהי. המסמך הופק על ידי נציבות הפליטים של חבר הלאומים החל משנת 1922, למען אנשים שאיבדו את נתינותם. הדרכון נועד

לאפשר לאותם אנשים לחצות גבולות ולהשיג לעצמם אפשרויות מחיה חוקיות כלשהן. הצורך בדרכון מיוחד זה התעורר לראשונה כתוצאה ממחלוקת אוקטובר ברוסיה. לנין הורה לשלול את אזרחותם של כמיליון וחצי רוסים, שברחו מארצם מפחד הקומוניסטים. במצב שנוצר ובהיעדר דרכון כלשהו, לא התאפשר לאותם נמלטים מהמשטר הסובייטי לחצות גבולות בין-לאומיים. בניסיון לסייע לפליטים הנפיק חבר הלאומים כ-450,000 דרכוני 'נאנסן' לחסרי מדינה שזקקו להם.

הבקשה לדרכון 'נאנסן' התקבלה, והתעודה הונפקה בתוך כשבועיים וחצי. מעתה מנחם-מענדל וחיה-מושקא לא הוגדרו עוד אזרחים רוסים בעלי היתרי שהייה במקומות שונים באירופה. הם נמנו עם חסרי האזרחות המתנהלים כפליטים.

בהיעדר דרכון רוסי פג גם אישור השהייה של מנחם-מענדל ורעייתו בריגה. הוא הגיש בקשה להארכת אישור השהייה בעיר לעוד שנה, ובמקביל פנה למשרד הפנים של לטביה בריגה כ'אזרח רוסיה לשעבר', בבקשה שיעניקו לבני הזוג ויזה קבועה לנסיעות למשך שנה, שתאפשר יציאה מהמדינה וכניסה אליה. הבקשה נענתה בחיוב.¹¹

לאשרת הנסיעה נזקק מנחם-מענדל בטווח המיידי כדי ללוות את רבו לברלין, להטבת בריאותו הרופפת. הרופאים המליצו לרבי יוסף-יצחק לצאת לתקופת החלמה ממושכת בבית הבראה בבירת גרמניה.¹² שם, בבית הבראה מקומי, נאלץ לשהות כחודשיים תחת פיקוחם של רופאים, שציוו עליו מנוחה מוחלטת, הגבילו את הביקורים אצלו ואסרו עליו להתראות עם אנשים או לקיים כל מאמץ אחר. היחיד שהצטרף אליו וביקרו "בכל יום על זמן קבוע", כעדותו של רבי יוסף-יצחק, הוא חתנו מנחם-מענדל.¹³

בהיותם בברלין, החותן כותב לבתו שנותרה עם אמה בריגה, ומספר לה עד כמה בעלה מטיב להתמסר לבריאותו: "אצל אישך חתננו הרב רמ"מ [רבי מנחם-מענדל] שיחיה התפתחו כשרונות ארגוניים גדולים, הוא דואג לי לכל. תשומת הלב שלו איננה חידוש לגבי, אבל כל כך הרבה זה כבר יותר מדי, לא רק כחתן מסור אלא כבת טובה. הנני שמח מאוד מההיכרות שלו עם כל הפרופסורים והרופאים מבחינה אנושית, שאף פעם לא יהיה

צורך במקצועיות שלהם, אבל כאנשים יש ענין מסוים בכך.¹⁴ המעורבות והבקיאות של מנחם-מענדל במצבו הרפואי של רבו הביאה לכך שמעתה ועד 'הסתלקותו' של רבי יוסף-יצחק, כמעט כל הטיפולים שיידרש להם נעשו בהתייעצות של הרופאים עמו.

עוד לפני חג הפסח תרצ"ג, 1933, התארגנו מנחם-מענדל ורעייתו לעזיבת ריגה ולמעבר מברלין לפריז. בתחילת חודש אדר עזב רבי יוסף-יצחק לפריז. כמה ימים אחריו הגיע לעיר גם מנחם-מענדל. חיה-מושקא הצטרפה לקראת החג.¹⁵ כשהגיעו כבר המתינו להם בעיר בתו הצעירה של רבי יוסף-יצחק, שיינה, ובעלה מנדל הורנשטיין. הורנשטיין תכנן ללמוד עם מנחם-מענדל באותו מוסד לימודי. חפצי בני הזוג עברו מברלין לריגה, כנראה מאחר שעדיין לא היתה להם כתובת קבועה בפריז שאליה יכלו למען את החפצים. רבי יוסף-יצחק, שכאמור בא לפריז לפני מנחם-מענדל, סייע לו להתארגן ולהתאקלם בעיר.¹⁶ במעבר חתנו לפריז רואה רבי יוסף-יצחק הזדמנות אסטרטגית להחיות את הפעילות במקום, ועל ידי פעילות זאת לסייע להתרוממות התנועה החסידית וליהודי רוסיה,¹⁷ פעילות שהחלה עוד בטרם הגיעו מנחם-מענדל ואשתו לצרפת.¹⁸

בני הזוג התגוררו בפריז למעלה משבע שנים. מנחם-מענדל בא לבירת צרפת שבועות ספורים לפני שחגג יום הולדת שלושים ואחד, ונשאר בה עד גיל שלושים ושמונה בערך. תוך כדי לימודיו האקדמיים בפריז נעשה ציר חשוב בשירות רבי יוסף-יצחק בתפעול ובהרחבה של פעילות התנועה החסידית. הוא ערך מפתחות לספרים רבים בחסידות, ובהם **לספר התניא**, ספר היסוד של רבי שניאור-זלמן מליאדי, ולספרי נשיאי חב"ד שלאחריו,¹⁹ במטרה להקל את לימוד תורת החסידות.²⁰ במקביל ערך רשימות פרטיות של המאמרים והשיחות של חותנו, וגם של מאמרים קודמים יותר.²¹ נוסף על כך היה לו חלק בעריכה ובהוצאה לאור של כתב-העת 'התמים',²² שנועד להשפיע על הרעיונות הרווחים ברחוב היהודי.²³

במקביל לאלה המשיך מנחם-מענדל בעריכת רשימות רבות של חידושים מעמיקים במרחבי התורה ובהתכתבות ענפה עם אביו, ששיגר אליו תדיר איגרות תורה וברכה מדנייפרופטרובסק. בתוך הפעילות הזאת

הוא אינו מוותר על משימה הקרובה ללבו עד מאוד, להעשיר את הספרייה של חותנו, למצוא כתבי-יד עתיקים, לרוכשם ולהצילם מאבדון.²⁴

באותה עת קיבל עליו מנחם-מענדל אחריות ארגונית רבה יותר, לעתים באין ברירה ומכורח הנסיבות. בשנת תרצ"ג, 1933, עזב כאמור רבי יוסף-יצחק את ריגה ועבר לוורשה. בשנת תרצ"ה, 1935, נאלץ לעבור לגור בעיירה אוטבוצק, הסמוכה לוורשה, מקום שבו יכול היה לטבול במעיינות מרפא ולשפר את בריאותו.²⁵

בהיותו בפולין בישר רבי יוסף-יצחק למנחם-מענדל כי על פי השמועה עומד להתפרסם חוק האוסר הוצאת כספים מפולין.²⁶ כדי למנוע מצב שבו כספים שיתקבלו לטובת יהודי רוסיה לא יוכלו להגיע אליהם, החליט להעביר את כספי הפיקדונות וקופות התנועה לצרפת, כדי שינוהלו שם על ידיו. בשנים הבאות, עד החילוץ מאירופה, מתכתבים מנחם-מענדל ורבי יוסף-יצחק בקביעות על פרטי ניהול הקופה. נושא הניהול הפיננסי תפס מקום מרכזי ביחסים ביניהם והתנהל בהסוואה.²⁷ כתובתו של מנחם-מענדל בפריז שימשה הכתובת הבנקאית המרכזית של תנועת חב"ד. הכספים שנאספו במקומות שונים או שנתקבלו מארגונים כדוגמת הג'וינט, לטובת הפעילות החסידית הענפה ולטובת יהודי רוסיה, נשלחו ישירות לפריז, שם נהג מנחם-מענדל להפקידם בבנק, ובה-בעת לשגר כספים ליעדים הדרושים על פי הוראות חותנו שנתקבלו מפולין.²⁸

בשנת תרצ"ח, 1938, הודיע רבי יוסף-יצחק לבתו על חיפוש שערכו שלטונות פולין אצלו בחג הסוכות, ובעקבותיו נאלץ לשרוף את כל חשבונות הקופה בפריז. לכן ביקש במכתבו שמנחם-מענדל ישאיר אצלו עותק מכל החשבונות הכספיים המתנהלים על ידיו.²⁹

ניתן ללמוד עד כמה לא רצה מנחם-מענדל בעבודה המנהלית ממכתב שכתב רבי יוסף-יצחק בשנת תרצ"ח, 1938, אל בתו, ובו הוא מתיר לבעלה לחלוק בנטל עם גיסו, מענדל הורנשטיין: "ודאי אישך הנכבד שליט"א יהיה מרוצה מכך – אני מניח שהוא ישמח ודאי אם אשחרר אותו מכך לגמרי. גם לי קשה מאוד להטריחו, אבל במצב הנוכחי לא אוכל לעזור מאומה והנני חייב להטריחו."³⁰

בשנות שהייתו בפריז משמש מנחם-מענדל מעין מזכיר של רבי יוסף-יצחק, למרות המרחק הגיאוגרפי. כמזכיר הוא ממונה לא רק על הניהול הפיננסי של החסידות, אלא גם מבצע בשביל חותנו משימות שוטפות, כדוגמת מענה למכתבים. ניסיונותיו של רבי יוסף-יצחק, המכיר במעלות חותנו, לחשוף את כישורונותיו כלפי חוץ, נמשכים מפעם לפעם ובאים לידי ביטוי הן במשימות שהוא מטיל עליו הן במכתבים אליו ואל בתו. באחד המכתבים לפריז כותב רבי יוסף-יצחק אל חיה-מושקא כי על בעלה לחדול ממנהגו להצטנע מפני חברת אנשים, וכי עז רצונו שיערוך היכרות עם אישים שונים, שכן הדבר יביא תועלת מרובה:

בהיותי במאריענבאד... היה אצלי לביקור מר סופר שיחיה מפריז... הוא בא להתראות, נסב הדיבור וסיפרתי לו אודות חתני יקירי וחביבי הרב רמ"מ אישך הנכבד, והוא היה בהתפעלות עצומה. הוא מאוד רוצה לערוך היכרות, הוא אדם מאוד לבבי, מאוד אוהב לעשות טובה, אוהב כבוד, אבל אדם טוב למדי, הייתי מאוד רוצה שיערכו היכרות, אבל על ידי דיבור ולא בשתיקה. ההסתתרות מפני בני אדם איננה מביאה לשום דבר. אינני יודע, לי זה גורם הרבה עגמת נפש, אדרבא צריך לרצות להיות מוכר, ובדברים מסוימים ובהזדמנויות מסוימות לאפשר היכרות, על ידי שיחה מעניינת מסוימת של הסברים מסוימים, זה היה מביא מאוד הרבה תועלת טובה. הייתי מאוד מרוצה אם דבר כזה יתרחש בנוכחות של אנשים שונים שכאלה.³¹

לאורך השנים בולטים הניסיונות של רבי יוסף-יצחק להוציא את חתנו מאלמוניותו. לעתים הטיל עליו משימות שאילצו אותו לפגוש אנשים. באותם ימים נפטר בנו של הרב אברהם-מרדכי אלתר, בעל אמרי אמת, שעמד בראש חסידות גור והפך אותה לחסידות הגדולה ביותר אולי בפולין באותן שנים.³² הרב אלתר היה לא רק תלמיד חכם גדול, אלא גם אחד

הרבנים המשפיעים על היהדות החרדית באותה תקופה. כשנפטר בנו, יצחק, ביקש רבי יוסף-יצחק מחתנו, מנחם-מענדל, לנסוע אליו לניחום אבלים. כדרכו, ניסה בתחילה מנחם-מענדל להתחמק. הוא תירץ כי מעולם לא היה בגור ולא הכיר את האדמו"ר. רבי יוסף-יצחק לא ויתר, ומנחם-מענדל יצא לנחם את המנהיג החרדי שאיבד את בנו.³³

גם אביו של מנחם-מענדל דחק בו בכמה היבטים להעריך עצמו יותר. ביום י"ט בטבת תרצ"ו, 1936, הגיב לוי-יצחק לבנו על חידושי תורה ששלח אליו, והמליץ לו לתמוך את חידושיו על תורת הקבלה: "בדבר החידושי תורה שלך, אין דעתי כדעתך, מה שאתה מקטין את עצמך וכותב שאין בהם שום חידוש, לא כן בני, אם קטן אתה בעיניך הלא ראש כו', המה טובים מאוד ומכוונים אל האמת בכלל, ואם חכם בני ישמח לבי גם אני, ורק יותר תבלין צריך בהם, הוא מה שכתבתי לך מכבר, שנצרך יותר יסודות מקבלה בהם, והרגל את עצמך לתמוך ולסמוך את החידושים על יסודות הקבלה, ואז יעלו ויתכוונו הדברים לאמיתותן. ואעריך בראשי פרקים..."³⁴

עוד מכתב ברוח זו כותב האב אל בנו, בקשר לחידושי התורה ששלח אליו: "הנך שואל להודיעך דעתי בלי כחל ושרק. להוי ידוע לך כי המאמר בכללותו טוב מאד, שיש בו חריפות ובקיאות בנגלה ובנסתר, ושכל ישר ועמוק בהבנת התורה בנגלה ובנסתר, ותורה לא-ל בעד זה שחננך בינה דעה והשכל, ולהבין ולהשכיל בתורתו יתברך, והמאמר הוא הפלא, חזק והתחזק והוסיף אומץ וה' יהיה בעזרך כי תשכיל לאמיתתה של תורה ותצלח ותעלה מעלה מעלה... אמנם בני מחמדי, עצתי אמונה לך, כי תראה בכל ענין כמו זה, להוסיף יותר פלפלין ומלח, היינו שיהיו הדברים יותר ויותר מיסודים על פי חכמת האמת, על פי הקבלה, שהוא אמיתתה של תורה, והוא הטל והמאור שבתורה, כי אז יהיו הדברים בהירים ומאירים יותר וכל העניינים יעלו אז כפתור ופרח... ובכן בני שמע לדברי ועשה ככה."³⁵

האב גם מפציר בבנו, לקראת עשרת ימי התשובה, ש"לא ידקדק בחומרות יתירות בענייני אכילה ושתייה ועידון... ראה לשמור את בריאותך שתהיה חזק ובריא אולם, שגם זה ועוד יותר, מצוה גדולה ביותר. ואם חזוק הבריאות הוא לתורת ה' ועבודתו, אין לך מעלה יתירה מזה, כי הכל נתעלה לטוב."³⁶

במכתב שמשגר רבי יוסף-יצחק אל מנחם-מענדל וחייה-מושקא, בחודש תמוז תרצ"ה, יולי 1935, זמן קצר לאחר חזרת בני הזוג לפריז, הוא מעלה לפניהם הצעה מיוחדת ואטרקטיבית. לדבריו, כמה אישים בפריז מבקשים למנות את מנחם-מענדל לרב בוועד המאחד את המניינים שאינם משתייכים לוועד הקהילות הכללי בצרפת. הוא מבטא במילים נרגשות כמה ישמח אם מנחם-מענדל יסכים לקבל עליו את התפקיד:

הוועד מתעניין מאוד בשאלת הרבנות, ורוצה מאוד לדעת אם אפשר לדבר על המועמדות לרבנות שלך, חתני יקירי... לפני זמן מה שאל אתכם, ילדים אהובים, וכרגיל נותר ללא מענה... ידידנו היקר מר ריינין שואל אותי אם זה מתאים שחתני שליט"א יהיה רב בפאריז ואיך אני רואה את זה. הוא רואה שמערקין ופייסט יחיו היו מאוד רוצים בכך. עניתי לידידנו מר ריינין שברצוני לדעת פרטים שונים... ילדים אהובים! אין לי כלל מילים כדי לבטא איזו שמחה גרמה לי ההצעה הזו, וכמה הייתי מאושר לו הייתם מקבלים את ההצעה הזו, והשם יתברך היה עוזר והדבר היה מתממש בשעה טובה ומוצלחת. חבילות חבילות של בריאות היו נוספות לי. זה היה משמח את לבבי השבור. הנני פונה אליכם ילדים אהובים בבקשה פנימית עמוקה, לשניכם בשווה, לשקול היטב ובעומק את ההצעה. אני מבקש מאוד תשובה מיידית. ילדים אהובים! התבוננו ברצינות.³⁷

למרות ההפצרות, מנחם-מענדל מיאן ליטול עליו מינוי רשמי זה או אחר, כדרכו בכל אותה עת.

רבי יוסף-יצחק גם דחק בחתנו לכתוב מאמרים לכתב-העת היוצא בהוצאת ישיבת 'תומכי תמימים' בפולין. הוא כותב אל בתו ובעלה כי הופעת קובץ 'התמים' מתעכבת כי "בעלי שערי חסידות ובעלי שערי תורה לא נתנו המאמרים אשר עליהם לתת... וכשאני לעצמי הנני חושב אשר עליך היה לתת איזה מאמרים הן בשערי חסידות והן בשערי תורה, ואם אין אתה רוצה לפרסם שמך, אתה יכול להעלימו בשם בדוי, כמנהג הגדולים, בעלי ענווה... ואם אפשר אשר דבריי יעשו איזה רושם הנני מבקשך בזה".³⁸

כפליטים, סוגיית אשרת השהייה בצרפת מטרידה את מנחם-מענדל ואת אשתו בכל משך חייהם בפריז. בכמה מקרים הם חוששים לצאת מהמדינה ולבקר את חצר רבי יוסף-יצחק, בשל בעיית ניירת.

רבי יוסף-יצחק מודע לקושי בהשגת הוויזות של בתו וחתנו. כהרגלו, בכל מכתביו הוא מעודד אותם לכתוב באריכות ומזמין אותם לעשות יחד את החגים בוורשה: "ומה מאד חפצתי לקרוא מכתבך הארוכים, זאת אומרת אלו הדברים אשר ברעיוןך טרם כתבך בקיצור... בוא תבואו למאריענבד, הרבה היה מה לדבר, והרבה ישנו מה לדבר, אך הכל הוא בהשגחה." במקביל הוא כותב באותו יום אל בתו על השתדלויותיו של העסקן מרדכי דובין בסידור ניירותיהם, ומסכם, שאם יסודרו ניירות האזרחות שלהם, בוודאי יבואו לחגים, ואם לאו, צריך לחשוב איך יהיה.³⁹

חג הפסח תרצ"ג, 1933, הוא הראשון שמנחם-מענדל ורעייתו לא חגגו לצד רבי יוסף-יצחק מאז חתונתם. בפסח תרצ"ד, 1934, שוב לא הסבו לסדר משותף. בשל היעדר אשרת שהייה מסודרת חששו בני הזוג שאם יצאו מפריז לא יוכלו לשוב אליה. רבי יוסף-יצחק בירך אותם לקראת החג ושלח בקבוק יין בכשרות מהודרת מוורשה שבפולין.⁴⁰

בזמן הזה ערך מנחם-מענדל התייעצויות בשאלה איזה סוג דרכון עדיף להחזיק – תעודת 'נאנסן' צרפתי או להסתפק בזה הלטבי שכבר היה בידו. רבי יוסף-יצחק החווה את דעתו כי יש יתרונות בהחזקת דרכון 'נאנסן' צרפתי, וזה לא יפגע בדרכון הפליט הלטבי שבידי בני הזוג. לדעתו אפשר להחזיק גם תעודת 'נאנסן' לטבית וגם צרפתית. לכן, לדידו, רצוי שמנחם-מענדל יפעל להשגת דרכון צרפתי. כבהתכבויות קודמות, במקביל לדיון האינפורמטיבי מעדכן רבי יוסף-יצחק במכתבו את חתנו ואת בתו בדברים שהשמיע לפני החסידים במהלך חג הפסח.⁴¹

כתחליף לבילוי משותף של חג הפסח, רבי יוסף-יצחק ביקש מחתנו להתלוות אליו לעוד ביקור שהוא משתוקק לקיים בארץ ישראל, כדי להיות בל"ג בעומר במירון, ב'ציונו' של רבי שמעון בר-יוחאי, ובחג השבועות בירושלים.⁴² התוכנית הזאת אינה מתממשת לבסוף. במכתב

מנחם-מענדל בתחילת שנות העשרים לחייו,
בהיותו ברוסיה

מנחם-מענדל בהיותו בן שנתיים וחצי,
בעיר הולדתו ניקולייב

חיה-מושקא ומנחם-מענדל ביום חתונתם, ורשה, י"ד בכסלו תרפ"ט, נובמבר 1928

האם, חנה שניאורסון. הצטרפה לבעלה בשנות גלותו.
לאחר פטירתו הצליחה לצאת מברית המועצות.
נפטרה בשנת תשכ"ה, 1964

אביו של מנחם-מענדל, לוי-יצחק שניאורסון, איש
קבלה מובהק ורב העיר יקטרינוסלב. לוי-יצחק
נאסר בידי המשטר הקומוניסטי והוגלה לקזחסטן,
שם נפטר בשנת תש"ד, 1944

מנחם-מענדל יצא מגניו יורק לפריז כדי לפגוש את אמו ולהסדיר את נסיעתה לארצות הברית

תחת הפגזות כבודות בוורשה ישב רבי יוסף-יצחק וכתב.
אפיינה אותו יכולת להתמקד בעיקר ולהסיט את הדעת
מהקשיים ומההפרעות

רבי יוסף-יצחק יורד מהאונייה בעת ביקורו
בארצות הברית בשנת תרפ"ט, 1929. כמי
שהתייצב נגד המשטר הקומוניסטי בברית
המועצות התקבל בארצות הברית בכבוד רב,
ואף הוזמן לפגישה עם הנשיא הרברט הובר

רבי יוסף-יצחק ומנחם-מענדל, המיועד להיות חתן בתו
השנייה, חיה-מושקא, בשנת נישואיהם, תרפ"ט, 1928

רבי יוסף-יצחק וחתנו המבוגר שמריהו גוראריה,
בעלה של בתו הבכורה, חנה

משלחת פקידים מיוחדת באה לביתו של רבי יוסף-יצחק בשנת תש"ט, 1949, כדי להעניק אזרחות אמריקנית למנהיג התנועה החסידית

נחמה-דינה שניאורסון, אשתו של רבי יוסף-יצחק, קיבלה גם היא את האזרחות באותו מעמד. מנחם-מענדל ליווה את המפגשים עם פקדי המדינה

לאחר כואו לארצות הברית הגביר מנחם-מענדל את פעילותו בחצר החסידית. הוא נראה לצדו של חותנו בכמה וכמה אירועים שמטרתם חיזוק החיים היהודיים וגיוס תרומות

חיה-מושקא (משמאל) ואמה, נחמה-דינה, עוד באירופה. האחרונה שאפה כי החתן המבוגר יותר, שמריהו גוראריה, יהיה ממשיכו של בעלה

DAILY MIRROR, MONDAY, JANUARY 30, 1950 *****

3,000 Mourn Chief Rabbi

FUNERAL OF WORLD-FAMOUS Chief Rabbi Joseph H. S. Schneersohn, 60, was spiritual leader of Russia and Poland, fills street in front of 770 Eastern Parkway, N.Y. Brooklyn, with throng of 3,000 mourners. (Story, P. 5) and a heart attack and was taken to Kings County Hospital.

The rabbi's body was taken to Manhattan's Yeshiva, 1302 West End Ave., of which he was founder and president. Before burial in Mount Carmel Cemetery, Syosset, Long Island, where he was buried, he was

for was reported at the time of more than 1,000 persons and a large delegation of city officials. He became an American citizen last year in ceremonies at his home, when illness prevented him going to court. In 1938, in Russia he was ordered executed. The late Ben Shimon succeeded and he was called.

As Chief Rabbi, Schneersohn was head of all the Yeshivas in the world. He leaves a wife and two married daughters. (Photo by Camera)

הלוויית רבי יוסף-יצחק, בשנת תשי"י, 1950, זכתה לסיקור נרחב יחסית. בשנים האחרונות היה חולה והתקשה בתנועתו. עיקר המעמסה בניהול החצר נפלה על שני חתניו

הרבי משתטח על ה'ציון' (הקבר) של חותנו, קודם שנבנה במקום ה'אוהל'

חסידים נוהגים לכתוב פתק בקשות המכונה 'פדיון נפש' ולהניחו ליד המצבה. לפנינו צילום מ'פדיון נפש' שכתב הרבי על עצמו, עוד בטרם קיבל עליו את ההנהגה: "אנא לעורר רחמים רבים ממקור הרחמים והסליחות

עלי מנחם-מענדל בן חנה, שאכתב ואחתם לשנה טובה ומתוקה, שאמצא פרנסתי ופרנסת בני ביתי יחיו בכבוד במנוחה ובהרחבה, שיהיה לי פתיחת הלב והמוח בתורה, ואך טוב וחסד ימצאוני בטוב הנראה והנגלה. ועל אשתי, ח' מושקא בת נחמה דינה, שתהיה בריאת אולם ושמחה בחלקה, שתכתב ותחתם לשנה טובה ומתוקה בכל הפרטים, ואך טוב וחסד ימצאוה תמיד כל הימים בטוב הנראה והנגלה. מנחם-מענדל בן חנה"

ב"נ
אנא לעורר רחמים רבים ממקור הרחמים והסליחות עלי
אנחם צענר קן חנה שאכתב ואחתם לשנה טובה
ואתוקה, שאמצא פרנסתי ופרנסת בני ביתי יחיו בכבוד
במנוחה ובהרחבה, שיהיה לי פתיחת הלב והמוח בתורה,
ואך טוב וחסד ימצאוני בטוב הנראה והנגלה. ועל
אשתי, ח' מושקא בת נחמה דינה, שתהיה בריאת אולם
ושמחה בחלקה, שתכתב ותחתם לשנה טובה ומתוקה
בכל הפרטים, ואך טוב וחסד ימצאוה תמיד כל הימים
בטוב הנראה והנגלה. מנחם-מענדל בן חנה

למעלה מימין: ההתוועדויות הראשונות של הרבי נערכו באולם קטן, שהכיל בצפיפות כמה עשרות בני אדם
למעלה משמאל: התמונה משנותיו הראשונות של הרבי כנשיא חסידות חב"ד התפרסמה בזכות מבטו החודר למטה: הרבי מעולם לא יצא לנופש ולא קיים מסעות וביקורים. שלוש פעמים בלבד, בשנות החמישים, יצא לבקר במחנות הקיץ שהפעילה חב"ד בהרי הקטסקיל.
הרבי באחד הסיורים

מאוחר יותר באותו חודש מציין רבי יוסף-יצחק כי הנסיעה תיאלץ להידחות, אולם הוא ממתין לתשובתו של מנחם-מענדל אם יוכל להצטרף אליו בנסיעתו לווילנה.⁴³ מנחם-מענדל נענה כמובן לבקשה ושהה עמו באוסטריה לטובת סידוריו וטיפולים רפואיים שרבי יוסף-יצחק נדרש להם.⁴⁴ באותה תקופה צולמה התמונה המפורסמת שבה נראים מנחם-מענדל וחותנו משחקים שחמט.⁴⁵

בקיץ תרצ"ד, 1934, מצליחים מנחם-מענדל ואשתו להשיג ויזה ואישור שהייה בפולין. הם באים לוורשה ושוהים כמעט שנה מחוץ לפריז, לצד רבי יוסף-יצחק. בזמן הזה חלה הפסקה בלימודיו האקדמיים של מנחם-מענדל בפריז.

ניתן לשער כי הסיבה שבני הזוג לא שבו לפריז היתה אי-קבלת אישור לכך מהרשויות. במשך אותה שנה כמעט אין התכתבויות בין שתי המשפחות, מכיוון ששהו יחדיו בוורשה, אולם כהרגלו, מנחם-מענדל ממלא את יומנו בסיפורים, ברעיונות תורניים ובתיאורי מנהגים שראה ושמע מפי חותנו.

בזמן שמנחם-מענדל שוהה בוורשה, רבי יוסף-יצחק מבקש למנותו למנהל הרוחני של ישיבת 'תומכי תמימים'. המינוי לא מתממש לאחר שמתברר כי שהייתו של מנחם-מענדל במקום דרך קבע לא תתאפשר בשל הקושי להשיג אשרת שהייה ארוכה יותר בפולין.⁴⁶ לפיכך מעורבותו של מנחם-מענדל בחיי הישיבה מוגבלת למעין משפיע רוחני, בעיקר בימי החגים, והוא ממשיך להתעדכן על פרטים מחיי הישיבה בכל שנותיו באירופה.⁴⁷

הלימודים האקדמיים בפריז שימשו את מנחם-מענדל כאמצעי להשגת אשרת שהייה בעיר, נוסף על שאיפתו לרכוש את מקצוע ההנדסה. בלעדי הרישום ללימודים לא היו יכולים בני הזוג להוסיף לשהות בצרפת. טרם עזיבתו את ברלין הצטייד מנחם-מענדל בתעודה מהאוניברסיטה המקומית המעידה על לימודיו שם ובאישור תעודת הבגרות מהאגודה האקדמית הרוסית.⁴⁸ לתעודות נזקק כדי להירשם לאוניברסיטת ESTP, מכון מקצועי ללימודי הנדסה בפריז. בשנת תרצ"ג, 1933, מנחם-מענדל התקבל ללימודים באמצע השנה, כ'תלמיד לא רשום', במחלקה ללימודי מכניקה וחשמל באוניברסיטה.⁴⁹

מנחם-מענדל התחיל את לימודיו בלי השקעה מרובה מצדו. בהדרגה, בעקבות דרישת האוניברסיטה, שיפר את ציוניו. על פי מספר חיסוריו ניכר כי הוא בעיקר השתדל לא להיכשל בלימודיו ולא היה מושקע בהם יתר על המידה, למרות האינטנסיביות של הלימודים.

בטרימסטר השלישי בשנתו הראשונה באוניברסיטת ESTP, מנחם-מענדל אינו זוכה לדירוג בין שאר התלמידים. הוא סובל משישים חיסורים, והסגל המקצועי מסכם את לימודיו כך: "מר מענדל שניאורסון הוא תלמיד לא רשום אשר נכנס לבית הספר ב-24 באפריל 1933. הוא לא נבחן בשום מקצוע. תחת התנאים הללו המחלקה אינה מסוגלת להביע את דעתה לגבי תועלת כלשהי שהפיק מר שניאורסון מהשתתפותו בשיעורים."⁵⁰

בטרימסטר הראשון בשנה לאחר מכן משתפר ציונו הכללי של מנחם-מענדל, והוא ממוקם במקום העשירי מתוך עשרים ותשעה תלמידים. הסגל סיכם את הטרימסטר כך: "מר מענדל שניאורסון חייב עכשיו לשים תשומת לב לשרטוט (מכניקה) ולהשתפר בתחום זה אם הוא רוצה לעבור."⁵¹ בסיומו של הטרימסטר השני בשנה השנייה ללימודים כתב הסגל: "מר שניאורסון השיג ציונים טובים מאוד במתמטיקה. הוא חייב לשפר את כישורי השרטוט ולהשלים את התרגולים החסרים, גם אם החיסורים שלו הם תוצר של סיבות שאינן בשליטתו."

בחודש תשרי תרצ"ו, 1935, התקבל מנחם-מענדל כתלמיד מן המניין לשנה ראשונה בקורס של בית ספר גבוה למכניקה וחשמל באוניברסיטת ESTP. הלימודים התקיימו גם בימי שישי, עד שעות הערב, ומנחם-מענדל ביקש לצאת מבית הספר בשעה מוקדמת יותר, כדי להספיק לשוב לביתו לקראת כניסת השבת. בפעם הראשונה שהוא עוזב את האוניברסיטה ביום שישי בשעה שלוש וחצי אחר הצהריים הוא מורחק מהלימודים ליומיים.⁵² אולם לאחר ההרחקה ופנייה לסגל הוא משיג אישור מיוחד לעזוב את הלימודים מוקדם יותר בימי שישי של חודשי החורף, אם כי אינו זוכה בהקלות בהגשת המטלות השוטפות.⁵³

בשנתו האחרונה באוניברסיטת ESTP, בסוף שנת 1934, קודם שהוא יוצא כמעט לשנה שלמה באוסטריה ובוורשה, סגל המרצים מסכם את לימודיו בתיקו האישי: "ציון כללי מסכם 14.49. דירוג בכיתה – מקום 4

מתוך 24 תלמידים. מספר החיסורים לשנה ללא סיבה טובה – 26.5. מספר חיסורים לשנה עם סיבה מקובלת: 93. "בהערות נכתב: "מר מענדל שניאורסון עבד בצורה רצינית במהלך הסמסטר והפיק ציונים טובים ומספקים. בכל מקרה הוא צריך להשתפר בתרגולים. הוא מורשה להירשם לשנה הראשונה של בית הספר הגבוה למכניקה וחשמל."⁵⁴

מנחם-מענדל חזר וחידש את לימודיו בסוף שנת 1935 בבית הספר הגבוה ללימודי מכניקה וחשמל וקיבל בסיומם תעודת מהנדס.⁵⁵ עם תעודת המהנדס נרשם ללימודי המשך באוניברסיטת סורבון, בתחום המדעים המדויקים,⁵⁶ ככל הנראה כדי להוסיף לקבל אשרת שהייה במדינה.

הלימודים האקדמיים של מנחם-מענדל הם כאמור הסיכוי היחיד של בני הזוג להשיג אישורים רשמיים להתגורר בפריז. בשנת תרצ"ח, שלהי שנת 1937, מנחם-מענדל ואשתו פונים לראשונה בכתב למשרד המשפטים הצרפתי בבקשה להעניק להם אזרחות צרפתית. בקשת האזרחות נבחנת בקפידה בתהליך ארוך ומייגע.⁵⁷ כחלק מבקשת האזרחות נדרשים בני הזוג לצרף 'קורות חיים',⁵⁸ להביא שמות של ממליצים ממדינות שונות בעולם, למלא שאלונים, לחתום על תצהירים ולעמוד בראיונות ארוכים ופולשניים. מכתב ששולחת חיה-מושקא לדנייפרופטרובסק, אל הוריו של מנחם-מענדל, לוי-צחק וחנה, שבו היא משתפת את חמיה וחמותה בחיי היום-יום שלהם, מלמד היטב על הערגה לאזרחות קבועה. חיה-מושקא מדווחת על השתדלותם בקבלת האזרחות הצרפתית ועל הדירה החדשה ששכרו:

אנו רוצים להיות כאן תושבים קבועים, ומשתדלים בכל יכולתנו שיאשרו לנו זאת. בעוד כמה חודשים נדע את המענה שלהם. אנו מקווים שיאשרו לנו, כי כן, בלי קביעות, החיים הם מאוד קשים. סוף כל סוף שכרנו דירה קטנה לפני כמה ימים, שני חדרים, שירותים ומטבח. היה מאוד קשה להחליט, שהרי בינתיים אין משרה, ולא נראה שיקבלו זאת בקרוב, במצב כזה קצת לא הגיוני להתחייב להוצאות גדולות יותר. מענדל היה סבור שצריך להחליט כן או לא, ואין תועלת

לחשוב בשאלה הזו פעמים רבות כל כך, אבל אני התלבטתי, והיה קשה לי להחליט. דירה גורמת שמוכרחים לקנות קצת רהיטים, ומתקשרים למקום, וזה מביא להוצאות גדולות יותר. בינתיים אני אומרת שחוץ ממיטות, שולחן וכיסאות לא צריך, אבל יש חשק שיהיה נעים, וכשיהיה נוגע למעשה נקנה דברים טובים יותר.⁵⁹

בהמשך מכתבה היא מדווחת כי אחותה גיסה היו שותפים בחיפוש הדירה החדשה שלהם, וכי הם מתגוררים עתה בקרבת מקום אליהם.⁶⁰ בתשובה, שנשלחת כשלושה חודשים מאוחר יותר, מברך לוי-יצחק את בנו ואת כלתו לרגל כניסתם לדירה החדשה בפריז, ובברכתו הוא משתמש במוטיבים קבליים: "כשהדירה היא בעלת שני חדרים כדירתכם זאת, פרודור וטרקלין, או קיטון וטרקלין... שאז היא רומזת על ה' כפולה שבשם המתחברין יחדיו שמהם נבנה בית ישראל".⁶¹

בט"ו בשבט אותה שנה, תרצ"ח, ינואר 1938, אביו של מנחם-מענדל עדיין מקווה שלבנו יוולדו ילדים. בכל יום הולדת, יום נישואים או חג, הוא משגר אל בני הזוג מכתב ברכה. לרגל חג האילנות, תשע שנים לאחר הנישואים, הוא מברך את בני הזוג שיצמחו וישגשגו וגם יזכו במהרה לפרי בטן: "ובכן מאחר שהיום הוא ראש השנה לאילן יהי רצון מלפני השם יתברך שיהיה פרי הארץ לגאון ולתפארת, וכן האדם שהוא עץ השדה יצמח ויעלה מעלה מעלה פשוט שיוציא צמחו ופריו לברכה והוא הבנים כשתילי זיתים סביב לשלחןך, מאשתך כגפן פוריה, והוא רחום שתפקדו ותזכו בשנה הזאת בבן זכר וזרעא חייא וקיימא, ובחיי ומזוני רויחי, כחפץ לב אביך וחונתך המתגעגע אליכם וחפץ בטובכם הנפשי והבשרי תמיד כל הימים מצפה מכתבם לשלום".⁶²

שנה אחר כך, בט"ז באדר תרצ"ט, 17 במרס 1939, חצי שנה לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, כשענני המלחמה מכסים את שמי אירופה ולפני שאביו נאסר, שולח מנחם-מענדל את המכתב האחרון מאירופה שמקבלים הוריו. כשתים-עשרה שנים לא ראה את הוריו, והגעגועים מציפים אותו. במכתב זה הוא מעדכן על מצבם האישי באותה עת, בהשתפכות לא אופיינית, מלאה אופטימיות לנוכח המצב:

ישנם חלומות אודות משרה או שותפות בתחום התמחותי. חלקם כבר נפתר שהם רק חלום. במקומם נוספים חדשים, שהרי רוצים שמשוהו יצא לפועל... הכלל, צריכים לחשוב, שמה שהיה עד עתה היה לטובה, ולהבא יהיה יותר טוב ועוד יותר טוב ולהוספת טובה אין שיעור.

מנחם-מענדל מביע את פליאתו שהוריו לא השיבו על שאלותיו במכתבים הקודמים, שהרי "מפרטים קטנוניים כאלו ובפרטיות אפשר להרגיש יותר בבית ויותר בחמימות מאשר על ידי פרטים גדולים... האמן לי שאני מאמין באמת לאמיתתה ובלי שום ספיקות כלל, אשר לך ולאמא שליט"א מגיע נחת וטוב, שלא בערך יותר ממה שיש לכם, ואפילו יותר ממה שאתה מאחל לעצמך במכתבך. וככל שאני מכיר יותר אנשים, נעשה אצלי גדול יותר החשבון, כמה אתם זכאים לקבל, וכמה מגיע לכם. היחיד שיכול לתת מידו המלאה והפתוחה בטוב הנראה והנגלה הוא רק הקב"ה..."⁶³

במקביל להגשת בקשת האזרחות נדרש מנחם-מענדל לחדש את רישיון השהייה במדינה. ההחלטה לחדש את רישיון השהייה של מנחם-מענדל ושל אשתו מתקבלת, אך בקשתם לקבל אזרחות צרפתית נדחת. המשטרה ממליצה בחודש תשרי תרצ"ט, נובמבר 1938, לדרחות את הבקשה. האווירה הציבורית בצרפת באותן שנים היתה חשדנית כלפי פליטים. הם נחשדו כמי שמתחרים עם אזרחי צרפת על מקומות עבודה. הגידול הניכר במספר הפליטים, בעיקר יהודים שברחו מגרמניה הנאצית, גרר הקשחת התנאים לאזרחות ולכן גם הקטנת הסיכוי של מנחם-מענדל וחייה-מושקא לקבל את האזרחות.⁶⁴

אי-קבלת האזרחות הצרפתית עתידה, כפי שיתברר, להציל את חיי בני הזוג ולאפשר את בריחתם מפריז, זמן קצר לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה. אילו היה בידם דרכון צרפתי סביר שלא היו מצליחים להשיג ויזה לארצות הברית, כפי שלא עלה בידי הגיס, מנחם-מענדל הורנשטיין, שהיה בעל אזרחות פולנית, להיחלץ מאירופה.⁶⁵

היציאה מאירופה

עם תחילת המלחמה, עוד קודם כיבושה של צרפת, היה ברור כי יש להוציא את מנחם-מענדל ואת חיה-מושקא מצרפת. במקביל למאמצי החסידים בארצות הברית להציל את רבי יוסף-יצחק ופמלייתו, שהיו לכודים במצור בפולין ולאחר מכן בריגה, נפתחה מסכת השתדלויות ענפה למען הצלתם של מנחם-מענדל ואשתו מצרפת לחוף מבטחים בארצות הברית.⁶⁶ עשרות מכתבים הוחלפו בין ניו יורק, מחלקת המדינה האמריקנית והקונסוליה הצרפתית, במשך קרוב לשנתיים, מצד מנחם-מענדל ועורכי הדין שעמלו על השגת המסמכים, שנועדו לאפשר את המעבר לארצות הברית.

אך תחילה היה צריך שמנחם-מענדל יסכים להגר לארצות הברית ולחיות בקרבת מקום לחותנו. מאז יצא מברית המועצות ועד שנחלץ מאירופה, במשך כשלוש-עשרה שנים, לא קבע מנחם-מענדל את מקום מגוריו לצד חותנו. על פי רוב העדיף לשמור על פרטיותו ועל היכולת להתכנס בתוך עצמו ולגור הרחק מהחצר, אף שביקר בה בסדירות. גם עתה, כשהחבל נכרך סביב יהודי אירופה בכלל ויהודי צרפת בפרט, וכשמאמצי ההצלה גוברים, רבי יוסף-יצחק לא היה בטוח שמנחם-מענדל יסכים לצאת מאירופה ולשהות לצדו בארצות הברית, מתוך כוונה לכונן יחדיו במדינה זו את מרכז החסידות. ביטוי לחששותיו אלה של רבי יוסף-יצחק אנו מוצאים במכתב שכותב מזכירו, יחזקאל פייגין, השווה לצדו בריגה לאחר שהצליח להיחלץ מוורשה. המכתב ממוען אל ישראל ג'ייקובסון בארצות הברית, ומטרתו להדריך את ג'ייקובסון כיצד לשכנע את מנחם-מענדל להגר לארצות הברית דווקא.

פייגין שימש מזכירו של רבי יוסף-יצחק כשלוש-עשרה שנים, עד לאותה שנה, והיה מהאישים הקרובים אליו ביותר. הוא ברח איתו מאוטבוצק לוורשה, שם התגורר אצל שאר בשרו, הלל צייטלין. כשהמשיך רבי יוסף-יצחק מריגה לעבר חופי ארצות הברית, נותר פייגין בריגה. אף על פי שהיו לו אישורי כניסה לארצות הברית, לא ניתן לו אישור לצאת מברית לטביה. כל ניסיונותיו של רבי יוסף-יצחק לחלצו עלו בתוהו. הוא נהרג עם יהודי ריגה בחודש כסלו תש"ב, דצמבר 1941, כאשר הנאצים הובילו יהודים רבים לבית כנסת בעיר והעלו את הבניין באש. פייגין, כחיים אלטהויז, שתיאר ביומנו את חתונתו של מנחם-מענדל, כמו חסידים רבים אחרים, היו

באותו בית כנסת, ועל פי השמועה פרצו בריקוד שמחה קודם שעלו השמימה על שהם זוכים לקיים את מצוות מסירות הנפש על קידוש השם.⁶⁷ המכתב שכתב פייגין לג'ייקובסון בארצות הברית מלמד על ההיכרות האינטימית שהיתה לו עם מנחם-מענדל ועם אופיו הבלתי-מתפשר. ידועים היו לפייגין הכישורים והיכולות של מנחם-מענדל, שעדיין אינם באים לידי ביטוי. הוא העריך גם את רצונו המתמיד של מנחם-מענדל להתכנס בתוך עצמו ולהתמסר לחיי עיון. אך הוא רצה, במצוות רבו, למשוך אותו למעורבות רבה יותר בחצר שתכננו להקים מחדש בארצות הברית. וכך הוא כותב לג'ייקובסון:

עוד ענין אחד אעורר אותך על זה אמנם יהיה זה בסוד (כי כתבתיו רק לשמואל לויטין) ועל כן בבקשה אשר תשרוף מכתבי זה תיכף שלא יראהו אדם מקודם. אמנם לדעתי ראוי למלאת האמור בו והוא כי ראיתי אשר כ"ק [כבוד קדושתו, האדמו"ר] יש לו עגמת נפש גדול מזה שהרמ"ש [רבי מנחם שניאורסון] ממאן לבוא לאמריקה, וראיתי כי אצל הרמ"ש הוא כבר דבר מוחלט וידוע טבעו כי הוא איתן כמשמעו חזק. ועל כן אחשוב, לבד אשר העגמת [נפש] של כבוד קדושתו נוגע ביותר, הנה לדעתי, לכל העניינים היה הרבה טובה מהיותו של הנ"ל אצל כ"ק, והיה גם כח גדול לקרב הצעירים... ועל כן אולי היה ראוי כי אתה תבוא במכתב אליו, תוכנו כתבתי לך אשר הוא לע"ע [לעת עתה] לא יבוא לאמריקה ותכתוב על זה אליו דברי התעוררות כי ביאתו נוגע ביותר לכבודו של כ"ק, ובדרך ממילא מהיותו היה תועלת בהפצת החסידות. אמנם לא תפריז על המדה במכתבך אז מען שטעלט אויף אים אויס [שבונים עליו] יותר מדאי, כי אז כבר ידוע לי דרכו, כי יהיה זה גופא אצלו טעם לשלילה, כי אינו מוצא בעצמו כוחות על עניינים אחרים כאלו. ועל כך עיקר הענין תסביר אשר נוגע ביאתו לכבודו של כ"ק ולהיות לעזר בהעניינים, תדגיש כי בעזרת השם יוכל להיות גם פה במנוחה ולעסוק בתורה, כי כבר גמר החול ועוסק רק בקודש. ותשים לב להזהר בהעניינים שהזכרתי.⁶⁸

ימים ספורים לפני שכבש הצבא הנאצי את פריז, ביוני 1940, חתם מנחם-מענדל על טופסי גיוס לצבא הצרפתי, כשירות מילואים במצב חירום, וקיבל מסמך המעיד על רישומו. תעודה זו אפשרה לו להלך ברחוב, שכן היתה זו סכנה לבחור צעיר, שאינו מגויס, לצעוד ברחובות העיר מפני אימת השוטרים שהיו עלולים לתופסו כמשתמט גיוס ולשולחו אל החזית.⁶⁹ בד בבד היה ברור לו כי הוא צריך להימלט מפריז למקום אחר. מנחם-מענדל עצמו העיד כי מי שעקב אחר מהלך המלחמה הבין כי הנאצים קרובים וניסה לברוח מציפורניהם.⁷⁰

שלושה ימים בלבד לפני כניסת הכוחות הגרמניים הצליחו מנחם-מענדל וחיה-מושקא לברוח מהעיר עם עוד מיליוני פליטים. פריז באותו זמן היתה כמרקחה. רבים נתקפו בחרדה משתקת בעקבות הידיעות על התקדמות הגרמנים ועל תבוסת הצרפתים. דוגמה אחת מני רבות לבהלה הגדולה שאפפה את יהודי פריז אנו מוצאים בהתאבדותו של הסופר היהודי, ארנסט וייס, יריד קרוב של פרנץ קפקא, שבלע רעל במלונו ביום פלישת הנאצים. מנחם-מענדל וחיה-מושקא ארזו מעט מיטלטלין, מילאו מזוודה גדולה בספרים ובכתבי-יד ייחודיים, שמנחם-מענדל החזיק עמו בכל אשר פנה – רשימותיו, ספרים שקיבל במתנה לחתונתו ותצלומי מאמרי חסידות – והתקדמו לעבר תחנת הרכבת בפריז.

תחנת הרכבת היתה גרושה בני אדם שעזבו את בתיהם וביקשו להימלט, ולא היה קל למצוא מקום ברכבות היורדות דרומה.⁷¹ התעודה שקיבל מנחם-מענדל כמגויס לצבא הקלה על בני הזוג למצוא מקום בריחה מפריז לעיירת הנופש וישי שבדרום צרפת.⁷²

מנחם-מענדל ואשתו ירדו מהרכבת עם שקיעת השמש וכניסת חג השבועות. הוא הניח את המזוודה עם הכתבים על גבי עגלה רתומה לסוס. חיה-מושקא עלתה גם היא על העגלה, משום שהתקשתה לצעוד ברגל, והוא צעד לצד העגלה מפני קדושת החג.⁷³

בווישי, מלמדות העדויות, הרבה מנחם-מענדל בתפילות ונשא דברי תורה ברבים בבית כנסת קטן, שהוקם למען התושבים והפליטים הרבים ששהו במקום באותה עת. ביומנו גם הרבה ברישום של דברי תורה ושל רעיונות

חסידים עמוקים, מנותקים מההווה החיצונית. בשום מקום לא ניתן למצוא מצדו תלונות על הקשיים ועל האתגרים הניצבים לפניו כפרט או לפני העם היהודי ככלל. בכתבתו הוא אינו נוקט טון משתפך אלא מתמיד בגישה עיונית קפדנית, ומעמיק ברובדי התורה המגוונים.

שלושה ימים אחרי כיבוש פריז כבר ביקש המרשל פטן הישיש, ראש ממשלתה החדש של צרפת, לחתום על שביתת נשק. צרפת חולקה לשניים: כשני שלישים משטחה, בצפון ובמערב, היו לאזור כיבוש נאצי. בשליש הנותר הוקם ממשל עצמאי לכאורה, בראשות פטן. וישי נהפכה לבירתו. במהרה התברר למנחם-מענדל, כמו לפליטים אחרים, כי ממשלת וישי משתפת פעולה עם הנאצים וכי צריך להיחלץ גם מעיריה זו.

מנחם-מענדל וחיה-מושקא עקרו מהעיר כעבור חודשיים, ונדרו דרומה, לניס, שהיתה נתונה לשלטון איטלקי, ויהודים רבים מצאו בה את מקלטם. בניס התגוררו בני הזוג כמלון מקומי.⁷⁴ על הקשיים המנטליים ועל תחושת המצור בניס ניתן ללמוד מהתכתבות של מנחם-מענדל בשנת תש"ה, שלהי 1944, עם אחד ממכריו בזמן המלחמה, דב פדבר, שהיגר גם הוא מצרפת לארצות הברית ויצר עמו קשר. במכתב תשובתו ציין מנחם-מענדל כי "עורר בי מכתבו זיכרונות ימי היותנו בעיר וישי וניצא, כל אחד בתנאי חיים שלא הורגל בהם. וכשנעקר אדם מסביבה שבה נתיישן הרי עד שיתרגל בתנאים ודרישות החדשות, נראים בה קוים מצורתו הפנימית כמו שהיא בלי כחל ושרק שהחברה דורשת... קוים אלה מגלים את הטוב הצפון באדם זה... אשריו אם לא יניח לקוים אלה להתעלם עוד גם בבואו אל המנוחה".⁷⁵

תנאי המצור העלו אצל האדם הדתי סדרה של שאלות הלכתיות. הראשונה שבהן היא עד כמה הוא נדרש להקריב את עצמו כדי לקיים את המצוות, ועל אחת כמה וכמה להדר בהן. למנחם-מענדל היה ברור כי הידור המצווה אינו הכרח הלכתי לרבים, אולם יחידים השרויים בעולמה של תורה מחויבים בכך. השקפה זו מלמדת משהו על ערך המצוות בעיניו. להשקפתו, כפי שתואר אותה באריכות בשנים הבאות, אין נתק בין המצווה שמקיימים אותם יחידים סגולה ובין ההתרחשויות החיצוניות. קיום המצווה בהידור הוא בעיניו בעל השפעה על המציאות החיצונית, למעלה מסדירות הכוחות הטבעיים.⁷⁶

לקראת חג הסוכות הסתנן מנחם-מענדל אל מעבר לקו הגבול שבין צרפת לאיטליה, שם היו מטעי אתרוגים. אף שהוזהר כי אין מקום מבחינה הלכתית לנטילת סיכון כזה, נתאווה להשיג אתרוג לחג. כשחזר עם אתרוג קלבריה מהודר, מן הסוג המועדף על חסידי חב"ד לצורך נטילת ארבעת המינים, עורר תגובות משמעותיות בקרב שומעי הידיעה.⁷⁷

חיים-מנחם טייכטל, ששימש באותה עת מדריך לילדים פליטים, העיד לימים כי "בהיותי בצרפת עם קבוצת צעירים, כאשר חיינו היו תלויים מנגד, היה הרבי מעורר אותנו ומפיח בנו תקווה להאמין ולקוות למחר מזהיר יותר, והיה מזרזנו לשמחה וקיום מצוות בהידור..." דבריו של מנחם-מענדל והדוגמה האישית שהראה באותה עת הניעו מאוחר יותר חברים אחרים להסתכן ולהשיג קמח לאפיית מצות שמורות, על אף התנאים הקשים.⁷⁸

בשעה שהתנהלו המאמצים להציל את רבי יוסף-יצחק מאירופה הבווערת נמנעו עורכי הדין בניו יורק מלהמליץ על זירוז בקשת הוויזה לארצות הברית של מנחם-מענדל וחיה-מושקא. עו"ד הנרי בוטלר מושינגטון, שייצג את חסידי חב"ד בארצות הברית, הסביר במכתב לישראל ג'ייקובסון את הבעייתיות שבהפקת ויזה אמריקנית למנחם-מענדל תוך הצגתו כאחד מהעומדים בראשות חב"ד, בעוד המקצוע המוגדר בניירותיו הוא מהנדס חשמל.⁷⁹ עוד הסביר עו"ד בוטלר כי הפעלת לחצים להפקת ויזה בשבילו עלולה לעכב את תהליך קבלת הוויזות של שאר הקרובים המייחלים לוויזות משלהם.

הניסיון להשיג את הוויזה האמריקנית, שהחל כבר עם פרוץ המלחמה, היה מירון נגד הזמן, בטרם יינעלו שערי אירופה. עמדתו של עו"ד בוטלר הציבה לפני החסידים דילמה לא פשוטה. רבי יוסף-יצחק מצדו, לא פסק, גם מפולין הכבושה וגם לאחר שהגיע לארצות הברית, להפעיל לחצים כדי לחלץ את בנותיו ובני זוגן מצרפת.⁸⁰

חוק ההגירה האמריקני, שנחקק בשנת 1924, נועד להקשות על גלי ההגירה הגדולים לארצות הברית ולהגבילם. לשם כך הציבה ארצות הברית מכסת הגירה שאין לחרוג ממנה. עם זה, החוק התחשב בקבוצות ייחודיות שכניסתן לארצות הברית התאפשרה מחוץ למכסה השנתית

הקבועה בחוק. בקטגוריה זו נכללו נשים וילדים של אזרחי ארצות הברית, וכן אנשי דת ואקדמאים בעלי מקצועות מבוקשים. שאר המהגרים כונו 'מהגרי מכסה' והיו כפופים להגבלות המכסה השנתיות. החל מתאריך 1 ביולי 1927 התחלקה המכסה הכללית, שעמדה על מאה וחמישים אלף מהגרים בשנה, בין יוצאי המדינות השונות.

לרבי יוסף-יצחק ופמלייתו הוענקו ויזות כניסה לארצות הברית כמהגרים מחוץ למכסה, בתור אנשי דת ומנהלי תנועת חב"ד, שמרכזה העולמי הוכרז כעתיד לעבור לארצות הברית.⁸¹ אולם כאשר עמדה על הפרק הנפקת הוויזה של מנחם-מענדל התעוררה השאלה אם אכן הוא זכאי לקבל ויזה מחוץ למכסה בתור איש דת, שהרי כאמור, בניירותיו הרשמיים הוגדר כמהנדס. לפיכך הוטל על מנחם-מענדל להוכיח כי כיהן בעבר כאיש דת במשרה רשמית. ההשתדלות להשיג לו ולאשתו ויזה מיוחדת כאיש דת נבעה מן העובדה שמספר הזכאים לוויזות רגילות, כמהגרי מכסה, היתה מצומצמת, והשגתה לא היתה מובטחת. לעומת זאת, מספר הוויזות של אנשי דת לא היה מוגבל, וכל מי שנמצא זכאי לה, יכול היה לקבל ויזה זו ללא דיחוי.

בפועל, מנחם-מענדל והגורמים שסייעו בידו פעלו בשני האפיקים. הם הגישו בקשה לקבלת ויזה כמהגר מכסה, ובה-בעת בקשה לקבלת ויזה כאיש דת. בהמשך להגשת בקשת הוויזה במכסת מהגר, שיגרו בשם מנחם-מענדל תצהיר אל קונסול ארצות הברית, ובו התחייבות כי ברשותו של מבקש הוויזה אמצעים נאותים למחייתו וכי לא ייפול לעול על כתפי הציבור לאחר בואו לארצות הברית.⁸²

בשנת 1940, בעת שעצר במלון אטלנטיק בסטוקהולם, בדרך לארצות הברית, התנצל רבי יוסף-יצחק לפני חתנו ובתו על שנבצר ממנו להשיב על מכתבם, משום ששהה בדרכים, שבר את ידו הימנית ולא היה יכול לכתוב. במכתבו הוא מורה למנחם-מענדל ליטול אלף דולר מכספי הקופה שבהנהלתו לצורך הוצאות הנסיעה הדרושות לארצות הברית. כמו כן הוא עורך רשימת חובות ותמיכה לאישים מסוימים ומבקש ממנחם-מענדל לבצע אותה.⁸³

בט' באדר ב' ת"ש, 19 במרס 1940, בתום מסע ארוך, מגיע רבי יוסף-יצחק

לחופי ארצות הברית. בתו הבכורה חנה ובעלה שמריהו גוראריה באו עמו מפולין לארצות הברית. שתי בנותיו הצעירות ובעליהן נותרו מאחור. הבת הקטנה שיינה ובעלה מנחם-מענדל הכהן הורנשטיין נלכדו באוטבוצק ולא הצליחו להיחלץ מאירופה. לבני הזוג לא היו ילדים והם נרצחו במחנה ההשמדה טרבלינקה.⁸⁴

כשרבי יוסף-יצחק גילה מארצות הברית כי חתנו מנחם-מענדל ובתו חיה-מושקא מצאו מקלט בווישי הבריק להם שינסה לעמוד לעזרתם. הוא בירר על מצב בריאותם ובדק אם לקחו עמם את הספרים ואת כתיב-היד.⁸⁵ משנסתיימה משימת ההצלה של רבי יוסף-יצחק, התרכזו המאמצים בהשגת ויזה מיוחדת 'מחוץ למכסה', כאיש דת, למנחם-מענדל ולחיה-מושקא, ונראה היה שהתהליך קורם עור וגידים. כדי להציג אסמכתה ששימש רב במשך שנתיים בפועל, מקבל מנחם-מענדל את אישור הרבנות הרשמית בקהילת החרדים בפריז. רב הקהילה, ששהה גם הוא בווישי, היה שאר בשרו של מנחם-מענדל, והעניק לו את האישור.

השתדלנות להצלת בני הזוג מאירופה מתנהלת בארצות הברית בין היתר באמצעות ארגון Hias, ארגון יהודי אמריקני שנוסד בניו יורק ונועד לסייע ליהודים תושבי ארצות הברית בהשגת רישיונות הגירה לקרוביהם באירופה. באירופה, מאמצי ההצלה של מנחם-מענדל ואשתו מתנהלים בעיקר באמצעות ארגון Hicem ועוד ארגונים יהודיים, שנוסדו כדי לעזור למהגרים יהודים בתחומים שונים, כגון מידע, אשרות והסעות. לאחר כיבוש פריז נדר המרכז ברחבי צרפת ולבסוף התמקם בליסבון.⁸⁶

כשחולף הזמן מרגיש מנחם-מענדל כי הטיפול בבקשת האשרה אינו מתקדם כנדרש. הוא חושש כי השגריר בניס הוא אנטי-יהודי. לכן הוא מזדרז להעביר את הטיפול בתיקו האישי לקונסוליה האמריקנית שבעיר מרסיי, שהיא ידידותית וגמישה יותר.⁸⁷ הוא מוזמן לפגישה שבה מודיעים לו כי לא יוכל לקבל ויזה אמריקנית בתור רב, אלא רק בתור אזרח רוסי.

לאחר שמחלקת המדינה והקונסול האמריקני חוזרים ומעלים את שאלת זכאותו של מנחם-מענדל לוויזה מיוחדת כאיש דת, לאור המופיע בניירותיו הרשמיים, מתגבשת עמדתם של אנשי משרד Hicem כי מוטב להתרכז בבקשת הוויזה לזוג כפליטים רוסים. הנימוק הוא שהמכסה

השנתית שהציבה ארצות הברית למהגרים רוסים לא התמלאה, שכן רק למעטים התאפשר לברוח מברית המועצות, ולכן ישנו סיכוי גדול יותר לקבל ויזה כזאת. ואמנם, בסופו של דבר הגירתם של בני הזוג לארצות הברית מתאפשרת באמצעות ויזה רגילה של 'מהגר מכסה רוסי'.

בחול המועד פסח תש"א, 1941, מבשר משרד Hicem לשגרירות ארצות הברית במרסיי כי אושר המסע של בני הזוג מליסבון לניו יורק. בו-ביום מקבלים מנחם-מענדל ואשתו את אשרות הכניסה המיוחדות לארצות הברית.⁸⁸

עתה מתעוררת בעיה חדשה. כדי להגיע לארצות הברית נדרשים בני הזוג לעבור בפורטוגל, ולשם כך נדרשת ויזה לפורטוגל. שוב מתנהל מירוץ נגד הזמן. לצורך השגת הוויזה לפורטוגל משגר ארגון ג'וינט-פונד בליסבון למשרד Hicem במרסיי רשימת נוסעים שיש למסרה לירי הקונסול הפורטוגזי, כדי שזה יעבירה אל המשטרה הבין-לאומית בליסבון. בעקבות חלופת מכתבים קצרה מפיקה המשטרה הבין-לאומית את אשרות המעבר הפורטוגליות.

ביום י"ז בסיוון תש"א, 12 ביוני 1941, עולים מנחם-מענדל וחיה-מושקא על הספינה 'סרפה פִּינטו'.⁸⁹ כעבור שנים-עשר ימים, בכ"ח בסיוון תש"א, 23 ביוני 1941, הם מגיעים אל חופי ניו יורק בשעה עשר וחצי בבוקר, כשהם עוגנים במזח מספר שמונה בסטטן איילנד.⁹⁰ ברשימת הנוסעים של מחלקת ההגירה מופיעים שמותיהם לצד תיאור קצר על אודותיהם:

שניאורסון מענדל, גיל 46, זכר, נשוי, רב, קורא וכותב צרפתית, פליט רוסי, יהודי, נולד בניקולייב ברית המועצות. הוויזה התקבלה במרסיי, ב-17 באפריל 1941 [כ' בניסן תש"א]. מקום דירה אחרון – מרסיי בצרפת. הכרטיס שולם על ידי חותנו. האם יש בידו 50 דולר? כן, 100 דולר, יחד [עם אשתו]. יעד אחרון בניו יורק אצל חותנו יוסף שניאורסון, 770 איסטון פארקווי, ניו יורק. גובה: 5 רגל, 9 אינץ' [175 ס"מ בערך], צבע העור: בהיר. צבע שערות: חום. צבע עיניים: כחול. סימן היכר: נושא זקן.

שניאורסון חיה-מושקא, גיל 40, נקבה, נשואה, קוראת וכותבת אנגלית. סטטוס ודת כנ"ל. נולדה בסמולנסק, ברית המועצות. גובה: 5 רגל [152 ס"מ לערך]. צבע השערות: בהיר. צבע עיניים: כחול. סימן היכר: אין.⁹¹

מצב בריאותו של רבי יוסף-יצחק לא אפשר לו לנסוע לנמל כדי לקבל את פניהם של בתו וחתנו. במקום זה שיגר משלחת של ארבעה מנכבדי החסידים לצאת לקבל את פני יקיריו. לקראת יציאתם תיאר באוזניהם את היקף ידיעותיו העצום של חתנו, כדי להבהיר להם שהם עומדים לפגוש אישיות בלתי-רגילה.⁹²

עם בואו לארצות הברית, יותר משנה לפני חתנו, הכריז כאמור רבי יוסף-יצחק ש"אמריקה אינה שונה", וכי אותו דפוס של חיים יהודיים שהיה נהוג באירופה יתקיים גם בארצות הברית. אולם למנחם-מענדל, ארצות הברית סימנה שלב חדש ושונה בחיים.

ניו יורק

מעתה נפסקו הנדודים. חוץ מגיחה אחת לצרפת, בשנת תש"ז, 1947, כדי להביא את אמו ששרדה את מלחמת העולם השנייה, לא זו מברוקלין. בעוד במחצית הראשונה של חייו התגורר בעשרות דירות וביקר בערים רבות ברחבי אירופה, על פי רוב באין ברירה, הרי בארצות הברית לא יצא משכונת קראון הייטס, לא טייל ולא ביקר באזורים אחרים, ואפילו לא ערך מסעות אל ריכוזי החסידים או כדי לגייס כספים ברחבי המדינה.

רבי יוסף-יצחק צדק בהערכתו כי אם מנחם-מענדל יגור לידו בארצות הברית לא תהיה לו ברירה אלא להיחשף לציבור תוך כדי המשימות השוטפות. המחויבות לעבודה של ביסוס היהדות בארצות הברית היתה שונה מכל מה שחווה בעבר. כמה ימים לאחר שירד מהאונזיה הוזמן להתוועד עם חסידים. ההתוועדות התחילה בשעה תשע בערב ונסתיימה לפנות בוקר. מאז ועד מינויו לרבי נשא עשרות שיחות ודברי תורה באוזני קהל החסידים המצומצם יחסית שהתגבש בחצר חב"ד המתחדשת בקראון

הייטס. באין ברירה נדרש מנחם-מענדל לצמצם את הזמן שבו היה יכול להתבודד ולהיות מרוכז בעולמו הפנימי, ולהניע את החסידים.

רבי יוסף-יצחק מיעט לצאת מחדרו במהלך עשר השנים שחי בארצות הברית. מנחם-מענדל נעשה הזרוע המבצעת העיקרית שלו. הוא מילא את רוב התפקידים החשובים בתנועה, לצד גיסו, שמריהו גוראריה. רבי יוסף-יצחק הקים בארצות הברית כבר בשנת תש"א, 1941, באמצעות מנחם-מענדל, שלושה ארגונים העתידים להיות מרכז הכוח של התנועה, ובראש שלושתם הציב את מנחם-מענדל. שניים מהארגונים הוזכרו כבר בפרק השני – 'מחנה ישראל', ארגון חברים שנועד לקדם חיים דתיים,⁹³ ו'המרכז לענייני חינוך', המופקד על הפעילויות החינוכיות. הגוף השלישי הוא קה"ת, ההוצאה לאור הרשמית של התנועה.⁹⁴ גוראריה עמד בראש ישיבת 'תומכי תמימים'.

הארגונים שמנחם-מענדל עמד בראשם יזמו פעילויות רבות, בעלות אופי מגוון, כגון ייסוד בתי ספר לבנות, קידום שיעורי דת, ארגון מסיבות שבת, הוצאה לאור של ספרות חינוכית וחומרי לימוד, ארגון תהלוכות וכינוסים, פתיחת מחנות קיץ וכדומה. התנועה שמה לה למטרה להפריח יהדות אותנטית ברחבי ארצות הברית. לצורך זה פעלה בשני מישורים כלליים – חיזוק החיים הדתיים של מי שכבר היה שייך לעולמה של היהדות, וקירוב יהודים שהיו רחוקים מתורה ומצוות אל המחשבה היהודית והטקסים היהודיים. הפעילות היתה מרוכזת בתחילה בניו יורק ובפריפריה של העיר, ובהדרגה התפשטה לרחבי אמריקה וקנדה, אוסטרליה ואירופה.

הארגונים חיפשו כל דרך לקדם את האמונה היהודית מתוך הגישה החסידית. הפעילים תרו אחר יהודים איכרים בעיירות נידחות ברחבי ארצות הברית, סייעו בהקמת בתי כנסת ופתיחת מקוואות, סיפקו תשמישי קדושה לפליטי המלחמה, ואפילו סייעו ליהודים ששירתו בצבא ארצות הברית לשמר את יהדותם.⁹⁵

בתוך כל ארגון קמו מחלקות שהתמחו בפעילויות ייחודיות. את הזמן הרב ביותר השקיע מנחם-מענדל בהוצאה לאור של ספרי לימוד וחומרי קריאה חדשים. חב"ד נחשבת עד היום פורצת דרך בכל הקשור להוצאה לאור של ספרים ופרסומים במהדורות עדכניות ובעטיפות צבעוניות, בשאיפה שיהיו קריאים גם לציבור הכללי. עבודת ההוצאה הראשונה של

מנחם-מענדל החלה בכתב-העת 'התמים', שהופיע בפולין ונועד לקהל רתי. בארצות הברית הקהל היהודי כבר דרש חומרים הרבה יותר בסיסיים, קריאים ובהירים. מנחם-מענדל הבין זאת ועמל קשות בתחום.

הספרות שהפיק 'המרכז לענייני חינוך' כוונה לקהלי יעד שונים, לגילים מגוונים ולאוכלוסיות במעמד סוציו-אקונומי מגוון. החל להופיע ירחון לנוער. הודפסו הגדות מיוחדות לפסח. פרסומים על הספרים הופיעו בעיתונות המקומית ובכתבי-עת.

בעוד המרכז לענייני חינוך עמל על פישוט התכנים היהודיים והחסידיים, הוצאת קה"ת ביקשה להפיץ את הספרות החסידית-חב"דית המקורית, ולהוציא לאור את כתבי-היד הקשורים לחסידות שניצלו בשואה. העריכה זכתה לתשומת לבו המלאה של מנחם-מענדל. הוא ראה במילה המודפסת ערך לדורות, והיה מעורב בכל שלב בהפקת הספרים החדשים.⁹⁶

בעשור שבו שהה בארצות הברית, קודם שמונה לנשיא חסידות חב"ד, עסק מנחם-מענדל גם בהיבטים התקציביים, הטכניים והלוגיסטיים של הפעילויות. אחד התחומים הקשים ביותר בתחום שאינו מסחרי הוא הצורך המתמיד לגייס כספים כדי לקיים פעילות. מנחם-מענדל היה מעורב תדיר בגיוס כספים ובעידוד תורמים להגדיל את תרומתם למען הפצת ערכי היהדות. החוברות שהודפסו היו נשלחות בדואר למקומות שונים בעולם, ומנחם-מענדל היה מעורר את מקבלי החומרים להוסיף לתרום.⁹⁷

את עבודתו עשה מנחם-מענדל כל השנים בחדר לא גדול בקומת הקרקע בבניין 770, ובאותו חדר נותר גם לאחר שהחל להנהיג את חסידות חב"ד. בשנה הראשונה לקניית בניין 770 ישב בחדר הזה חותנו רבי יוסף-יצחק וקיבל בו מבקרים לפגישות ב'חידות'. הוא גם היה אומר בו מאמר חסידות בכל יום שישי בערב. כשהצטרף מנחם-מענדל הפך החדר למשרד של הארגונים החדשים שהוקמו. איתו ישבו בחדר, בן עשרים המטרים המרובעים, חיים-מרדכי חודקוב, ששימש המנהל בפועל של המוסדות שבראשם עמד מנחם-מענדל, וניסן מינדל, שתפקד כמזכיר ראשי של 'המרכז לענייני חינוך' ו'מחנה ישראל'. שני האישים הללו, חודקוב ומינדל, עתידים ללוות את מנחם-מענדל כל ימיהם – חודקוב יעמוד בראשות המזכירות כל זמן שמנחם-מענדל ישמש נשיא חב"ד.

החדר המקביל, מימין לכניסה אל הבניין, שימש באותו זמן כיתת לימוד של הישיבה. כעבור כמה שנים ביקש רבי יוסף-יצחק להעביר את תלמידי הישיבה למקום אחר, שכן חדר עבודתו-שלו היה ממוקם בדיוק מעל אותו חדר, והרעש של התלמידים מתחת לחדרו הסיח את דעתו ופגע ביכולתו להתרכז. כשהתפנתה כיתת הלימוד העתיקו המזכירים את עבודתם לחדר הזה והותירו את מנחם-מענדל עם חדר עבודה אישי.

על פי כמה עדויות, בשנים הראשונות לאחר הגיעו לארצות הברית, עבד מנחם-מענדל כמהנדס אוניות במספנת הצי האמריקני בברוקלין ניו יורק; עבודה שהיה בה גם עזרה למאמץ המלחמתי וגם סיוע בפרנסה במצב הכלכלי הלא פשוט של שנות הארבעים. אולם ככל שנשאב יותר לעבודה במוסדות חב"ד, כך יכול להשקיע פחות בעבודתו כמהנדס ונאלץ להתפטר ממשרה זו.⁹⁸

בשנות המלחמה הוטרד מנחם-מענדל תדיר ממצבם של הוריו. ערב המלחמה, בשנת תרצ"ט, 1939, נאסר אביו לוי-יצחק והואשם בפעילות 'חתרנית' בשל פעילותו הדתית. הוא נידון לחמש שנות גלות בכפר נידח בקזחסטן. אשתו, חנה, הצטרפה אליו בשלב מסוים, והקלה במעט את תנאי חייו הקשים מנשוא. אבל הסבל והתלאות דרדרו מאוד את מצב בריאותו, כפי שתיארה חנה באריכות ברשימותיה. באופן פרדוקסלי, למרות הסבל שחוו הוריו של מנחם-מענדל, ההגליה הצילה אותם מציפורני הנאצים, שלכדו ורצחו את בנם האמצעי, דוב-בער.

בנם, מנחם-מענדל, ניסה לשלוח אליהם חבילות, אך לא ידע בבירור מה עלה בגורלן.⁹⁹ בשנת תש"ג, 1943, קיבל מידע ראשון על מצבו הקשה של אביו. אחד החסידים, ששהה ברוסיה תחת מעקב צמוד וקפדני של סוכני הממשל, הצליח לחלץ ידיעות על המשפחה. אותו חסיד גם הסביר שהוא-עצמו אינו יכול לעזור להוריו, בשל הפיקוח על צעדיו. מנחם-מענדל הוסיף לשלוח חבילות וניסה להשיג אשרות יציאה להוריו, ללא הועיל.¹⁰⁰ עם סיום תקופת העונש עבר לוי-יצחק להתגורר בעיר אלמה-אטה,

בירת קזחסטן. הוא כבר היה חולה מאוד. ביום כ' באב תש"ד, 1944, נפטר ונקבר באלמה-אטה. שלושה ימים לאחר פטירתו הגיעה הידיעה אל מנחם-מענדל, באמצעות מברק שהתקבל אצל הבחורים שחבשו את ספסל הלימודים בבניין 770.¹⁰¹

לאחר ימי ה'שבועה' ניסה מנחם-מענדל להשיג פרטים על מצבה של אמו, ולשלוח לה מכתבים וחבילות מזון. בתום המלחמה עברה האם תקופת נדודים ארוכה יחסית. היא עזבה את קזחסטן ועברה למוסקווה. שם ניסתה להשיג מקום להתאכסן בו, אולם הירוק הפיקוח מצד המשטר על החיים הרתיע אנשים מלארץ אישה ששם משפחתה הוא שניאורסון. מנחם-מענדל פעל להשיג לה ויזה ולהביאה לארצות הברית, משימה לא קלה באותם זמנים, אך היא הוכתרה בהצלחה.

חנה יצאה מרוסיה בחודש אלול תש"ו, 1946, באמצעות דרכון מזויף שארגן לה בנה.¹⁰² היא שהתה תקופה מסוימת בפולין, ולבקשת מנחם-מענדל סייעו בידה חסידים מצרפת לצאת למחנה פליטים בגרמניה. מאחר שהיתה נטולת ויזה לא יכלה להמשיך בדרכה, ורק לאחר מאמצים מרובים והשתדלות מצד החסידים הגיעה לצרפת בחודש אדר תש"ז, פברואר 1947. בכל פנייה שלו לעזרה התחייב מנחם-מענדל לפני האנשים שפנה אליהם כי ישיב את כל ההוצאות לכל מי שיסייע בחילוץ.¹⁰³

מיד עם הגעת האם לצרפת עלה מנחם-מענדל על טיסה מניו יורק לפריז, כדי לפגוש את פני אמו שלא ראה במשך כתשע-עשרה שנה, ולסייע לה בדרכה לארצות הברית. בפריז שהה הכן לצד אמו כשלושה חודשים, עד שהוסדרו ניירותיה.¹⁰⁴ באותם ימים שלאחר המלחמה היה בפריז קומץ קטן של חסידי חב"ד,¹⁰⁵ שאך החלו לבסס את חייהם שם, והקימו סניף של ישיבת 'תומכי תמימים' בברינואה, פרוור של בירת צרפת.

מנחם-מענדל התקבל בפריז בכבוד ובהערכה. בזמן שהייתו בעיר הוזמן לשאת דברים בכמה פורומים. אחת העדויות מאותם ימים מספרת על ביקורו בבית הכנסת שבו התפלל לפני המלחמה, ברח' רוזיה 25, ברובע פלעצל של פריז. כשנודע כי מנחם-מענדל בא לביקור בפריז, הזמינו אותו מיד גבאי בית הכנסת לשאת דברים. מנחם-מענדל נענה להזמנה. קהל גדול יחסית בא למקום, וכשסיים את דבריו, בין תפילת מנחה לערבית,

התבקש על ידי הנוכחים להוסיף ולשאת דברים גם אחרי תפילת ערבית.¹⁰⁶ את השהייה בפריו ניצל מנחם-מענדל בין היתר כדי לאסוף כספים לטובת חצר חב"ד בניו יורק ולמען קידום פעילותה של החסידות.

כששב עם אמו לניו יורק ארגן לה דירת מגורים בשכונת קראון הייטס, מרחק שני רחובות מבניין 770, והקפיד לבקר אותה מדי יום ביומו בשעות הערב. הוא התמיד במנהגו זה עד יום פטירתה, בו' בתשרי תשכ"ה, 12 בספטמבר 1964. כשנפטר אחיו ישראל-אריה-לייב, בשנת תשי"ב, 1952, השתדל מנחם-מענדל, שכבר היה לרבי, להעלים את הידיעה מאמו, בשל מצבה הבריאותי.¹⁰⁷ על רקע שמחתה על הצלחתו של בנה הביעה האם ביומנה את הקושי שלה לא לקבל מכתבים מבנה השני. "נהגתי לכתוב לבני הנוסף ולמשפחתו, ומפעם לפעם הייתי מקבלת מהם מכתבי תשובה. כשהייתי קוראת מכתבים אלה, בתקופה הראשונה את המכתבים הארוכים, המלאים דברי מסירות ונאמנות, ולאחר מכן את המכתבים הקצרים – הרי היו בהם מילים שהיה בהן כדי לחמם את לבי למשך זמן רב, ובזכותם לא הייתי בודדה כל כך... כמה נעם לי לקרוא את מכתבה של נכדתי תחיה, ובו המשפט 'שולחת לך נשיקות רבות, סבתא!'. דרישת שלום זו, והעובדה שהיא אכן מתקיימת בפועל, הותירו בי רושם כה עז, פשוט הלם..."¹⁰⁸ בימי ה'שבעה' על אחיו הוסיף הרבי לבקר את אמו כמדי יום, מבלי שתחוש באבלות שבה הוא נתון. המכתבים הקצרים שקיבלה היו אלה ששלח אליה הרבי וחתם בשם אחיו.

פרק שישי

סדר יום

במשך יותר מארבעים השנים שבהן שימש רבי מנחם-מענדל שניאורסון נשיא תנועת חב"ד, סדר יומו כמעט לא השתנה. כפי שכבר הוזכר, חייו התנהלו במסגרת גיאוגרפית מאוד מצומצמת. מעולם לא יצא לנופש ולא קיים מסעות וביקורים. שלוש פעמים בלבד, בשנות החמישים, יצא לבקר במחנות הקיץ של בני נוער שתנועת חב"ד הפעילה בהרי הקטסקיל, ונשא שם דברים לפני החניכים הצעירים.¹ בשנה שלאחר מכן אמר שעדיין לא הצליח להשלים את הזמן שהיה כרוך בנסיעות למחנות הקיץ,² ובשנים הבאות לא יצא מגבולותיה של שכונת קראון הייטס, למעט הנסיעות לאוהל רבי יוסף-יצחק ברובע קווינס. התפקיד לא שינה את רבי מנחם-מענדל. היותו מנהיג של חסידים חייב אותו להופיע לפני הציבור, לקבל בני אדם לפגישות אישיות ולהשיב לאלפי פניות ובקשות, אך הוא-עצמו נותר כפי שהיה, אדם שמעדיף חיים של התבוננות עצמית ודבקות בבורא מתוך לימוד עיוני. אולם התפקיד בהחלט הרגיש צד אחר באישיותו, צד שכלל אותה תכונה מנהיגותית קשה לפענוח ורצון עז לשנות את סדרי המציאות.

חייו הפרטיים היו מחוץ לתחום מבחינת החסידים. רוב שעותיו היה ספון בחדר עבודתו, והדרך היחידה ללמוד על סדריו היא באמצעות המזכירים שליוו את עבודתו. בכיר המזכירים ואיש סודו היה חיים-מרדכי-אייזיק חודוקוב, איש סגפני, מתון בהליכותיו, שקול מאוד וממעט בדיבור. הוא נולד בלטביה, עסק בחינוך ואף מונה לחבר משרד החינוך הלטבי. בשנות השלושים, כאשר רבי יוסף-יצחק שניאורסון עבר להתגורר בריגה, נהפך חודוקוב לחסידו. שם גם נקשר לחתנו, מנחם-מענדל. לימים, כשהקים מנחם-מענדל, בשליחות חותנו, את מוסדות החינוך והשליחות של חב"ד,

מינה את חודקוב למנהל העובד תחתיו. לאחר התמנותו לאדמו"ר נעשה חודקוב יו"ר המזכירות, ושימש יד ימינו של הרבי. שנים רבות גם היה ממונה על תיאום הפגישות האישיות עם הרבי.

חודקוב ישב בחדר קטנטן, שבקושי היה יכול להכיל עוד אדם מלבדו. החסידים העריכו את חודקוב כאיש סוד נאמן, המבטא את רצון הרבי, אף שפעמים רבות מסר הנחיות או כתב מכתבים בשם עצמו. היה לו קו טלפון פתוח אל הרבי. אירע לא אחת במהלך שיחות טלפון עם חודקוב שהרבי היה מרים את השפופרת בחדרו ומתערב בשיחה. לרב חודקוב היה זמזם מיוחד שבו היה משתמש כאשר סבר כי חשוב שהרבי ישתתף בשיחה.

עוד שני מזכירים ישבו בחדר המזכירות, מימין לכניסה לבניין 770: יהודה-לייב גרונר ובנימין קליין. הם היו משיבים לטלפונים המגיעים אל מרכז חב"ד ומטפלים בהעברת המכתבים והפניות של הציבור. שניהם היו נכנסים אל חדרו של הרבי כמה פעמים במהלך היום. גרונר, יליד ארצות הברית, היה מופקד על הקשרים עם גורמי הממשל בארצות הברית. קליין, יליד ישראל, היה איש הקשר לשורה של אישים ישראלים, ובכלל זה אנשי ביטחון בכירים.

גרונר ליווה את הרבי מלובביץ' לאורך כל שנות הנהגתו. הוא נולד בשנת תרצ"א, 1931. אמו היתה מצאצאי מייסד החסידות, רבי שניאור-זלמן. בבחרותו למד בישיבת 'תומכי תמימים' המרכזית בניו יורק. עוד בהיותו בן שבע-עשרה, קודם מינויו של מנחם-מענדל לנשיא תנועת חב"ד, ביקש ממנו האחרון לסייע בידו ולשמש עוזרו בהוצאת ספרי חב"ד. בתחילה לא האמין גרונר למשמע אוזניו. הוא לא סבר כי ביכולתו, כצעיר בן שבע-עשרה, להיות לעזר למי שעתיד להתמנות לרבי. מנחם-מענדל ענה לו כי אם לא היה חושב שיש לו מה לתרום לא היה פונה אליו, וסיכם עמו על תקופת ניסיון בת שלושה חודשים, שבסיומה כל צד יבחן את מידת התאמתו. גרונר הסכים. בחלוף שלושה חודשים הרבי לא אמר דבר וגרונר הוסיף לשמש עוזרו. בשנת תשי"א, 1951, מונה רשמית לאחד ממזכיריו של הרבי. משכורת ראשונה בעבור עבודתו קיבל רק לאחר שהתחתן בתשי"ד, 1954.

היום, כבעבר, גרונר אינו ממחר לחשוף פרטים על יותר מארבעים שנות עבודתו לצד רבו. הסיבה לכך, אפשר להתרשם, היא ההקפדה של הרבי על כך שאיש ממזכיריו לא יתראיין וימסור 'סודות מהחדר'. אחד הדברים

החשובים ביותר לרבי היה החשאיות, שנבעה ממה שחש כחובתו לשמור על צנעת הפונים אליו. דרך המזכירים עברו סודותיהם הכמוסים ביותר של רבבות בני אדם, והרבי רצה להבטיח כי מכל הבעיות ששיתפו אותו בהן אנשים ברחבי העולם, לא ידע דבר איש מלבדו, ולעתים המזכירים האמונים על התקשורת. סביר להניח שגם ביקש לשמור על מעט הפרטיות שעוד נותרה לו. המזכירים אכן לא התראיינו מעולם במהלך שנות חייו של הרבי, מלבד במקרים ספורים שבהם נתבקשו על ידי רבם למסור מסר כלשהו לציבור. גם עתה קשה לרב גרונר לחרוג ממנהגו, ולא קל לקבל ממנו מידע על סדרי חייו של הרבי. ובכל זאת, בחלוף השנים מתבררת מתוך העדויות התמונה של חייו האישיים של הרבי.

• • •

בדרך כלל היה הרבי בא למשרדו מביתו בסביבות תשע-עשר בבוקר. בימי חול היה נוהג להתפלל תפילת שחרית בחדרו, ביחידות. בימים שני וחמישי, או בראש חודש, היה נכנס אל אולם התפילה הקטן, הסמוך לחדרו, לשמוע את קריאת התורה, ומיד שב אל חדרו. את תפילת מנחה היה מתפלל באולם התפילה הקטן בשעה קבועה – 3:15 אחר הצהריים. תפילת ערבית היתה נערכת בקיץ בשעה 7:30 בערב וכשעתיים מוקדם יותר בחורף. ציבור המתפללים כלל בעיקר תלמידי ישיבת 'תומכי תמימים' שפעלה בבניין. הוא התפלל שחרית בימות החול עם הציבור אך ורק בשנים שבהן היה שרוי באבלות, על אביו, חותנו, אחיו, אמו ורעייתו. סדר יום זה נמשך עד השנים המאוחרות של שנות השמונים. אז החל להתפלל גם בשחרית עם הציבור והתפילות עברו אל בית המדרש הגדול, בקומת המרתף. בית מדרש זה עבר במשך השנים ארבע הרחבות משמעותיות, על חשבון קומת המרתף של שני הבניינים הסמוכים משמאלו. כך נהפך המקום לבית כנסת גדול, היכול להכיל בוזמנית אלפי חסידים בתפילות ובהתוועדויות. רבים מהם היו ממתנינים לשעה שבה הרבי היה יוצא להתפלל בציבור. מכיוון שמספר החסידים והמבקרים שביקשו לצפות ברבי בשעת תפילתו גדל בהתמדה, והדבר גרם דוחק וצפיפות

בקרבנו, במיוחד בתקופת החגים, נבנתה בתחילת שנות השמונים בימה מיוחדת בפינה הימנית הקדמית של בית הכנסת, ועליה היה הרבי מתפלל. למרות האמור, גם בשבתות, שבהן הרבי התפלל בבית הכנסת, היו, על פי עדויות, בעלי עיניים חדות שהבחינו כי פעמים רבות הרבי למעשה אינו מתפלל עם הציבור, אף שנראה היה כמי שנוהג כך. הוא בא לבית הכנסת כדי לשמוע את הקטעים החשובים בתפילה הנאמרים רק במניין: קדיש, ברכו, חזרת שליח הציבור וקריאת התורה, ואחר כך שב להתפלל ביחידות בחדרו. בליל שבת היה חוזר בתום התפילה אל חדרו, ושוהה שם זמן רב, לעתים שעה או שתיים, ורק אז פונה ללכת אל ביתו, לסעוד סעודת שבת עם רעייתו. גם ביום שבת, כאשר לא קיים התוועדות לציבור אחר הצהריים, היה שב אל חדרו אחרי התפילה, ושוהה שם זמן ארוך. נראה שברוב הזמנים העדיף להתפלל תפילה אישית, נפרדת, בקצב עצמאי.

שעות התפילה המאוחרות הנהוגות בחסידות נתונות במחלוקת מאז היווסדות תנועת החסידות, בימי הבעל-שם-טוב. בעיני החסידים, ההכנה לתפילה, הטבילה במקווה והלימוד המקדים הם חלק בלתי-נפרד מהתפילה ומסייעים להתבוננות במהלכה. נהוג לייחס לרבי לוי-יצחק מברדיצ'ב את האמירה כי המתפלל הוא כמו חוטב עצים מקצועי. אדם לא מקצועי עלול לעמול על כריתת עץ במשך שעות מרובות, ואילו חוטב מקצועי ישקיע את מרב זמנו בהשחזת גרזנו, וכשיסיים, יטיל באבחת גרזן אחת את העץ ארצה. השחזת הגרזן היא כמו ההכנה לקראת התפילה, שאורכת זמן רב.

למרות החשיבות הגדולה שמייחסת ההלכה היהודית לתפילה במניין, רבים מאדמו"רי החסידות ומגדולי החסידים העדיפו את התפילה האישית, הארוכה והמתונה, מהתפילה בציבור. על פי הידוע, כל ששת אדמו"רי חב"ד התפללו שחרית, בדרך כלל, ביחידות, בכוונה, באריכות ובדבקות. היו חסידים רבים שנהגו להתחיל להתפלל אחרי שהמניין סיים את התפילה הציבורית, ותפילתם ארכה כמה שעות. ההצדקה ההלכתית שמוצאים החסידים לנוהג זה היא, שכאשר התפילה בציבור אינה מאפשרת להגיע לכוונה הראויה, עדיפה התפילה בכוונה מזאת בציבור.³

עם זה, המאפיינים החיצוניים של התפילה אצל הרבי היו ייחודיים לו. רבי שניאור-זלמן מלאדי, מייסד חסידות חב"ד ומחבר ספר התניא, היה מתפלל

באריכות וכל גופו אומר תפילה והשתוקקות. הוא היה מתנועע מתוך דבקות בבורא, ומספרים עליו שהיה יכול להתחיל את תפילתו בפינה אחת של בית הכנסת ולמצוא את עצמו בסיומה בפינה הנגדית. האדמו"ר החמישי, הרש"ב, היה מתפלל בקול רם ובניגון דבקות מיוחד, ובתום התפילה המשותפת בבית הכנסת היו רבים מהחסידים נשארים ומקשיבים לתפילתו מעוררת הלב. הרבי, לעומת זה, התפלל בציבור במהירות יחסית. במהלך התפילה כמעט לא זז ולא זע ממקומו, לא התנועע בחדות, לא הניף ידיו, לא זעק לשמים ולא עיוות את שפתותיו. נראה היה עומד ביראה במקומו. הוא לא הפגין תנועה של עצמיות המנסה להתחבר ברבר-מה, אלא נראה כאילו הוא בטל לחלוטין.

לעתים קרובות היה הרבי משתטח על קבר חותנו, הקרוי גם 'אוהל' או 'ציון'. הוא נהג להשיב לפונים אליו כי יזכיר את שמם ויתפלל למענם על ה'ציון', והיה הולך לשם עם שקי מכתבים ובקשות. מזכירו, חיים-יהודה קרינסקי, היה מסיע אותו בקביעות אל בית העלמין על שם מונטיפיורי ברובע קווינס. קרינסקי נולד בארצות הברית בשנת תרצ"ד, 1934. הוא התחיל לעבוד במזכירות כשש שנים לאחר שהרבי נכנס לתפקידו, וברכות השנים נהפך לאחר מאנשי המפתח המנהלים את תנועת חב"ד העולמית. עמדה זו זיכתה אותו להיכלל, על פי המגזין 'ניוזוויק', בין הרבנים המשפיעים ביותר בארצות הברית בתחילת העשור השני של המאה העשרים ואחת.⁴

בשנים הראשונות להנהגתו נהג הרבי לצאת אל ה'ציון' לעתים נדירות יחסית, ולא נשאר שם זמן רב. מהשנה הראשונה לפטירה ואילך הלך ל'ציון' בכל ערב ראש חודש. לאחר שנפטרה אמו החל ללכת גם בכל ט"ו בחודש. עם חלוף השנים הגביר את קצב הביקורים בקבר חותנו. היו שבועות שבהם ביקר שם ארבע פעמים בשבוע: בימים שני, שלישי, רביעי וחמישי, והיה שוהה במקום שעות רבות. משנות השמונים הצטרף אל רכבו של הרבי, שבו נהג קרינסקי, ליווי משטרתי מלפנים ומאחור. כלי הרכב ששימש את הרבי היה קאדילק, שנתקבל במתנה מיהודי עשיר, מקורב לחב"ד, ממעריציו של הרבי. הרבי לא היה שבע רצון מהמכונית המהודרת, והסכים לקבלה רק בקושי, כדי לא לפגוע בנותן המתנה.⁵ כשהמכונית התיישנה וקרינסקי הציע לשדרג את הרכב למודל חדיש יותר, סירב לכך הרבי בתוקף.⁶

קרינסקי היה מחנה את הרכב בקרבת ה'ציון' וממתין לרבי בחוץ. למעשה שהה הרבי ב'ציון' לברו. עם כניסתו למקום נהג להדליק נר במקום המיועד לכך ולהקיף את הקבר, כשהוא קורא את קטעי התפילה שנוהגים החסידים לקרוא על 'ציון' רבותיהם.⁷ לאחר מכן היה קורא את הבקשות שהופנו אליו. את המכתבים, לאחר קריאתם, היה קורע לכמה קרעים ומשאיר על הקבר. מקצת מהמכתבים היה לוקח עמו בחזרה. סביב הקבר נבנתה חומה, ובצמוד אליה חדר קטן, שנועד לגונן מפני פגעי מזג האוויר. בקיץ, כשהשמש קפחה, היה קרינסקי מכניס אל החדרון מזגן מונע בגרסטר, שהיה ברכב. בחורף הגיו יורקי הקר הודלק במקום תנור חימום שפעל באמצעות גז.

בהיותו ב'ציון' תמיד עמד הרבי על רגליו ולא ישב על כיסא. בימים שהיה מבקר שם לא היה אוכל דבר עד שהיה שב אל בניין 770. הוא היה בא לבית הקברות בשעות אחר הצהריים המוקדמות, ולעתים חוזר אחרי שקיעת החמה. רבים מהחסידים היו ממתינים לשובו כדי להתפלל עמו את תפילת מנחה. קרה יותר מפעם אחת שהרבי שב מה'ציון' לאחר שכבר ירד הערב ויצאו הכוכבים, ורק אז החלה תפילת המנחה. איך אפשר להסביר התנהגות כזאת אצל מי שהקפיד על קוצו של יו"ד בכללי השולחן ערוך ושעודד את הדבקות הבלתי-מתפשרת במצוות? החסידים אינם זקוקים להסבר על אירועים ייחודיים אלה. הם נתפסים על ידיהם כמו היה הרבי באותם זמנים למעלה ממגבלות של זמן. הם גם מן הסתם סמכו על רבם שמצא לכך הצדקה הלכתית.

שלא כנהוג בקרב החסידים, הרבי לא היה טובל במקווה טהרה בכל יום. על פי הידוע היה טובל אחת לכמה ימים, בימים לא קבועים, אך תמיד הקפיד לטבול בבוקר היום שבו היה הולך אל 'אוהל' חותנו. כשהיה טובל היה עושה זאת במקווה סמוך, ששירת נשים בשעות הערב והיה סגור בשעות היום. המקווה היה נפתח במיוחד בשבילו, והוא היה נכנס לשם לברו. הוא היה שוהה בו זמן קצר, טובל במהירות ומזדרז להתלבש ולשוב אל משרדו. במהלך השבוע, הרבי לא היה אוכל לחם בסעודותיו, ולכן לא נוטל ידיים לסעודה. גם בשר ועוף לא היה טועם בימות החול. הוא היה נוטל ידיים לסעודה רק בשבתות ובחגים, וכמו כן במוצאי שבת, בסעודת 'מלווה מלכה', שעליה לא ויתר. במהלך כל היום כמעט לא היה אוכל דבר. גרונר היה מכניס

אל חדרו קומקום תה בלי סוכר, עם חלב, בסגנון הבריטי, ומעט עוגיות או קרקרים מהמאפייה המקומית. קפה לא נהג לשתות. בימים שבהם עמד שעות על רגליו, בעת קבלת קהל, היה אוכל, בעצת הרופא, כמה קוביות של שוקולד. בערב, לאחר תפילת ערבית, היה הרבי נוסע לביתו, ששכן בתחילה בבניין דירות ברחוב פרזידנט 346. שם היה יושב לארוחת ערב משותפת עם אשתו, ארוחה שכללה בעיקר דג וירקות. בשנת תשט"ו, 1955, עברו בני הזוג לבית פרטי, מרווח יותר, באותו רחוב, מספר 1304. בתום הסעודה היה על פי רוב שב מביתו אל משרדו וממשיך בעבודתו עד השעות אחת-שתיים בלילה. לאחר שנפטרה חיה-מושקא בילה הרבי את כל היממה בחדר עבודתו, ושם גם שהה בלילה. גרונר היה מגיש לו את הארוחה בשעת ערב. לדברי המזכיר, הרבי היה מסתפק בטעימה קלה מהמנה ומשאיר את רובה בצלחת. בליל שבת היה הרבי אוכל סעודה המורכבת מארבע מנות – דג, מרק, מנה עיקרית בשרית וסלט פירות. ארבע המנות בערב שישי הן חלק ממנהג שהוזכר אצל האר"י, מחשובי המקובלים במסורת היהודית. כל מנה בסעודה מקבילה לאות אחת בשם הבורא הנשגב – שם יי-הרה. ביום השבת, אף על פי שהיה נוטל ידיים לסעודה, לא היה אוכל כמעט דבר. בשבתות רבות היתה מתקיימת באולם בית הכנסת התוועדות מרכזית, בהשתתפותו, לאחר התפילה. הוא היה מקדש על גביע יין, שותה את רוב הכוס וטועם פרוסת עוגה. במהלך ההתוועדות, בשעה שהקהל היה פוצח בשירה, היה לפעמים טועם עוד חתיכת עוגה. כשההתוועדויות התארכו עד תפילת מנחה, זו היתה כל תזונתו במשך השבת. בהתוועדויות בשנים הראשונות, כמו בהתוועדות פורים בשנת תשי"ח, 1958, הרשה לעצמו לשתות משקה אלכוהולי, בנדיקטין בדרך כלל. תמיד כשנטל ידיו לסעודה היתה צריכה להימצא על השולחן נוסף על החלה גם מצה. ברוב חצרות החסידים מקובל שהאדמו"ר עורך 'טיש' עם חסידיו. 'טיש' בידיש הוא שולחן, והכוונה היא שהציבור משתתף בשולחן השבת או החג של הצדיק. להשתתפות יש גם ממד פיזי, שכן לאחר שהאדמו"ר טועם מן המנה, הוא מעביר אותה לחסידים, והם משתדלים לאכול משיירי אכילתו. ספרות החסידים מציגה כמה וכמה טעמים למנהג הזה, המכונה 'חלוקת שיירים'. בחב"ד, המנהג הזה לא היה קיים. נשיאי התנועה לא היו נותנים 'שיירים' לחסידים, אבל בדרך כלל סעדו את סעודות השבת וחג במחיצת מקורבים או

חסידים אורחים, ובמעמד זה היו משמיעים גם דברי תורה וחסידות. הרבי, לעומת זאת, לא אכל את הסעודות עם הציבור, אלא בביתו, עם רעייתו בלבד. יוצאים מן הכלל היו החגים, שבהם היה סועד בדירתה של חמותו, בקומה השנייה של בניין 770, בחברת גיסו, שמריהו גוראריה, בני משפחה וזקני החסידים. לפעמים היו מתירים גם לחסידים הצעירים ולתלמידי הישיבה לעמוד ולהקשיב לסיפורים ולרעיונות שנשזרו סביב השולחן. זו היתה להם הזדמנות מיוחדת לשאול את הרבי שאלות, לדון בהלכות ובמנהגים ולברר סוגיות. עם פטירת חמותו, נחמה-דינה, בשנת תשל"א, 1971, פסקו הסעודות האלה, ומכאן ולהבא סעד הרבי בביתו בלבד. בשנים הראשונות להנהגתו היה עושה את הדרך מביתו אל משרדו ובחזרה בדרך כלל ברגל. בשנים המאוחרות יותר היה אחד ממזכיריו, בדרך כלל קרינסקי או קליין, מסיע אותו. הרבי עצמו לא היה נוהג ברכב. בשבתות היה הולך אל ביתו ובחזרה לבניין 770 ברגל, כאשר כמה מתלמידי הישיבה הצעירים הולכים אחריו בשקט ומלווים אותו.

"אדם לעמל יולד"

אחת התכונות שאפיינו את הרבי יותר מכול היתה שמעולם לא היה מסופק ולא חש שביעות רצון בכל הנוגע ללימוד היהדות ולהפצתה. תמיד שאף ליותר ומעולם לא האמין שהשיג די. הוא דחף כל העת לא רק את עצמו, אלא גם את הסובבים אותו. האמונה הזאת, שיש עוד דברים רבים כל כך לעשות ושצריך להזדרז לעשותם, נשענת ביסודה על תפיסה שצריך לנצל כל דבר וכל משאב לעבודת הבורא, ובכלל זה כל יכולת, כישרון ורגע פנוי. היא מיוסדת גם על תפיסת הבריאה וטבע האדם על פי החסידות. באמונה היהודית, העולם נברא בכל רגע מחדש, ולכן גם האדם מתחדש בכל רגע ורגע. אם האדם אינו מנצל את הרגע הנברא, הוא מפסיד את הפוטנציאל של אותו רגע. האדם לעולם אינו יכול לנוח על זרי דפנה ולהיות מרוצה מהישגים קודמים. בהשקפתו של הרבי, שאותה הדגיש שוב ושוב, "אדם לעמל יולד".⁸ האדם נולד לעבודה של אותו רגע, ואין לו אפשרות להשתחרר מעבודה זו כל עוד הוא חי. הלהט והעוצמות של הרבי עברו לקהל לא רק ברעיונות שהעביר, אלא

גם בדרך שבה ניהל את ההתוועדויות, שהוזכרו זה מכבר. 'התוועדות' היא מושג מיוחד בעולמה של חסידות חב"ד. זוהי התכנסות חסידים, שבה נאמרים דברי תורה ומושמים סיפורים חסידיים, מרימים כוסית לחיים ושרים ניגונים מהרפרטואר העשיר של ניגוני החסידות. בבניין 770 היו ההתוועדויות לא רק המסגרת העיקרית שבה נשא הרבי את רעיונותיו התורניים, אלא גם אירוע אנרגטי, חוויה רוחנית יוצאת דופן בהשפעתה.

רוב ההתוועדויות היו נערכות בשבת אחר הצהריים, לאחר שהסתיימה התפילה, או במועדים מיוחדים. בתום התפילה לא היו אלפי החסידים פונים לבתיהם לסעודת השבת. הם היו ממהרים לתפוס מקום לקראת ההתוועדות. בשורות הראשונות התמקמו זקני הקהילה. אחריהם הצטופפו שאר החסידים. הצעירים היו עומדים על רגליהם במהלך כל ההתוועדות, רבים מהם על 'פירמידות' מיוחדות שהוקמו במקום. אף אחד לא היה מוכן להחמיץ את האירוע, גם במחיר דחייתו של סעודת השבת וניתור על מנוחת הצהריים.

הרבי היה יורד מחדרו ותופס את מקומו במרכז שולחן מוארך, עטוי מפה לבנה. הוא היה מקדש על היין, ונותן את האות לקהל לפתוח בשירה. בין הניגונים היה מדבר בשטף. כמעט אף פעם לא הניח מולו דפים או ספרים שמהם ציטט. לעתים קרובות היו ההתוועדויות אורכות שש-שבע שעות רצופות. שעות על גבי שעות היה נושא דברים בהתוועדויות; מעיין הנובע בלי הרף ובלי הפסק, מלבד ההפסקות לשם ניגונים.

לא היה קל לעקוב אחר המעמקים הקבליים שמהם דלה את רעיונותיו ואת חידושי התורה ששטח בדבריו. הרעיונות דרשו מהאדם הממוצע להתעמק בהם באווירה נינוחה. ואכן, החסידים היו ממתנינים לתדפיס שהופיע כמה ימים לאחר ההתוועדויות ובו הועלו הדברים על הכתב. בימי החול היה קל יחסית לרשום את דבריו של הרבי, מפני שהיה אפשר להיעזר במכשיר הקלטה. לעומת זה, בשבתות ובחגים צריך היה לסמוך על הזיכרון בלבד.

מיד בצאת השבת או החג היה מתכנס צוות ה'חוזרים', חסידים בעלי זיכרון מצוין והבנה מעמיקה בתורת החסידות. הצוות היה משחזר את הדברים שנאמרו בהתוועדות ומעלה אותם על הכתב. מדי שבוע היתה נבחרת סוגיה אחת מתוך השיחות שהרבי נשא בעבר, ואותה היו מכינים להפצה רחבה יותר. צוות העורכים היה עושה מאמץ לציין את המקורות

שעליהם ביסס הרבי את דבריו. הרשימה היתה מוכנסת אל הרבי, והוא היה מגיה את הדברים, מוסיף עליהם ומציין עוד מקורות והערות שוליים. השיחות יצאו לאור בחוברת שבועית שנקראה 'לקוטי שיחות'. מהחבורות האלה נוצרה במרוצת השנים סדרה בת שלושים ותשעה כרכים. למרות שם הסדרה, החסידים מעולם לא ראו בדברי רבם ליקוטים. שלמה-יוסף זוין, עורך האנציקלופדיה התלמודית, תיאר זאת בלשונו: "לא הם ליקוטים, ולא הם שיחות, כי אם עניינים עמוקים שבהם משתקפת בקיאותו בכל חדרי התורה ודרכו המיוחדת בשילוב נגלה ונסתר."⁹

לא כל המשתתפים בהתוועדות היו מסוגלים להעמיק בדברי הרבי. היו בהם רבים שאפילו לא הבינו יידיש, השפה שבה דיבר בדרך כלל. בהתוועדויות שנערכו בימות החול היו הללו יכולים להיעזר בתרגום סימולטני, שאותו היה אפשר לקלוט במקלטי רדיו קטנים, שסופקו לציבור, אולם בשבתות ובחגים לא היתה להם דרך לעקוב אחר תוכן הדברים. ובכל זאת, גם להם היתה זו חוויה רבת-עוצמה. עצם המראה של אלפים העומדים בדממה שעות רבות ומקשיבים לרבי, השופע דברי תורה ומחשבה – היתה בו עוצמה רבה. גם מי שלא הבין את הדברים שהרבי השמיע היה מתרגש מהניגונים ששרו החסידים בין השיחות. לניגונים היה כוח סוחף משלהם. הניגון, כעדות המשתתפים, "השפיל אותך עד תהום, כדי לרומם אותך אל מרומי הרהור התשובה... וכאשר מתחילים להוסיף לניגון מילים... אתה מרגיש עמוק-עמוק, כי אכן אתה ממליך את הקב"ה למלך, ואתה – עבדו. כל זאת פעל הניגון. ועתה אפשר לגשת אל העבודה..."¹⁰

נהוג לצטט בחסידות את אמרתו של 'בעל התניא' כי "הלשון [הדיבור] הוא קולמוס הלב והניגון קולמוס הנפש". החסידות מייחסת משקל רב לניגונים, משום שאלה מבטאים דבר-מה עמוק ביותר, הנוגע עד עמקי הנפש. לחסיד ר' הלל מפאריטש מיוחסת האמירה כי "מי שיש לו חוש בנגינה יש לו חוש בחסידות".

על פי החסידות יש כמה וכמה סוגי ניגונים, המבטאים מעמקים שונים בנפש האדם. ככל שהניגון מצליח לבטא מסרים או כוחות נפשיים פנימיים יותר, כוחו והשפעתו רחבים יותר. חשיפה לניגונים בעלי עומק רב יותר

תובעת הזדככות פנימית, ומי שמסוגל להזדככות זאת הוא בדרך כלל גם בעל כישורים להעמיק בתכנים רעיוניים.

בשנים תשט"ז–תשכ"ד, 1955–1963, באשמורת הבוקר של שמחת תורה, היה הרבי מלמד את החסידים ניגון חסידי חדש. מקצתם היו ניגונים ששמע בבית אביו או סבו, ומקורם של האחרים אינו ידוע. ארבעה-עשר ניגונים לימד, ואלה נעשו נכסי צאן ברזל של החסידות. בתום סעודת החג, לאחר ה'הקפות' בליל שמחת תורה, היה הרבי יורד שוב לבית המדרש ומחלק 'לחיים' למי שקיבלו עליהם תוספת בלימוד התורה. בשעה שש וחצי בבוקר בערך היה מתחיל בהוראת הניגון. העיתונאי ניסן גורדון תיאר את המעמד הזה: "והניגון הוא לא סתם שיר. זה ניגון עם סיפור. משל ונמשל. ניגון שמספר, מלמד, דורש ומעורר. הרבי שר בהשתפכות הנפש, פעם אחר פעם עד שהקהל 'תפס' את הניגון, עם כל קמט צליל שהרבי לימד... בכל פעם נולד ניגון חדש שמספר, מלמד, תובע ומעורר..."¹¹

במהלך ההתוועדויות נהג הרבי כמנצח בתזמורת ושלט בעוצמת השירה ובקצב שלה. כשהיה רוצה להגביר את ההתלהבות, היה מניע את ראשו לקצב הניגון, ותגובת החסידים היתה מיידית. לפעמים כשרצה להצית מעין אש בקהל, היה מניף את ידו בתנועת ההמרצה האופיינית לו, ולעתים קרובות אף מוחא כפיים במהירות גדולה, קם מלוא קומתו ורוקד, והאולם היה נהפך כאחת להר געש סוער. החל בהתוועדויות הראשונות, כשהיה בן קרוב לחמישים, ועד לגיל תשעים, היה סוחף את הקהל באווירת הניגונים, ותכופות היה מניע את כל גופו אחורה וקדימה, במהירות רבה, כהתפרצות של לפה.

למתבונן מהצד, שינוי המבעים הקיצוני של הרבי בזמן ההתוועדויות והתפילות יכול היה להיראות מוזר. הוא תמיד היה ממוקד, אך היה יכול לעבור בן-רגע ממצב של התרגשות ובכי לחיוכים ולשמחה, מפנים המביעות רצינות ודאגה לריקודים נלהבים. כשאמר שיחה פניו היו מרצינות, ומבטו היה ממוקד. כשהתחילו לשיר היה מחייך ואומר 'לחיים' עם אלפי החסידים. כל אחד ואחד מהנוכחים היה מרים את ידו האוחזת בכוסית יין וממתין שהרבי יסמן לו בראשו, כאומר איתו 'לחיים'. בשעת אמירת 'מאמר', כשהחסידים היו עומדים על רגליהם, היו עיניו עצומות,

פניו מכווצות מעט, כמי שמעמיק בדבר-מה, וכשהיה מסיים את המאמר היה מנצח על שירת הקהל בעוז ובמרץ.

פעמים לא מעטות גם הפגין הומור עצמי וסוג של אירוניה דקה. פעם אחת, במוצאי שמחת תורה, מזג הרבי משקה לצייר החסידי אלעזר-קלמן טיפנברון, במהלך חלוקת 'כוס של ברכה', יין שהרבי היה מוזג מכוסו לכוסות הנוכחים, ואמר לו לערבב את המשקה בצבע, כי "המשקה טוב לציורים".¹² בהזדמנות אחרת הציג לפניו ציור של הרבי בהבעת פנים חודרת ורצינית, כשהוא עטור טלית ותפילין. הרבי שאל את הצייר: "מדוע אתה מצייר אותי תמיד בלי חיוך?!" על ציור שלו שקיבל בשנת תשנ"א, 1991, הגיב בחיוך: "יותר יפה מהמקור".¹³

מי שנקלע להתוועדות הרגיש כי דבר-מה יוצא דופן מתרחש בה, ולא יכול היה שלא להתפעל ולהפוך מחויב לאותה תחושת שליחות ואקוטיות שסבבה את הרבי. הרבי לא נח בעצמו וגם לא התיר לאחרים מסכיבו לנוח. "מנוחה [...] לדעתי לא זו היא התכלית והמטרה של רב", כתב בשנת תש"ל, 1970, לרב חשוב בארצות הברית.¹⁴ כמענה לדיווח של רב קהילה אחר, שהחליטו להעלות את שכרו, השיב לו הרבי כי הוא שמח מעצם העובדה שבקהילה מעריכים את הרב, אך בר בבר עליו להזהירו מפני שקיעה ב"רגש של שביעת רצון", דבר שעלול להיות מנוצל על ידי יצר הרע שינסה "להסביר לאדם אשר הוא כבר עשה דיו..."¹⁵

בכ' באדר תשמ"ט, 1989, ביקרו אצל הרבי חברי הנהלת המגבית היהודית המאוחדת (UJA – United Jewish Appeal) ומועצת הפרציות היהודיות (CJF – Council of Jewish Federations). במסגרת הביקור שמחו המבקרים להודיע לרבי כי הפרדציה תעניק מעתה רבע מיליון דולר בכל שנה לרשת מוסדות הלימוד של לובביץ', והם רואים בכך מגמה חדשה ומבורכת. הרבי, בלי להתמהמה, ענה לדובר: "ואתה מצפה ממני להיות שבע רצון מרבע מיליון דולר?" איש הפרדציה ענה בכדיחות ש"אם היית שבע רצון, היית דואג", והרבי השיב לו: "אם כך אין לך שום מקום לדאגה כלל".¹⁶

התביעה של הרבי להתמיד בפעולה בלי לנוח על זרי הרפנה חייבה ממילא גם את המזכירים שליוו אותו במהלך השנים להקדיש את חייהם לתפקידם.

הללו נאלצו לעבוד כחמש-עשרה שעות ביום, תוך שמירה על רמות גבוהות של עירנות ומאמץ. הרבי היה מעסיק תובעני למדי. כל מי שסבב אותו נתבע לעמוד בסטנדרטים גבוהים ובקצב עבודה אינטנסיבי. עם זה, היה גם נאמן לאנשיו. רק פעם אחת בארבעים השנים פוטר חסיד שאמור היה להיות בצוות המזכירים והתברר כלא מתאים.¹⁷

השאפה להספיק עוד, לדעת יותר, להצליח בעוד פעילות, באה לירי ביטוי גם בצימאון העצום שהיה לרבי למידע. אחד המזכירים היה מלקט מדי בוקר גזרי עיתונות ממגוון של עיתונים שיצאו לאור, ומביאם אליו. הגזרים נגעו בעניינים שונים, בעולם היהודי, באירועים שוטפים ובחדשות מדעיות ורפואיות. דובר חב"ד בישראל, בערקה וולף, היה מעביר אליו בקביעות גזרי עיתונים מהעיתונות הישראלית. הרבי היה גם קורא קבוע של כתבי-עת מדעיים מסוגים שונים.

חיבה מיוחדת היתה לו לספרים. כדרכו בצעירותו, שמח ששלחו אליו ספרים חדשים שיצאו לאור, והיה מעיין בהם ומעיר הערות לכותב. רכבות הספרים שקיבל במהלך השנים רוכזו בספרייה המרכזית, הממוקמת בסמוך לבניין 770, ובה כ-250,000 ספרים, במגוון שפות ונושאים. מלבד זאת יש בספרייה אלפי כתבי-יד מקוריים של נשיאי תנועת חב"ד; העתקות שהעתיקו לעצמם החסידים בכתב יד מאותם כתבים; אוספי תמונות ופריטים הקשורים להיסטוריה של החסידות; ארכיון קטעי עיתונות ופרסומים שפרסמה התנועה במהלך השנים, ועוד. כל אלה הופכים את הספרייה לאחת הגדולות והחשובות בעולם היהודי.

קרינסקי מספר כי למרות האינטנסיביות של העבודה, הרבי מעולם לא הרים את קולו. מעולם לא דיבר שלא בנימוס ולא שכח לומר תודה על כל דבר שביצעו. הוא בהחלט היה גוער ודוחק בהם אם לא היו עומדים בקצב הראוי לטעמו או לא מבצעים דבר כלשהו כנדרש. באופן מפתיע, מודים מזכירי הרבי, באף שעה משעות היממה, במשך יותר מארבעים שנים, אף אחד מהם מעולם לא איבד את המשמעת ואת יראת הכבוד. הם תמיד שמרו על תקינות ועל רצינות בעבודתם. בין הרבי למזכיריו מעולם לא התפתח שיח של כישלון בעתות משבר או לחלופין מידה של שמחה שלא במקומה, בסגנון

'השגנו', 'כבשנו', 'הצלחנו', כשראו ברכה בעמלם. כשרצו המזכירים לדבר עם הרבי בעניינים אישיים, היו קובעים זמן לפגישת 'יחידות', כמו כל החסידים האחרים, אלא אם כן הרבי עצמו התעניין במצבם האישי.

העבודה היתה סיוזיפית ברובה, אם כי רחוקה מלהיות משעממת מבחינתם. לצד מעורבותו בפרטים הקטנים של כל משימה ומשימה שהעמיס על כתפיהם, כמו בעריכת הדקדקנית לכל מכתב, הרבי ציפה שהמזכירים שלו יבינו את רוחו. הוא אפשר להם מרווח פעולה ברגע שראה שהפנימו את דרך הפעולה שהתווה.

קרינסקי מספר שבשבוע הראשון, לאחר תחילת עבודתו, נשאר במשרד המזכירים לבדו, כשהאינטרקום מחדרו של הרבי צלצל. הוא נטל את השפופרת והרבי ביקש ממנו להיכנס. הרבי מסר לו מכתב, שעבר על ידיו תיקונים והגהות. על המכתבים שהדפיסו בשבילו המזכירים היה הרבי רושם בכתב ידו את הערותיו בין השורות ולאורך השוליים. מקומם המיועד של המשפטים החדשים סומן בחצים. קרינסקי כנראה נבהל מכמות ההערות שיצטרך לשבץ במכתב המקורי, תוך הקלדתו המחודשת. הרבי הגיב לבהלה זו באומרו: "הקלד את המכתב, התחל בהתחלה, התקדם מילה אחרי מילה, שורה אחרי שורה, ותמצא שבסוף הכול יסתדר על הצד הטוב ביותר".

דברים אלה אימץ לעצמו לא רק כעצה טכנית אלא כעצה לחיים. גם כשעומדים מול מצבים בעייתיים, הדרך להתמודד עמם היא לא להיכנס לבהלה, אלא פשוט לעשות את הפעולות הדרושות באופן שיטתי, צעד אחר צעד, מילה אחר מילה, ורק כך ניתן לצלוח את הקושי. המחשבה על הדרך כולה, הפנים, לעתים מכבידה ומייאשת.¹⁸

המזכירים אינם יכולים לציין הזדמנות שבה השתמש הרבי בלשון כפולה; קרי, אמר להם דבר אחד ולציבור דבר אחר. הוא מעולם לא נקט לשון שלילית כלפי שום עניין ושום אדם. תמיד השתמש בניסוח עקיף מתוך שאיפה לשמור על נקיות הלשון. במקום המילה 'מוות' נקט 'הפך החיים'; במקום 'דע' – 'הפך הטוב'; ותחת 'רשע' – 'מי שאינו צדיק'. לשר התחבורה גד יעקובי, שבמכתבו אל הרבי תיאר עצמו כ'חילוני', השיב הרבי כי בעת מתן תורה התבטלה המציאות של יהודי חילוני. "כל יהודי הוא חלק מעם קדוש ואין יהודי שהוא בבחינת חולין. איני מאמין שיש מבני ובנות ישראל מי שהוא חילוני במובן

שמשמשים בו עתה, כלומר מציאות חילונית, שהרי הוא בן וחלק מגוי קדוש, אלא שיש מהם עוסקים בענייני חול, ויש מהם עוסקים בענייני קודש, "כתב.¹⁹ הרב הראשי לישראל לשעבר, ישראל-מאיר לאו, סיפר בהזדמנות אחת כי הזכיר לפני הרבי את הביטוי 'קירוב רחוקים'. תגובת הרבי היתה: "אין יהודי רחוק; יהודי הוא קרוב.²⁰ לפרופ' ח"כ אבני-חי שאקי, שעבר בשנת תשמ"ח, 1988, בזמן חלוקת הדולרים וביקש ברכה לנכדתו שנולדה ונמצאת בבית החולים, העיר כי: "אני רגיל לקרוא למוסד זה לא בשם 'בית חולים', כי זה לא נכון. האמת שזה 'בית הרופאים'. החולה הרי נחלה בבית, ומפני מה הולך הוא ל'בית' זה? – מפני ששם נמצאים הרופאים. אזי טוב יותר וזכות יותר לקרוא לזה 'בית רופאים', והעיקר שתהיה רפואה קרובה ובהצלחה."²¹

הרבי הקפיד לדייק בשמות של חכמים וגדולי ישראל ואף בשמות חפצים. הסיבה נובעת מהרעיון שהזכיר פעמים רבות ועל פיו שם של אדם או חפץ נושאים משמעות המעידה על תוכנם ומהותם הפנימית.²² השם, לדירדור, הוא מעין צינור חיות של האדם, גילוי תפקידו בעולם. כסגנונו של אביו, פעמים ביאר תלי-תלים של הסברים ופירושים המיוסדים על שמו של בעל מימרה מסוימת, כשהוא מסביר את הקשר המיוחד בין שם התנא או האמורה לתוכן דבריו. לפונים אליו הסביר: "נתינת השם בכלל דבר גדול הוא ואחריות גדולה [...] שהשם הוא הצינור דרך בו נמשך חיות והשפעה להדבר הנקרא בשם זה."²³

לנוכח סדר יומו העמוס, מסיקים החסידים כי הרבי היה ממעט לישון. נוסף על לימוד תורה וניהול הפעילות הציבורית הרחבה, הקדיש, כאמור, זמן רב לפגישות עם אנשים שביקשו את עצתו ולמענה על מכתבים. בשני העשורים הראשונים להנהגתו ייחד שניים-שלושה לילות בשבוע לקבלת אורחים למפגשי יחידות. בתחילה, זה היה בימים ראשון, שלישי וחמישי. בלילות האלה נכנסו אליו אנשים עד השעות הקטנות של הלילה, ולעתים עד אור הבוקר. בבוקר היה פורש אל ביתו לזמן קצר, וחוזר בשעה הרגילה ליום עבודה רצוף, שכלל בעיקר לימוד, כתיבה תורנית ומענה על מכתבים ושאלות במגוון תחומים – אישיים, מנהלתיים, ציבוריים והלכתיים.

בליל שבת לא היה ישן כלל. על פי הידוע חמיו התנה עם כל אחד

מחתניו, טרם החתונה, שלא יישנו בליל שבת. הזמן בשבת נחשב מקודש, ואסור היה לבזבזו. גיסו, שמריהו גוראריה, שהתגורר בקומה השלישית בבניין 770, היה נוהג בכל ליל שבת, לקראת חצות, לרדת אל בית המדרש הקטן, ולבלות את הלילה עם תלמידי הישיבה. הוא היה אומר שעד חצות הלילה הוא מצליח להישאר ער בכוחות עצמו, אבל בשעות המאוחרות יותר הוא חושש שאם ישב לבדו יירדם.²⁴ בחורי הישיבה היו לומדים עמו עד אור הבוקר ושומעים מפיו זיכרונות וסיפורים חסידיים. הרבי היה שוהה בליל שבת בביתו והחסידים מעריכים כי היה לומד כל הלילה.

בתקופת החגים היה קורה לא אחת שהרבי היה ער כמה לילות רצופים. בחג נהג לערוך התוועדות לאלפי חסידים, וזו היתה מסתיימת בשעה מאוחרת במצאי החג. לאחר מכן היה עומד שעות על רגליו ומחלק מהיין של ברכת המזון וההבדלה לאלפי הנוכחים, בעוד הקהל שר ניגונים שמחים. הרבי היה מעודד את השירה מעת לעת בתנועות יד נמרצות. החלוקה הזאת היתה מסתיימת פעמים רבות לקראת עלות השחר. אם החג חל בשבת, זה כבר היה לילה שני בלי שינה, לאחר שהרבי היה ער בליל שבת. בלילות שלמחרת החג היה מקבל את האורחים לפגישות אישיות, מקשיב לשאלותיהם ולבעיותיהם ומייעץ בכל תחומי החיים הפרטיים והציבוריים. פעילות כזאת כשלעצמה היא מתישה ביותר. ובכל זאת, על פי עדויות רבות של המבקרים אצל הרבי, הוא נראה תמיד עירני וחד. מזכיריו מספרים שגם כשהיה פורש לישון, היה ישן פרקי זמן קצרים, ושכ מיד לפעילותו.

בכל ערב, כשהיה הולך לביתו בשעת לילה מאוחרת, היה לוקח איתו חומר רב; מכתבים שלא הספיק לקרוא במהלך היום ופרסומים של דברי תורה שנמסרו לו להגהה. בבוקר היה חוזר עם תשובות שציין בשולי המכתבים, והגהות קפדניות ומפורטות, לצד ציון הערות שוליים והפניות בפרסומים התורניים. את כל זה עשה במהלך השעות שנותרו מהלילה.

איש מהחסידים לא העז להתקשר אל ביתו הפרטי בשעת לילה, אבל המזכירים היו מתקשרים במקרים דחופים. לא אחת קרה שחסיד היה זקוק לברכתו לביצוע ניתוח דחוף, ובמקרים כאלה היה המזכיר מחייג לביתו של הרבי גם בשעת לילה מאוחרת. הוא-עצמו כמעט מעולם לא היה עונה לטלפון בביתו,²⁵ אלא אם כן המתין לשיחה מיוחדת, כפי שקרה למשל

כשאשתו הובהלה לחדר המיון, לפני שנפטרה. בדרך כלל היתה זאת היא שענתה לטלפונים.²⁶

עוד בשנים שבהן שהה באירופה, מנחם-מענדל נראה תמיד לכוש בקפידה. אשתו חיה-מושקא היתה דואגת שילבש בגדים נקיים ומגוהצים. בכל יום היה מחליף חולצה ותמיד ענב עניבה שחורה. מזכיריו אומרים שהמראה החיצוני היה מטעה. נעליו, למשל, היו מרופטות. גם חליפתו היתה קרועה מבפנים. מגבעת היה מחדש אחת לחמש שנים. אשתו היתה נזופת בו לעתים על שאינו מחליף את נעליו, וטוענת שהדבר אינו מכובד. הוא היה עונה לה שלא תדאג, כי בני האדם אינם מביטים על הרגליים שלו.²⁷

לעתים הסיבה לאי-החלפת חליפה שהתרפטה היתה סירובו לבזבז זמן יקר על מדידות. לפעמים נאלץ המזכיר לקחת אל החייט את חליפתו הישנה, כדי שזה ייטול את מידותיה ויתפור לרבי חליפה חדשה. גם תספורת היה דוחה עד ששערו כבר גדל מאוד, פעמים רבות מאותו טעם של אי-בזבז זמן יקר.

את ההוצאות של הבית היתה חיה-מושקא משלמת ממשכורת צנועה של 420 דולר, שהועברה אל הרבי מדי חודש. שאר הכספים שקיבל היו עוברים ישירות כתרומה לארגון 'מחנה ישראל'. ככלל, הרבי נהג בזהירות מרבית בהוצאותיו האישיות. קרינסקי מספר כי פעם אחת ביקש ממנו הרבי לקנות בשבילו דבר-מה. הרבי ביקש לראות את הקבלה בעבור הרכישה, הביט בה ושאל מדוע לא מופיע חיוב המע"מ. קרינסקי השיב כי 'המרכז לענייני חינוך' הוא מוסד פטור ממס. הרבי הגיב: "הרי הפריט הזה נרכש בעבורי, ואין זה שייך ל'מרכז'. צריך לשלם את המע"מ." הרבי הורה לו לשוב לחנות ולשלם את המס.

בחיי היום-יום היה חס על ממון ומנצל עד תום את המשאבים שעמדו לרשותו. הרבי נטה להסתפקות במועט ולהקפדה מופלגת על חיסכון ואי-בזבז. כשהיה צריך לכתוב פתק, לא היה משתמש בדף נייר חדש, אלא היה לוקח מעטפה משומשת, פותח אותה ומנצל אותה לכתובה. פעמים היה תולש חתיכות נייר שנשארו פנויות ממכתב השואלים והפונים אליו,

כדי שינוצלו. בכמה הזדמנויות, עוד קודם שקיבל את ההנהגה, תיאר את חשיבותם של חיסכון הממון ומניעתה של הוצאת כספים מיותרת.²⁸ גם בניין 770 הציג פשטות. ספסלי העץ בבית המדרש היו ונותרו ישנים ועשויים בפשטות. מזכירו האישי, חודוקוב, הסביר שבניין 770 הוא כמו חדר המכונות של האונייה, המקום שבו יש הכי הרבה פעילות תוססת, ובחדר מכונות אין מקום לשמור על פאר והדר. עם זה, הרבי הקפיד על ניקיון בית הכנסת. לא אחת אירע שבהיכנסו לבית הכנסת הבחין בפיסת נייר או בפסולת כלשהי המושלכת על הרצפה. הרבי התכופף והרים את הפסולת. אף שבחייו הפרטיים נטה לפשטות ולחסכנות קיצוניות, בפעילות הציבורית דגל ברחבות לב ובצורך לעשות דברים בהיקף רחב ובהידור חיצוני, מתוך הכרה בכך שבעולם הרחב מושכים סממנים אלה את לבם של בני האדם. הוא הורה להפיק אלבומים מהודרים ולבנות בניינים גדולים ונוחים לבתי ספר, בתי כנסת ומקוואות טהרה, שיקרצו ליהודים בסביבתם.²⁹ בעולם שמייחס חשיבות לפאר חיצוני, סבר שיש לתת כבוד ומעמד ראוי גם לענייני היהדות, על ידי הקפדה על פאר והדר.

התקף לב

אירוע שראוי לאזכור במסגרת בחינת אישיותו של הרבי הוא התקף הלב שבו לקה במהלך חג הסוכות בשנת תשל"ח, 1977. בליל שמיני עצרת, בעת ההקפות, כשאלפי אנשים נכחו בבית הכנסת הגדול בבניין 770, החוויר הרבי לפתע. הוא ניגב את פניו בממחטתו, והמשיך לעודד את השירה והשמחה. לנוכחים היה ברור שהרבי אינו חש בטוב. כעבור עשרים דקות ביקש שיקרבו אליו את כיסאו. הקרובים אליו הציעו שיעלה לנוח, אך הוא סירב וביקש לסיים את ההקפות בזריזות, למרות הכאבים העזים שחש בלבו. הוא גם סירב לאכול לפני הקידוש או לשתות כוס מים מחוץ לסוכה, כמנהג החסידים שלא לאכול או לשתות דבר שלא בסוכה במהלך ימי החג. רוב הקהל נדרש לצאת מהאולם, כדי לאפשר את אזורו. בתום ההקפה האחרונה השיבו את ספרי התורה למקומם והרבי עלה לחדרו. הוא הרגיע את הנוכחים כי רק התאמץ יתר על המידה בלי שאכל דבר כל היום. שוב סירב לאכול לפני שקידש, ולכן

יצא מחדרו אל הסוכה שהיתה מוצבת על המדשאה בחזית בניין 770. בסוכה קידש, אכל מעט מזונות ושב לחדרו. רופאים שהוזעקו למקום אבחנו כי הרבי חווה התקף לב קשה. אחד הרופאים שאל אותו אם ירצה לקבל זריקה נגד כאבים, ועורר את רוגז המזכירים. על פי ההלכה מותר לקבל זריקה בחג רק אם הרופא מצווה, אבל כשהוא שואל הוא למעשה מעביר את הבחירה אל הרבי. הרבי כמובן סירב. הרופא עמד על טעותו והורה על הזריקה.

ההמלצה החד-משמעית של הרופאים היתה לפנות את הרבי למחלקת טיפול נמרץ, לטובת השגחה צמודה וטיפול מתאים. הרבי סירב בתוקף לאשפוז. הדבר גרם לרופאים להחליט בייאוש שהם אינם יכולים לעשות דבר למענו ואינם יכולים לקחת על עצמם אחריות במצב כזה, ולכן סירבו לטפל ברבי עד שייאות להתאשפז. בינתיים נועדו בכירי הרבנים מחוץ לחדרו של הרבי ופסקו כי הרבי חייב לצאת לבית החולים מפאת פיקוח נפש. כשנכנסו להודיע לו את ההחלטה, ביקש שלא יגידו לו דבר בנוגע להחלטת הרבנים באשר לשאלה ההלכתית, כדי שלא יהיה חייב לקיים את מצוותם.

המזכירים היו אובדי עצות. הם דאגו לרבי אך היו מחויבים לכבד את בקשתו. במקביל פעלו להבאת ציוד רפואי לחדר, כדי לנטר את לבו. בחמש בבוקר לערך הורו מכשירי הניטור כי פעילות הלב של הרבי אינה סדירה. גם בשעה זו נותר הרבי בסירובו להתפנות.

קרינסקי, שהיה לו חלק מרכזי בהשתלשלות האירועים, מספר כי הרופאים החליטו פה אחד שיש להרדים את הרבי ולקחת אותו לבית חולים אפילו נגד רצונו. רעייתו, חיה-מושקא, הקשיבה בריכוז לעמדתם של הרופאים וענתה: "בכל השנים שאני מכירה את בעלי לא היה רגע שבו לא היה בשליטה מלאה על עצמו, אז אינני יכולה להסכים לזה."³⁰ ברגע שעזב קרינסקי את החדר, באה חיה-מושקא בעקבותיו וביקשה ממנו למצוא קרדיולוג שיהיה מוכן לטפל בבעלה, בלי לאשפוז בבית חולים.

חיה-מושקא הכירה במצב הרפואי החמור שבו שרוי בעלה, ולקחה על עצמה החלטה אמיצה, ויש שיאמרו מסוכנת. הבחירה של הרבי, והתמיכה של אשתו, שלא לצאת לבית החולים, מלמדת משהו על התודעה שלו כלפי החסידים. המקום שבו שהה היה בעל חשיבות עצומה בעיניו. מהמקום הזה השפיע אך גם ינק את חיותו. הניתוק מהחסידים ומבית

המדרש היה פוגע עוד יותר בבריאותו, סבר. הרבנית הבינה תנועה נפשית זו אצל בעלה ותמכה בו על אף הסכנה.

קרינסקי מיהר להתקשר לד"ר איירה וייס, ידיד משפחה, בוגר הרווארד, רופא לב צעיר וכישרוני משיקגו, ששלח אל הרבי בשעתו את ספרו על הפרעות בקצב הלב. השעה היתה שמונה, בבוקרו של חג שמיני עצרת. הטלפון הקפיץ את ד"ר וייס ממיטתו, וזה לראשונה חיזק את עמדת חיה-מושקא – אם הרבי לא רוצה ללכת לבית חולים, גם מבחינה בריאותית עדיף לכבד את רצונו. לקחת אותו בניגוד לרצונו יהיה גרוע מכל דבר אחר. ד"ר וייס קישר את המזכירים עם רופא לב אחר, מבית החולים 'הר סיני' שבניו יורק, ד"ר לואיס טישוולץ, והבטיח לעלות על הטיסה הראשונה משיקגו לניו יורק. טישוולץ בא לבניין 770 ב-11:30 בבוקר בערך. ד"ר וייס הגיע חצי שעה אחריו, מלווה ברכב משטרתי מנמל התעופה.

מחוץ לחדרו של הרבי התגודד הקהל הגדול ואמר תהילים. קבוצה של חסידים יצאה ברגל אל ה'ציון' של רבי יוסף-יצחק כדי להתפלל גם שם. בצאת החג התפללו בכל העולם לרפואת הרבי. בבוקר שמיני עצרת, למרות ההחמרה במצב, התכנס מניין חסידים לתפילת שחרית ליד מיטת הרבי. הרבי לא קם מהמיטה, אבל כאשר נקרא לעלות לתורה, התיישב ונישק את ספר התורה ובירך את ברכות התורה. את השירה של תפילת מוסף עודד בידיו.

בצהריים התייצב מצבו של הרבי. ד"ר וייס נשאר ליד מיטתו ולא עזב את המקום במשך שבועיים וחצי, עד שהרבי הורשה ללכת בכוחות עצמו. בצאת החג, ארבעים ושמונה שעות לאחר התקף הלב, כבר השמיע הרבי דברים אל החסידים מתוך חדרו. הרופאים ביקשו למנוע זאת ממנו, אך הוא הדגיש שהדבר ייטיב עמו. הרבי חגר את האבנט שלו, בעודו מחובר למוניטור הלב, ונשא שיחה מחדרו, שארכה כעשרים וחמש דקות ועסקה ברעיונות על אחדות ישראל ועל אהבת הזולת. החסידים הקשיבו בהתרגשות לדברים שהושמעו ברמקולים בבית המדרש, וגם שוודרו באמצעות הטלפון לריכוזי חב"ד בעולם. יומיים לאחר התקף הלב חזר הרבי להשיב על מכתבים דחופים. אחד מהם היה לילד חולה בן שלוש-עשרה.³¹

אדם כללי

סדר יומו של הרבי לא היה בעיניו עניין שאמור לעניין את הציבור. הוא ביקש שיעסקו בסדר היום שביקש לקדם ולא בסדר יומו האישי. הוא העדיף שכל אחד ואחד יתמקד במיצוי הזמן הפרטי שלו, ברעיונות העולים במקובץ מעיונו התורני, ולא במה שנתפס בעיניו כדברים חיצוניים.

אמנם הוא-עצמו רשם את המנהגים שנהגו רבותיו ודייק בהם, אך לא דחף את חסידיו לחקור על מנהגיו-שלו. ובכל זאת הכיר בכך שמרגע שקיבל עליו את התפקיד הרשמי נהפך ל'אדם כללי', כפי שציין בעקבות חתונתו. 'אדם כללי' הוא מי שהכול יכולים וצריכים לקבל ממנו. אירוע שהתרחש בשנות השמונים, ושורשיו נעוצים כבר בהליך מינויו של הרבי, ממחיש את המשמעות של נשיא התנועה כ'אדם כללי'.

למרות הלגיטימציה הרחבה מצד כלל החסידים, שזכה לה מנחם-מענדל מאז מינויו לרבי, חנה, אחותה הגדולה של חיה-מושקא ואשתו של שמריהו גוראריה, כפי הנראה מעולם לא השלימה עם אי-מינויו של בעלה לנשיא התנועה. אחד הוויכוחים ששיקפו מחלוקת זו נסב על הספרייה שהקים רבי יוסף-יצחק, ושהיו בה אלפי ספרים וכתבי-יד, מקצתם עתיקים ויקרי ערך.

נהוג היה בחסידות חב"ד שהאדמו"רים העבירו איש-איש ליורשו את הספרייה המרכזית, שנקראה 'אוסף לובביץ'', וכללה כתבים יהודיים חדשים ועתיקים. כל נשיא טיפח והרחיב את הספרייה. בשלושת הדורות הראשונים סבלה הספרייה משריפות, שגרמו לאובדן משמעותי של כתבים, אולם בשנים הבאות התרחבה הספרייה בהתמדה מדור לדור. רבי יוסף-יצחק כבר ירש מאביו ספרייה גדולה ונדירה, בת כחמישה-עשר אלף ספרים. אלא שלרוע המזל הוחרמה ספרייה זאת בידי השלטון הקומוניסטי, אם כי לא הולאמה. לאחר נפילת המשטר הקומוניסטי הועברה לספריית מוסקווה ונותרה בה עד היום.

מיד עם נפילת המשטר, בתחילת שנות התשעים, הורה הרבי לפעול להחזרת הספרים, ושיגר למוסקווה משלחת מיוחדת שבה שלושה מפעיליה החזקים והנמרצים של התנועה, לצד מנהל הספרייה המרכזית בניו יורק. המשלחת הצליחה לאתר את הספרים, וניסתה לפעול בדרכים מגוונות כדי לשכנע את השלטונות להשיבם לידי חב"ד. כאשר התברר סופית שמוסקווה

מתחמקת ומסרבת להחזיר את האוסף פנו חברי המשלחת לאפיקים אחרים, ובהם הפעלת לחץ בין-לאומי ואף פנייה לערכאות משפטיות בארצות הברית. פניית החסידים לבית המשפט האמריקני הציבה בשנים האחרונות את הסוגיה במחלוקת בין ארצות הברית לרוסיה, לאחר שכית המשפט הפדרלי בארצות הברית פסק כי על רוסיה להשיב את הספרים לבעליהם לאלתר.³²

בשעה שהספרייה הגדולה של אביו היתה נתונה בידי השלטונות הסובייטיים החל רבי יוסף-יצחק לעמול על הקמה מחודשת של הספרייה. הוא עשה זאת בלהט של אהבת ספרים ותוך השקעת כספים ומאמצים מרובים. כפי שהוזכר, חלק מהתרוצציותיו של מנחם-מענדל באירופה בשליחות חותנו היו להשגת ספרים עתיקים וצירופם לספרייה. כשיצא מברית המועצות בשנת 1927 התעקש לא לעזוב את המדינה בלי הספרייה,³³ והוא הרחיב אותה בכל שנה במשך כל שנות שהייתו באירופה. לאחר שהרכי ניצל מציפורני הנאצים, ניסו החסידים במשך חודשים רבים לחלץ גם את הספרייה, ששכנה בתחילה בפולין. הם העבירו אותה ממקום למקום ולבסוף, בשלהי שנת תש"א, 1941, עלה בידם לשלוח את הספרייה לארצות הברית. בוורשה מילאה הספרייה מאה ועשרים ארגזי ספרים ושלושה ארגזים של כתבי-יד יקרים שכתבו אבות החסידות. חלק נכבד מהספרים היה בעל ערך רב, שכן הם תיעדו את תולדות החסידות בהיבטיה הרעיוניים וההיסטוריים. בעיני הרבי, הספרייה היתה הכרחית להמשך פעילותה של החסידות. עולם הרוח היה לדירדו מפתח להישרדות העם היהודי לא פחות מהדאגה לחיים הגשמיים. הספרייה, מהחשובות בעולם היהודי, היתה חיונית להמשך הפעילות של הפצת היהדות ולחיזוק מבנה החסידות.³⁴

רוב הכתבים שבספרייה מוקמו בקומת המרתף בבניין 770, בנפרד מהספרים שנאספו בזמן נשיאותו של רבי מנחם-מענדל ושוכנו, משנת תשכ"ז, 1967, בספרייה בבית צמוד לבניין 770. חלק אחר של הספרים וכתבי-היד נשמר בחדרו של רבי יוסף-יצחק, בקומה השנייה במבנה. הם הוחזקו בחדר שבו קיבל לפגישות ב'יחידות', ונסגר לקהל הרחב לאחר 'הסתלקותו'. הספרייה הכללית היתה פתוחה לחוקרים, ללמדנים ולחסידים, והתרחבה כאמור לכרבע מיליון ספרים וכתבי-יד.

חנה, גיסתו של הרבי, טענה לבעלות חלקית על אותם ספרים. לטעמה,

הספרים היו רכושו הבלעדי של אביה, ולכן הספרים הם בעצם ירושה, האמורה להתחלק שווה בשווה בינה ובין אחותה הצעירה, חיה-מושקא, אשת הרבי. עם מינויו לא הסכים רבי מנחם-מענדל לחלוקת הספרייה בין הבנות. עמדתו היתה כי זו אינה ירושה משפחתית אלא רכוש של כלל החסידים. הספרים וכתבי-היד שבספרייה נאספו בעמל רב, במשך שנים רבות, על ידי ראשי החסידות, והם נועדו לקדם את הפצת היהדות ועומק רעיונותיה, ולא מטרות אישיות. כך נותרו הספרים במקומם, בבניין 770, אך בפועל מי שהחזיקו במפתחות לספרייה היו חנה ומנהל אותה ספרייה, חיים ליברמן. כל עוד הספרים נותרו במקומם, המחלוקת נותרה על 'אש קטנה'. לרבי לא היה כל עניין לבחוש ב'פוליטיקה המשפחתית',³⁵ וכאשר נזקק לספרים מהספרייה היה מקבל אותם מהספרן.

במהלך שנת תשמ"ה, 1985, הבחין מנהל חדש בספרייה הכללית, יצחק וילהלם, שמדפי הספרים מתחילים להתרוקן. נוספו לכך שמועות ועדויות כי ספרים יקרי ערך, שעל פי הידוע מקורם בספריית חב"ד, מוצעים למכירה ברחבי העולם. מצלמות שהותקנו ביציאה מהמרתף גילו כי בנה של חנה, בארי, נכדו של רבי יוסף-יצחק, ירד למרתף בשעת לילה מאוחרת ויצא משם עם שקיות עמוסות ספרים. במהרה התברר כי בארי, שהתרחק מהתנועה עם היבחרו של מנחם-מענדל לממלא מקום סבו, היה מגיע לביקורים בחגים אצל הוריו, שגרו בקומה השלישית בבניין 770. במהלך אותם ביקורים היה מביא עמו שתי מזוודות. אחת שימשה לבגדיו ולחפציו האישיים, והשנייה נועדה להוצאת ספרים מהמקום. בשלב הראשון לקח את הספרים היקרים מחדר ה'יחידות' שבקומה השנייה, חדר שלאיש מהחסידים לא היתה גישה אליו. בשלב השני החל ליטול ספרים מהספרייה במרתף הבניין. בסך הכול הספיק בארי להעביר לרשותו 550 ספרים. 102 מתוכם מכר לאספני ספרים עתיקים. את השאר אחסן במחסן של חברת שמירה בניו ג'רזי. את הספרים העתיקים והיקרים ביותר שמר בשתי כספות בבנקים מקומיים.

כשנודע לרבי מה שנחשב בעיני החסידים לגניבה באישון לילה, זימן אליו את גיסו, שמריהו גוראריה, שראה עצמו חסיד נאמן. הוא תיאר לפני גוראריה את העניין וביקש ממנו לפתור את העניין עם בנו. השיחה של

שמריהו עם בארי לא הועילה. הראשון לא הצליח להשפיע על בנו, שנהנה מתמיכת אמו, לחדול ממעשיו ולהשיב את הספרים.

בהוראת הרבי ניסתה אגודת חסידי חב"ד להשיב את הספרים. במענה לפנייתם הכריז בארי כי לקח את הספרים ברשות אמו וכי הוא מתכוון למוכרם. במקביל סירב להתדיינות בבית דין רבני, המחייבת את שני הצדדים לקבל עליהם את סמכות בית הדין לפסוק. לאחר שבארי סירב להתדיינות זו, לא נותרה לחסידים ברירה אלא לתבוע את השבת הספרים בבית המשפט הפדרלי בניו יורק.

בכל תקופת המשפט, שארך חודשים רבים, היה הרבי מעורב בכל פרט וטיעון שהוצג לפני השופטים, אם כי הוא-עצמו היה פטור מלהעיד. למשפט היה בעיניו משמעות עמוקה, הקשורה לחשיבות ההפצה של רעיונות פנימיות התורה. על מנהל הספרייה, שלום-דובער לוין, הטיל את המלאכה לסייע לצוות עורכי הדין, על ידי השגת המסמכים והמקורות שבכוחם להוכיח כי מאז ומעולם אדמו"ר חב"ד התייחסו אל הספרייה כאל רכוש כלל החסידות. נוסף על כך ביקש להוכיח כי את הספרים היו רוכשים במקרים רבים מכספי ה'מעמד', הכספים שהחסידים היו תורמים כדי להחזיק את בית הרבי, וממילא קנייה של ספרים בעלי חשיבות היסטורית ועיונית אמורה לשמש את כלל החסידים, ואף את כלל האומה היהודית.

קו התביעה נשען על דפוס המחשבה שהספרים שייכים לכלל החסידים, משום שנשיאי חב"ד ראו עצמם ונחשבו, מאז היווסדה של התנועה, אישים כלליים, כאלה שאין להם כמעט דבר משל עצמם, בוודאי כאשר הוא נוגע למחשבת היהדות ולקידומה. בחקירה שנערכה לאשתו נשאלה למי, לדעתה, שייכים הספרים, לאביה או לחסידים. היא השיבה, במה שנתפס עדות משמעותית במשפט: "אבי [הרבי] והספרים שייכים לחסידים."³⁶

ביום ה' בטבת תשמ"ז, 1987, ניצחה אגודת חסידי חב"ד במשפט. פסק הדין, שהתקבל פה אחד על ידי שלושת השופטים, נפרש על פני כארבעים עמודים וקבע כי הספרייה לא היתה חלק מרכושו הפרטי של הרבי השישי. לבארי, נקבע, לא היו זכויות על הספרים, ולכן היה עליו להשיבם למקורם. ערעור על פסיקת בית המשפט שהגיש בארי נדחה, ובית המשפט אשרר

את ההחלטה הראשונה. נוסף על הספרים שעוקלו בצו ביניים על ידי בית המשפט עם הגשת התביעה, היה צורך בעקבות הפסיקה לרכוש מחדש את הספרים שנמכרו זה מכבר לסוחרים הספרים ברחבי העולם ולוודא את החזרתם לספריית בניין 770.

דווקא ביום שבו הוחזרו הספרים בפועל, בחודש כסלו תשמ"ח, 1988, נקבצו מאות חסידים, רבים מהם תלמידי הישיבה, בחצר בניין 770, ובאופן מפתיע הם זכו לגערות קשות מהרבי. הרבי היה באותו יום בדרכו ל'ציונו' של חותנו. ליד דלת רכבו העניק מטבעות לצדקה לנשים ולילדים וילדות שניגשו אליו. כשסיים לחלק את המטבעות פנה אל הקהל הגדול שעמד וציפה לשובם של הספרים. לנוכח הרבי החלו החסידים בשירה מהוססת, אך להפתעתם ראו כי הרבי מתחיל לדבר אל הקהל. הם נשתרד והכול נקבצו סביבו. לתדהמת הנוכחים הפגין הרבי מורת רוח מההתקהלות. קולו רעם כשהטיח בהם שהוא רואה אותם עומדים בחוץ כבר שעות רבות ומבטלים את זמנם לריק, במקום לנצל כל רגע ללימוד. בהתנהגות זו, אמר, עושים חוכא ואטלולא מעניין הספרים, שכל מהותם היא שילמדו בהם.

האפשרות היחידה מבחינתו להפסיק את לימוד התורה היתה כדי לעזור לאדם אחר או כדי לקרב אותו לתורה ולמצוות, אולם בהמתנה לספרים אין כל תכלית. היא לא קידמה דבר בעיניו. הדרך לחגוג את הניצחון 'שלנו', את ה'דירדן נצח', היתה לתפיסתו על ידי עצם הלימוד בספרים.³⁷

כשקלטו הנוכחים את רוח דברי הרבי מיהרו לברוח מהרחבה בעודו מדבר, וכשסיים את דבריו כבר היה המקום ריק מאדם. כשהגיעו הספרים, התפלאו נציגי אגודת החסידים לראות את הרחבה שוממה. נזיפות שכאלה, מתברר, היה מטיח הרבי בחסידיו בכל פעם שניסו לעקוב אחר הנהגותיו. הוא היה דורש מהם להסיר ממנו את עיניהם, שלא בזמן אמירת שיחה או מאמר חסידות, ולעסוק במה שמוטל עליהם, בתפילה בכוונה, בלימוד ובקריאה.

ה' בטבת, היום שבו נתקבלה ההחלטה, נקבע, בעידודו של הרבי, ליום סגולה. הרבי אסר על החסידים לחוג יום זה במשתה, אולם עודד אותם להרבות בו בקניית ספרים.

מהזווית של הרבי, ההישג החשוב ביותר מבחינתו היה לא רק הצלת הספרים כרכוש של כלל העם היהודי ומניעת התייחסות אליהם כאל מוצר

פרטי שנועד להניב רווחים, אלא גם התגברות על קטרוג, על מכשול שמפריע להפצת מעיינות התורה. הצלת הספרייה היתה בעיניו יום ניצחון ליהדות התורנית כולה. במחשבה החסידית, כפי שהציגה הרבי, לכל אירוע יש משמעות. כל דבר נעשה בהשגחה פרטית ונושא עמו מסר למאמינים.

המסר שביקש הרבי לקדם הוא התחזקות בלימוד התורה והלכותיה. בשיחות לאחר הניצחון ביקש להוסיף בלימוד השולחן ערוך. עוד הרגיש כי הלימוד צריך להביא לידי מעשה, והמעשה הוא בעיקר אהבת ישראל. הוא ביקש מהחסידים להימנע מאבק לשון הרע ומכתיבת דברי פלסתר כנגד כל אחד מישראל. עוד הציע כי הוצאת הספרים של חב"ד תמכור ספרים מסוימים בהוזלות משמעותיות. הדברים מן הסתם לא נאמרו בעלמא. הם כווננו כדי למנוע מהחסידים להגיב לבארי, שלאחר האירועים הוציא את מר נפשו על החסידות בכל דרך אפשרית.

היהדות קידשה מאז ומעולם את הלמדנות ואת ארון הספרים. רוח זו בלטה במיוחד בפעילותם של אדמו"רי חב"ד. הרבי ראה בספר הכתוב מעצב עמדות ומקדם רעיונות, ואפילו כלי לגילוי הבורא בעולם. הוא ניצל את הניצחון כדי להבהיר עד כמה חשוב לקשר ילדים אל עולמם של הספרים, ורחף שכל משפחה יהיה לה "בית מלא ספרים". הספרים משפיעים על האווירה הכללית בבית, גם אם לא פותחים אותם. האווירה בסופו של דבר מעודדת קריאה. את ההורים למשל, הזהיר שלא לכעוס על הילדים אם הללו קורעים או פורמים את הספרים שבשימושם. בעיניו המטרה של הספרים היא שוב אחת – להסיר את חושך הגלות ולהביא את הגאולה השלמה.³⁸

האישה שלצדו

הרבי היה מאוד החלטי במערכת קבלת ההחלטות שלו ומיעט להתלבט. הוא גם התייעץ מעט מאוד עם אנשים אחרים. לא היה פורום מסוים שהיה שותף עמו בקבלת ההחלטות. הוא תמיד רצה לשמוע את דעתם של אנשים אחרים, בייחוד מומחים בתחומם, אך את החלטותיו היה מקבל לבדו, ובמהירות רבה. כדי להבין את ההנחות שעמדו ביסוד מערכת קבלות ההחלטות שלו, יש להעמיק בתורתו, משימה המועמסת על הפרק הבא,

אולם ברור כי היחידה שהיתה לה השפעה אמיתית על הרבי היתה אשתו, חיה-מושקא. כפי שכבר הוזכר, היא היתה זו ששכנעה אותו לקבל עליו את התפקיד,³⁹ וכשם שדחפה אותו לתפקיד, תמכה בו ללא סייג.

חיה-מושקא, צריך לזכור, גדלה כל חייה בבית אדמו"רי החסידות. הכבוד המוענק לרבי היה דבר שהיתה מורגלת בו מינקות, עוד כששהתה בבית סבה, הרבי החמישי של חב"ד. לבד מתקופה קצרה בפריז, שעליה דיווחה כי עבדה בה מעט, מעולם לא יצאה לעבוד באופן עצמאי.⁴⁰ למרות הערצתה לבעלה, נמנעה מלקחת עליה תפקידים ציבוריים. על פי רוב, סלדה מפרסום ודחתה מעליה באופן מובהק גינוני כבוד.

מה היתה עושה כל היום? היא היתה אישה משכילה, שקראה הרבה, ובכלל זה ספרות רוסית מודרנית, גם בתקופת חייה בארצות הברית. לאה כהן, אשתו של 'החוזר הראשי', יואל כהן, וחברה טובה שלה, מספרת כי הן היו משוחחות מפעם לפעם על סופרים כפושקין וצ'קוב. חוץ מלאה כהן היו לה יחסית מעט חברות. במעגל החברתי שלה היו נשים מבנות המשפחה הקרובה והרחוקה וכמה מנשותיהם של זקני החסידים. כולן מרבות לספר בשבחה, באצילותה, בכושרה השכלי, בצניעותה ובתמיכתה בבעלה. לדברי לאה כהן, חיה-מושקא תמיד זכרה להתקשר בימי הולדת ובאירועים מיוחדים כדי להתעניין בשלומה ובשלום האנשים הקרובים אליה. היא התעניינה בדברים הפשוטים, מהבגדים שלבשה ועד מצב רוחה. ברור כי חיה-מושקא למדה חסידות, ופעמים רבות האזינה לשיחות ולהרצאות של בעלה, וידעה לחדד מתוכן את הנקודה העיקרית.⁴¹ היא דיברה אנגלית ברמה בסיסית, ובדרך כלל העדיפה את היידיש, הרוסית והצרפתית, שבהן שלטה טוב יותר. כמו בעלה, גם היא היתה בעלת אופי פנימי מאוד ומיעטה לצאת מביתה. לכן יש בנמצא מספר מצומצם ביותר של תצלומים שלה. על פי רוב, לא היתה משתתפת באירועים המרכזיים של החסידות. את רוב מצרכי המזון היתה מזמינה מהחנויות הכשרות בשכונה. כשהזמינה מוצרים לביתה היתה מזדהה כגב' שניאורסון מרחוב פרזידנט. לעתים נדירות יחסית יצאה לקניות מחוץ לשכונת קראון הייטס. מאז נעשה בעלה לרבי היה לה סיוע במשק הבית, ועוזר, המכונה 'משמש בקודש', שסייע בידה בצרכים השוטפים. ביתה היה מרוהט בפשטות

ובצניעות. המטבח היה ישן, אך נקי ומסודר. בסלון עמדו עציצים רבים, שאהבה וטיפחה. לאחר פטירתה ביקש הרבי מאיש משק הבית שיעביר את העציצים לבית אחר, שבו יוכלו לטפל בהם, ואלה עברו לביתה של לאה כהן. מדוע נמנעה חיה-מושקא ממעורבות רבה יותר בחיים החסידיים ובמפעליה הרבים של התנועה כאשת הנשיא? ייתכן שהסיבה קשורה באופייה המופנם וברצון בני הזוג לשמור על פרטיות היחסים ביניהם. על חלונות ביתה היו תלויים וילונות שהסתירו את הנעשה בבית. חוץ מהדלקת האורות ומכיכויים לא היה ניתן לראות דבר מבעד לחלונות. סיבה אפשרית אחרת היא שאמה, נחמה-דינה, ואחותה הבכורה, חנה, שגרו בבניין 770, לא קיבלו באהדה רבה מדי את נשיאותו של בעלה, והיא נמנעה מפגיעה בכבודן. מבחינתה, השתתפות באירוע ציבורי היה בא על חשבון אמה ואחותה, והיא לא רצתה בכך.⁴² במובן מסוים, על ידי הימנעותה מחיים ציבוריים הצליחה לשמור על יחסים טובים עם אחותה, שעמה בילתה שעות רבות.

בינה ובין הרבי, מספרת לאה כהן, היתה הבנה גדולה. היא לא התלוננה על שעות העבודה הרבות של בעלה, שבמהלכן לא שהה לצדה, ואפילו קיבלה בהבנה את הטלפונים של המזכירים שהעירו אותה באישון לילה. היא, מבחינתה, הקדישה את חייה לתפקיד. תמיד הקפידה להיות ערה בשעה שבעלה היה שב הביתה, וכאמור, השתדלה להאזין לדברים שנשא. בביתה היתה מבשלת לכדה, לה ולבעלה. ילדים, כזכור, לא היו לבני הזוג. הבית שניהלו הרבי והרבנית לא היה פתוח למבקרים. הוא שמר בקפידה על סדר יומו, ומי שרצה לפוגשו היה צריך לעבור דרך המזכירים. החסידים נהגו לעבור במהירות כשחלפו מול ביתו ברחוב פרזידנט. חיה-מושקא הכירה בצורך של בעלה לשמור על סדרי הזמן, כדי שיוכל לנצלו כראוי ולנהל את התנועה בהצלחה. עם זה, היא התרגשה בכל פעם מחדש מהערכת השלוחים כלפיה.⁴³

באופן טבעי היתה חיה-מושקא במהלך השנים דרך להגעה אל הרבי. בכל עת שהיתה הודעה חשובה להעביר או שהמזכירים רצו לקדם עניין מסוים שהיה קשה למסור ישירות לרבי, פנו אליה כגורם מתווך. ההחלטה שלה שלא לאספו את הרבי בזמן התקף הלב הדגישה עד כמה ייחסה חשיבות לקשר של הרבי עם החסידים.

דמותו של הרבי, כפי שהיא מתגבשת עד כה, אינה יכולה להסביר את ההערצה כלפיו. בממד האישי מצטייר הרבי כאדם אצילי, מסוגר, למדן גדול, אוטודידקט, בעל סקרנות יוצאת דופן. הוא ללא ספק התאמץ לשפר את עצמו, להתקדם ולהרחיב את ידיעותיו כמעט בכל היבט של חייו. הרבי היה יורד לפרטים הקטנים של כל סיטואציה ומדביק אותם בחזרה לתמונה הכללית. הוא היה מקפיד על ניצול הזמן, התמקד בדברים שעמדו לפניו וגילה יכולת מרשימה להפריד בין מה שנתפס בעיניו עיקר ובין הטפל. הניעה אותו אמונה יוקדת, שצמחה מתוך המסגרת החסידית ועל יסוד ארון הספרים היהודי. הוא היה אדם פנימי מאוד, עומד על שלו, מקפיד להתוות דרך עצמאית, ולא התרשם מלחצים חיצוניים.

כאמור, תכונות אלה יכולות בהחלט לזכות להערכה רבה, אך הן כשלעצמן אינן מפענחות את סוד כוחו. הן מעניקות לנו תמונה חלקית בלבד. היעדר האינטרסים האישיים ויכולתו להיות חף מנטיות ארציות לא היו מספיקים כדי להפוך אותו למנהיג של המונים. תכונות אלה עשויות לסמן מישור כצדיק, מיוחד ואפילו גאון יחיד בדורו ובדורות קודמים לו, אך לא בהכרח כמנהיג שמאמיניו ילכו אחריו בכל אשר יורה. יתר על כן, בלי לבחון את מידת המודעות האישית שלו, מה רצה לקדם, מדוע וכיצד חשב שיש לקדם אותם רעיונות וערכים, אי-אפשר לבחון אם אמנם הצליח בפנייתו אל הציבור, אם פיו ולבו היו שווים, כיצד העריך את עצמו וכיצד השפיעה עליו הערצת מאמיניו.

הפרק הבא משלים את התמונה. סוד כוחו של הרבי, כפי שיתברר, נעוץ בתורתו הייחודית, ברלוונטיות של תורה זו לנסיבות של מחצית המאה הקודמת עד זמננו, ובנחישות הכולטת שבה פעל כדי לקדם את התורה הזו בקרב הציבור שעמו בא במגע.

פרק שביעי

נוח המסר

דניאל זמיר, מוזיקאי מצליח, נולד בפתח תקווה בשנת 1980, למשפחה חילונית. הוא מעולם לא הכיר את הרבי אישית, ובכל זאת, כששהה בניו יורק במסגרת לימודי ג'אז, התוודע לראשונה לתורת החסידות. אחרי תקופה ארוכה של חיפוש רוחני, בעיקר בתורות המזרח, בחר להצטרף לחב"ד. הרבי נעשה בשבילו מורה דרך לחיים. הוא הוקסם מעומק תורתו ומדמותו הקורנת של מי שנתפס בעיניו מנוטרל מכל מחשבה אנוכית.

גם גילי שושן, שחקן, מוזיקאי ויוצר, שנולד בתל אביב ב-1973, התלהב בגיל מאוחר יחסית מתורתו של הרבי מלובביץ'. שושן כיבב בסדרות טלוויזיה וסלל לעצמו דרך כשחקן מבטיח. במהלך ביקור בניו יורק נתקל לראשונה ברעיונות מספרות הקבלה. התחום עורר בו עניין והוא הסתקדן ללמוד את הנושא. שושן מספר כי כל חייו חיפש את הדרך להיות מאושר, את הנתיב להתגבר על המאניה-דיפרסיה המלווה אמנים רבים. בתורת הרבי, לדבריו, מצא את התשובה. אף על פי שמעולם לא פגש את הרבי, הוא מרגיש שהרבי קרוב אליו ומלווה אותו בחיי היום-יום. הקשר הזה נוצר בעיקר על ידי לימוד תורתו של הרבי. גילי התלהב מהעומק, מהמהימנות, מהיכולת להציג את תורת הקבלה בדרך בהירה, שיטתית ורלוונטית, ולסלול על פיה דרך חיים עקבית ונטולת שרלטנות. שושן מתוודה כי השינוי באורחות חיים במהלך תהליך התשובה מצריך מורה רוחני שניתן להישען עליו. בלי מורה רוחני אי-אפשר לדבוק בשיטה רוחנית אחת לאורך זמן. לדבריו, הרבי הוא המורה שלו, אף שמעולם לא הכירו.

דוגמה שלישית ומעניינת מעולם האמנות והיצירה היא של נאור כרמי, נגן קונטרבס ומפיק מוזיקלי מבוקש, שמשתף פעולה עם כמה אמנים בעלי

שם, כמו ברי סחרוף, מתיסיהו, אביתר בנאי, חיליק פרנק ואהרון רזאל. כשהתחתן, כבר היה בתהליך התקרבות לעולמה של היהדות. הוא נמשך לסדירות ולעומק של תורת הרבי, אך בעיקר לחיבור של אותה תורה עם עולם המעשה. קסם לו הקשר בין הרעיונות להוראות ברורות לפעולה. הוא החליט להיות חסיד ואחריו נסחפה גם אשתו, תמר.¹

כמו זמיר, שושן וכרמי יש עוד אלפי צעירים מרקע חילוני ודתי, שמעולם לא הכירו אישית את הרבי. הוא מעולם לא נעץ בהם את מבטו המפורסם. הם מעולם לא התכתבו עמו. ובכל זאת, למרות המרחק של הרבי מהם בזמן ובמקום, מצאו את עצמם מתחברים לדמותו הייחודית, ובעיקר לתורתו, בתהליך הדרגתי ומורכב מבחינה אינטלקטואלית, נפשית וחברתית.

לכאורה, דמותו של הרבי, כפי שזאת עולה מהתרשמות חיצונית, אמורה להצטייר כזרה בעיני צעירים הבאים מרקע חילוני, החיים, מבלים ויוצרים במרכז הסואן. הרבי על פי רוב דיבר יידיש, שפה שלא רק צעירים ישראלים מנוכרים ממנה אלא גם אורתודוקסים אמריקנים, הדוברים אנגלית ועברית. הוא יוצא רוסיה, ואילו רבים מהצעירים שדבקו בו הם ילידי ישראל או בני עדות המזרח. הוא והסובבים אותו לבשו שחורים וגידלו זקן, חזות הנראית בעיניים חילוניות תוצר גלותי, מאיים. ובכל זאת, אף שלכאורה בכל היבט אמורה דמותו של הרבי מלובביץ' להיות מרוחקת בעיני אותם צעירים, היא הופכת להיות, מתוך היחשפות לתורתו ולרעיונותיו, קרובה ומרתקת. רוב המרואיינים לספר זה הסבירו כי נמשכו אל תורתו משום שהרגישו כי הוגה הרעיונות האלה מבין אותם. הם הרגישו כי בשיחותיו, במאמריו ובמכתביו מוצא הרבי מזור לבעיותיהם ולחרדותיהם. הגותו חשפה לפנייהם את הדרך הנכונה לחיות את חייהם, ולכן בחרו לקבל את סמכותו ואת העצות שהעניק לפונים אליו במרוצת השנים, במגוון תחומים.

מתוך שיחות עם מי שלומדים את תורת הרבי עולה כי משנתו הרעיונית משפיעה גם על עולמם הרגשי ועל מצב רוחם של שומעי לקחו. אלה מרגישים שהגותו קולעת לצורכי נפשם ולמצוקותיה, מכירה את היצרים הנמוכים ביותר שלהם ואת ההשתוקקות הגבוהה ביותר להתעלות. לדידם, הרבי, במפעלו רחב היריעה, הנשען על כל מדפיו של ארון הספרים היהודי, ובעיקר על ספרות החסידות, לא זו בלבד שהבין את הקורא והכניס

את ההבנה הזאת לתוך מסגרת תיאורטית ומעשית, הוא גם שרטט בשביל האדם בן זמננו את התכלית ואת המשמעות של החיים. הוא גילה בכתביו את ייעוד הבריאה וחשף את הכלים הנתונים בידי האדם להתגבר על אתגרי החיים ולמצוא את האיזון הנכון בין מרכיביהם. במילים אחרות, הרבי העניק לקוראיו משמעות לחיים ומסגרת אקטיבית להגשים אותה.

הקהל שהתוודע אל הרבי ואל רעיונותיו הוא הטרוגני ומורכב מפסיפס ייחודי של בני אדם, שהושפעו מזרמים מגוונים של הגות ותרבות. במרוצת השנים שבהן נהג לקבל מבקרים לפגישות ב'יחידות', והחל משנת תשמ"ו, 1986, כשהחליף את ה'יחידות' בחלוקת הדולרים המפורסמת בכל יום ראשון, נפגשו עמו מאות אלפים, ורבים רקמו איתו מערכת יחסים אישית. ביניהם היו ראשי ממשלה ושרים, אמנים ובעלי מקצועות חופשיים, פקידים בכירים ואנשי צבא, אנשי חינוך ומדענים, מחפשי דרך ומנהלות משק בית, דתיים וחילונים, אנשי קהילת חב"ד ובני חסידויות אחרות, חרדים ואנשי הציונות הדתית, חוזרים בתשובה ודתיים-מסורתיים מבית, שמצאו ומוצאים ברכי את מי שנותן מענה הן לצרכים רוחניים פסיכולוגיים הן לשאלות השעה.

היו שפנו אליו כדי לקבל עצה או ברכה. אחרים באו מפני ששמעו הגיע אליהם והם ביקשו לדעת במי מדובר. היו גם מי שהשפעתו משכה אותם, והם רצו להסתייע בה. אז כמו היום, את הקהל הרואה עצמו מקורב או מושפע מן הרבי ניתן לפלח על פי מידת המחויבות למסריו ולהנחיותיו. כך נוצרים כעין מעגלים המתרחבים מן הפנים אל החוץ.

המעגל הראשון הוא של המאמינים הדבקים, החסידים והשלוחים, בין שהכירו את הרבי אישית ובין שלא. הללו יונקים את כל משמעות חייהם היום-יומיים מרעיונותיו. הרבי קידם את התפיסה שיש לתורת החסידות רלוונטיות לכל אדם, דתי ושאינו דתי, גבר ואישה, צעיר ומבוגר. החסידות אמורה לשמש פרספקטיבה, מעין משקפיים שדרכם אפשר לקרוא את המציאות. בעוד מחשבת החסידות שייכת לכלל, את החסידים ראה הרבי (וכאן הכוונה לקבוצה המצומצמת יחסית המשתייכת סוציולוגית לחב"ד) כמעין צבא, חיל חלוץ, שנועד לשרת את הכלל; צבא שמשימתו להציע לקהל הרחב את הגישה החסידית לחיים. חיל החלוץ מחויב לא רק לנהל

את אורחות חייו על פי הדרך שהתווה הרבי, אלא גם להפיץ הלאה אותם רעיונות ולשתף בהם אחרים.

האנלוגיה לצבא נועדה להרגיש כי מדובר בחלק מצומצם מהעם, שמוטלים עליו תפקידים ייחודיים. כשם שהתנהגותו של חייל בצבא איננה עניינו הפרטי בלבד אלא היא נוגעת לרבים, כך גם בצבא הרבי, כל שליח רואה עצמו, בכל דרכיו, בעל השפעה על הציבור כולו.² וכמו אנשי הצבא, מפיצי היהדות ולומדי התורה צריכים להשקיע את כל מרצם וזמנם במילוי חובתם. וכמו בצבא, החסיד צריך לכפות את עצמו לבצע את הפקודות.³ הוא בדרך כלל מוותר על נוחותו, על קריירה אפשרית ועל ביטחון תעסוקתי, כדי לשאת בתפקיד שקיבל עליו. במקום שהשליח מגיע אליו הוא נעשה כתובת 'לכל עניין יהודי', ולנגד עיניו אמורה לעמוד טובת כלל היהודים באותו המקום ולא העשייה לביתו.

המעגל השני הוא של אלה המכונים 'מקורבים'. הם מעריכים את המפעל עצום הממדים שהניע הרבי, לומדים את תורתו תדיר ומקיימים מערכת יחסים פעילה ושוטפת עם שלוחי הרבי, אך אינם רואים עצמם מחויבים טוטאלית לתנועת החסידות ולמנהגיה. עם מעגל התומכים הרחב יותר אפשר למנות גם את מי שאינם שומרי מצוות, בישראל ובתפוצות, ובכל זאת נמשכים אל עולם הקבלה ול'פסיכולוגיה' החסידית או לדמותו הייחודית של הרבי.

מה יש באותה משנה שגורם לבני אדם רבים ומגוונים כל כך להרגיש שהיא רלוונטית להם ומסייעת בידם להשיג אושר וסוג של אמת נטולת אינטרסים? לרבי מלובביץ' היתה תפיסת עולם סדורה בכל עניין בעל משמעות בחיי הפרט והכלל. הוא החזיק בעמדות מוצקות בעניין מעמד האישה, היחסים בין המינים, מערכת העבודה, הערך של קריירה, צורת השלטון הראויה, חינוך ילדים, מעבר דירה, הסכמי שלום ובעצם כל נושא שבעולם. תורתו לא צמחה מתוך ריק. הגיבוש של עמדותיו נבע משיטה סדורה, מתפיסת עולם מקיפה שניסחו ראשי החסידות לאורך כשלוש מאות שנים כלפי השאלות המרכזיות שמעסיקות את המין האנושי; שאלות כגון מי אני, מהו העולם, מה תכלית החיים ומה תפקיד היהודי במבנה הכללי של העולם. הרבי מעולם לא כתב ספר המסכם את עיקרי הגותו. דבריו נאמרו לאורך

השנים בהתכנסויות הפומביות בבית מדרשו. בשיחותיו ובמאמריו הוא עמל לחשוף את ההיגיון העומד מאחורי אסופת הכתבים המרוכזים בארון הספרים היהודי, על פי רובדי הפשט, הרמז, הדרש והסוד. בדבריו הוא הציג מתודה ייחודית להבנת התורה ולפענוח התלמוד והמדרשים, רש"י והמפרשים.

כשם שלמד רוב שעות היום, דחף את שומעיו ללמוד כל העת בעצמם. בכל הזדמנות קרא להם להוסיף שיעורי תורה ולקבל החלטות הקשורות במחויבויות חדשות של למידה. זאת נוסף על המינימום הנדרש מכל חסיד בכל יום ויום, הכולל עיון בחלק מפרשת השבוע עם פירוש רש"י, קריאת פרקי תהילים על פי חלוקה חודשית של הספר, ולימוד פרק בספר התניא. בשנת תשמ"ד, 1984, יצר מסלולי לימוד יומיים בספר משנה תורה של הרמב"ם, לפי שלושה פרקים או פרק אחד ביום, כדי שבמהלך שנה (או שלוש שנים) יסיימו את כל המפעל המונומנטלי של הרמב"ם. החסידים גם נקראו להעמיק בפירושי החסידות, בעיקר בפירושו של רבי שניאור-זלמן מליאדי, לפרשת השבוע. אלו סדרי לימוד שתיקן לא בשביל הלמדנים, אלא בשביל כל אחד ואחד מהחסידים והמקורבים לחסידות. הוא-עצמו הקפיד לערוך שיעורים מסכמים לתחומים השונים שביקש מחסידיו ללמוד. במשך השנים ערך קרוב למאתיים 'הדרנים', שיחות שבהן סיכם מסכתות בתלמוד הבבלי והירושלמי, שנטל על עצמו ללמוד.⁴

בהגותו חשף הרבי זיכרון פנומנלי, יכולת לכרוך יחד רעיונות עמוקים ולפרשם בדרך שיטתית וסדורה, בקיאות מקיפה בכל מרחבי התורה וכשרון הפשטה בלי ויתור על פרטים. הרבי נבע ללא הפסקה, וכמעט בלתי-אפשרי לקרוא ולהבין את כל כתביו, המפרנסים מאות כרכים. ובכל זאת ניתן להתרשם כי יש חוט מקשר, רעיון אחד, העובר כחוט השני בין אלפי שיחותיו ומאמריו. מהו אותו רעיון? לא תהיה זאת טעות לומר שהרבי ביקש לקדם את חיי התורה והמצוות, אולם יהיה בכך לכאורה המעטה מהיקף מפעלו.

אפשר ללמוד על המוטיבציה שלו מזאת של מייסד תנועת חב"ד, רבי שניאור-זלמן, 'בעל התניא'. כשהוא כתב את ספרו ועמל להפיץ את רעיונות החסידות, תנועת ההשכלה היתה עדיין בחיתוליה וטרם הכתה שורשים בקרב יהדות אירופה. העם היהודי ברובו שמר על המצוות, אם כי במקרים רבים מתוך לאות והיעדר חיות. החסידות נועדה להסביר את הטעם הפנימי לחיי

תורה ולקיום המצוות, ועל ידי כך לעורר את הציבור הלמדני והלא למדני להתחבר אל הבורא, ולעורר את הלהט הפנימי לתמצית של החיים היהודיים. כל אחד ואחד מענפי החסידות שהסתעפו מבית מדרשו של הבעל-שם-טוב ניסה להציע דרך משלו להשגת היעד הזה של החייאת חיי היהדות ומניעת כניעה לשגרה ולהפיכת חיי התורה והמצוות ל'מצוות אנשים מלומדה'. רבי שניאור-זלמן פיתח דרך ייחודית, ועל שמה נקראת שיטת החסידות שטיפח – חב"ד, ראשי תיבות חכמה, בינה, דעת.

ביסוד שיטתו עומדת התפיסה כי השכל הוא הכלי המרכזי שבאמצעותו יכול האדם לשלוט ברגשותיו ולכוון את עולמו הפנימי. שימוש נכון בשכל יוביל ליצירת הרגשות הנכונים ולדיכוי היצרים השליליים. את שיטתו זו תמצת במשפט אחד המופיע בספרו – "המוח שליט על הלב בתולדתו וטבע יצירתו".⁵ לדעתו, בעצם הווייתו של האדם נטוע פוטנציאל לשליטה של המוח על הרגשות. יש מי שאינו מממש את הפוטנציאל הזה, אבל הפוטנציאל קיים בכל אדם. מי שישתמש נכון בשכלו, יוכל להשיג שליטה מלאה על רגשותיו. משמעות הדבר שבהפעלה נכונה של השכל, האדם יכול לקבוע אילו רגשות ימלאו את לבו, מה יאהב ומה ישנא, ממה יפחד וממה ישמח.

שיטת חב"ד מציגה תורה שלמה המדריכה את האדם כיצד להפעיל את המוח להשגת השליטה הזאת. הטכניקה העיקרית שבה עושה תורת חב"ד שימוש היא טכניקת ההתבוננות. האדם נדרש להתבונן לא רק בחייו הפרטיים אלא גם בסוגיות רחבות ומופשטות, כגון מיהו הבורא, מיהו האדם ומה הקשר ביניהם, מהי התורה ומה בין הגוף לנפש. ההתבוננות המעמיקה אמורה לעורר בלבו של האדם רגשות מתאימים של שמחה ואהבת הבורא. בשל הערך הרב המיוחס לשיטת ההתבוננות, תורת חב"ד מבקשת לספק את 'חומר ההתבוננות', תוך שהיא חושפת בצורה שיטתית את הלוגיקה של המחשבה היהודית במענה לסוגיות השונות.

נאמן לשיטתו של רבי שניאור-זלמן, מטרתו של הרבי היתה לגרום לכך שהאמונה בבורא לא תהיה כללית ומופשטת, אלא כזאת החודרת לתוך כל פרט בחיי המאמין. הוא רצה שהאמונה תתגבש לכדי הבנה והכרה שכלית, הממלאה את כל ישותו של האדם. שהבורא יהיה נוכח בעבור המאמין בכל מאורע בחייו. המשימה של המאמין, חזר הרבי שוב ושוב, היא לבנות

לבורא דירה 'בתחתונים'.⁶ משמעותה של 'דירה בתחתונים' היא להשכין את הבורא במקום התחתון ביותר. המקום הנמוך ביותר הוא תחושת ה'אני', הנקודה שבה ישותו של האדם הופכת אותו לדבר העומד בפני עצמו. הרבי רצה להחדיר את האמונה בבורא גם אל חיי השגרה האטומים לכאורה לפני מושגי הקדושה ועבודת האל.

איש האמונה

מהי אותה אמונה שהרבי ביקש לטפח בשומעי לקחו? בחורף שנת תש"ם, 1980, השתתף הרב יוסף-דוב הלוי סולוביצ'יק בהתוועדות המרכזית שערך הרבי בבית מדרשו, בי' בשבט, לציון יום 'הסתלקות' חותנו, רבי יוסף-צחק. הרבי והרב סולוביצ'יק אמנם הכירו היטב זה את זה בצעירותם, העריכו עד מאוד זה את זה ופעלו בארצות הברית, אך הם נפגשו פעמים ספורות בלבד בזמן שהייתם בארצות הברית.⁷ שניהם היו עסוקים ומחויבים לקהליהם. כשנכנס הרב סולוביצ'יק לאולם, קם הרבי לכבודו ולא התיישב על כיסאו עד שהאורח תפס את מקומו ליד השולחן, סמוך אליו. באותה התוועדות דיבר הרבי בין היתר על מאפייניה של האמונה. המאפיינים שדיבר עליהם מתחדדים לאור ההנגדה לתפיסת האמונה של הרב סולוביצ'יק.

חמש-עשרה שנים קודם לאותו ביקור פרסם הרב סולוביצ'יק את המסה הנפלאה 'איש האמונה הבודד'.⁸ הרב סולוביצ'יק, שבאותן שנים כבר קנה לו שם בקרב יהדות ארצות הברית, הביט על ההידרדרות הרוחנית של החברה האמריקנית, וביקש לשכנע את הציבור בקיום עולם האמונה, בתקופה שבה שולטים השאפתנות, הרציונליזם והשכלתנות, המכוונוים להאדרת האינטרסים הפרטיים.

במסה שלו מתאר סולוביצ'יק את כדירותו של 'איש האמונה' בחברה המודרנית. בתחילת דבריו הוא כותב:

מדוע אופפת אותי תחושה זאת של בדידות, ושל היות בלתי-רצוי...

אני בודד מפני שבדרכי הצנועה והבלתי-מושלמת אני איש אמונה.⁹

הרב סולוביצ'יק הציג את 'איש האמונה' כמי שנגזר עליו להיות מתוסכל בסביבה הטכנולוגית-מודרנית, כיחיד סובל וכואב.¹⁰ לעומתו, הרבי שטח תפיסת אמונה שונה, שסיכוייה להתקבל גבוהים יותר. את תפיסת האמונה שלו תיאר הרבי בשיחות שהשמיע לפני חסידיו, אך גם, ואולי בעיקר, ברבים מהמכתבים שהשיב לפונים אליו במרוצת השנים. רבים גילו לפני הרבי במכתבים האישיים את צפונות לבם. הם התוודו לפניו על בדידותם, על הבלבול הרווח בקרבם, על החסך שלהם בחום ובאהבה. תשובות הרבי לאותם מכתבים אינן מתייחסות אל האמונה בהיבט תיאורטי, אלא כבניין מהותי של חיים בעלי משמעות. במקרים רבים מלמד המענה כי האמונה מספקת תשובה לבעיות של הפונים. היא יוצרת ביטחון ואחדות ונוסכת כוח ונחישות. המאמין לעולם אינו בודד בעולם. הבורא נמצא שם איתו. ולא רק הוא, כל הבריאה נהפכת לחלק מאחדות אחת, עד שגם האירועים הרעים, הקשים, המפחידים והמאיימים, נעשים בהשקפה האמונית חלק מ'טבע הטוב להיטיב'.

מקצת תשובותיו של הרבי נכתבו במקור בעברית, אחדות בידיש ואחרות באנגלית. המכתבים באנגלית הם על פי רוב המרתקים ביותר, הן בשל העריכה של ד"ר ניסן מינדל, המזכיר שהיה אחראי על ההקלדה והעריכה של המכתבים באנגלית, הן משום שבעברית נטה לסגנון ממלכתי ואילו השפה האנגלית דחקה אותו להשתמש בגוף ראשון ובתוך כך להרחיב מעט על עצמו.

לאחותו של אברהם שלונסקי, ורדינה, כתב בשנת תשל"ז, 1977, שנים ספורות לאחר פטירת אחיה, כי אף על פי שבפנייתה אליו היא מתארת את בדידותה, אם תתבונן היטב, באותם משקפיים שירשה מבית אביה, תיווכח שבאמת אין היא בודדה. "יהודי לעולם איננו בודד", כתב לה.¹¹

כמעט בכל אחת מאיגרותיו הסביר הרבי כיצד האמונה מתיישבת עם השכל הישר, וכיצד התמודדות שכלית נכונה עם החיים חייבת להביא לידי העצמת האמונה. על פי הרבי, האמונה אינה מנוגדת לכוח השכל. להפך, העיון השכלי וההסקה הלוגית משרתים את האמונה, על ידי כך שהם מביאים אותה לידי הבנה והכרה רעיונית. האמונה כשהיא לעצמה אינה מוגבלת לתחומי הידיעה האנושית, אולם היא זקוקה למערכת מורחבת של ידע, כדי שהאדם יפנים אותה וכדי שיוכל להעמיק את הקשר למושא האמונה. במילים אחרות, השכל משמש חוליה מקשרת בין האדם ליוצרו.

את האמונה צריך לגלות, הדגיש הרבי, כי היא קיימת בלבו של כל אדם, כתכונה טבעית, אולם היא עלולה להיות חבויה עמוק בנבכי נפשו. הגילוי שלה, המוביל לסיפוק הרוחני, מושג על ידי עמל ויגיעה, ובפרט כאשר פועלים לטובת הזולת.¹² הגילוי המדובר הוא צורך אנושי, הקשור בטבורו עם היעדר מברכה ומציאת מקומו של האדם בחיים. ועם זה, מאחר שהאמונה היא תכונה טבעית, ניתן לומר כי גם הלא מאמין – מאמין הוא, אף שאין הוא מודה בכך. כשפנתה אליו אישה בשנת 1963, והטיחה שאין היא מאמינה בבורא, השיב לה כי לא זו בלבד שאין הוא מאמין להצהרתה זו, אלא ברור לו שגם היא-עצמה אינה מאמינה בדבריה. כהוכחה הזכיר לה שבכל פעם שהיא מבחינה בהיעדר צדק ויושר סביבה, או כשהיא נזכרת בעניין השואה, כפי שהיא-עצמה מציינת, הדברים מבלבלים את מנוחתה. אילו העולם היה פועל בלי מנהיג ומכוון, הדגיש לפניה הרבי, היא לא היתה צריכה להתרגש מכך שיש מאורעות המנוגדים לערכי הצדק והיושר. אם הכול נתון למשחקי כוחות טבעיים, אין להתפלא שהחזק, הגדול מחברו, מבקש לבולעו חיים. התנועה של חיפוש אחר הצדק מלמדת על מוסר אוניברסלי אימננטי, הנטוע באדם פנימה. היא מעידה כי יש באדם דבר-מה שמרומם אותו מהדומם, מהצומח ומהחי, ואפילו למעלה מבן האנוש. אותו מוסר אוניברסלי הוא הוודאות הראשונית שיש לאדם על קיומו של הבורא והקשר שלו אליו.¹³ דברים ברוח דומה אמר לעיתונאי שלמה שמיר, וזה פרסם אותם בעיתון 'ידיעות אחרונות' בשנת 1969:

כל אחד ואחד מתושבי ישראל כיום מאמין גדול הנהו, לעיתים אף מבלי שידע בעצמו על כך. ארץ-ישראל היא חבית מלאה וגדושה באמונה. חסר רק הניצוץ שיצית חבית זאת ויגרום להתלקחות האמונה. טול, למשל, יהודי הגר בארץ-ישראל והוא שייך למפלגה הקומוניסטית. הוא קומוניסט. אני מאמין שהוא מאמין גדול. הוא יושב עם אשתו וילדיו במדינה מוקפת שונאים, השואפים להכחיד אותו ואת ילדיו. מה הדבר המחזיק יהודי זה בארץ-ישראל? האמונה בתורת מארקס? לא, איני חושב כך. הוא יושב בארץ ישראל, חי בה, יוצא מדי פעם להגן עליה, כי אף מבלי שידע על כך – הוא מאמין באלוקים ומאמין

שארץ-ישראל ניתנה לעם ישראל. אנו חייבים לעורר בקרבנו את ההכרה באמונתו ובעקבות הכרה זו להביא לקיום המצוות המעשיות.¹⁴

במענה לאדם אחר, בשנת 1967, ציין הרבי כי מוזר יהיה לטעון שיש בורא, המכוון את חיי האדם, ובה-בעת אינו מתעניין בהתנהגותו. לא יהיה זה הגיוני לומר כי הבורא, המכוון את חיי האדם, לא הורה לו איך להתנהג בחייו, אלא עזב אותו לנפשו לגשש ולחפש את דרכו בחיים בלי כל הוראה.¹⁵

הביטוי של גילוי האמונה, לדידו של הרבי, הוא בדבקות בתורה ובמצוותיה. התורה במשנתו חובקת כול. כל מה שהאדם פוגש או רואה הוא בעל משמעות בעיניו. תפיסה זו נובעת מההכרה בבריאה המחודשת של העולם בכל רגע מחדש וממעורבותו של הבורא בכל פרט בבריאה. מכאן נגזר שכל מה שהאדם יודע הוא חלק מהכוונה של הבורא, שנועדה לאפשר לאדם לחיות את חייו כיהודי בדרך שלמה יותר.

שלא כמסה 'איש האמונה הבודד' של סולוביצ'ק, מכתבי הרבי לא נועדו לסכם משנה שיטתית מראשה ועד סופה.¹⁶ המכתבים הם אוסף של תשובות לאנשים שונים, בשעה שביקשו מענה על שאלתם-מבוכתם, או נזקקו לעידוד ולנחמה. הרבי השתדל לכתוב בפשטות ובבהירות לאנשים פשוטים, כמו לאינטלקטואלים מפורסמים. המסר והעברתו הסדורה היו חשובים בעיניו יותר מהחווייה הספרותית-אינטלקטואלית.

'איש האמונה' העולה ממכתבי הרבי, כמו 'איש האמונה' של סולוביצ'ק, עסוק בחקירות אינטלקטואליות, בשאלות מטפיזיות, בשאלות של אמת ושל ערכים. איש האמונה הוא מי ששואל עצמו מדוע נברא העולם, מה תכלית העולם, מיהו הקדוש-ברוך-הוא ומהי אותה כמיהה לדבקות עם הבורא.

התשובות של הרבי ושל הרב סולוביצ'ק נשענות כמעט על אותו ארון ספרים, אולם הן מגלות בו דבר-מה אחר. מי שירצה יוכל למצוא בנקל את הדמיון, אולם הרוח המנשבת מהמסה של הרב סולוביצ'ק שונה מזאת העולה ממכתבי הרבי. שאלות האמונה, על פי הרבי, הן פונקציונליות. השאלות המטפיזיות – מדוע להאמין, מהו או מיהו הבורא וכן הלאה¹⁷ – מובילות לחיי מעשה ברורים. האמונה מתבטאת בתוך היצר ההישגי הטבעי של האדם.

האמונה היא טבעית אף יותר מהרדיפה אחר הכבוד ואחר תענוגות העולם הזה. ההתפתחות הטכנולוגית, כפי שסבר סולוביצ'יק, אכן מוכיחה את מעלת האדם, את נטייתו להישגיות, למוביליות חברתית, לכבוד ולהדר, אך גם עשויה בשימוש נכון לעודד את האמונה. בלי האמונה, החיים נעשים ריקים מתוכן; ואילו איתה, יש סיכוי להגיע להישגים כבירים ולהתעלות רוחנית ומוסרית.

הרבי עצמו, כ'איש אמונה', אף על פי שרוב חייו היה מסוגר בתוך עצמו, לא היה בודד. על פי משנתו, האמונה היא הכלי הטוב ביותר להרגיש חלק מהכלל. המחויבות השכלית הכרוכה באמונה מרוממת את המאמין למעלה ממגבלות הזמן והמקום. המאמין אינו יכול להיוותר בודד. לאחרות זו, הנובעת מכוח האמונה, ביקש במשנתו לדחוף גם את קהלו.

הנחלת היהדות

הסופר אלי ויזל, חתן פרס ישראל לשלום, שניצל ממחנה ההשמדה אושוויץ בהיותו בן שבע-עשרה ונעשה אחד הדוברים הפופולריים המשמרים את זכר השואה בצפון אמריקה, שמר על קשרי ידידות חמים עם הרבי. ויזל בא לביקורים בבניין 770, השתתף בהתוועדויות והתכתב עם הרבי בנושאים מגוונים. הרבי הקדיש לוויזל תשומת לב רבה, ענה באריכות על השאלות שהעלה במכתביו והדריך אותו ככל האפשר. ויזל נולד למשפחה של חסידי ויז'ניץ, ובלבו נותרה תמיד פינה חמה לחסידות. בשנת 1962 תיאר במאמר שפרסם בעיתון 'ידיעות אחרונות' את רשמיו מהתוועדות במחיצת הרבי:

כאלפי חסידים באולם בברוקלין, עמדתי גם אני במרחק מה מהבמה, שעות על שעות, בלי לגרוע אף רגע מפניו המזוקנים של הרבי. יש בהן כוח, המחריד ומרגיע, מעורר ומנחם. ורצון פלדה יש בהן. דומה שמבט שלו עשוי לקרב את הקץ. מאידך ניבטת מהן גם עצבות יוקדת. כזו המתמרדת נגד עצמה. ימים לאחר שאני חוזר משם, אני מתהלך תחת הרושם שענינו מלוות אותי בכל צעד וקוראות כל אחת ממחשבותיי.¹⁸

במכתביו לוויזל הציג הרבי את השקפתו בענייני אמונה והשיב על שאלות פילוסופיות הנוגעות לתכלית הבריאה. אחת השאלות שהעסיקה את ויזל, והרבי ענה עליה באריכות, היתה היכן היה הבורא בשואה, בזמן שנרצחו שישה מיליוני יהודים. הרבי גם עקב מקרוב אחר התפתחות הקריירה של ויזל והמאמרים שפרסם, ומעת לעת העיר בקשר לאותם מאמרים. באופן יוצא דופן הִרשה לעצמו הרבי להתייחס לחייו האישיים של ויזל ולתפקידו הציבורי. הוא דחף אותו להתחתן ולהתקרב עוד לחיי תורה ומצוות. הוא דרש ממנו לנצל את כוח השפעתו הגובר כדי לקדם את המחשבה היהודית בקרב הציבור היהודי בארצות הברית, ובעיקר בקרב הצעירים.

באמצע שנות השישים פרסם ויזל בעיתון הקהילה היהודית בבוסטון את מאמרו 'העולם שותק', שהיה גם לספרו הראשון, מעין אוטוביוגרפיה, שפרסם בתחילה ביידיש. בעקבות זאת כתב לו הרבי כי סדרת מאמריו בנושא, שעליהם גם דיברו בפגישתם, עוררה אצלו את הרעיון שהדרך להשפיע באופן פעיל כנגד מה שנקרא 'הפתרון הסופי', שאליו כיוון היטלר, היא על ידי מעשים של 'כן ירבה וכן יפרוץ'.

"חייבים להגדיל ולהרחיב את עידוד הרוח כדי לבנות את העם היהודי, בתור עם יהודי," כתב הרבי לוויזל, ודרש ממנו לצמוח על חורבות העבר ולא להתמכר אליהן. "אני מרשה לעצמי לומר בכל התוקף, שמבלי הבט עד כמה חשוב לספר לדור הנוכחי מה שקרה עמנו, ועד כמה קשה להשתחרר מאותם זיכרונות וחוויות, החובה הראשונה, לפי הבנתי, היא לקיים את 'על כרחך אתה חי', כאשר הדגש הוא על 'אתה חי', זאת אומרת שהחיות תיראה בגלוי. במילים אחרות, צריך אתה לעשות כל מאמץ להתנתק בשלב זה מאותם מאורעות ולהיכנס לסדר חיים, חיים יהודיים, להקים בית יהודי ומשפחה יהודית."¹⁹

את המכתב כתב לו הרבי מלובביץ' בשנת 1965. ויזל התחתן כארבע שנים לאחר מכן, בהיותו בן 41, עם אסתר מריון, וממנה נולד לו בן אחד. כעשר שנים לאחר אותו מכתב, ב-1974, הרבי, בהיותו מודע להשפעתו הגוברת של ויזל בארצות הברית כסופר חשוב המשמר את זכר השואה, דוחף בו בכותבו:

בעת שנפגשנו הרשיתי לעצמי להביע תמיהתי על שאינו מנצל ככל האפשר השפעתו בחברה להפצת עניני היהדות האמיתית, יסוד וסוד קיומו של עם ישראל ונצחוננו... על אחת כמה וכמה שזכה להשפעה מרובה ובמיוחד בתוככי הנוער... וכמדובר כמה פעמים ונראה במוחש אשר אם בעבר, אפילו בעבר הקרוב, היתה השפעה ותעמולה ליהדות האמיתית כרוכה במאמצים שלא ליבוש מפני המלעיגים וקשורה במסירות נפש בפועל... אין זה המצב כלל וכלל עתה ובארצות הברית... כיוון שאין כוונתי כלל למגידות ולהטפת מוסר, כי אם בתקווה שהדברים יביאו למעשה לתועלת הרבים, הרי בוודאי שאין כל צורך להוסיף על הכתוב כי לשכמותו גם זה יספיק.²⁰

דרגמה מעניינת אחרת לגישתו של הרבי ניכרת ביחסיו עם פרופ' ולוול גרין מאוניברסיטת מינסוטה, שלימים עלה לארץ ושימש פרופסור באוניברסיטת בן-גוריון בבאר שבע. גרין היה ביולוג, שהוזמן על ידי נאס"א בשנות השישים לחקור את השפעותיו של המסע בחלל על בני האדם. היכרותו עם שליח חב"ד במיניאפוליס, משה פלר, הביאה אותו לרקום מערכת קשרים עם הרבי. ההתעניינות הזאת במשנתו של הרבי והקשר עמו קירבו אותו לעולמה של היהדות. גרין הודה לפני פלר כי הוא רוחש כבוד לתורה, אך הוא ספקן בכל הנוגע להתנגשות של התורה עם המדע, לדוגמה בשאלת הבריאה מול האבולוציה. כשקרא גרין מכתב ארוך שכתב הרבי בנושא, ועל פיו תיאוריית האבולוציה היא תיאוריה בלבד, רצופת סתירות ונעדרת יסודות איתנים – נדהם מהתשובה. תיאוריית האבולוציה היתה מקובלת על המדע באופן כמעט מוחלט. גרין כתב לרבי מכתב רצוף דברי ביקורת חריפים על טיעוניו בעניין, כשהוא זונח את הנימה הסלחנית שנהג בה בקשר עם החב"דניקים.

בסוף מכתבו יעץ לרבי שמוטב לו לעסוק בתחום המומחיות שלו, התורה, ולהשאיר את המדע למדענים. הרבי לא ענה דבר על השאלות שהעלה גרין בסוגיית האבולוציה. הוא המשיך את מכתבו במקום שבו הפסיקה התכתבותם, בדיון על חיפוש הרוחני של גרין ועל זהותו היהודית. הפרופסור הניח שהרבי עמד על טעותו והודה שבענייני 'עובדות אמפיריות' על התורה להסכים עם החשיבה המדעית העכשווית. למרות הסתירה לכאורה, הוסיף להתקרב לחיי

תורה ומצוות, ובמהלך השנה וחצי הבאות דיווח לרבי על כל אחת ואחת מאבני הדרך שהוא ומשפחתו עברו במסעם: שמירת שבת, טהרת המשפחה וכדומה. הרבי השיב במילות עידוד וברכה, ובאחת הפעמים גם שלח לגרין במתנה זוג תפילין, וגרין החל להניחן מדי יום ביומו.

לאחר שנה וחצי כתבו בני הזוג גרין מכתב לרבי ובו סיפרו שהחליטו לשלוח את ילדיהם לבית ספר דתי, כדי שיקבלו שם חינוך יהודי מלא. תשובתו של הרבי היתה חמה ומעודדת במיוחד. בסוף מכתבו הוסיף הרבי התייחסות רחבה לשאלת היחס בין התפיסה הבריאתנית לזאת האבולוציונית. "אתה תוהה בוודאי", סיכם הרבי את מכתבו, "מדוע המתנתי זמן רב כל כך כדי להשיב להערותיך בעניין הזה. אולם תפקידי בחיים אינו לנצח בוויכוחים. משימתי היא לקרב יהודים אל התורה ומצוותיה."

התנצחות, הבין הרבי, היא כלי חלש מאוד בתורת השכנוע, לעומת אמפתיה וסיוע בליווי רוחני.

האתגר המרכזי של הדור, בעיני הרבי, היה ההתמודדות עם הבורות וההתרחקות ממורשת היהדות. פעמים רבות דיבר בכאב על ילדים יהודים שאינם מכירים את הדברים הבסיסיים ביותר ביהדות, ועל המוני יהודים ה"טובעים בים של עם הארצות", כלשונו.²¹ מכאן החובה לצאת אל העם ולהנחיל את יסודות היהדות.

לצד הנחלתם של יסודות היהדות שאף הרבי להפיץ את 'מעיינות' פנימיות התורה. 'הפצת המעיינות' אצל הרבי היא במידה רבה הפצתן של המודעות החסידית, צורת המחשבה החסידית והדרך שבה מבינה החסידות את העולם. קידום המחשבה היהודית לא היה מטלה שהועמסה רק על כתפי הבקאים בתורה. הרבי חשב כי מי שיודע אפילו דבר מועט צריך לשתף בו את הזולת. מי שיודע אל"ף-בי"ת של יהדות שילמד אל"ף.²² על פי משנתו, הפצת ידע היא אחד הדברים החשובים ביותר ביהדות. לא הטפה או תוכחה או צדקנות, אלא שיתוף ברעיונות. הם-עצמם יפעלו את פעולתם.

היחסים של הרבי עם ויזל ועם גרין מלמדים עד כמה הרבי לא נרתע מלתבוע מבני שיחו לקדם את מחשבת היהדות, בכל רבדיה. הוא לא עשה הנחות למי שקיים עמו דיאלוג. הרבי העריך כי הדרך המוצלחת ביותר לקדם את הפצת

היהדות היא על ידי הפיכת הקהל שעמו הוא בא במגע לשותף בהפצת הידע, ואפילו במידה מסוימת אחראי לקידום המטרה והתכלית היהודית, בדיוק כמו כל אחד מחסידיו המובהקים. גם אם היהודי שעמד מולו כלל לא היה מעוניין בחיי תורה ומצוות, הוא לא ייחס לכך חשיבות. הוא הניח כי כשמעמיסים תפקיד על כתפיו של אדם, באופן אוטומטי התפקיד מחייב ומניע אותו לפעולה.

תורת השכנוע מלמדת על שני מודלים רווחים לקידום ידע: 'הפצת ידע' ו'ניוד ידע'. במודל של 'הפצת ידע', מפיץ הידע מנסה להחדיר את עקרונותיו ולפתות את הקהל. פרסומת המשודרת בטלוויזיה היא דוגמה להפצת ידע. הידע נכפה על הקהל, וזה כמעט אינו שותף בהעברתו. במודל של 'ניוד הידע' הקהל מתבקש להיות שותף בהעברת הידע. הרשתות החברתיות באינטרנט הן דוגמה טובה לניוד הידע. מי שלוחץ 'לייק', מי שמשתף את הידע בלי אינטרס, תורם מכוחו, מזמנו ומאפשרויותיו לקידום הידע. במודל של ניוד ידע ההנחה היא כי הכוח מצוי לא אצל מפיצי הידע, אלא בידע עצמו, והידע הוא שמוביל לשינוי המבוקש.²³

הרבי אימץ בעיקר את המודל של ניוד הידע. הוא הכיר בכוחו הרב של הידע היהודי לחדור ולהתפשט במהירות רבה יותר, כדוגמת ההצלחה של הנעת ידע ברשתות החברתיות, כאמור. הוא רצה שיקדמו את רעיונות היהדות ופנימיות התורה לא משום שהוא ביקש. הוא לא שאף למכור יהדות להמוני יהודים שהתרחקו מכור מחצבתם או לשווק את פנימיות התורה לשומרי תורה ומצוות שקיימו את המצוות בלי חיות פנימית ומעורבות אישית. הוא רצה להפוך את קהל שומעיו לשותפים מלאים בהנעת הידע.

אחד מדפוסי הפעולה של השלוחים היה פעילות להצגת הממד הסמלי של היהדות, כמו למשל הדלקת נרות חנוכה בפומבי. כל שליח, בכל עיר בעולם, יוצא בחג החנוכה להדליק חנוכייה גדולה, בדרך רבת-רושם, באזור ציבורי באותה עיר או עיירה. נוסף על פרסום הנס של חנוכה עמדה מאחורי היוזמה הזאת של הרבי כוונה נוספת: חנוכה חל בתקופה שבה העולם הנוצרי חוגג את חג המולד. עצי אשוח וסממני חג נוצריים ממלאים את הרחובות. האווירה הזאת מפעילה לחץ על יהודים רבים ודוחפת אותם לחוג את החגים הנוצריים, על מנת לחוש שייכים לסביבתם. באמצעות חנוכיות

הענק המוצבות במרכזי הערים ביקש הרבי לשרר ליהודים מסר כי יש להם חג משלהם, אור משלהם ותרבות הייחודית להם.²⁴

לאירוע של הדלקת הנרות בחנוכה מזמין השליח אנשי ציבור וידוענים, כדי שישתתפו בטקס. המסר המועבר בטקסים הללו הוא של נצחון כוחות האור על כוחות החושך; שמעט אור דוחה הרבה חושך. זהו מסר פשוט, שקל להזדהות איתו. בשביל רוב השלוחים, טקס הדלקת הנרות בחנוכה הוא המועד שבו הם פוגשים מספר רב ביותר של בני אדם, ובאותה הזדמנות הם מנסים להעביר אליהם מסרים יהודיים קצרים וקליטים. דרך זו של הפצת ידע היא כמו פרסום. הצגה כללית וראשונית של רעיונות יהודיים וחסידיים.

דרך עמוקה יותר שהרבי דחף אליה היא ללמוד עם הקהל את התורה. השלוחים נדרשו ללמוד עם האנשים שבאו עמם במגע. לאחר שחשפו לפנייהם בראשונה את עומק התכנים, דחף הרבי להציג את ההיגיון של מחשבת היהדות. החסידים שהכירו בחשיבות הרבה שייחס הרבי לפעילות של הפצת היהדות נהגו לשלוח לרבי דו"ח מסכם על פעולותיהם.

גם עם המעגלים הרחוקים יותר של האנשים שהרבי בא במגע עמם, הקפיד לסיים שיחה או מכתב בדרישה שהללו ינצלו את השפעתם על סביבתם כדי לקדם רעיונות יהודיים. הרבי לא התחשב בתחום פעילותו של אותו אדם; הוא האיץ בכל בני שיחו להיות שותפים בהפצת היהדות.

ד"ר יונתן זקס, הרב הראשי של בריטניה, למד בצעירותו באוניברסיטת קיימברידג'. בקיץ של שנת 1968 עזב את בריטניה ויצא לביקור בארצות הברית. הוא היה סקרן לברר את עמדת היהדות בנוגע לשאלות פילוסופיות קיומיות, וארגן לעצמו פגישות עם כמה מגדולי הרבנים שחיו בארצות הברית באותה תקופה. הרבנים שעמם נפגש הפנו אותו גם אל הרבי מלובביץ'. הם המליצו לו להעלות את שאלותיו לפני הרבי.

זקס הכיר מעט את חב"ד, באמצעות שלוחי התנועה שביקרו באוניברסיטת קיימברידג'. זו היתה אחת האוניברסיטאות הראשונות שביקרו בה שלוחים, וזקס היה מהראשונים שהשתתפו בפעילות. בהמלצת הרבנים שהכיר ניגש לבניין 770 ואמר לחסיד הראשון שפגש: "אני רוצה לדבר עם הרבי, בבקשה." החסיד חייך בסלחנות. הוא תיאר לפני הצעיר את הרשימה האינ-סופית של

הממתינים לפגוש את הרבי. זקס השאיר את מספר הטלפון של דירתו בלוס אנג'לס, שאליה עמד לצאת, וביקש שיתקשרו אליו אם הרבי יוכל לקבלו לפגישה.

במוצאי שבת, כמה שבועות לאחר מכן, צלצל הטלפון בלוס אנג'לס. התקשרו אליו ממרכז חב"ד והודיעו כי הרבי יפגוש אותו ביום חמישי. זקס, בלי פרוטה בכיסו, נסע באוטובוס מלוס אנג'לס לניו יורק במשך 72 שעות ברציפות. הוא הגיע בזמן לפגישה עם הרבי, נכנס לחדרו והציג לפניו את שאלותיו. הרבי ענה על השאלות אחת לאחת, וכשסיים החליף תפקידים והחל לשאול אותו שאלות על מספר הסטודנטים היהודים בקיימברידג' ועל מידת מעורבותם בחיים יהודיים. לבסוף שאל הרבי את זקס מה הוא עושה כדי לשתף עוד סטודנטים בחיים יהודיים. זקס, ג'נטלמן בריטי צעיר, הוכה בהלם. הוא לא בא לפגישה כדי להיהפך לשליח, אלא רק כדי לענות לעצמו על כמה שאלות. הרבי אתגר אותו, וזקס, על פי עדותו, לא יכול היה פשוט להגיד שהוא אינו עושה דבר, ולכן ניסה להעלות תירוצים. בתוך כך התחיל לומר לרבי: "במצב שבו אני מוצא את עצמי..." הרבי קטע את דברי הצעיר ואמר: "אף אחד לא 'מוצא את עצמו' במצב. הכנסת את עצמך למצב מסוים, ואתה יכול להכניס את עצמך למצב אחר." דברים אלה, התביעה של הרבי מזקס לא לקבל את המצב כמות שהוא, השליחות שהטיל על כתפיו של הסטודנט מקיימברידג', שינו את מסלול חייו, גרמו לו להכשיר עצמו לרב ולטפס במעלה סולם ההשכלה היהודית.²⁵

הרבי סבר כי השכנוע בעיקרי האמונה היהודית חייב להיעשות במלוא התוקף, ולא מתוך התגוננות והסתגרות. בריאיון שהעניק לד"ר גרשון קרנצלר, קצת לאחר קבלתו את התפקיד, בשבט תשי"א, 1951, תיאר הרבי את התמודדותו עם מצבה של יהדות ארצות הברית²⁶ אשר סבלה באותן שנים מחולשה בולטת לנוכח התעצמות הזרמים הרפורמיים והקונסרבטיביים. גם בתוך התנועה האורתודוקסית הנשים שעטו כיסוי ראש היו מעטות ורק מיעוט מהגברים גידלו זקנים. הרבי חשף לפני העיתונאי כיצד בכוונתו להגביר את האמונה.

בתחילה הסביר כי יש יתרון בפיזורו של העם היהודי במדינות רבות. הפיזור סייע במהלך השנים לשמר את העם ולמנוע את הכחדתו. ההיסטוריה

היהודית היא, בהשקפתו, שרשרת בלתי-פוסקת של הופעה והיעלמות של מרכזים יהודיים במקומות שונים בעולם.²⁷ כיום יהדות ארצות הברית היא זו שמסתמנת כמרכז היהודי הגדול בעולם, בעל השליחות להנהיג את הקהילות היהודיות במדינות השונות, ובכלל זה בישראל. בארצות הברית נמצאים הכוחות היהודיים הטובים ביותר שצריכים לתמוך ביהדות העולם, רוחנית וכלכלית.

התפקיד המוטל על יהדות ארצות הברית, הדגיש הרבי, מחייב שינוי כיוון בפעילות ובמחשבה. הליברליזם והאינדיבידואליזם חייבים לפנות את מקומם לתודעה חברתית, לאחריות משותפת, להקרבה עצמית. רק ויתור על אינטרסים פרטיים למען הכלל היהודי יכולים לקדם שינוי רוחני. על היהדות הדתית האורתודוקסית להתמקד פחות בהתגוננות ולצאת למתקפה, 'מלחמת תנופה' בקידום רעיונותיה. מלחמה שכזו דורשת אומץ, תכנון, חזון ויוזמה.

התגוננות אינה הגישה האוטנטית היהודית, לדעת הרבי. 'מלחמת תנופה' היא הגישה היהודית האמיתית ועתיקת היומין. הנוער, ציין בהזדמנות אחרת באוזני העיתונאי שלמה שמיר, משתוקק לאתגר ולמשמעות. הוא אינו צריך הסברה ותחינות, אלא רוצה שיתבעו ממנו בדרך כנה ואמיתית. האתגר הנדרש מהנוער הוא להשיבו אל ברכי האמונה, התורה והמצוות, על ידי חשיפתו למעיינות התורה. הסיבה לכך היא שהאמונה פורצת בדרך כלל בשעת חירום. ויכוחים ודיונים הם בעלי ערך מועט יחסית בחשיפת האמונה. היהדות צריכה להחיות את ההרגשה שכל רגע הוא כמו שעת חירום.²⁸

התפקיד שהרבי הטיל על מי שפנה אליו בשאלה או בבקשת עצה נבע מאמונתו בפוטנציאל של אותו אדם ומרצונו לגרום לו להאמין בפוטנציאל שלו-עצמו.

ד"ר זקס תיאר זאת מנקודת ראותו: "...הגעתי לתובנה, שאותה שבת ואמרתי פעמים רבות: העולם טעה. אנשים חשבו שהצלחתו של הרבי היתה בכך שהעמיד אלפי תלמידים. אך הם החמיצו את העובדה החשובה ביותר: מנהיג טוב יוצר תלמידים, אבל מנהיג מצוין יוצר מנהיגים. וזה מה שהרבי עשה בעבורי ובעבור אלפים נוספים... רוב האנשים מביטים על הזולת ורואים את מה שעומד לפנייהם. אנשים גדולים מסתכלים על הזולת ורואים

את מהותו הפנימית. אך גדולי הגדולים – והרבי היה גדול הגדולים – מביטים על הזולת ורואים מה הוא יכול להיות. זוהי גדולה.²⁹

כאשר יצחק רבין שימש שגריר ישראל בארצות הברית, בתחילת שנות השבעים, הוא נשלח על ידי נשיא המדינה, זלמן שז"ר, לברך את הרבי במזל טוב בשם מדינת ישראל לרגל יום הולדתו השבעים. במהלך השיחה שאל הרבי את רבין אם איננו מרגיש בודד, כנציג המדינה היהודית, בין מאה ועשרים נציגיהן של מדינות העולם, ושטח לפניו את עמדתו בשאלת בדירותו של העם. האם אנחנו 'עם לברד ישכון' מתוך בחירה או מתוך דחייה, ניסח הרבי את השאלה שבה רצה לדון עם רבין. בהמשך השיחה ביקש הרבי לעמוד על הפרדוקס הטמון לכאורה במאמר חז"ל 'איוהו עשיר? השמח בחלקו'. לכאורה, הסביר הרבי לרבין, על פי עדותו של רבין, אם האדם מסופק בחלקו, אין עוד גורם שיניע אותו. אולם ההסבר המעמיק של המאמר הוא שהאדם צריך לשמוח במה שיש לו מתוך מטרה שיהיה טוב יותר ושישיג יותר, ואז יפעל בנחישות ובהצלחה רבה יותר וישתפר כל העת בכל המובנים.³⁰ אותה תנועה של השתפרות צריכה להיות ניכרת, על פי הרבי, גם במישור האישי וגם בפעילות הציבורית.

הרבי האמין באנשים וציפה מהם ליותר לא משום שהיה אופטימיסט. השקפתו נשענה על תורת הנפש שהציג מייסד חסידות חב"ד בספר התניא. הספר נפתח בתיאור המבנה של נפש האדם ובמאבק התמידי המתחולל בקרבו, בין שתי נפשות, 'נפש בהמית' ו'נפש א-לוהית'. את הנפש הבהמית ניתן לאפיין בהכללה כנטיות האגוצנטריות של האדם, שהן גם הנטיות הטבעיות. האדם מציב את עצמו במרכז, ובוחר את יחסיו עם העולם ועם הברואים במשקפיים תועלתניים.

לעומתה, הנפש האלוקית מאופיינת בשאיפה לשוב אל כור מחצבתה, אל הבורא. היא מכונה גם 'הנפש השנית', מפני שהיא מתגלה רק לאחר הנפש הבהמית. עם צמיחתו של האדם יש סיכוי לשנות בהדרגה את תפיסתו האגוצנטרית, שלפיה הוא במרכז והכול סובב אותו, והוא מצליח לראות גם דברים מעבר לרצונותיו ולצרכיו, שלא על פי המידה שבה נתנו לו או לקחו ממנו.

ההשקפה הזאת – שבנפש האדם מתחולל מאבק מתמיד, ולעתים מנצח הצד האגוצנטרי, הבהמי, ולעתים הצד הא-לוהי, השכובי בצד הבהמי – עיצבה את ההשקפה החסידית בכלל, ואת תפיסתו של הרבי בפרט, על מהותם של בני האדם. בעיניו, גם אם יהודי איננו שומר תורה ומצוות, הרי זה מופע זמני בלבד, שיכול להשתנות ברגע אחד. החסידים נוהגים להמחיש השקפה זו באמצעות סיפורים על תגובות הרבי להתרחשויות שונות. כך למשל מספרים שכשגילו לרבי שיהודי שהתארח במשפחה רתית יצא החוצה ועישן סיגריה, השיב שיש לראות את הדברים בראייה אחרת לגמרי – אותו יהודי שמר שבת למעלה מעשרים וארבע שעות, ורק באותן דקות ספורות שבהן עישן לא שמר את השבת.

דוגמה בולטת אחרת אפשר למצוא בסיפורו של אליהו עמיקם, שהיה איש ימין ועיתונאי ב"דירעות אחרונות". לאחר מלחמת ששת הימים נשא חבר הכנסת מאיר וילנר נאום חריף בגנות המלחמה וביקר את תוקפנותה של ישראל. נאום ועמדותיו האנטי-ציוניות של וילנר, שהיה ממנהיגי התנועה הקומוניסטית בישראל וחבר בסיעות מק"י, רק"ח וחד"ש, עוררו תרעומת רבה. ימים ספורים לאחר הנאום, למחרת יום הכיפורים (15 באוקטובר 1967), נדקר וילנר בפתח ביתו בידי אברהם בן משה, אסיר ציון וחבר תנועת חרות. וילנר אושפז בעקבות הדקירה ושוחרר כעבור ימים אחדים לביתו. למחרת הדקירה פרסם עמיקם מאמר חריף המצדד בתוקף ומגנה את וילנר.

עמיקם, ששהה בניו יורק באותם ימים, ביקש לעבור לפני הרבי בחג הסוכות ולקבל ברכה לשנה החדשה. כשהגיע תורו, העיר לו הרבי ביחס למאמרו: "כך לא כותבים על יהודי!" עמדותיו החריגות של וילנר לא שימשו בעיני הרבי היתר להשתלחות כנגדו.³¹

תפיסת השניות הקיימת בקרבו של האדם, היינו המאבק המתמיד בין הנפש הא-לוהית לנפש הבהמית, חילצה את החסידות מהשקפות חרדיות קלאסיות, השופטות את האדם על פי התנהגותו ומעשיו בהווה. החסידות, לעומת זאת, אימצה גישה הפוכה, של גילוי המקור הא-לוהי המוסתר בנפש האדם.

המושגים נפש בהמית וא-לוהית זקוקים כמובן לדיון רחב הרבה יותר, אולם כבר כמובן האינטואיטיבי, עצם ההכרה בשניות שבאדם עוזרת להעריך את הפוטנציאל שהרבי זיהה בבני שיחו. השניות מלמדת כי יש

לאדם היכולת להיחלץ מהקשיים הנפשיים-פנימיים ומהמהמורות החיצוניות שהוא ניצב מולם. הקושי, ההתמודדות והאתגר הם מבחן, שעשוי לרומם את האדם מעל המציאות שהוא שרוי בה.³²

תודעת המאבק הפנימי שספר התניא מרגיש נועדה לרחוף את האדם לחיפוש עצמי אחר עצות לתהליכים של שינוי ושיפור. עצם הידיעה כי בכל אדם שוכנת נפש א-לוהית היא ידיעה כי יש בו צד חיובי, טהור ונאצל, וכי בכוחו תמיד לחשוף אותו ואף 'להעלות' לקדושה את הצד הבהמי שבו. לכן, כפי שהקפיד הרבי לחזור שוב ושוב, אסור לוותר על אף יהודי. כל אדם יכול להתחבר לפוטנציאל שלו, בכל רגע מחייו. זה יכול לקרות בגיל עשרים ויכול לקרות בגיל שמונים. כתוצאה ממסר זה מתאמצים למשל שלוחיו של הרבי לאתר קשישים הרחוקים מיהדותם, שמעולם לא הניחו תפילין או לא עברו ברית מילה, ודוחקים בהם לקיים מצוות אלה. חשיפת הפוטנציאל הזה חשובה בהשקפה היהודית לטובתם של אותם יהודים, ובראייה רחבה יותר בכוחה להשפיע על המתרחש בעולם כולו.

בהתוועדות האחרונה שניהל הרבי ביום שבת, כ"ה באדר א' תשנ"ב, 29 בפברואר 1992, דיבר במשך שעות על מגוון נושאים. בהפסקות הקצרות שבין נושא לנושא, שרו החסידים בהתלהבות ניגונים חסידיים, הרימו כוסיות יין ואמרו 'לחיים' עם הרבי.

בתוך דבריו באותה 'התוועדות' ציין הרבי כי פרשת השבוע היא פרשת 'ויקהל', ופרשת השבוע הבא היא פרשת 'פקודי'. מדוע, שאל הרבי, קודמת פרשת 'ויקהל' לפרשת 'פקודי', בשעה שמשמעותה של 'ויקהל' היא 'קהילה' וציבור ואילו משמעותה של 'פקודי' היא יחידניות, אינדיבידואליות? הרבי שאל שמא הסדר צריך להיות הפוך – קודם שלמותו הרוחנית של הפרט, ורק לאחר ביסוסה הרוחני של שלמות אישית זו ניתן יהיה להשתית עליה קהילה בריאה ואיתנה ברוחניותה. תשובתו היתה שהתורה מבקשת להדגיש כי בני האדם אינם חלק ממכונה או תצרף של חלקי לגו, שחייבים להיות מושלמים טרם הרכבתם. בבני האדם טמון הפוטנציאל להיות מושלמים, אך הנתיב למימוש פוטנציאל זה עובר דרך אחדותן של הבריות; דרך השתתפותן במטלות הציבור וביצירת הקהילה. כאשר פרטים לא מושלמים

רבים מתחברים אלה לאלה, מתוך אהבה וידידות – נוצרת קהילה מושלמת. גילוי הפוטנציאל האנושי הוא בעזרה הדדית, במעורבות המשותפת ובאכפתיות, ולא בטיפוח רוחני עצמאי.

הרבי דגל בגישה ולפיה בשל המאבק הנפשי הפנימי המתחולל באדם יש לו יכולות להשיג הרבה יותר ממה שהוא-עצמו היה מאמין שבכוחו להשיג. עם זאת ידע כי בני האדם עלולים ליפול, להשתנות, להיגרר אחר הסביבה. הוא לא התרגש כשמישהו לא היה עומד בדרישות שהציב לפניו, אך היה דוחק בו להתרומם שוב על רגליו, לנסות ולהתחבר מחדש להשקפת התורה והמצוות. כשכתב לו צעיר, שהחל להתקרב לחיי תורה ומצוות, שברצונו להחליף את בגדיו לבגדים השחורים הנהוגים ולחבוש מגבעת, אף על פי שבני משפחתו מתנגדים לכך, ענה לו הרבי שלא יזדרז לעשות כן. עדיף שישקיע את מרצו בלימודים ובחיזוק הכרתו הדתית והחסידית. הרבי הסביר כי אם יקבל החלטה זו בטרם בשלה בו ההכרה הנפשית, הוא עלול לחזור בו לאחר שירגיש אי-נוחות מפני 'הבושה מהמלעגים', ואז ייתכן שהרבר ישפיע גם על התקרבותו וגם על הערכת הסביבה.³³

מחויבות בלי פשרות

כוח המשיכה הגדול של חב"ד בעידן המודרני נובע פעמים רבות מתורת הנפש השיטתית שמציגה התנועה והעומד בראשה. ידענותו של הרבי, סדירות שיחותיו ועומקו, הקשר האינטימי שיצר עם כל חסיד וחסיד, הכלים שבהם זכו גברים ונשים, מנקודת מבטם, לגלות את עצמם באמצעות החסידות, התפקיד שהעניק לשומעי לקחו במסגרת תכלית הבריאה – כל אלה הפכו את בניין 770 למוקד משיכה. הרבי יצר משמעות וודאות בעידן של היעדר משמעות וחוסר ודאות.

האתגר העיקרי של המסרים שהפיץ היה נעוץ בעצם היותם מחייבים ותובעניים. המסרים שהציג הרבי, עם כל חדשנותם ועטיפתם הרעננה, צמחו מתוך יהדות שמרנית. ההבנה שסיפק הרבי לא נותרה נטולת משמעות מעשית מיידית. הרבי לקח את קוראיו למסע חיים שבו האנשים מתחילים לקרוא את חוויות החיים בדרך שונה, לאחר שהם מקבלים את מושגי היסוד

ועיקרי המערכת הטיפולוגית ששרטט. הרע נהפך למבחן, הקושי לאתגר, החרדות לחלק מעבודה עצמית, וההצלחה למקפצה להעניק לזולת ולעשות טוב בעולם. אולם מסע החיים הזה דורש שינוי כמעט טוטאלי במערכת הערכים שהלומד מחויב אליה. המאזין אינו יכול לקבל מסרים תיאורטיים בלבד. בסופו של דבר הוא נעשה מחויב למצוות. בניגוד לתורות אחרות, תורת הרבי כרוכה בהתקרבות לחיי תורה ומצוות. תורת החסידות – כגוף משמעותי של ידע, שבאמצעותו יכול האדם המודרני להתמודד עם כעסים, מתחים, טרדות, מחסור באמונה ועוד – מרתקת כשלעצמה. אך כשהיא נעשית מחייבת בשמירת שבת, בהנחת תפילין, בגדרי צניעות וכהנה – קשה יותר לשכנע לקבל אותה.

הרבי דחף את שלוחיו ליזום ולחשוב כל העת על מיזמים חדשים, על דרכים שבהן ניתן למשוך את לבם של יהודים להתקרב לעולם היהדות וללימוד רעיונות החסידות, אך לא הסכים להתפשר במאומה על כללי ההלכה והאמור בשולחן ערוך.³⁴ דעתו היתה נחרצת – אין לאיש סמכות לעשות פשרות בתורה. פעמים רבות ציטט את מאמר המשנה: "הווי מתלמידיו של אהרן, אוהב שלום ורודף שלום, אוהב את הבריות ומקרבן לתורה."³⁵ הרבי הסביר שחז"ל דייקו בלשונם: יש לקרב את הבריות אל התורה ולא את התורה אל הבריות. הוא גם סבר שהתפשרות מביאה בסופו של דבר לידי תוצאה הפוכה. במקום לקרב את הציבור אל התורה, ההתפשרות גורמת לעזיבת חיי התורה, משום שאם מותר להתפשר על מצוות מסוימות, למה לא להתפשר גם על מצוות אחרות.³⁶ הרבי גם ידע שלרעיונות הקבליים-חסידיים כוח עצום, אולם כשהם נטולי מסגרת פעולה הם מחמיצים, מבחינתו, את מטרתם והופכים להיות מסוכנים לפרט.

בשנות השישים החלה בארצות הברית תנועת המחאה של ילדי הפרחים, שהסתייגו מהמלחמה הקרה ומגרורותיה, דחו את ההשקפות האמריקניות השמרניות וקידמו ערכים כמו שלום, שוויון, אחווה ושיבה אל הטבע. בעוד הממסד היה מודאג מהתופעה, שלווה בתרבות נגר, בפסטיבלים, באי-גיוס לצבא, במרד בהורים ובעישון סמים, הרבי הצביע על השורש החיובי של המגמה. הוא הסביר כי אותם צעירים עושים צעד חשוב בכך שהם דוחים את 'האידיאולוגיות השקריות' הקודמות ומחפשים דרך אל הבורא, על פי רוב

באמצעות החוויה הרוחנית. התפקיד שלו ושל היהדות המאמינה, הסביר, הוא להראות שאותה דרך רוחנית צריכה להוביל את הצעירים היהודים אל חיי תורה ומצוות. ואכן, השלוחים הגבירו אז את נוכחותם באוניברסיטאות ברחבי ארצות הברית והפיצו את המסר על ידי הצגת עולם התורה והחסידות.

מי שבלט בפנייה אל אותם צעירים היה שלמה קרליבך, שכבר בראשית שנות החמישים יצא לקרב צעירים באוניברסיטאות ובמרכזים ברחבי ארצות הברית. קרליבך, שברח עם הוריו מברלין לארצות הברית והוסמך לרבנות בגיל צעיר, היה חסיד נלהב של הרבי מלובביץ' ואף שימש 'חוזר' בשנים הראשונות לנשיאותו של הרבי. בתמונות מן השנים האלה צולם עומד קרוב ככל האפשר לרבי ומאזין לדבריו בהתוועדויות.

קרליבך הצליח לשלב מוזיקה ייחודית וסוחפת עם אישיות כריזמטית, אולם על פי הידוע לא הקפיד על הכללים הנוקשים שהציב הרבי לשלוחיו. עדויות מספרות שכשנכנס אל הרבי, התנה הרבי את המשך פעילותו בשמירה קפדנית על הסייגים הנהוגים, ובכלל זה אי-לחיצת יד לנשים. אם לא יתחייב לדקדק בכך, הדגיש הרבי, לא יוכל 'הרב המרקד' להחשיב עצמו כשלוחו. על פי עדות אחת, קרליבך סיפר לרבי כי לאחר אחת מהופעותיו, בזמן שלחץ את ידי הקהל, ניגשה אליו אישה וביקשה ללחוץ את ידו. הוא הגיב כי אינו לוחץ ידי נשים. האישה נפגעה ואמרה כי חשבה להתקרב ליהדות, אבל בעקבות התנהגות זו היא חוזרת בה ושוב לא תתקרב ליהדות. הרבי לא היסס גם לנוכח הרגשתה של אותה אישה. הוא השיב לקרליבך כי לא ניתנה לנו רשות 'לסחור' בתורה ובמצוותיה ולהחליט על מה לוותר ומה 'להרוויח'. הקירוב אל עולם היהדות חייב להיעשות במסגרת של כללי השולחן ערוך.

מאז פנה קרליבך לדרך עצמאית, שלא כאחד משלוחי חב"ד. עם זה, על פי עדות אחרת, מכר שפגש את קרליבך בשנת תשכ"א, 1961, אמר לו כי שמע שסילקו אותו מחסידות לובביץ'. בתשובה ענה לו קרליבך: "אותי סילקו, אבל אני לא הסתלקתי".³⁷ סיפורו של קרליבך והרבי מעיד כי אדיקותו של הרבי הקשתה לעתים על חלק מהקהל, בעידן של פתיחות, להתקרב ולהתחייב לדרישות הגבוהות שהציגה חב"ד.

טכנולוגיה ואמצעי תקשורת

במאה האחרונה התמודדה החברה החרדית יותר מאי-פעם עם התפתחויות הטכנולוגיה. הרבנים והפוסקים בחנו את החידושים ואת השפעותיהם על החיים היהודיים, ועל פי ההשפעות האלה עיצבו את עמדתם כלפי ההתפתחויות הטכנולוגיות. האתגר הגדול ביותר מתחולל בעשור האחרון, עם חדירת האינטרנט גם לכתים חרדיים. האינטרנט הוא כלי שנפרצים בו בקלות גרדי הצניעות ובכוחו להטמיע תפיסות עולם המנוגדות למחשבה היהודית. לפני האינטרנט היו אלה הרדיו והטלוויזיה שאיימו לחדור לתוך הגדרות שהציב סביבו הציבור החרדי.

החברה החרדית נטתה לראות בהתפתחויות הטכנולוגיות אמצעים שנוטים להפיץ רדידות ושטחיות, לקדם דעות לא מקובלות ולהחדיר תמונות החורגות מגרדי הצניעות – כלומר, דבר שלילי המנוגד לחיי אמונה.³⁸ ההתפתחות הטכנולוגית נתפסה כמקפלת בתוכה באורח מבני ערכים ליברליים ופתיחות תרבותית, המנוגדים בהכרח לשמרנות הדתית.

לרבי היתה השקפה שונה, והוא קידם אותה בניגוד לדעתם של זרמים אחרים בעולם החרדי. הוא לא ראה בהתפתחות הטכנולוגית כשלעצמה בעיה. הטכנולוגיה גם לא היתה בעיניו כלי נייטרלי שאינו מקדם בהכרח ערכים. היתה לו השקפה חיובית כלפי ההתפתחות הטכנולוגית. זאת נבראה מלכתחילה, לדעתו, כדי לשרת את הפצתה של מחשבת היהדות ואת ערכי האמת, הטוב והצדק.

הרבי פעל להגשמת עמדתו. בשנת תשי"ד, 1954, כתב לרב פינחס-מרדכי טייץ, אחד הרבנים הנודעים בארצות הברית, כי לדעתו חשוב לשדר שיעור גמרא ברדיו. הרבי הביע את תקוותו "כי ישתמשו בשידור רדיו זה להדגיש ולחזק ענייני יראת שמים וקיום מצוות מעשיות בפועל".³⁹ זו היתה עמדה מהפכנית באותן שנים, על רקע התפיסה הרווחת ביהדות האורתודוקסית, ועל פיה הרדיו הוא 'כלי טמא' ומשחית.

בשנות החמישים עודד הרבי את חסידיו בישראל לשדר תוכניות על מחשבת החסידות ב'קול ישראל'. בעקבות זאת החל 'קול ישראל' לשדר שיעור קבוע בספר התניא.⁴⁰ בשנת 1960 החלה תחנת רדיו ניו יורקית, WEVD, לשדר תוכנית חדשה – שיעור שבועי בספר התניא. הרבי אישר

את שידור התוכנית, ואף הגיה מדי שבוע את טיוטת השיעור. הוא-עצמו האזין פעמים רבות לשיעור המשודר.

ביובל העשרים לנשיאותו, שחל בשנת תש"ל, 1970, התחברו חסידים בישראל, בלונדון ובאוסטרליה באמצעות הטלפון למרכז חב"ד העולמי בניו יורק, לקראת ההתוועדות בבית מדרשו, ששודרה לראשונה לרחבי העולם באמצעות הטלפון. דברי הרבי הועברו אל המאזינים על ידי רמקולים שהוצבו באתרים מרכזיים, והמוני חסידים יכלו להתכנס וליהנות מהאזנה ישירה לדברי רבם. בחודשים הבאים הצטרפו עוד ועוד קהילות למאזיני השידורים, שהועברו טלפונית. בכפר חב"ד ובקריית מלאכי היה כרוז מבשר לתושבים על השידורים הישירים, שבדרך כלל התקיימו באמצע הלילה, בשל הברלי השעות. החסידים היו קמים משנתם או עוזבים את עיסוקיהם ורצים לשמוע את קולו של הרבי שהועבר בשידור.

בהדרגה, השיטה השתפרה והלכה יד ביד עם השתכללות הטכנולוגיה. מרכזים חב"דיים גדולים נהפכו למעין 'מרכזיות', שהתחברו אליהן מרכזים קטנים יותר. כך הגיעו דברי הרבי למאות מקומות ולרבבות מאזינים. כיום, הרעיון של שידור באמצעות הטלפון נשמע פשוט מבחינה טכנולוגית ואף מיושן, אך באותם ימים זו היתה גישה מהפכנית ופורצת דרך בחברה החרדית. באמצע שנות השבעים כבר פעל בבניין 770 חדר הקלטות מודרני, ששידר את ההתוועדויות עם הרבי בימות החול ישירות לעשרים ושש מדינות ולתחנות רדיו ברחבי ארצות הברית.

ציון דרך נוסף בשידורים הוצב בשנת תש"ם, 1980, כאשר חסידים החלו לשדר את ההתוועדויות למיליוני בתים פרטיים ולמרכזי חב"ד בכל רחבי העולם באמצעות הטלוויזיה בכבלים. צוותי צילום מקצועיים נהפכו מאז לחלק בלתי-נפרד מההתוועדויות של הרבי. הללו צילמו את האירוע מכמה זוויות, והעבירו את החוויה של ההתוועדות לצופים. ההתוועדות עכשיו כבר לא נשארה נחלתם של חסידים בלבד, אלא נפתחה לציבור הרחב, ואף לקהל לא-יהודי.

בשנת תשמ"ח, 1988 – הרבה לפני שגוגל רשמה את הדומיין שלה באינטרנט ובטרם הפך האינטרנט למסלול תקשורת פופולרי – פתח חסיד חב"ד, יוסף-יצחק קיזון שמו, פרויקט של הפצת היהדות באופן ישיר דרך

האינטרנט, באתר מנויים שנקרא אז 'פידונט'; היה זה מעין פורום אינטרנטי, שמספר מינויו הגיע לאלפים ברחבי העולם. הוא התחיל במשלוח של טקסטים יהודיים והשיב על שאלות בפורומים וירטואליים באינטרנט.

כאשר קיזון שאל את הרבי בשנת תש"ן, 1990, אם ליצור נוכחות חב"דית עצמאית באינטרנט, השיב הרבי בחיוב ועודד אותו לעשות זאת ואף להרחיב את פעילותו.⁴¹ בשנת 1994 לקח קיזון את החלום שלו צעד אחד קדימה ופתח בית כנסת וירטואלי. בריאיון ל'בוקר טוב אמריקה', בשנת 1997, אמר: "זה התחיל כתחביב והפך למשרה מלאה." אחרים, שלא הבינו את ה'מהפכה' הטכנולוגית הנרקמת אל מול עיניהם, לעגו לו וטענו כי הוא מבזבז את זמנו. אולם עידודו של הרבי הספיק לו, כעדותו, כדי להמשיך בפעילותו.

קיזון שימש מנהל אדמיניסטרטיבי בבית ספר חב"ד בברוקלין, אך הקדיש זמן רב בהתנדבות לכתיבת רעיונות יהודיים בפורומים ברשת. במהרה התפרסם שמו בין חברי הקהילה המתפתחת של הגולים כמומחה לכל עניין יהודי, והוא החל לקבל מאות פניות ושאלות ממשתמשי אינטרנט יהודים ברחבי העולם.

"אני משיב לשאלותיהם של כל האנשים האלה," אמר בכינוס השלוחים העולמי בשנת 1995, "אך אנו יכולים לתת להם עוד. הבה ניקח את הספרים שכבר הודפסו ונפרסם אותם ברשת." היוזמה עברה במהרה לכדי ביצוע, וקיזון החל במשימה המייגעת של סריקת ספרים, המרה לקובצי טקסט, הגתהם והעלאתם לרשת.

בהמלצת ארגון 'דורסאי', שסייע לארגונים ללא מטרת רווח לבסס נוכחות באינטרנט, הרחיב קיזון את ידיעותיו לגבי הרשת. בעזרת הארגון פתח בשנת 1993 אתר ושמו 'חב"ד לובביץ' במרחב הווירטואלי. סיסמת האתר הייתה 'להפיץ יהדות במהירות האור'. בפברואר 1994 רכש את שם הדומיין Chabad.org, ושרתיו הועברו למשרד קטן, סמוך לבית המדרש בבניין 770. ה'ניו יורק טיימס' כתב ביולי 1994 כי "חסיד לובביץ', שרעיון הפצת היהדות לבני דתם ברחבי העולם אינו זר להם, ייסדו גם שלוחה אלקטרונית באינטרנט".

בשנת 1995 התחנן קיזון לפני בתי חב"ד וגורמים אחרים לבנות אתרי אינטרנט, כדי לחשוף יהודים לערכי היהדות ולספר להם על הפעילויות

הנערכות בבית חב"ד שבקרבתם. "אין צורך במשרד מפואר," כתב ג'ף זלבסקי בשנת 1997 בספרו, *The Soul of Cyberspace*, כשהוא מתייחס למרחב הזעיר ששימש כדי לתחזק את אתר האינטרנט של Chabad.org. "אלפי האנשים הנכנסים לאתר חב"ד-לובביץ' כל שבוע לא יראו את החדר הזה, כי המרחב הווירטואלי מסתיר בה-במידה שהוא חושף."

הפתיחות כלפי האמצעים הטכנולוגיים המודרניים לא התקבלה באהדה רבה כל כך. בתחילת שנות השמונים החריף המתח בין חסידות סאטמר לחסידות לובביץ'. חסידות סאטמר, שמקורה בהונגריה, היא אחת החסידויות הגדולות בארצות הברית, ומרכזת בשכונת ויליאמסבורג בברוקלין, מרחק עשר דקות נסיעה מקראון הייטס. כשחסידי חב"ד לימדו חסידות בתוכנית רדיו אמריקנית, היו מחסידי סאטמר שראו בכך חילול הקודש ואף 'מעשה שטן'. כיצד ניתן ללמד רעיונות קדושים באמצעי טמא כל כך, שאלו.⁴²

הרבי לא נרתע מהביקורת. בשיחה שנשא בשנת תשמ"ד, 1984, דחה את הטענות והציג שורה של נימוקים דתיים לכך שהשימוש ברדיו אינו רק מותר וראוי, אלא גם שהרדיו נברא מלכתחילה כדי שיפיצו באמצעותו את רעיונות היהדות. במידה רבה, אותם נימוקים משמשים את החסידים להכשרת השימוש האינטנסיבי באינטרנט, לטובת הפצת היהדות.

השקפתו הדתית על ההתפתחויות הטכנולוגיות בתחום התקשורת עיצבה מחדש את יחסו של העולם הדתי כלפי אותן טכנולוגיות. הרבי הדגיש כי דבר הנברא בעולם אינו יכול לשאת משמעות שלילית, אלא אם כן האדם מעניק לו משמעות שכזו. את עמדתו ביסס על מאמר חז"ל, שכל דבר הקיים בעולם נברא כדי לשרת את הבורא.⁴³ ברדיו ראה הרבי "כוח אדיר" שהקדוש-ברוך-הוא הכניס בטבע "בשביל ישראל".⁴⁴

הרבי הקדים להעריך את חשיבותן של הזירות התקשורתיות בעידן המודרני. הוא הבין כי תפיסת עולם שלא תימצא ברדיו או ברשת לא תתפשט לקהלים חדשים, ואולי אף לא תתקיים לאורך זמן. ברשת האינטרנט אין ריק. אם מחשבת החסידות לא תימצא בה, הגולשים ייפנו לחלופות אחרות. שכן תקשורת מעצם טיבה תמיד מקדמת מסר. קבוצות שלא ישתתפו בתהליך התקשורתי, גם לא יקדמו את המסרים שלהן. מבחינתו, לא ייתכן שיומצא

דבר מסוים שכוונתו הפנימית לא תהיה לקדם את תכלית הבריאה. לכן הרדיו לא היה בעיניו המצאה חדשה בלבד, אלא גילוי של דבר שהיה קיים קודם לכן בפוטנציאל, והגיע זמנו להתגלות.⁴⁵ בעיניו, המחשבה שמהו אחר מלבד הבורא יכול לייצר או לברוא יש מאין, כמוה ככפירה בעצם קיומו של הבורא. מהתפיסה הזאת הסיקו החסידים כי יש להשתמש בכל אמצעי תקשורת, ובכלל זה האינטרנט, הטלוויזיה, הרדיו וכן הלאה, לקידום המסר היהודי והחסיד. מנקודת המבט שהתווה הרבי, השימוש באמצעים האלה, כמו כל אופן תקשורת אחר בעולם, אמור להביא לגילוי הבורא בעולם ולהאדרת שמו. מי שיושב לילות ארוכים מול צג המחשב ומבלה את זמנו בשיטוט באתרים שליליים, משחית את נפשו ומריק את חייו מתוכן. האינטרנט נתפס על ידיו כלי המשרת שימוש שלילי. מנגד, שימוש באינטרנט כמכשיר לקידום ולהפצה של רעיון ערכי ולחשיפת כוח הבורא הופך את הרשת לכלי בעל תוכן חיובי, גם אם רבים אחרים משתמשים בו לצרכים שליליים או סתמיים. החסידות לא התעלמה מהרעות החולות שבהן לוקים אמצעי התקשורת, ולפיכך הגבילה את השימוש בהם בתוך הקהילה. אך כמי ששלח צעירים להשפיע במקומות רחוקים, וכמי שהאמין שהאדם מצוי במאבק פנימי בלתי-פוסק ושעליו להיות מוכן תמיד למערכה, הרבי לא היסס גם בקשר לקרב הזה. ההתפתחות הטכנולוגית שימשה לו זירת פעולה עיקרית בחיים המודרניים, וגם בה היה על חסידיו לגבור.

לכתחילה מלמעלה

העמדה כלפי ההתפתחות הטכנולוגית היתה במשנתו של הרבי מלובביץ' חלק מהתייחסות כוללת ל'רוח התקופה'. הרבי, שהיה עד לתמורות הגדולות של המאה הקודמת, לא נבהל מההתרחקות מעולמה של הדת ומהעובדה שרק מיעוט מהעם היהודי מחובר לחיי תורה ומצוות. למרבה הפלא, בעיניו דווקא זו התקופה המתאימה ביותר לבואו של המשיח. אם לדייק, אפשר להמר ולומר שאילו הרבי היה פועל כמעט בכל תקופה אחרת בהיסטוריה היהודית, היה גורס שאותה תקופה היא הזמן המתאים לבואו של המשיח.

רבי יוסף-יצחק, הרבי השישי של חב"ד, סיפר במכתב שכתב בשנת 1928,⁴⁶ כי סבו, הרבי הרביעי, הציע גישה ייחודית לדרך התנהגותו של

האדם. לשיטתו, העולם סבור כי הגישה הנכונה היא הליכה בדרך הדרגתית, מלמטה למעלה, ורק כאשר אי-אפשר ללכת בדרך הרגילה צריך לדלג מלמעלה. ואילו הוא היה סבור שצריך מלכתחילה לדלג מלמעלה, ובלשוננו: 'לכתחילה אריבער' ('אריבער' היא מילה בידיש המבטאת דילוג מלמעלה). המובן שבו נתפרשו הרברים הוא שמלכתחילה צריך להציב שאיפות גבוהות ולא להתחשב במכשולים להשגתן.

עיקרון זה נעשה יסוד בפעילותו של הרבי מלובביץ'. הוא הכיר בכך שחיים יהודיים במחצית השנייה של המאה העשרים, בייחוד במדינות המערב, טומנים בחובם מה שהוא רואה כבלבול רב. עם הבלבול אפשר להתמודד כאשר האדם נמנע מחשבונות קטנים ומכניעה למירוץ החיים המערבי. דרך הפעולה המתאימה לתקופה היא 'לכתחילה אריבער', לכתחילה מלמעלה. על החסידים להתעלות מעל הגבולות שלהם-עצמם ולסלול דרכים נועזות, על פי עקרונות האמונה. ההתגברות על דרך הפעולה הטבעית היא המתכון המתאים ביותר להתמודדות עם הקשיים ולחשיפת העולם המוסתר. כל התמודדות, כל שליחות או מבצע שזים הרבי, נזקקו לשיטת הפעולה של 'לכתחילה אריבער'. רבי יוסף-יצחק השתמש בביטוי זה בבואו לתאר את ההתמודדות עם הקשיים בשמירה על אורח החיים היהודי ברוסיה הסובייטית. באותו מכתב שבו שטח את גישת סבו סיפר כי בתחילת שנות העשרים היה המצב הכלכלי קשה כל כך עד שהוא נאלץ לבקש הלוואות כדי לנסוע למוסקווה. דרכו לעמוד מול הקשיים היתה להציב מראש דרישות גבוהות, שלכאורה לא ייתכן להגשימן.⁴⁷

הרבי ראה בהתנתקות מחיי תורה ומצוות בארצות הברית קושי גדול לא פחות, שדרש גם הוא היצמדות לעיקרון זה. מפעל השליחות רחב הממדים שהקים היה חסר סיכוי בתחילתו, אולם הוא יצק בקרב חסידיו את האמונה כי כשמציבים מטרות גבוהות ולא מתפשרים על הגשמתן, כשנצמדים לאמונה יוקדת בחשיבות המשימה, מנצחים את הקשיים. הדבקות, העיקשות, המסירות, פועלות גם על הסביבה הנראית לא בשלה לספיגת הרעיונות. כל שליח צעיר ינק את עיקרי הגישה, ועמה התמלא כוחות לקראת הדרך החדשה שיצא אליה.

שוויון מגדרי

אחת השאלות המציקות לנשים ולגברים הבוחנים את עולמה של היהדות היא שאלת השוויון המגדרי. הדעה הרווחת היא כי היהדות מפלה בין גברים לנשים. לא יהיה זה מוגזם לטעון כי הריחוק של רבים מן היהדות נשען על רתיעה מחיים נעדרי שוויון או מניצול של אחד מבני הזוג. בעיני נשים רבות נתפסים הנישואים כמעשה של רכישת האישה והפיכתה למעין רכוש של הגבר.⁴⁸

הרבי הכיר בביקורת זו, אך לא סבר שעל היהדות להתנצל בסוגיה הזאת. בדיוק להפך, לדעתו על היהדות להציע את עמדתה בעניין המגדרי, להצביע על המעלה המוסרית והאינטלקטואלית המקופלת בתפיסתה, ולכבוש את החברה בהיגיון הפנימי הבריא והמתוקן שהיא מציעה. לדירוי, היהדות מכוננת חיים המתאימים לטבעם ולתכונת נפשם של כל אחד משני המגדרים. להשקפתו, אין בסיס אמיתי לטענה שהאישה קנויה לבעל כחפץ הנקנה לאדם. האיש והאישה נעשים מציאות אחת, על ידי שהם דבקים זו בזו וזה בזו במסגרת הזוגית.

גישתו של הרבי כלפי נשים היתה שונה מהתפיסה ששררה בעולם החרדי, ולפיה יש להגביל את לימוד התורה לגברים בלבד. הרבי פנה בדבריו ובתכנים שהעביר לגברים ולנשים באופן שווה. הוא קרא לנשים ללמוד את פנימיות התורה ולהשתלם בה. הלימוד מעורר את האדם לאהבת הבורא וליראתו, ורגשות אלה נחוצים לגברים ולנשים כאחד. הרבי, כרגיל, לא ראה עצמו 'מהפכן' או חרשן במובן זה. הוא נסמך על חותנו ורבו, שעודד את נשות חב"ד ללימודי חסידות וכך חניך גם את בנותיו-שלו.⁴⁹ אולם כדרכו, הוא פיתח את הגישה והרחיב אותה על ידי העצמת הכוח הנשי.

בשנת תשמ"א, 1981, ביקר אצל הרבי האדמו"ר מפלז, שסבל באותה תקופה התקפות מצד חסידות סאטמר. בין השאר הותקף על שבלז פתחה בית ספר לבנות, שנקט גישה פתוחה יותר מבתי הספר לבנות של היישוב הישן. האדמו"ר מבלז ביקש לקבל גיבוי מהרבי לצעד הזה, אך נדהם לשמוע שהרבי הולך הרבה יותר רחוק מכפי שהעריך. הרבי הבהיר שיש מקום ללמד בנות גם משנה וגמרא. האדמו"ר מבלז הביע את פליאתו,

והרבי חזר וקבע שיש ללמד בנות גמרא, כדי שידעו את טעמי ההלכות והמצוות ולא יידרשו לקיימן מתוך ציות עיוור בלבד.

האדמו"ר מבלז שאל את הרבי איך מתיישבת עמדתו זו עם קביעת חז"ל השוללת לימוד תורה לנשים. הרבי השיב כי דווקא ההיגיון הפנימי של מאמר חכמים זה מחייב ללמד נשים תורה בתנאים השוררים בימינו. חכמים העדיפו שהנשים יבטאו את הצד התמים והטהור של החיים, ויאזנו את הגברים, החשופים יותר לעולם הערמומי והמתוחכם. אולם, אמר הרבי, בימינו הנשים חשופות ממילא לחיים כפי שהם, עם כל הערמומיות והתחכום שבהם. אם לא נלמד אותן תורה, לא נגרום להן להיות תמימות וטהורות יותר, אלא נשאיר אותן עם התחכום שהן חשופות אליו ממילא, ורק נמנע מהן אפשרות לקבל תשובות ולהתמודד עם השאלות שהעולם מציב לפניהן.⁵⁰

יהודי אמריקני שכתב מכתב לרבי בשנת תשמ"ג, 1983, העלה טענה כי ההזדמנות היחידה של האישה לעמוד לפני הקהילה היא רק ביום חתונתה. הרבי מיהר להשיב למכתב ולתקן את השולח. הוא הצביע על כך שלנשים היה "תפקיד חשוב מבחינה היסטורית בחיי היהדות". הרבי הזכיר שבזמן מתן תורה נצטווה משה לדבר אל נשים תחילה ורק לאחר מכן אל הגברים. הוא גם ציין שהנשים היו התורמות הראשונות והנלהבות ביותר לבניית המקדש.⁵¹

על רקע זה, אין להתפלא שכבר בשנת תשי"ב, 1952, ייסד את ארגון 'נשי ובנות חב"ד' בישראל, שנחשב לארגון הנשים העצמאי הראשון בחברה החרדית. כעבור שנה הורה להקים ארגונים דומים בארצות הברית ובמדינות נוספות. בשנת 1958 נוסד בעידודו של הרבי עיתון הנשים של אגודת הנשים – 'די יידישע היים' ('הבית היהודי') – שנערך בידי נשים. בעיתון כתבו גברים ונשים על אף שהוא יועד בעיקרו לקהל הנשים בלבד. הרבי קרא לנשים להתארגן ולפעול, וזאת בניגוד לתפיסה הרואה את מקומה של האישה בבית. עם האמור, הרבי הקפיד לציין שהפעילות צריכה להיעשות תוך שמירה על כללי הצניעות.

את הפסוק "כל כבודה בת מלך פנימה"⁵², למשל, דרש בשונה מהפרשנות המסורתית. לפי הרבי, הפנימיות של בת המלך מוכרחה לצאת אל העולם. הכבוד של בת המלך הוא על ידי שביתה מאיר בזכות שהיא הופכת אותו

משכן לקדוש-ברוך-הוא. השפעת הפנימיות של האישה על העולם כולו באה לידי ביטוי בכינון בית יהודי ובפעולות פשוטות כמו הדלקת נרות שבת. כאשר הרבי שלח את חסידיו אל חוצות הערים להניח תפילין לעוברים ושבים, הוא גם שלח את הנשים והבנות למרכזי קניות, לבתי חולים ולבתי ספר, לחלק בהם נרות שבת ולהעביר מסרים יהודיים. הרבי ציפה מגשות השלוחים שיהיה להן חלק פעיל, לא פחות מהבעל, באתגר שניצב לפנייהם. נשים אלו אינן 'אשתו של השליח', אלא שלוחות בזכות עצמן. בדרך דומה אפשר הרבי לנשים להיות שותפות בתפקידים, כמו 'משפיעה'.⁵³

בכל שנה נערכו בבית מדרשו בבניין 770 אירועים לנשים ולבנות בלבד, והרבי היה נושא דברים לפניהן. התכנסות אחת היתה נערכת לקראת חג השבועות, והתכנסות שנייה לקראת הימים הנוראים. כמו כן, בסיום שנת הלימודים היו באות לבית מדרשו הבנות שסיימו את לימודיהן, והרבי היה נושא דברים לפניהן. באירועים האלה הגברים היו עוזבים את המקום, ובית המדרש היה מתמלא נשים ונערות בלבד. הרבי היה מדבר על תפקידן של הנשים ועל מעמדן המיוחד בעם ישראל.

בכלל, את הרעיונות של פנימיות התורה הרבי לא ראה כתורה אוטורית. הגברים שלמדו והתוועדו נדרשו לחזור הביתה עם הרעיונות הללו, להעבירם הלאה לנשותיהם וליישם בפועל את התביעות המוסריות העולות מהתכנים.⁵⁴ בכינוסים של הנשים היה הרבי מעודד אותן להפיץ יהדות מתוך חמימות, אור ושמחה, וחוזר על אותם רעיונות חסידיים שהיה מעביר לגברים.⁵⁵

המנהג היה שלאחר השיחה הרבי היה נשאר במקומו, והנשים היו עוברות לפניו ומקבלות דולר לצדקה וברכה אישית. היו שניצלו את המעמד כדי לשאול שאלה או לבקש בקשה. באחד הכינוסים בשנות השישים באה לבית המדרש צעירה יהודייה אמריקנית, שגדלה בבית לא דתי. האישה שהזמינה אותה לבוא לאירוע המליצה לה גם לפנות אל הרבי בסיום השיחה, לספר מה מעיק עליה ולבקש ברכה. הצעירה התקרבה אל הרבי והצהירה בהתרגשות שאינה מאמינה בתורה או בצדיקים. הרבי שמע את דבריה, חייך ושאל: "אם כן, מדוע באת לכאן?" הצעירה ענתה שבאה כדי לומר לו שהחסידים אינם מחנכים לחשוב חשיבה עצמאית והכול אצלם צריך להיות מורדך על ידי

הרבי. הרבי חזר על שאלתו, והצעירה הצטדקה שסחבו אותה לאירוע. בתגובה שאל הרבי: "אינך בן אדם עצמאי? והלא הסברת כל כך יפה שבן אדם צריך להיות מונחה על ידי חשיבה עצמאית." "אתה צודק," אמרה, "אבל סחבו אותי." הרבי חייך שוב ואמר כי הוא שמח שבאה והיא מוזמנת לשאול כל דבר שתרצה. הצעירה השיבה כי היא לומדת באוניברסיטה פסיכולוגיה, אבל היא רוצה ללמוד יצירת כלי חרס במזרח הרחוק, ואילו הוריה רוצים שתמשיך ללמוד פסיכולוגיה. מה לדעת הרבי עליה לעשות?

הרבי השתהה רגע והשיב: "אני חושב ששני הרעיונות מאוד נפלאים ומאוד מעניינים. בעולם צריך את שניהם, ואני לא יכול לומר שאחד טוב מהשני. אבל אני חושב על רעיון שלישי: אולי כדאי שתקדישי קצת זמן להכיר את עצמך. כפי שאמרת, אדם צריך להיות עצמאי, ולכן כדאי לך להקדיש זמן לדעת את עצמך מהפנימיות, לא רק מהחיצוניות. ומכיוון שאת יהודייה, אולי תלכי ללמוד מה זו יהדות, כי זו המהות האמיתית שלך, ושיהיה לך בהצלחה." תשומת הלב שקיבלה הצעירה מהרבי באותו מפגש קצר, והכיוון החדש שהציג בסבר פנים יפות, השפיעו על מהלך חייה ועל מסלול הלימודים היהודיים שבחרה בו לבסוף.⁵⁶

בשונה מרבנים אחרים, הרבי היה מקבל נשים לפגישות אישיות ומקדיש להן זמן ותשומת לב מלאה. בפגישות האלה היה המזכיר משאיר את הדלת פתוחה מעט, בגלל איסור 'ייחוד'. כמו כן, הנשים היו נוכחות בהתוועדויות שקיים לגברים, וצופות בהן מעזרת הנשים. הרבי גם השיב על מכתבי נשים כפי שהשיב על מכתבי גברים.

העירוד שהעניק הרבי לפעולותיהן של הנשים היה גם הוא קשור למטרה המרכזית. בראייתו, לאישה היהודייה חלק מרכזי במהלך הגאולה. הרבי ציטט את מאמר חז"ל שבזכות נשים צדקניות נגאלו ישראל ממצרים,⁵⁷ ומכאן שגם בגאולה הקרובה שמור לנשים תפקיד מרכזי. בתוך כך שרטט בבירור את הכיוון שאליו צועדים היחסים בין המינים.

על פי השקפת הרבי, ההיסטוריה מתפתחת ונעה לכיוון מסוים. התורה אינה משתנה, אולם בכל תקופה היא מתגלה ברבדים עמוקים יותר שלה. השינוי שנוצר הוא חלק מתהליך הדרגתי מסומן מראש. בהקשר של היחסים בין המינים, היהדות מבקשת להצביע על שינוי והתפתחות במעמד האישה,

שינוי שהוא מסומן מראש ומוטל כמשימה על כתפי המאמינים. היהדות אינה מציגה מודל סטטי, קפוא, אנכרוניסטי, של היעדר שוויון מגדרי, אלא מערכת יחסים מתפתחת ומשתנה, שבה נרקמת לגיטימציה לגישה חדשה שיש לאמץ. בכמה משיחותיו הסביר הרבי כי ברכות הנישואים מתארות יפה את מגמת השינוי במעמד האישה. בברכה האחרונה מתוך שבע ברכות הנישואים מודים לבורא על נתינתו ומייחלים לימים שבהם יתוקן חטא האדם הראשון, בזו הלשון: "...עוד יישמע בערי יהודה ובחוצות ירושלים קול ששון וקול שמחה, קול חתן וקול כלה, קול מצהלות חתנים מחופתם ונערים ממשתה נגינתם. ברוך אתה ה', משמח חתן עם הכלה."

הברכה השישית בסדר הברכות עוסקת בהשתתפות הבורא בשמחה על נישואי הזוג הראשון, אדם וחוה, ובבקשה שהקדוש-ברוך-הוא יהיה שותף בחתונה, כמו אז. בשלב הזה, שבו הכול מצוי בפוטנציאל בלבד, ה'משפיע' הוא בדרגה גבוהה מה'מקבל'. הכלה היא לכאורה משנית לחתן וזוכה בשמחתה דרכו. לכן הברכה מסתיימת במילים "משמח חתן וכלה", תחילה החתן ואחריה הכלה. אולם בסיום ברכות הנישואים הסדר משתנה. הקדוש-ברוך-הוא מברך את החתן "עם הכלה". המילה 'עם' מצביעה על משניות החתן לעומת הכלה, שהיא במוקד. עיקר השמחה היא מן הכלה, והיא שמשפיעה את השמחה על החתן.⁵⁸ החשיבות של הצד הנשי משתנה, מתקדמת ומתעצמת. מדרגה של משניות ותלות, תוך כדי התמורות התלויות במעשי האדם, הכלה מתעלה והולכת, והיא עתידה להיות לא רק שווה לחתן אלא אף במדרגה גבוהה ממנו.⁵⁹

ההתפתחות של התיקון בסדרים החברתיים מגביהה את הכלה לדרגה כזו שלעתיד לבוא "נקבה תסובב גבר",⁶⁰ כפי שבחתונה הכלה סובבת סביב החתן תחת החופה. הכוונה היא שאם במהלך ההיסטוריה האנושית היה זה הגבר שניווט והוביל, הרי שלעתיד לבוא האישה תיטול את המושכות ותהפוך להיות המנהיגה.⁶¹ הכלה מתרוממת ממעמדה כתלויה בגבר ונעשית הגורם המרכזי שבו הגבר תלוי. קול הכלה הופך עצמאי.⁶²

עם זה, עמדותיו של הרבי היו רחוקות מתפיסות פמיניסטיות רווחות. גישתו נשענה על ההבדלים המגדריים,⁶³ אך הוא ביקש להציגם בדרך הנכונה

לדעתו. על פי נקודת המוצא היהודית שהדגיש הרבי, לנשים ולגברים תכונות משותפות רבות, אולם גם טבע בסיסי מולד שונה,⁶⁴ ששונותו אינה נובעת מהשפעות ומלחצים חברתיים או מתפיסות מוסריות שונות.

גבר ואישה נמשלו לראש וללב, מסביר הרבי במכתב תשובה למי שהתעניינה בשאלה אם היהדות מפלה נשים. שניהם, הראש והלב, חשובים במידה שווה, אף על פי שכל אחד מהם מתפקד בדרך שונה לחלוטין. רק התפקוד הייחודי והשונה שלהם יבטיח את בריאותו של הגוף. כך גם בקשר למעמד הגבר והאישה בחיים היהודיים ובחברה האנושית כולה. אֵל לו ללב לחוש נחות מהמוח, אף שבמובנים מסוימים הוא תלוי בו, כשם שהמוח אינו אמור לחוש נחות מהלב לנוכח העובדה שבמובנים מסוימים הוא תלוי בזה האחרון. הנמשל הוא כי גם בחיים היהודיים יש חובות ותפקידים שבורא העולם ייחד לנשים ואחרים המיוחדים לגברים. הבורא נתן לגבר ולאישה תפקידים נבדלים, וכשאישה רוחה את הנשיות הפנימית שלה ומנסה לחקות את הגבר – הפוטנציאל הנשי שלה אינו מנוצל ואין היא חשה סיפוק. היא נעשית מנוכרת להווייתה. ההתחברות לתפקיד הנשי לא היתה בעיני הרבי מנוגדת למיצוי הפוטנציאל והכישורים האישיים, אלא כדיוק להפך.⁶⁵

הרבי טען כי הפיכת המודל הגברי למודל אידיאלי והצבתו כיעד לפני נשים פוגע למעשה בנשים. בעצם הקביעה הזאת טמון זלזול בהיותה של האישה אישה. התפיסה הזאת אומרת לאישה שהיא תזכה להיות בעלת ערך רק אם תאמץ את המודל הגברי, ואילו אם תבחר למצות את הפוטנציאל הנשי שלה – החברה לא תעריך זאת. הרבי קרא לנשים להיות גאות בנשיותן ובתפקידה הייחודי של האישה היהודייה. הוא הסביר שהביטוי 'עקרת הבית' מבטא את עליונותה של האישה, בהיותה עיקרו של הבית היהודי ('עקרת' מלשון עיקר). האישה היא היסוד של התא המשפחתי, היא מעצבת את דמותו של הבית והיא הקובעת את אופיו של הדור הבא. המודל הגברי, של קריירה, פרסום ומאבקי כוח, אולי נתפס זוהר יותר, אך התפקיד הנשי חשוב הרבה יותר ונוגע ביסודות הקיום.

אין להבין מהאמור כי הרבי ראה את מקומה של האישה בבית. הוא עודד נשים לעבוד ולפעול בחוץ ולהביא לידי ביטוי את כישוריהן. אולם הוא הדגיש שהקריירה אינה צריכה להסיט את האישה מתפקידה העיקרי. הבית

והמשפחה אינם פחותי ערך לעומת הקריירה, והאישה אינה צריכה לחוש נחותה על שהיא משקיעה אנרגיות רבות כל כך בבניית התא המשפחתי.

שיינה-זלדה (מישקובסקי) שניאורסון, שלימים נודעה כמשוררת זלדה, היתה בת דודתו הצעירה של הרבי. היא נולדה ביקטרינוסלב (דנייפרופטרובסק) שבאוקראינה, העיר שהרבי גדל בה. זלדה עלתה לישראל בהיותה בת אחת-עשרה, ונישאה בגיל מאוחר יחסית. כמו הרבי, גם היא היתה חשוכת ילדים. היא התגוררה בירושלים והתפרנסה מהוראה. אחד מתלמידיה המפורסמים היה עמוס עוז, שתיאר בספרו האוטוביוגרפי, **סיפור על אהבה וחושך**, את מידת השפעתה עליו. זלדה, ששיריה זוכים בימינו לעדנה מחודשת, התאפיינה בפתיחות כלפי העולם הרחב. ביתה היה פתוח לשוחרי הספרות העברית, לאנשים צעירים שבאו להתעניין ביצירתה, ובכלל זה ידידים חילונים רבים. אך עם פתיחותה והשפה העברית הגבוהה שהיתה שגורה על לשונה, חיה כל ימיה כחרדית על פי ההלכה היהודית.

במשך השנים שמרה זלדה על קשר מכתבים עם הרבי ואף יידעה אותו בהודעות משפחתיות הנוגעות לבני משפחתה ולאביה, שהיה אחי אביו.⁶⁶ זלדה התייעצה עם הרבי על מצבה הכלכלי וגם על ההתמודדות עם אובדן ושכול. שיריה של זלדה התפרסמו אט-אט, ורק לקראת סוף שנות השבעים ראה אור קובץ שיריה הראשון, שזכה להצלחה רבה. הרבי האיץ בזלדה לפנות אליו בכל עת ולשמור על קשר מכתבים רציף.⁶⁷ בשנת תש"ל, 1970, כשנה לאחר שנפטר בעלה, חיים-אריה מישקובסקי, שיגר הרבי לזלדה מכתב ובו ביקש לחזק אותה. הוא הכיר בכישרונה כמשוררת ובהשפעתה הגדלה והולכת, והדגיש לפניה את חשיבות העשייה והפעולה, במרץ ובחיות, כחלק מתפקידה בעולם. הרבי ציין במכתבו כי העשייה וההשפעה על הזולת יוצרות תחושת שליחות, דוחות רגשות בדירות ומגרשות מחשבות מבלבלות. לכן עליה להרחיב את פעילותה בתוך סביבתה ובין בני אדם, להמשיך ולפעול ביתר שאת תוך התגברות על קשיים פיזיים ונפשיים, על ידי שימוש בכישרונותיה המיוחדים לתועלת

הרבים.⁶⁸

מהיבט אחר, הרבי ראה כי חלוקת העבודה המסורתית משתנה והולכת, אולם הוא עמד על כך שלא ייתכן מפגש בין המינים שהוא נטול מתח. המתח הזה קיים לא רק כאשר גבר נשוי מתרועע עם אישה אחרת, אלא גם כשהוא צופה בתמונות חושפניות בעיתון. באותו רגע של צפייה הוא נוטש בעצם את הייחוד שלו עם אשתו, את הקדושה, מלשון הברלה, ומתיר לעצמו לפתח, ולו לרגע, משאת לב אחרת. הרגע הזה יכול להשפיע לטווח ארוך על הפרסקטיבה המודעת והלא מודעת ועל הדרך שבה הוא תופס את אשתו. כדי לצמצם את המתח המסוכן עמד הרבי על דרישות היהדות להגבלת המגע בין נשים לגברים, על פי כללי הצניעות המוגדרים בהלכה. להשקפתו, ההגבלה הזאת חייבת להיות הגיונית, בריאה, מצמיחה, וודאית שאסור שיהיו בה אלמנטים של השפלה או דיכוי, אבל היא עדיפה לאין ערוך ממצב של היעדר גדרות המוסתות את דרך החיים.

הרציונל המשיחי

ביום חמישי, כ"ז בניסן תשנ"א, 11 באפריל 1991, שב הרבי מלובביץ' בשעת ערב מעלייה ל'ציון' של חותנו. בתום תפילת ערבית הסתובב אל הנוכחים בבית המדרש והשמיע שיחה שתחילתה היתה שגרתית למדי. הוא דיבר על ייחודם של הימים האלה, שלהי חודש ניסן, ועל הצורך לנצל אותם כראוי. חלקה השני של השיחה הכה את החסידים בהלם, ומאז מכונה אותה שיחה 'השיחה הידועה'. את הדברים אמר הרבי בקול חזק ותקיף, שאפשר גם לשמוע בו סערת נפש גדולה.

"הייתכן שמבלי הבט על כל העניינים – עדיין לא פעלו (את) ביאת משיח צדקנו בפועל ממש?!" קרא הרבי בקול נרגש. "כל מה שנעשה עד עתה, לא הועיל, והראיה, שנמצאים עדיין בגלות."

החלק שזעזע במיוחד את החסידים היה זה שממנו השתמע כאילו הרבי עשה את המרב ויותר מזה אין בכוחו לעשות:

מה עוד ביכולתי לעשות כדי שכל בני ישראל ירעישו ויצעקו באמת ויפעלו להביא את המשיח בפועל... הדבר היחידי שביכולתי לעשות

– למסור הענין אליכם: עשו כל אשר ביכולתכם... להביא בפועל את משיח צדקנו... ואני את שלי עשיתי, ומכאן ולהבא תעשו אתם כל אשר ביכולתכם.

דברים מעין אלה כבר אמר הרבי כמה פעמים בעבר,⁶⁹ ובכל זאת עוררה 'השיחה הידועה' סערה מיוחדת בקרב החסידים. הרושם הראשוני של הדברים היה כי הרבי כאילו מרים ידיים ומצהיר שעשה כל שביכולתו ובכל זאת לא הצליח להביא את הגאולה. אולם לאחר שהחסידים האזינו לדברים שוב ושוב התגבשה בלבם ההערכה כי הרבי מטיל אחריות אישית על כל אחד ואחד מהם. הם התחילו להבין את הנאמר כדרישה של הרבי מכל אחד ואחד לפעול על מנת לקדם את הגאולה ולהביא את המשיח. אין מי שפטור מהמאמץ. אין לסמוך על יחידי סגולה, צדיקים, שבזכותם יבוא הגואל. לכל אחד ואחת חלק במשימה לשנות את פני המציאות.

יתרה מכך, השיחה מלמדת בבירור על המוטיבציה שהניעה את הרבי ואת החסידים, כפי שהרבי עצמו מתוודה. כל מה שנעשה על ידיהם עד כה – החל בקירוב יהודים ליהדותם, עבור בהוראת תורת הנפש ועד עריכת סדרים המוניים, חלוקת מצות בפסח וסופגניות בחנוכה – הכול נעשה כדי להגשים מטרה אחת עיקרית, הלוא היא הבאת הגאולה. להשקפתם, זה היעד של כל התורה ומצוותיה. מי שמקיים מצוות בלי תודעה משיחית דומה לחייל בעת מלחמה המבצע פקודות בלי שתהיה לו הכרה במטרה העיקרית של המערכה, הלוא היא השגת הניצחון.

הלהט המשיחי המאפיין את חב"ד ידוע ומפורסם. כמוהו גם המחלוקת בתנועה ביחס לרבי, כפי שיורחב בהמשך הספר. אך אי-אפשר לעמוד על מלוא היקף הסערה סביב סוגיית המשיחיות קודם שבוחנים את מקומה של תפיסת הגאולה במשנתו של הרבי. מאז היכנסו לתפקיד, כארבעים שנה קודם לכן, כמעט בכל שיחה שנשא, היו דברים הקשורים בדרך כלשהי לרעיונות הגאולה, המשיח, אחרית הימים, בניין בית המקדש השלישי, וכהנה מושגים הכרוכים באמונת קץ הימים. כל מפגש בעל משמעות נחתם בעידוד לציפייה לגאולה.

במכתב שכתב בשנת תשט"ז, 1956, לנשיא מדינת ישראל יצחק בן-צבי,

גילה הרבי שחזון הגאולה פיעם בו מילדות. "מיום הלכי ל'חרר' ועוד קודם לזה," כתב, "התחיל להתרקם בדמיוני ציור הגאולה העתידה – גאולת עם ישראל מגלותו האחרונה – גאולה כזו ובאופן כזה, שעלידה יהיו מובנים ייסורי הגלות, הגזירות והשמדות..."⁷⁰

הגאולה תפסה את המקום המרכזי במשנתו, ועוררה בשל כך תרעומת בקבוצות מסוימות, אשר חששו מההשלכות של עידוד האמונה המשיחית. לרעיון המשיחי השפעה כפולה במסורת היהודית. מצד אחד יש בו כוח משיכה רב-עוצמה. הוא מסכם למען המאמינים את מכלול התקוות לעתיד טוב יותר במובן הלאומי והאישי. בהכללה רחבה ולא מדויקת, הגאולה היא שאיפתו, תקוותו, כמיהתו של האדם, כיחיד וכציבור, למעבר של עצמו ושל החברה כולה ממצב נתון למצב אידיאלי. הגאולה, כפי שהרבי מנסח את מהותה, בהתבסס על מקורות היהדות, היא עולם שאין בו שनाה וחמדנות, סבל וסכסוכים, רדיפות ואנטישמיות. זו גאולה שהיא אישית ואוניברסלית, ועם זה היא מתחוללת על ידי מנהיג בקנה מידה עולמי. הגאולה היא, בכמה היבטים, שיקוף השלמות הנצחית של הבורא בתוך הבריאה. ככזאת, הגאולה היא כוח המניע את המאמינים. האמונה ביכולת להחיש עתיד מזהיר זה מעצימה את המאמינים באמונתם ודוחפת אותם לפעולה.

מצד שני, הציפייה המשיחית גוררת ביקורות מכל מי שהגאולה נתפסת בעיניו לא רציונלית, ולכן עשויה להוביל למעשים ולדפוסי התנהגות לא רציונליים, הסותרים את אורח החיים התקין בחברה דמוקרטית. מושגים כגון גאולה ומשיח נתפסים בעיני מתבונן מהצר באופן שלילי. האמונה המשיחית נראית הזויה, שולית, מאיימת, נטע זר בעולמה של היהדות הריטואלית, ומאיימת להחריבה. מהיבט זה, התסיסה המשיחית שקדם הרבי נדמית מסוכנת בעיני רבים. היא עלולה להוביל לניצול מניפולטיבי של ההמונים על ידי האחד, המוליכם בכחש. לנוכח סכנה זו, נדחו גם מפעל השליחות ואותן פעולות תמימות של קירוב יהודים ליהדותם או הפצת תורת הנפש היהודית ומתן חמימות יהודית בסיסית – מתוך חשד כי אלה נובעים מתוך מניעים משיחיים.

השאלה העיקרית העולה בהקשר של הסחף המשיחי שהציתה חב"ד היא מה מקומו האמיתי של רעיון זה במחשבה היהודית. האם תפיסת הגאולה של הרבי היא חידוש שלו, עמדה שינק מקודמיו בחסידות או השקפה המושרשת בכתבים היהודיים? ומהיבט אחר, האם הרבי לקח רעיון צדדי, אזוטרי יחסית ביהדות, והפך אותו לעיקרי, או שמא מאז ומתמיד היו הכיסופים לגאולה המשיחית יסוד מרכזי ביהדות? שאלה נוספת היא, האם תפיסתו של הרבי את הסוגיה הזאת התפתחה והתעצבה במהלך שנות מנהיגותו או שנותרה עקבית ובלי שינוי?

הרעיון המשיחי בישראל רחב מני ים. עשרות רבות של ספרים אמוניים נכתבו בניסיון לשכנע בתקפות האמונה המשיחית או בבירור שאלות, כמו האם הגאולה נושאת אופי רוחני או גם גשמי? האם היא חלה על הפרט, על קבוצת אנשים, על חלק מן האנושות או על האנושות כולה? האם מאמצי הנגאלים הם תנאי הכרחי לגאולה או שהיא תלויה אך ורק בהחלטה של הבורא? האם היא משתלבת בתולדות העולם והאנושות או שהיא נושאת משמעות א-היסטורית המפרקת את חוקי הטבע והאנושות הקיימים? האם יקדמו לגאולה מאורעות קשים, קיצוניים וקטסטרופליים, או שהיא תבוא בתהליך של רגוע? האם היא כבר כאן, קרובה מתמיד, או שאין לדעת מתי תתרחש?

לעומת זאת, פורסמה רשימה ארוכה לא פחות של חיבורים בשדה המחקר-ביקורתי, במטרה לפענח את משמעותם של מונחי הגאולה ואת השפעת הרעיונות הללו על המאמינים. מחקרים רבים ביקשו לברר את מקורות יניקתו של הרעיון המשיחי, באילו תנאים מתפרצות סערות משיחיות, מהן ההשפעות של הרעיונות המשיחיים על התהליכים ההיסטוריים, כיצד קשורות אמונות משיחיות עם תקוות לאומיות, ומה גורם לאנשים להאמין כי הקץ קרוב.

בניגוד בולט לכמיהה האמונית, הנחת היסוד הרווחת בחלק גדול מהמחקרים היא שהרעיון המשיחי הוא כזב, בדיה והולכת שולל במקרה הגרוע, ותרופה סמלית ופסיכולוגית לנפש חפצת תקווה ומצוקה קיומית קיבוצית, במקרה הטוב. סוג של תרופה, פתרון למשבר שחוה ההמון הסובל ממצוקה, תסכול וחרדות. האדם המודרני, המשכיל, הנאור, המעורה בחברתו

והנוטה למחשבה עצמאית, אינו אמור להשתכנע מרעיונות משיחיים. הוא אינו יכול להיסחף אחר התנהגות פנטזיונרית, מגלומנית, רגשית ומסוכנת, גם אם היא מצטיירת בעיני תומכיה כהתנהגות מהפכנית רצויה.⁷¹

אם כן, מהי באמת תפיסת הגאולה ביהדות? המחקר רואה את מושג הגאולה כרב-פנים.⁷² חוקרים בוחנים את המקורות העוסקים במישרין ובעקיפין בסוגיית הגאולה, ומזדקרות לפניהם תמונות רבות. לדירם, המקורות המקראיים והתלמודיים אינם מציגים תורת גאולה מגובשת ומסודרת, אלא תפוזות של רעיונות וגישות, שיש בהן סתירות פנימיות רבות, שמהן יכול כל המבקש אישור לרעותיו ולחזיונותיו להרכיב את תפיסתו-שלו.⁷³ מכאן, לרעתם, נובע החופש היחסי שניתן להוגי הרעות ולחזוי החזיונות היהודיים, במהלך ההיסטוריה, לבטא בדרכים רבות את ערגתם לאחרית הימים.⁷⁴

כתוצאה מתפוזות הרעיונות במקורות בעניין המשיח והגאולה טוענים חוקרים כי הרעיון המשיחי ביהדות איננו אחיד. המחקר סבור כי בקרב מנהיגים דתיים ובזרמים הרבים ביהדות ניתן לאתר קשת רחבה של תפיסות גאולה, למן תקומת ישראל הלאומית וחידוש מלכות בית דוד ועד לשיבתו של תור גן העדן הרוחני והחומרי.⁷⁵

במסגרת הזאת אין כל כוונה, כמוכן, לסכם את עשרות המחקרים בתחום הגאולה, אולם ברור כי תפיסתו של הרבי מלובביץ' כלפי הגאולה שונה לחלוטין מעמדת החוקרים. הרבי מציב תפיסת גאולה שיטתית ומובנית, הנשענת על המקורות, ודוחה טענות אפשריות על שוליותה בהם. לפי תפיסתו זו, הכמיהה לגאולה, ובתוכה בניין בית המקדש, איננה רק תולדה של האמונה בתורה, אלא היא אחד היסודות העיקריים בדת היהודית. בלעדיה חסר הבניין כולו.

תפיסתו המשיחית, לדבריו, גם איננה חידוש שלו. בתגובה לטענות כנגדו על שהוא מתעקש להעמיד על סדר היום היהודי את התביעה למשיח כאן ועכשיו, מזכיר הרבי כי שלוש פעמים ביום המתפלל אומר בתפילתו כי הוא מצפה במהרה למשיח, לישועה ולבניין בית המקדש.⁷⁶ נוסף על כך, הרמב"ם מונה את האמונה בביאת המשיח בתוך שלושה-עשר עיקרי האמונה, שהם היסודות שעליהם עומדת דת ישראל. הכמיהה

למשיח מוזכרת גם בכל קדיש הנאמר בין התפילות ובסיומן. כל יתום האומר קדיש מציין את הכמיהה לגאולה. דוגמה נוספת היא שבכל שלוש התפילות, בסיום תפילת העמידה, חותם המתפלל את תפילתו ברצון העז לבניין בית המקדש. נמצא שיהודים דתיים המסיטים פניהם במבוכה בזמן שנשמעת בסביבתם הכמיהה למשיח מתכחשים למעשה ליסודות התפילה והאמונה ביהדות, ובעצם מביאים לכך שפיהם ולבם אינם שווים.

במשקפיים החסידיים, המשיחיות היא הלב הפועם של היהדות, שמזורים הם לכל העורקים. הקביעה כי אין זה רעיון צדדי אינה נסמכת רק על מרכזיותו בסידור התפילה ובכתבים היהודיים. הציפייה לגאולה היא הכרח, מפני שהיא תוצר לוגי של המחשבה היהודית. זו גם הסיבה שהאמונה במשיח דומיננטית כל כך בריטואלים הדתיים. החסידות נוסדה והתפתחה כחלק מהתפיסה כי יש להכין את העולם לביאת המשיח. היא עושה זאת בעיקר על ידי חשיפת הרברים הפנימיים של המצוות.

מפורסם הדבר כי נקודת ההזנק של התנועה החסידית נעוצה במפגש רוחני של מייסד החסידות, הבעל-שם-טוב, בראש השנה עם נשמת המשיח, כפי שתיאר באיגרת לגיסו, ר' גרשון מקיטוב, שעלה לארץ ישראל.⁷⁷ באיגרת מספר הבעל-שם-טוב על עליית נשמתו לעולמות עליונים בזמן תפילת ראש השנה. במהלך העלייה שואל הבעל-שם-טוב את המשיח מתי יתגלה. המשיח עונה את התשובה המופיעה במשלי: 'לכשיפוצו מעינותיך חרצה'.⁷⁸ הפצת המעיינות, הוראת סודותיה של פנימיות התורה, נועדה, על פי איגרת זו של מייסד החסידות, להביא את המשיח. כלומר, החסידות באה לעולם כדי להכין את הקרקע לגאולה.⁷⁹

בהשקפת הרבי, שאותה הוא מבסס על ארון הספרים היהודי, ההיסטוריה נעה לכיוון מסוים. היא מתקדמת ומתפתחת. מטרתה הסופית היא לאפשר את חשיפת הכוח הא-לוהי הבורא ומקיים את העולם. האמונה במשיח איננה ענף המסתעף מהרעיון של שכר ועונש, מדגיש הרבי. ביאת המשיח איננה שכר על פעולות האדם, אלא היא עיקר בפני עצמו. כבר הרמב"ם⁸⁰ קבע כי מי שכופר באמונת המשיח, כופר בתורה ובנביאיה וממילא בעיקרי הדת היהודית.⁸¹

מדוע האמונה הזאת חשובה כל כך? על פי התפיסה היהודית, הבורא

מצוי בכול. אין מקום הפנוי מנוכחותו. תפיסת אחדות הבורא מסבירה כי העולם והברואים אינם מציאות עצמאית אלא ביטוי של בוראם. ההיגיון העומד בבסיס תפיסת הבורא היהודית, כפי שזו מנוסחת בספרות הקבלה והחסידות, הוא שהואיל ואנו מונים רק בורא אחד, שלם ובלתי-ניתן לשינוי, לא ייתכן להצביע על מציאות אחרת זולת מציאות הבורא. הבורא, על פי האמונה היהודית, גם אינו יכול לסבול תוספות או חיסרון. אם היו בו כאלה, הוא לא היה הבורא המושלם. כדי להיות כזה, הכול צריך להיות הבורא. אם לא כן, מה שהוא חיצוני לו מהווה תוספת עליו, ולכן מונע ממנו להיות האחד. כלומר, כל התנהגות לא צפויה שלנו היתה יוצרת מעין הוספה או שינוי בבורא ופוגעת בשלמותו.

אחת המשמעויות של תפיסת אחדות הבורא היא שהברואים בטלים במציאות אל מול הבורא, אלא שאין הם חשים בכך. הבורא כמו הסתתר, הצטמצם ונעלם מעינינו. הבריאה היא מקום שבו הבורא נמצא אך מוסתר בו. על בני האדם לתקן מצב זה.

החיים, על פי ההשקפה האמורה, הם זירת מאבק לגילוי מחודש של הבורא, גילוי הקדושה. המטרה של היהדות, שעליה מצביע הרבי, היא להפוך את העולם ל'דירה' לבורא. כאשר היהודים נתונים במצב של עלייה רוחנית, מתגלית מלכות הבורא בעולם ואז הם נעשים בני חורין משעבוד מלכויות.⁸² החירות הזאת היא תוצר של הניצחון המושלם על הרע הפנימי, על המידות הקלוקלות, על האינטרסים הזרים ועל העמדת ה'אני' במרכז. המשיח הוא מי שעוזר לאדם מן השורה לגלות את נוכחות הבורא בחייו. תכלית הבריאה היא שהעולם, מלשון העֲלָם, יגלה את אור הבורא בעולם בגלוי, והעולם יהיה לדירה שהקדוש-ברוך-הוא דר בה. ביאת המשיח, שאליה אמור היהודי לכוון, היא אפוא השלמה של תכלית הבריאה.

הרעיון המשיחי מייצג לכאורה סתירה מובנית למחשבת החסידות. זאת מקדמת את הבשורה האקזיסטנציאליסטית, את החובה לחיות כאן ועכשיו, לקדש את הרגע, את הזמן החולף. ההתמודדות היא תמיד עם הרגע הנברא הנוכחי. ואילו הגאולה, כך נראה, עוסקת בכמיהה עתידנית, בתקווה לעתיד מזהיר, רוחני או גשמי.

בעיני הרבי אין באמת סתירה בין היכולת לחיות את ההווה ובין הכמיהה העתידית. הציפייה לגאולה טומנת בחובה את היכולת לחיות את הרגע הנוכחי ולחשוף את כוח הבורא המצוי בו. בדוגמה שהוזכרה, המאמין הוא כמו חייל, שגם אם מוטלות עליו משימות מסוימות, עליו לדעת את התכלית והמטרה של אותן פעולות. ידיעת המטרה גם תשפיע ממילא על המוטיבציה שלו לפעילות. הגאולה במובן זה היא תהליך של גילוי ההעלם והכרה בכוח הבורא בעולם בתוך המעשים היומיומיים. הסרת ההסתר, למשל, היא, בין היתר, ההתמודדות עם טרדות השגרה.

חסידו חב"ד מספרים על רב אמריקני ששלח את בתו למחנה קיץ של חב"ד, בהרי קטסקיל שבמדינת ניו יורק. ילדי המחנות נהגו להתאסף יחדיו יום אחד בבית מדרשו של הרבי, והרבי היה נושא לפנייהם דברים. זמן-מה לאחר אותה התכנסות בא האב לבקר את בתו ושמע מפיה על החוויות שחוותה במחנה. בין הדברים סיפרה לו הילדה בהתלהבות על המפגש עם הרבי, ודיווחה כי הרבי אמר שהמשיח עומד לבוא. תמה הרב: "הלוא גם אני מדבר על כך בבית הכנסת!" על כך הגיבה הילדה: "כן, אבל הרבי מתכוון לזה באמת."

הציפייה לגאולה, על פי הרבי, חייבת להיות מלאה להט קיומי. המתפללים, הוא מזכיר, מרגישים בתפילתם "כי לישועתך קיווינו כל היום". הם מצפים לראות את הישועה בהקדם ולכן מבקשים: "ותחזינה עינינו" בגאולה. הרבי הדגיש שוב ושוב כי כבר חכמי ישראל אמרו בתלמוד כי "כלו כל הקיצין". העולם בשל לגאולה זה זמן רב. לכן החיוב לציפייה הוא תמידי. ההמתנה לביאת המשיח היתה נכונה לפני אלפים שנה, והיא נכונה ביתר שאת גם היום. הכמיהה כשלעצמה מקרבת את הגאולה. כל פעולה, מחשבה או דיבור, יכולים להכריע את הכף ולהביא את המשיח. ההתמודדות העיקרית היא כנגד חיי השגרה, הסביר הרבי שוב ושוב, כנגד חולשת האמונה, הטרדות, הכלכל והמבוכה, המרדף אחר הקריירה וחיי הרווחה. הוא קרא לחסידיו לוותר על שנת הצהריים שלהם. להיות במצב של עשייה מתמדת מתוך הרגשה שאפילו פעולה אחת יכולה להביא את השינוי, את המשיח, את גילוי הבורא בתוך 'עולם כמנהגו נוהג'.

את תחושת הדחיפות, את האמונה כי הגאולה יכולה לבוא בכל רגע וכי

היא תלויה בכל מחשבה, בכל דיבור ובכל מעשה של האדם, מאמץ הרבי מדברי הרמב"ם,⁸³ ועל פיהם לכל פעולה יכולה להיות השפעה מכרעת על המציאות. כל אדם צריך לחוש עצמו כאילו חציו חייב וחציו זכאי. במצב זה כל מעשה או מצווה עשויים להכריע את העולם כולו לכף זכות, תשועה והצלה, או שלא. מאחר שהעולם בפנימיותו הוא טוב ומושלם, הסביר, כל מעשה טוב חושף אותה אמת פנימית. מעשה רע הוא קליפה, תופעה זמנית שממתינה לסילוקה. החושך אינו אלא היעדר אור. הדלקת אור בעולם מגרשת ממילא את החושך. לכן לא משנה עד כמה העולם נראה חשוך. האור נמצא במרחק של מעשה אחד בלבד. זו היתה הנחת היסוד ב'מבצעים' שעודד את חסידיו לבצע. אותם מבצעים כללו בין היתר עידוד קביעת מזוזות, רכישת ספרים תורניים, הדלקת נרות שבת, כשרות, טיפוח אהבת ישראל וכמובן הנחת תפילין. הנחת תפילין ליהודי, למשל, עשויה להיות אותו מעשה אחד שמשפיע על המציאות כולה ומאפשר לראות אותה אחרת.

הרבי הדגיש כי כבר בזמן הגמרא, מאות שנים לפני הרמב"ם, קבעו חז"ל שמעשה אחד יכול להכריע את העולם כולו.⁸⁴ אם בזמן הגמרא היה בכוחו של יהודי יחיד להכריע את עצמו ואת העולם כולו לכף זכות, לבוא הגאולה, על ידי מצווה אחת יחידה, על אחת כמה וכמה הדברים נכונים כיום. ריבוי הפעולות של תורה ומצוות, הנצברות יחד עם חלוף הזמן, מגדיל בכל דור ובכל תקופה את הסיכוי לבוא הגאולה.⁸⁵

כפי שתואר, הלהט המשיחי של הרבי הוא המשך ישיר לתחושת הדחיפות שהחזיר במאמיניו חותנו וקודמו, רבי יוסף-יצחק,⁸⁶ אשר הדגיש לפני חסידיו כי העבודה להבאת המשיח כמעט הושלמה, וכל שנותר הוא 'לצחצח את הכפתורים'.⁸⁷ הרבי נהג לומר, כי אם בימי חותנו לא נותר אלא 'לצחצח את הכפתורים', הרי לאחר שחלפו עוד שנים של עשייה, ודאי שגם ה'כפתורים' כבר צוחצחו וכבר אין דבר שמעכב את הגאולה.⁸⁸

הרבי דיבר רבות על הגאולה האישית והנפשית, אך בד-בבד טיפח את האמונה הברורה במשיח, אדם בשר ודם שיבוא ויגאל את עם ישראל ואת האנושות כולה.⁸⁹ גאולה כהן ציטטה דברים שהרבי אמר לה: "למדתי פיזיקה בסורבון. אני מכיר, יודע ומאמין בחוקי הפיזיקה. ובאותה אמונה

פיזית פשוטה אני מאמין במשיח, שהוא יהיה משיח בשר ודם ממש, שאפשר לגנוע בו, למשש אותו וללכת אחריו. הוא יבוא.⁹⁰

באופן פרדוקסלי לכאורה, דווקא ההיצמדות של הרבי למקורות ולמשמעותם הפשוטה סיפקה גם מערכת יציבה של איזונים ובלמים, שמנעה מהלהט המשיחי לפנות לאפיקים בלתי-נשלטים. החשש הגדול של רבים מפני התלהטות משיחית מבוסס על הלקח שנלמד נוכח הכיוונים שאליהם פנתה התלהטות כזאת בעבר. השבתאים, אפשר לומר בהכללה, טענו שהמשיח כבר בא ובעקבות זאת פרצו את גרדי ההלכה. לעומתם, הרבי הקפיד לבסס את תפיסת הגאולה שלו על ההלכה, ובעיקר על ההלכות שניסח הרמב"ם.

הגדרת המשיח על פי הרמב"ם מעניינת במיוחד וזוכה לדיונים רבים. בהכללה, המשיח, על פי הרמב"ם, אינו צריך לחולל אותות ומופתים ולפרוץ את גרדי הטבע. המשיח של הרמב"ם הוא אדם בשר ודם, צאצא למשפחת מלכי בית דוד, תלמיד חכם ושומר מצוות, שמשיב את העם היהודי לדרך התורה ומתייצב נגד אויבי ישראל. מי שיש בו הסממנים האלה הוא 'בחזקת משיח'. אולם הפיכתו ל'משיח בוודאי' היא לעולם רטרואקטיבית. כלומר, רק אם יצליח להגשים את המשימה המשיחית, ובמרכזה בניין בית המקדש השלישי וקיומן כל נידחי ישראל – אר-אז יתברר כי הוא המשיח.

הרמב"ם מביא בחשבון כי ייתכן שיקום אדם שיהיו בו המאפיינים של 'בחזקת משיח', וכעבור זמן יתברר שאין הוא המשיח. על כך הוא קובע: "ואם לא הצליח עד כה, או נהרג, בידוע שאינו זה שהבטיחה עליו התורה, והרי הוא ככל מלכי בית דוד השלמים והכשרים שמתו. ולא העמידו הקב"ה אלא לנסות בו רבים."⁹¹ על פי הרמב"ם, אין להירתע מזיהויו של מי שעשוי להיות המשיח, אם יש בו הסימנים שהגדיר, רק מפני החשש שבסופו של דבר יתברר כי אין הוא המשיח. ייתכן בהחלט שלא יצליח להגשים את המשימה המשיחית, ואז יתברר שאין הוא הגואל המיוחד. תפיסה אמיצה זו, שמוכנה לספוג אכזבות מרות, נתפסת על ידי הרמב"ם חלק מההתליך שבו תבוא הגאולה, בניגוד לציפייה הרווחת למהלך שמימי ועל-טבעי.

הרבי עיגן את תפיסת הגאולה שלו על ההלכות האלה של הרמב"ם, ובכך גדר את סוגיית הגאולה בגדרים הלכתיים ברורים; גדרים שמצד אחד נועדו

לעורר את הכמיהה והציפייה, ומנגד כוונו למנוע מהאמונה המשיחית להתפרץ למחוזות שליליים.

שבע מצוות בני נוח

ראייתו המנהיגותית של הרבי לא הצטמצמה לבני עמו בלבד. ד"ר ניסן מינדל, מזכיר הרבי, מספר כי מבין מאות אלפי המכתבים שהגיעו אל הרבי, לא ניתן היה לשמור בקפדנות על העיקרון שהמכתב שהגיע ראשון יטופל ראשון. אחת הסיבות לכך, מעבר לצורך לטפל תחילה במכתבים בעלי דחיפות, היא שהרבי נתן דין קדימה למכתבים של מי שלא היו חסידים על פני חסידים נאמנים, וללא-יהודי על פני יהודי שאינו חסיד. "החסידים שלי יקבלו את העיכוב בהבנה, אחרים עלולים לחוש נפגעים", הביא מינדל את הסברו של הרבי.⁹² אולם נראה כי יש הסבר נוסף. הרבי ראה מחובתו להשפיע גם על לא-יהודים, כדי שיממשו את הפוטנציאל הגלום בהם בדרך שראה כנכונה.

ביום הולדתו השמונים הקדיש הרבי שיחה לנושא חדש שהחליט להציב בקדמת הבמה – קודקס של שבעה חוקים מוסריים, המכונים שבע מצוות בני נוח.⁹³ היהדות במהותה איננה דת מיסיונרית, ואין היא שואפת להפוך לא-יהודים ליהודים. להפך, גם אם לא-יהודי בא מרצונו ומבקש להתגייר, מורה ההלכה לדחותו ולהניאו מלקבל עליו את העול הכבד של התורה והמצוות, שאין הוא חייב בו. רק אם האדם מתעקש ורוצה מאוד להתגייר, יש לקבלו. אך בשונה מתרי"ג המצוות, המוטלות על יהודים בלבד, מצוות בני נוח מוטלות על כלל האנושות. זה המסר האוניברסלי של היהדות, שכל בן אנוש חייב בו.

שש מן המצוות נצטווה כבר אדם הראשון, והשביעית ניתנה על פי הרמב"ם⁹⁴ מאוחר יותר, לנוח ובניו אחרי המבול. שבע המצוות נוגעות באופן כללי לאמונה המונותיאיסטית ולקיום חיים חברתיים מוסריים מתוקנים. המצוות כוללות כינון מערכת משפט צודקת, איסור על עבודה זרה ועל גידוף שם הבורא, איסור על גילוי עריות, איסור על שפיכות דמים ואיסור על גזל. המצווה השביעית היא איסור לחתוך איבר מבעל חיים בעודנו חי ולאוכלו.

הרבי מבקר בתערוכה
של ברוך נחשון,
צייר שחזר בתשובה,
במרכז חב"ד העולמי

ביתו של הרבי ברחוב
פרזידנט 1304 היה מחוץ
לתחום בעבור החסידים.
אך ילדים היו מחכים
לפעמים ליד הבית

חברי משלחת נכי צה"ל שיצאו לאולימפיאדת הנכים ב-1976, הוזמנו לביקור בבית מדרשו של הרבי, שבמהלכו נשא הרבי לפנייהם דברים. הרבי קרא לכנות אותם 'מצויני צה"ל' במקום נכי צה"ל

גם בהיותו בן תשעים היה הרבי מלהיב את חסידיו בתנועת המרצה מיוחדת. בכל פעם שהניף את ידו היה אולם בית המדרש הופך לים גועש (צילום: זאב גולדשמיד)

בתחילת שנות השבעים, בעת ששימש שגריר ישראל באו"ם, בא יצחק רבין לברך את הרבי לרגל יום הולדתו. הם נועדו לפגישה ארוכה. כאן הוא נראה לצד מזכירו של הרבי לפני הפגישה

החסידים מקיפים את שמעון פרס בצאתו מפגישה ביחידות עם הרבי

קשריו של אריאל שרון עם הרבי החלו בהיותו אלוף פיקוד הדרום. הרבי שיגר אליו מכתב ובו הביע את דעתו כי קו בר-לב לא יעמוד במתקפה מצרית. הם נפגשו כמה וכמה פעמים ושמרו על קשרי מכתבים

בנימין נתניהו פגש לראשונה את הרבי בהיותו שגריר ישראל באו"ם. כאן הוא נראה מקבל מהרבי פרוסת עוגת דבש, כסימן לשנה טובה. נתניהו הזכיר את ביקורו אצל הרבי בנאומו במליאת האו"ם בספטמבר 2011

הרבנים הראשיים, מרדכי אליהו ואברהם שפירא, מבקרים אצל הרבי.
לרב אליהו היה קשר חזק במיוחד עם הרבי

הרב יוסף-דוב הלוי סלובייצ'יק הכיר את הרבי עוד מהימים שבהם למדו יחד בברלין.
בשנת תש"ם, 1980, בא להשתתף בהתוועדות לרגל שלושים שנות נשיאותו של הרבי

בביקורו הראשון של מנחם בגין בארצות הברית, בהיותו ראש ממשלת ישראל, ביקר אצל הרבי ונועד עמו ביחידות לשיחה ארוכה

פוליטיקאים אמריקנים, יהודים ולא יהודים, היו באים אל הרבי. הרבי קרא להם לקדם את האמונה בבורא עולם ולפעול לתקון החברה. כאן נראה רוברט קנדי, שהיה התובע הכללי של ארצות הברית ולימים שר המשפטים

זלמן שז"ר, נשיאה השלישי של
מדינת ישראל, היה בן למשפחה
חב"דית וראה עצמו חסיד בכמה
מובנים. הוא נועץ ברבי אם להיענות
להצעה להתמנות לנשיא, וקיבל
את תמיכתו. לאחר מינויו, כשנסע
לארצות הברית, בא לבקר אצל הרבי

הרבי הרבה לשאת דברים באוזני חסידיו
ולחלוק עמם את פירות לימודיו בשנות
התבודדותו

בל"ג בעומר היו מתקבצים בחזית
בניין 770 רבבות ילדים מגניו יורק
ומסביבותיה. הרבי היה יוצא לצפות
בתהלוכה ולשאת דברים לפני
המשתתפים

בהיסטוריה היהודית לא ניתן למצוא דוגמה למנהיג יהודי שהעז להזכיר לפני קהל לא-יהודי את שבע מצוות בני נוח ולדרוש מלא-יהודים לקיימן. באותה שיחה, ביום הולדתו השמונים, שארכה כמחצית השעה, הכריז הרבי, אולי לראשונה, על יוזמה לשכנע לא-יהודים לקיים את המצוות המדוברות. מטרתם של אותם שבעה חוקים בעיני הרבי היא שכל חברה אנושית תתנהל על פי רצונו של הקדוש-ברוך-הוא. הרבי הודיע לחסידיו שעל העם היהודי למלא את ציווי התורה ולהיות "אור לגויים",⁹⁵ כדברי הנביא ישעיה.

מעתה התבקשו שלוחיו לעמוד במטלה נוספת. לא רק לקרב יהודים ליהדותם, אלא גם לקדם את קיומן של שבע מצוות בני נוח על ידי לא-יהודים. מצוות בני נוח, ציין הרבי, הם חלק מרצונו של הקדוש-ברוך-הוא. יישום בפועל של ציווי הבורא הוא חובה משותפת, המוטלת באופן שווה על כל אחד ואחד.

גם כאן הדגיש הרבי שאין הוא מחדש דבר. השקפתו אינה חדשנית, הוא רק מדגיש הלכות, רעיונות ועיקרים שנזנחו לשוליים. בהשקפה זו, שביסס על יסוד כתבי הרמב"ם, הפצת מצוות בני נוח בקרב אומות העולם היא חובה השווה לקידום חיי התורה והמצוות בקרב יהודים.⁹⁶ בסיומה של כל תפילה מכריזים המתפללים כי הם מקווים ש"כל בני בשר יקראו בשמך" וכל יושבי תבל יכירו במלכות הבורא ויקבלו את עול מלכותו. תיקון עולם במלכות שמים, הכוללת את קבלתן של שבע מצוות בני נוח, היא חלק מאותה תקווה ומחויבות יהודית.

גם בנושא של מצוות בני נוח פעל לטעמו אותו עיקרון של הרמב"ם, ועל פיו גורל העולם יכול להיות תלוי במעשה אחד שיכריע את כף המאזניים. מעשה שכזה יכול להיות יהודי המעודד לא-יהודי לקיים את מצוות בני נוח ולקדם מצוות אלה בסביבתו הקרובה.

מדוע לא היה נהוג עד היום לשכנע לא-יהודים לקיים את מצוות בני נוח? ההיסטוריה היהודית היתה רצופת קשיים ומהמורות, הסביר הרבי. עד היום לא התקיימו תנאים שאפשרו ליהודים להפיץ מצוות אלה בקרב לא-יהודים. היהודים סבלו מרדיפות דת, ממשטרים רודניים ומאנטישמיות. פעילות להנחלתן של מצוות בני נוח היתה עלולה להתפרש כניסיון להעביר את בני הדתות האחרות על דתם, והיתה טמונה בכך סכנה ממשית. אולם כיום נוצר

מצב חדש שבו העולם פתוח לרעיונות ואין סכנה בהעברת המסר הזה. המצב הזה מחייב ליישם גם את החלק בתורה הנוגע לאומות העולם. דווקא ההפצה של שבע מצוות בני נוח, על פי הרבי, תגביר את ההערכה אל בני העם היהודי, שיוכיחו כי אינם דואגים לעצמם בלבד ומרוכזים בעצמם, אלא מגלים אכפתיות לתיקון העולם כולו על פי חוקי המוסר והצדק.

בעקבות אותה שיחה יזמו השלוחים סדרה של פעילויות שנועדו לחדור גם אל הציבור הלא-יהודי ולעורר בקרבם את המודעות למצוות בני נוח. השלוחים הצליחו לשכנע את נשיא ארצות הברית, רונלד רייגן, בשנת תשמ"ח, 1988, להכריז על תמיכתו בקיום שבע המצוות. שני בתי הנבחרים, הקונגרס והסנאט, הצהירו גם הם על חשיבות קיומן של המצוות האלה.

הנשיא רייגן קיבל גם יוזמה אחרת של הרבי – קריאה להנהיג 'רגע של שתיקה' בבתי הספר בארצות הברית. הרבי קרא לתלמידים להתחיל כל יום לימודים בהקדשת שישים שניות למחשבה על בורא עולם ומנהיגו. ההידרדרות במצב הרוחני והמוסרי של הנוער נבעה לדירדור מהיעדר הכרה בבורא עולם. מטרת היוזמה היתה להשיב לתלמידים את ההרגשה שיש 'עין רואה ואוזן שומעת'. הטכניקה הייחודית של שתיקה ולא דיבור על הבורא נועדה בין היתר למנוע ויכוחים בענייני אמונה והפעלת לחצים של המחנכים על התלמידים לכיוון דת זו או אחרת.

סיפור מעניין הוא על ונדל ג'ונס, ארכיאולוג שהיה כומר בפטיסטי, ועל פי השמועה, התסריט לאחד מסרטי אינדיאנה ג'ונס נכתב על פי דמותו הייחודית. ג'ונס פגש את הרבי מלובביץ' במעמד חלוקת הדולרים, ועל פי עדותו אמר לו הרבי, 'ונדל ג'ונס, אתה עושה את העבודה החשובה ביותר בעולם.' בהשראת יוזמת הרבי ייסד ג'ונס את 'אגודת כרם בני נוח' ושימש יו"ר קהילת בני נוח העולמית העוסקת בקידומן של שבע מצוות בני נוח.

פרק שמיני

הציונות ומדינת ישראל

בקיץ תש"י, 1950, כמה חודשים לפני שהרבי קיבל עליו את נשיאות חב"ד, בא אליו לפגישה איש עסקים צעיר, אפרים אילין שמו. אילין, שנפטר בשנת 2010, בגיל תשעים ושמונה, נולד באוקראינה למשפחה ציונית, שהשתייכה בעברה לחסידות חב"ד, אך התרחקה מחיי תורה ומצוות. כשעלה לארץ היה פעיל במחתרות ובפעילויות לרכישת נשק למדינת ישראל הצעירה, שזה עתה קמה.

בשנותיה הראשונות שיוועה המדינה לתעשייה שתניע את גלגלי המשק. הנרי פורד ביטל את התחייבותו להקים מפעל להרכבת מכוניות בישראל, בעקבות לחץ של מדינות ערב. ממשלת ישראל היתה מודאגת מהמגמה הזאת. היא גם חששה, לדברי אילין, שמא משיכת הידיים של פורד תרחיק השקעות זרות אחרות, ולכן חיפשה דרך חלופית להקים את המפעל להרכבת מכוניות.

באותם ימים התקשר אל אילין ידיד מאנגליה, ששמע כי חברת 'קייזר פרייזר' האמריקנית מעוניינת להקים מפעל רכב ביוון. אילין יצר קשר עם היקמן פרייס, סגן נשיא 'קייזר פרייזר', והחל בניהול משא ומתן, במטרה להקים את המפעל בישראל. הסכום שנדרש היה שניים וחצי מיליון דולר, סכום השקול לכרבע מיליארד דולר, במונחי ימינו. הוסכם כי החברה האמריקנית תשקיע חצי מיליון דולר ואילו אילין יהיה אמן על השגת שני המיליון הנוספים. הגיע רגע החתימה על החוזה. אילין תכנן שחלק גדול מהסכום יגיע מקבוצת משקיעים שיצליח לגייס בניו יורק. בפועל, המשקיעים הפוטנציאליים החלו להסס ולסגת, ואילין לא ידע מה לעשות ומנין להשיג את הכסף. בזמן שהתהפך במיטתו, הוא מספר, נזכר שאביו

נהג להיוועץ עם הרבי הקודם של חב"ד בטרם קיבל החלטות כלכליות חשובות. הוא החליט לעשות כמוהו וביקש פגישה עם מי שלדבריו היה ברור כי יתמנה לרבי הבא.

לאחר יומיים תואמה לאילין פגישה עם הרבי. הפגישה ארכה כארבעים דקות, ובמהלכה דיברו בשלוש שפות לסירוגין – רוסית, צרפתית ועברית. הרבי התעניין בחייו של אילין, בתקופה שהיה פעיל באצ"ל ובפעילותו העסקית. לאחר מכן עברו לדבר על המפעל המתוכנן לייצור מכוניות. אילין סיפר כי נראה היה לו כי הרבי בקי בתחום המכוניות יותר ממנו. הרבי הדגיש כי למפעל המתוכנן ערך רב, משום שהוא עשוי לסייע בקליטת עלייה ולעודד התמחות במקצועות רבים אחרים, כמו רפדות, פחחות, צבע, נגרות, רתכות ועוד. הרבי הקשיב ללבטיו של אילין ולבסוף עודד אותו לחתום על העסקה. הוא אמר לאילין כי סיפור חייו מוכיח שהקדוש-ברוך-הוא ליווה אותו לאורך כל הדרך, והוא יעמוד מאחוריו גם בעסקה הזאת. בקשר לחששותיו, הרבי הרגיע אותו כי גם אם העסקה לא תצלח, "הלוא תהיה בין יהודים, ותמיד תמצאו את הדרך להסתדר". אילין יצא מהרבי וחש שאבן נגולה מעל לבו. משם הלך היישר לחתימה על העסקה הענקית בקנה מידה של אותם ימים. בתוך כשנה וחצי הוקם המפעל בנשר והחל לייצא לכל רחבי העולם. הוא העסיק ניצולי שואה, יוצאי מחנות, והכשיר אותם לעבודה בתעשייה. בשנים 1950–1955 הניבו מפעלי 'קייזר-אילין' כעשרים ושמונה אחוזים מהיצוא התעשייתי של המדינה הצעירה, והמפעל זכה בתעודת הוקרה ממשרד התעשייה והמסחר כיצואן מצטיין.¹

אילין הוא אחד מאלפי אישים שנפגשו במרוצת השנים עם הרבי בעניינים הנוגעים למדינת ישראל. כל מי ששוחח עמו העיד על האכפתיות העמוקה שלו לצרכיה ולבעיותיה של המדינה ועל הידע העמוק שגילה בנעשה בה. ארץ ישראל היתה בבת עינו. הוא עקב באדיקות אחר ההתרחשויות בארץ, והתעדכן באורח שוטף בפרטי-פרטים של החיים בה. הוא התעניין לא רק בהיבטים הדתיים והרוחניים של המדינה, אלא גם בתחומים ארציים לגמרי, כמו כלכלה, התיישבות, ביטחון וקליטת עלייה.

תת-אלוף רן פקר שימש מפקד בסיס חיל האוויר בתל נוף במלחמת יום הכיפורים. הוא היה מבכירי טייסי חיל האוויר ובעל מוניטין של טייס קרב מצטיין, לוחם ומפקד כריזמטי. בשנת תשל"ה, 1975, בא לפגישה אישית עם הרבי, בעקבות קשר שנוצר בינו ובין חסידי חב"ד שנהגו לפקוד את הבסיס. כשהסתיים המפגש העלה פקר על הכתב את סיכום הדברים, לפי ראשי פרקים ונקודות ציון שרשם לעצמו במהלך השיחה.

המפגש ארך למעלה משעתיים. במהלכו שוחחו הרבי ופקר על נושאים רבים ומגוונים, ובהם סוגיות מבצעיות, חינוכיות ומוסריות. כך למשל עלו השאלות "איך אפשר לאתר בשעת רגיעה את הלוחמים העתידים להצטיין במלחמה?" או: "האם מפקדים בכירים בחיל האוויר צריכים לטוס גיחות מבצעיות במלחמה?" על השאלה האחרונה השיב הרבי כי "במלחמת יום כיפור היו צריכים לטוס. עקרונית, זה תלוי במצב ויש לשקול בהתאם. לא צריך לשאול, כי יש מצב שהממונים לא יכולים להגיד כן, אבל בלבם הם שמחים שהדבר מתבצע."

פקר ציין כי הרבי "התעניין במיוחד בצורת החיים בבסיס ובקשיי חינוך הילדים במסגרת כזאת. טען, שלא טוב לחנך ולגדל ילדים בבסיס צבאי. אפילו אם נגדל פרחים ונשתול דשא, עדיין הם יהיו בצל המטוסים. כיצד אנו רוצים לחנכם לשלום אם הם גדלים באווירת המלחמה! הסברתי לו את בעיית הכוונות וחשיבותה. לא קיבל וטען שהדבר ניתן לפתרון על ידי תורנות של אנשי השיכון בבסיס. יש להוציא את המשפחות מהבסיס ולשכנן ביישוב האזרחי הקרוב. בעיית האזעקה המהירה יכולה להיפתר על ידי חידושי הטכנולוגיה."

עוד עלו בפגישה השפעת האמונה על העוצמה הצבאית, הערך של האמונה בצדקת הדרך בהגנת הגבולות, בעיית הנוער בארץ אחרי המלחמה, ההסדר עם מצרים ומלחמות העבר. הרבי גם דיבר על החשיבות שבקיום המצוות, כמקור לעוצמה רוחנית. במהלך המפגש ציין הרבי כי ליהדות העולם אכפת מאוד מישראל ומירושלים, אך ירושלים אינה מאירה מספיק. היא אינה נותנת מספיק. היא איננה מהווה מודל למנהיגות כפי שהיתה צריכה להיות.

פקר סיכם לעצמו את השיחה בכך ש"היתה זו חוויה רוחנית מרשימה,

שיכולה להשתוות אך ורק לחוויות הטיסה על F-15 (כמובן בתחום אחר). היה מעניין להימצא זמן ניכר יחסית במחיצתה של אישיות נעלה ובהחלט יוצאת דופן, המקרינה מאורה וסוחפת אותך אחריה. בעיני רוחי הצטיירה לי תמונה שונה של הרבי מלובביץ', ולכן אולי התרשמתי עמוקות מבקיאותו בשטחים שונים ומגוונים (כולל חילוניים) ומלכביותו הטבעית והפנה."

הרבי קיים קשר אישי, באמצעות מכתבים, פגישות אישיות והעברת מסרים, עם כל ראשי הממשלה בישראל. ראש הממשלה מנחם בגין, שנהג לפגוש את הרבי גם בהיותו באופוזיציה, ביקר אצלו זמן קצר אחרי היבחרו לראשות הממשלה. הרבי יצא לקבל את פניו וליווה אותו אל חדר עבודתו. שם נועדו לפגישה ארוכה. חלקה הראשון היה רב-משתתפים וחלקה השני בארבע עיניים.²

נשיא המדינה זלמן שז"ר ראה עצמו חסיד של הרבי בכמה היבטים. הוא נועץ ברבי אם לקבל את ההצעה להתמנות לנשיא, וקיבל את תמיכתו. לאחר מינויו, כשנסע לארצות הברית, בא לבקר אצל הרבי. הליכתו אל הרבי עוררה ביקורת ציבורית. כיצד ייתכן שנשיא המדינה הולך אל הרבי ולא הרבי בא אל הנשיא. שז"ר דחה את הביקורת.³

הרבי עודד את חסידיו בישראל להזמין ולארח באירועים חסידיים את נשיאי המדינה, ראשי הממשלה, שרים וחברי כנסת, דבר שלא היה מקובל בחוגים החרדיים. עד היום משלחות של חסידים מבקרות בקביעות לקראת החגים במסדרונות הכנסת והממשלה ומעוררות את הקשר עם האמונה והחגים היהודיים. הרבי גם דחף את החסידים לתמוך בחיילי צה"ל, פיזית ורוחנית. הוא הורה לזכור בימי חג את החיילים הרתוקים למשמרתם, ולצאת אליהם כדי לשמחם ולהעניק להם ערכות שי – סופגניות בחנוכה, משלוחי מנות בפורים וכדומה. אחרי מלחמת ששת הימים הורה לצעירי חב"ד להקים 'אגודה לעידוד משפחות הגיבורים', כדי לתמוך באלמנות צה"ל ולערוך חגיגות בר-מצווה קולקטיביות ליתומים.

הרבי הדריך את חסידיו להיות מעורבים בחיים האזרחיים של המדינה. הוא שלח קבוצות של חסידים להתיישב בארץ, ייסד קריות של חב"ד בירושלים, בלוד, בקריית מלאכי ובצפת, והנחה לקלוט בשכונות האלה

עולים חדשים מגרוזיה ומבוכרה. הוא קרא לפתוח בתי חב"ד בכל עיר. הוא אף הורה לשלב את רשת החינוך היסודית של חב"ד בזרם הממלכתי-דתי של משרד החינוך, בשונה מהציבור החרדי שהעדיף להקים זרם חינוך עצמאי.

יומיים לפני חג הפסח תשמ"ז, 1987, במוצאי 'שבת הגדול', קיים הרבי התוועדות מיוחדת ויוצאת דופן בבית מדרשו. באותה התוועדות הכריז על יוזמה חדשה – הקמת יישוב גדול באזור ירושלים לקליטת עולים מרוסיה. למחרת זימן אליו את פרופ' ירמיהו ברנובר, יו"ר אגודת שמי"ר (שומרי מצוות יוצאי רוסיה), ואת שלמה מיינדנצ'יק, מראשי עסקני חב"ד בארץ, והטיל עליהם את הקמת המיזם החדש. הרבי פרס לפניהם תוכנית רחבה, שנועדה לתת תשובה הולמת לצרכים המיוחדים של העולים מרוסיה. הוא האיץ בהם לקדם את הפרויקט במהירות האפשרית, מכיוון שהוא צופה גל עלייה גדול מרוסיה. עלייה זו קרמה עור וגידים בשנת 1990, ואילצה את מדינת ישראל להקים בחופזה מאות אתרי קראוונים, כדי לתת קורת גג להמוני העולים.

הרעיון של הרבי היה לבנות מודל של קליטה שמשלב דירות למגורים ומפעלי תעשייה המתאימים לאוכלוסיית העולים, כדי שיוכלו מיד עם עלייתם למצוא להם מקום מגורים ועבודה, ובכך להקל את חבלי קליטתם. הגורמים הממשלתיים והעירוניים בישראל לא שיתפו פעולה עם תוכניתו של הרבי, אולם הרבי לא הרפה. הוא לחץ לפעול בכל הכלים והדרכים כדי שהמיזם יוקם במהירות. בסופו של דבר התמקדו המאמצים בהקמת שכונה לעולים אקדמאים מרוסיה, שנקראה 'שכונת שמי"ר', ברמות ד' בירושלים, ולצדה פיתוח מקורות תעסוקה, שיוכלו לנצל את השכלתם ואת כישוריהם של העולים.

הקשר העמוק לארץ ישראל מושרש בעולמה של חסידות חב"ד מראשיתה. זכור, למראשות ארונו של הרבי יוסף-יצחק שניאורסון, הרבי השישי של חב"ד, הניחו החסידים שקית ובה עפר מארץ ישראל. בזמן שהורידו את הארון לקבורה קרא הרבי מנחם-מענדל בקול רם כי הקבורה הזאת נערכת בתנאי שברגע שִׁצְאוּ לארץ ישראל לא ייעזב הקבר מאחור.⁴

מייסד חסידות חב"ד, רבי שניאור-זלמן מליאדי, רצה לעלות לארץ ישראל בעליית החסידים הגדולה בשנת תקל"ז, 1777, בראשות רבי מנחם-מענדל מוויטבסק, אך לבסוף נאלץ להישאר ברוסיה, כדי שהתנועה החסידית שם לא תישאר בלי מנהיג. היישוב בארץ ישראל נזקק לסיוע כלכלי, מפני שהיה חסר יכולת להתפרנס בכוחות עצמו תחת השלטון העותמני. בלי סיוע חיצוני היו החסידים החדשים, שעלו לארץ במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה, נאלצים לשוב על עקבותיהם.⁵ היישוב היהודי לא היה מסוגל, מבחינה כלכלית, לקלוט את קבוצת החסידים שעלתה.

'בעל התניא' גייס את מלוא השפעתו לאיסוף כספים להחזקת היישוב היהודי בארץ ישראל, וייחד חלק נכבד מאיגרותיו לחסידיו להדגשת חשיבות התרומה למטרה זו.⁶ חסידיו ברחבי רוסיה היו שרויים ברובם במצב כלכלי קשה. למרות זאת חזר והבהיר כי עליהם להרבות בצדקה לטובת היישוב בארץ ישראל. הוא ידע כי התרומות האלה אינן ויתור על מותרות מבחינתם אלא הצטמצמות בחיי הנפש ממש. מבחינתו, כל עוד היה להם מה לאכול הם היו חייבים להוסיף לתרום. ארץ ישראל היתה בעיניו נדבך מרכזי בקשר של היהודי עם הקדוש-ברוך-הוא, וצריך היה לחזק בה את ההתיישבות ואת האמונה. ארץ ישראל, הטעים מייסד חסידות חב"ד, היא ארץ מיוחדת משום שפנימיותו ולבו של הקדוש-ברוך-הוא מצויים בה. דרכה עוברת התפילות. לכן צדקה הניתנת לעניי ארץ ישראל היא צדקה הקרובה יותר לקדוש-ברוך-הוא. צדקת ארץ ישראל עומדת לחסידים כזכות. בזכותה הם עשויים להצליח בדרכם, ומכאן חשיבותה.⁷

אותה אהבת ארץ ישראל בלטה גם במשנתו של הרבי מלובביץ'. כשהזכיר את ארץ ישראל נהג לציין את הפסוק: "ארץ אשר [...] עיני ה' א-לוהיה בה מראשית השנה ועד אחרית שנה."⁸ באיגרת לנשיא שז"ר בשנת תשכ"ט, 1969, כתב: "אני אומר וכופל ומשלים שהעם היושב בציון – יושב בארץ ישראל, ארץ מיוחדת שאין דוגמתה."⁹ החסידים שביקשו לנסוע מארץ ישראל כדי לבקר בחצרו קיבלו ממנו פעמים רבות הוראה לברר אצל רב אם מטרת הנסיעה עומדת בקריטריונים ההלכתיים המתירים יציאה מארץ ישראל.

מעורבותו הגדולה של הרבי בחייה של מדינת ישראל ותמיכתו בפיתוחה ובשגשוגה לא נבעו ממניעים ציוניים, במובן השגור של המושג. לרבי היתה עמדה מורכבת כלפי הציונות. הוא, כקודמיו, לא קיבל את האידיאולוגיה הציונית החילונית, שביקשה ליצור את 'היהודי החדש' ולבסס את הזהות היהודית על סממנים לאומיים כתחליף ליסודות הדתיים. הוא כמובן לא היה יכול לתמוך בתנועה חילונית, שאינה מיוסדת על עולם המחשבה היהודי, ואף מתנכרת לו במוצהר.

קודם הקמת המדינה התנגדה חב"ד לציונות. האדמו"ר החמישי, רבי שלום-דובער, ובנו, האדמו"ר השישי, רבי יוסף-יצחק, התבטאו בחריפות בדברם על הסכנה הנשקפת מהאידיאולוגיה הציונית. הם חששו שהציונות תפתה רבים לחשוב שדי בעצם המגורים בארץ ישראל כדי להיות יהודי, ובכך יתחזקו מגמות החילון והנטישה של חיי התורה והמצוות.¹⁰

ההתנגדות של חב"ד לציונות התרככה בהדרגה ככל שזו הפכה מרעיון למציאות. היישוב היהודי בארץ ישראל גדל והלך, ובמקביל התעצמו הפיגועים והמתקפות כלפיו מצד הערבים. סילוק הבריטים, שלא הגנו כראוי על היהודים ועשו יד אחת עם הערבים, נעשה כורח המציאות. רבי יוסף-יצחק תמך בכמה היבטים בפעילות המחתרות ועודד תמיכה והצטרפות לפעילויותיהן.¹¹ לאחר הקמת המדינה הורה לחסידי חב"ד שהצליחו לצאת מרוסיה והתכוונו לנסוע לארצות הברית, לשנות את תוכניותיהם ולעלות לישראל, כדי להקים כפר חקלאי. כך הוקם כפר חב"ד בשנת תש"ט, 1949.

בעקבותיו הלך גם ממשיכו, הרבי השביעי. בניגוד לזרמים חרדיים קיצוניים, הרבי הפריד בין האידיאולוגיה הציונית לבין התוצר של אותה אידיאולוגיה. היו זרמים חרדיים שטענו כי הואיל והמדינה נולדה מאידיאולוגיה הכופרת בתורה ובמצוות אין היא אלא 'מעשה שטן', הורתה ולירתה בחטא ואין לה זכות קיום. הרבי שלל בתכלית את צורת המחשבה הזאת. לדעתו כל דבר צריך להיבחן לגופו ולא על פי המניעים שהולידו אותו. גם אם המניע המקורי היה בעייתי מההיבט של תורה ומצוות אין בכך כדי לגזור שגם התוצאה שלילית.

הרבי לא היסס להתעמת בפומבי עם התפיסה של חוגי החרדים הקנאים. לאחר 'מבצע יונתן' (אנטבה) בשנת 1976, שהביא לשחרורם של 105 נוסעים

יהודים שנחטפו על ידי טרוריסטים – שני גרמנים ושישה פלסטינים – דיבר על הצורך להודות לכורא העולם על הנס, וקרא להפיק לקחים בחיי האמונה מפרשת חטיפה וממבצע ההצלה. "מפעם לפעם הקב"ה מעניק לנו הזדמנות לראות בעולמנו הגשמי, כיצד איכות מתגברת על כמות," אמר הרבי.¹²

הצהרת הרבי שהצלחת המבצע היא נס גלוי עוררה מתקפה עזה כנגדו מצד חסידי סאטמר, שטענו כי לא ייתכן שהקדוש-ברוך-הוא יעשה נס על ידי יהודים שאינם שומרי תורה ומצוות והרואים בהצלחת המבצע הוכחה ל'כוחי ועוצם ידי'. בתגובה קרא הרבי להעמיד את התפיסה הזאת במבחן ולראות אם אמנם היא תואמת את ההלכה. הוא הציג שלוש שאלות הלכתיות וקרא לרבני ישראל ולפוסקי הלכה בעולם כולו לקבוע את עמדת ההלכה בשאלות האלה, ומהן תיגזר גם ההכרעה בוויכוח עם סאטמר. השאלה הראשונה היתה, כיצד צריך לנהוג מי מניצולי אנטבה אם יודמן שוב למקום – האם עליו לברך 'ברוך שעשה לי נס במקום הזה'? השאלה השנייה, האם חולה צריך להעדיף רופא ירא שמים, אף שהוא פחות מומחה, או שעליו לחפש את הרופא המומחה ביותר, אף על פי שהלה אינו שומר מצוות והוא מאמין ב'כוחי ועוצם ידי'? השאלה השלישית שהציג היא כיצד לנהוג במקרה של חטיפת ילדים – האם מותר לפנות אל מומחה להצלה שאינו שומר מצוות ולציית להוראותיו, גם כשהוא קובע שיש לחלל את השבת לשם ההצלה? לו היתה שיטת סאטמר נכונה, הרי שאין מקום לברך על הנס, אין לפנות אל רופא שאינו ירא שמים, ואסור לחלל את השבת במקרה של חטיפה אם המומחה אינו אדם מאמין.¹³

הרבי התייחס לתוצר המוגמר וראה בהקמת המדינה, כנגד כל הסיכויים ומול כל צבאות ערב, נס וחסד שמימי מופלא, ומכאן נגזרה גישתו החיובית למדינה הקיימת. בהשקפה החסידית, שהדגיש שוב ושוב, כל דבר שאדם רואה הוא בעל ערך ומשמעות בשבילו. אם מדינת ישראל הוקמה, היא בוודאי בעלת מסר ומשמעות, מעבר לכך שהיא מאפשרת למיליוני יהודים להתקיים ולהגן על עצמם ומשרתת ערך חשוב ונעלה מאין כמותו של הצלת יהודים מפני איומים וסכנות.

הוא אף התבטא בכמה הזדמנויות כי הקמת המדינה היא הזדמנות נדירה שניתנה לעם ישראל כדי להוכיח שהוא ראוי לגאולה.¹⁴ לראשונה אחרי

כאלפיים שנות נרודים ורדיפות ניתנה לעם היהודי אפשרות לנהל חיים עצמאיים, ומכאן האחריות הגדולה המוטלת על קברניטי המדינה: האם יבנו מדינה יהודית אמיתית, מתוך נאמנות לתורת ישראל ולערכיה, ובכך יהיו אור לגויים, או שינסו להיות ככל העמים, מדינה המחקה את התרבות המערבית והנוהה אחר אופנות מתחלפות. האפשרות השנייה נראתה לרבי החמצה אדירה של הזדמנות יחידה במינה, ואף גורם שמעכב את בוא הגאולה.

עם זאת, הרבי לא קיבל את התפיסה הרווחת בציונות הדתית, ולפיה המדינה היא ראשיתו של מהלך הגאולה.¹⁵ הוא הבהיר פעמים אין-ספור כי עדיין שרויים אנו בתקופה המוגדרת גלות. לפי השקפת עולמו, הגלות איננה עניין גיאוגרפי בלבד, והיא אינה מסתיימת עם חזרתם של יהודים לארץ ישראל ועם כינונו של שלטון עצמאי. הגלות היא מצב מטפיזי שבו האמת הרוחנית אינה גלויה, העם היהודי והעולם כולו שרויים באפלה רוחנית, הטוב והרע מתערבבים, שמים אור לחושך וחושך לאור, כלשון הנביא ישעיהו. המציאות הזאת תשתנה רק עם בוא הגאולה על ידי המשיח, שאז ייבנה בית המקדש השלישי, השכינה תחזור לשכון בישראל, העם היהודי ימלא את ייעודו, והעולם כולו יחיה בשלום. כל עוד המשיח לא בא, עדיין אנחנו שרויים בתקופת הגלות והגאולה לא החלה. לכן לדעתו ראיית המדינה כחלק ממהלך הגאולה היא בלבול יוצרות ועירוב מין בשאינו מינו.

ביטוי להתייחסותו אל החיים במדינת ישראל כמתנת הכורא אפשר למצוא בעידוד שעודד את היושבים בארץ ובאופטימיות שהקרין בזמן מלחמות ישראל. ערב מלחמת ששת הימים השתררה אווירת דאגה בקרב יהדות העולם. הידיעות על מדינות ערב הנערכות למלחמה כוללת נגד ישראל עוררו חרדה בלב כל יהודי, ובמיוחד בקרב מי שהיו להם קרובי משפחה בארץ. הורים לסטודנטים ולתלמידי ישיבות שלמדו בישראל האיצו בילדיהם לצאת מהארץ ולשוב לחוץ-לארץ. השגרירויות הזרות בישראל הורו לאזרחיהן לצאת מהמדינה.

הרבי מלובביץ' התייצב בנחרצות כנגד אווירת הנכאים. הוא הורה לתלמידים מחוץ-לארץ שלמדו בארץ להישאר בה ולהמשיך בלימודיהם.

ישיבות חב"ד בארץ שאלו את הרבי במברק אם תלמידים אזורי חו"ל צריכים לציית להוראות השגרירויות שלהם לצאת מהארץ. הרבי השיב במברק: "למדו בהתמדה ובשקידה, וכל התלמידים, ובוודאי ובוודאי לא ינום ולא יישן שומר ישראל, ויבשרו טוב."

חתונת בנה של משפחה מחסידי חב"ד מברוקלין נקבעה להתקיים בישראל בי"ג בסיוון תשכ"ז, 21 ביוני 1967. בימי המתיחות שקדמו למלחמה החלו בני המשפחה לחשוש שהחתונה לא תוכל להתקיים במועד הזה, שכן ההערכות היו כי כל הטיסות האזרחיות לארץ יבוטלו במהלך המלחמה, וזו היתה צפויה להיות, לדברי הפרשנים, ארוכה וקשה. ההורים שאלו את הרבי אם לדחות את החתונה, וקיבלו תשובה מפתיעה: "הנישואים יהיו בשעה טובה ומוצלחת בזמנם בארץ הקדש, כי שם ציוה ה' את הברכה חיים עד העולם."

למי שהביע דאגה וחשש כתב הרבי תשובות כאלה: "אין לפחד ואין להפחיד"; "אין דעתי נוחה כלל וכלל מהבהלות והגזמות"; "פשיטא שאין לפחד ולא יפחידוהו, וגם לא את עצמם, ויקוים 'ונתתי שלום בארץ'"; "ומה בחו"ל שכתוב 'הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל' אין מה לפחד, כל שכן בארץ ישראל שכתוב ה' אלוֹקֵיךְ בה תמיד מראשית השנה ועד אחרית שנה", ודאי אין מה לפחד."

בל"ג בעומר, 28 במאי, שבוע ימים קודם לפרוץ המלחמה, נשא הרבי דברים לפני אלפי ילדים שהתכנסו בחזית בית מדרשו, בתהלוכת ל"ג בעומר המסורתית. הוא השמיע דברים ברורים על הניצחון הצפוי, ואמר כי תושבי ארץ ישראל "נמצאים כעת במצב שהקב"ה מגן עליהם ושולח להם את ברכותיו וישועותיו במידה הכי גדולה, כדי שיוכלו לצאת, ואכן יצאו, מהמצב הנוכחי בהצלחה." דברי הרבי פורסמו בהבלטה בעיתונות הישראלית על ידי החסידים במטרה לנסוך עידוד בציבור.¹⁶

אותה גישה נקט הרבי גם ערב מלחמת המפרץ. הוא קרא לציבור היהודי בחוץ-לארץ להוסיף לנסוע לישראל ולא לבטל שום ביקור מתוכנן. הורים שביקשו להחזיר לחוץ-לארץ את ילדיהם השוהים בישראל קיבלו ממנו הוראה ברורה להשאיר את יקיריהם בארץ ולא לחשוש. משקיעים שהביעו דאגה לגורל השקעותיהם שמעו ממנו כי ארץ ישראל היא המקום הבטוח ביותר גם

להשקעות, ומי שמשקיע בישראל שם את כספו במקום הטוב ביותר. הרבי הביע את ביטחונו בכך שהאירועים במפרץ הפרסי יחזקו את ישראל. היו, בעיקר מקרב החסידים, שראו בעמדתו זו של הרבי גילוי נבואי, והיו שראו בה השקפה, תפיסת עולם אופטימית עקבית, המבקשת לראות את הטוב ואת הפוטנציאל לצמיחה גם בזמנים קשים ומאיימים.

מדוע לא עלה

בעקבות מעורבותו הגדולה בנעשה בארץ ישראל, אישים רבים שביקרו את הרבי לא התאפקו מלשאול אותו מדוע איננו עולה לארץ. הרבי היה מודע לשאלה וענה עליה לשואלים. האלוף במילואים אריאל שרון, שנפגש עם הרבי אחרי מלחמת יום הכיפורים, שאל אותו מדוע לא ינהג כמפקד ההולך בראש אנשיו ויבוא לארץ. הרבי השיב שיש מצב שבו אסור למפקד ללכת ראשון, כמו למשל קברניט בספינה טובעת. תחילה עליו להציל את כל הנוסעים ואנשי הצוות ורק אז הוא רשאי לקפוץ אל סירת ההצלה.¹⁷ הדימוי שהשתמש בו מלמד כי הרבי ראה את יהדות התפוצות כספינה טובעת ואת ארץ ישראל כסירת ההצלה. הוא סבר שמתפקידו להציל את יהדות התפוצות מטמיעה ומהתבוללות קודם שיהיה רשאי לעלות לארץ ישראל.

רן פקר כותב כי שאל את הרבי שאלה זו: "הרי אדם בעל שיעור קומה כשלו יכול להשפיע רבות על כל המתרחש בה, לפחות מבחינה רוחנית. אמרתי ששמעתי על כך הסברים וששאלה זו מעסיקה רבים בארץ. כמו כן ציינתי שלא התכוונתי לשאול את השאלה מראש, אך מאחר שאנו יושבים כבר כשעתיים והשיחה הפכה ידידותית, הנני מעז ומאוד מעוניין לשמוע הסבר ישירות ממנו. חשב קצת ואמר, שלמרות שזה לא תורם לשיחתנו ולא כלום, ייתן ההסבר."

תשובתו של הרבי היתה שאם היה יושב בארץ, השפעתו על יהדות התפוצות, הגדולה פי שניים מיהדות ארץ ישראל, היתה מוגבלת. הוא ציין דוגמה טכנית כי מישראל לא היה אפשר באותם ימים אפילו לדבר בחופשיות בטלפון מתל אביב למוסקווה. הרבי גם הטעים כי בארץ יש השפעות פוליטיות וחברתיות המצרות על אפשרות קיומם של קשרים, כמו

הקשר הזה שלו עם בכיר בחיל האוויר. לעומת זה, בניו יורק, עומדים לרשותו יותר אמצעים לסייע ולהנהיג את אנשיו בכל רחבי העולם, והלחץ התקשורתי על מפגשים מעין אלה נמוך יחסית.

גאולה כהן מספרת שהרבי ענה לה תשובה דומה, עוד באמצע שנות השישים, כשהתפרסמה כמובילת המנהיגות לנאמני ארץ ישראל. לדבריה, הרבי ציין כי הוא חייב להימצא היכן שישמעו לו, ורק כאן, בארצות הברית, ישמעו לו. בארץ ישראל לא ישמעו. הארץ רוויה מחלוקות, וקשה יותר להשפיע בה, טען הרבי.¹⁸ בשנת תש"ל, 1970, ענה לעיתונאי שלמה סנה כי האווירה בארץ מחייבת התערבות. "לבוא ולשתוק על האווירה בארץ ישראל – אינני יכול. לבוא ולמחות – אינני רוצה."¹⁹

לאיש עסקים, ששאל מדוע הרבי לא יבוא לארץ, ענה שאם יבוא לארץ לא יוכל עוד, על פי ההלכה, לצאת מהארץ. במקרה זה ינטוש למעלה משלושה מיליון יהודים החיים בארצות הברית, וכשיעזוב אותם הסיכוי שישמעו לו מארץ ישראל יהיה נמוך יותר.

גם נער בר-מצווה מעפולה כתב לרבי מכתב בשנת תשמ"ד, 1984, ושאל למה הרבי אינו עולה לארץ. הרבי כתב לו במכתב התשובה: "אודות מקום דירת האדם – הקובע בזה הוא לא איפה יהיה לו נעים יותר וטוב יותר אלא איפה יוכל לעשות יותר מעשים טובים ואיפה זקוקים יותר לעזרתו. ובדוגמת רופא כפשוטו – שצריך לקבוע דירתו במקום שזקוקים יותר לעזרתו ולא במקום אשר מקווה שיהיו חיינו נוחים יותר."²⁰

את התשובות לשאלת אי-עלייתו של הרבי לארץ הוא נתן בשיחות אישיות או במכתבים, וכמעט לא התייחס לכך בפומבי. פעם אחת, כשקרא לחסידיו לעלות מברוקלין לישראל ("אשרי חלקם של כל אלו שיסעו מחוץ לארץ, מברוקלין, להתיישב בכפר חב"ד וסביבותיה"), במהלך התוועדות פומבית בשנת תשי"ט, 1959, התייחס לשאלה מדוע הוא-עצמו אינו עולה לארץ: "ישנם השואלים למה אני בעצמי אינני נוסע להתיישב שם. ובכן, זהו עניין שאינו תלוי בי, ובינתיים אינני יכול לעשות זאת, אבל אין לזה שייכות לכל השאר, חוץ ממני. אינני יודע אם הם משערים מה מעכב אותי, ואם זה נוגע שהם ידעו או לא, ובכל אופן, לא על זה מדובר עתה."²¹

אחד הנימוקים הפנימיים יותר שבגינם לא עלה הרבי לארץ היה הצורך הנפשי שלו להיות קרוב ל'ציון' חותנו ולמקום שבו בחר לפעול. רבה הראשי של חיפה, הרב שאר-ישוב כהן, סיפר כי בהיותו בפגישה עם הרבי העלה אף הוא את השאלה מדוע הרבי אינו עולה לארץ ישראל. הרבי ציין שני טעמים: "א) אנו יודעים את הדרך לשם אבל לא את הדרך בחזרה [כוונתו כנראה לאיסור היציאה מארץ ישראל לחוץ-לארץ], ועדיין לא סיימנו את עבודתנו כאן. ב) קיבלתי עליי שלא לצאת ממקום שבו אוכל להגיע ממש באותו יום אל הציון של חותני." הרב שאר-ישוב מוסיף ומספר: "העזתי פנים ואמרתי: הרי לכך יש עצה – 'ויקח משה את עצמות יוסף עמו'. הרבי שתק. פתאום נתמלאו עיניו דמעות, ונפל עלי פחד נורא, וביקשתי מיד מחילה וסליחה, אם גרמתי לאיזה צער חלילה, כי כוונתי רק לשם-שמים, ומי אני שאומר לרבי מה לעשות. הרבי חייך ועברנו מיד לנושא אחר."²²

למרות האמור, לרבי היה צימאון לעלות לארץ, ולפחות פעם אחת כנראה שקל זאת ברצינות. בסוף שנות החמישים נפוצו שמועות כי הרבי עומד לעלות לארץ, או לכל הפחות לבקר בה. בשנת תשי"ח, 1958, שאל העיתונאי אלתר ולנר את הרבי אם נכונה השמועה כי הוא אמור לבקר בארץ. הרבי הודיע כי אין בכוונתו לבוא לבקר, אך לא שלל את האפשרות לגמרי.²³

החסידים בארץ ישראל, מצדם, ציפו והשתוקקו לעלייתו או אפילו לביקור של הרבי בארץ. בשנת תשכ"ז, 1967, לאחר הניצחון במלחמת ששת הימים, חברו יחד ראשי מוסדות החסידות בארץ ישראל ופנו אל הרבי בספק הצעה ספק בקשה, שיבוא לבקר בארץ, לנוכח ההתעוררות הגדולה שנוצרה לאחר נסי המלחמה, שכן "עתה הזמן המוכשר ביותר להעמקת ההתעוררות ולהבאתה לידי פועל ממש."²⁴

בשנת תשמ"ה, 1985, הפתיע הרבי את חסידיו כשהורה להקים בכפר חב"ד העתק מדויק של בניין 770 איסטון פארקווי בניו יורק, שישמש 'בית אגודת חסידי חב"ד' בארץ ישראל. בעקבות זאת החלו להתפרסם ידיעות בלתי-מבוססות שהנה הרבי עומד לעלות לארץ. הרבי הגיב באי-שביעות רצון כשהתחילו לכנות את הבניין 'הבית של הרבי', שכן הוא לא ראה את הבניין כביתו, אלא כבניין מרכזי של החסידות.²⁵ הבניין הוקם במהירות

רבה וכיום הוא משמש כמה מהמוסדות המרכזיים של חב"ד, ומהווה מוקד משיכה למבקרים.

כשם שהרבי סבר כי תפקידו ופעילותו למען היהדות העולמית אינם מתירים לו לעזוב את ארצות הברית ולעלות לישראל, כך תבע מרבנים וממנהיגי קהילות בחוץ-לארץ להעמיד את טובת צאן מרעיתם מעל שאיפתם האישית לעלות לארץ הקודש. דעתו היתה נחרצת כי רב ומנהיג קהילה אינו רשאי לנטוש את עדתו ולעלות לארץ ישראל, כל עוד אין במקום מי שיכול למלא את מקומו ולהיכנס לנעליו. הוא חשש מהגברת ההתבוללות ומהיחלשות האמונה היהודית בקרב יהדות הגולה אם המשפיעים הרוחניים יעזבו אותה.

כאשר הרב רפאל-ברוך טולידנו, מגדולי רבני מרוקו, העתיק את מקום מגוריו לאנגליה, ולאחר מכן, בשנת תשכ"ג, 1963, עלה לארץ ישראל, הביע הרבי מידה של חשש בכותבו: "וכפי המצב בעירו [מקנס] ובמדינתו [מרוקו]... השפעת כבוד הדרת גאוונו שם נחוצה ביותר וביותר." במקביל קרא לרב טולידנו "להשפיע גם על שאר הרבנים הספרדים במרוקו לעמוד על המשמר לראות בשלום אחיהם ולרעות צאן מרעיתם... הצריכים משמרת ומשמרת למשמרת הקדש".²⁶

אחד מרבני דרום אפריקה, הרב נחמן-מאיר ברנהרד, ביקש לסיים את תפקידו ברכנות קהילת אוקספורד ולעלות לארץ. הרבי עמד על דעתו שעליו להמשיך במשרתו ולא לעזוב את הקהילה. בפגישה עמו התבטא: "האם אתה לא חושב שגם אני רוצה להיות שם, במקום הקדושה? אבל יש לנו אחריות."²⁷ עמדתו לגבי עליית רבנים ומנהיגי הקהילות היהודיות בחוץ-לארץ היתה עקרונית. כך התבטא בשנת תש"ל, 1970: "מי שהוא בעל השפעה וביכולתו להציל נפשות ישראל בארבע אמות שלו – זה פיקוח נפשות. עליו לעשות חשבון נפש אמיתי ולברר אם אמנם רצונו לעלות לארץ ישראל או שרצונו לברוח ממילוי תפקידו ושליחותו".²⁸

במשך שנים שררה מחלוקת בין השקפתו של הרבי ובין התפיסה שהיתה מקובלת על ממשלות ישראל. המדיניות הישראלית ייצגה מסר אחד כלפי יהדות התפוצות – עלו לישראל. המדינה השקיעה רבות בעידוד העלייה

ובקליטתה בארץ, אך התנגדה בעבר להפניית משאבים למטרות חינוכם של יהודי התפוצות. השקעה בביסוס החיים היהודיים בגולה עמדה לכאורה בסתירה לשאיפתה של מדינת ישראל לגרום ליהודים לעזוב את מקומות מגוריהם.

הרבי סבר שההתמקדות בקריאה לעלייה מפקירה את חלק הארי של העם היהודי, שסביר להניח כי לא ייענה לקריאה זו. דעתו היתה הפוכה ממדיניותה של מדינת ישראל: ככל שעוד ועוד יהודים בעלי זהות יהודית מפותחת יעלו לישראל, יופקרו הקהילות היהודיות לגלי הטמיעה וההתבוללות. הוא סבר כי בראש ובראשונה יש להגביר את הזהות היהודית, על ידי חינוך יהודי ופעילויות להעמקת הזיקה היהודית. וממילא, ככל שיהודים יהיו מודעים יותר ליהדותם גם יגדל פוטנציאל העלייה של הקהילות האלה. הרבי ביקש לקדם את ההכרה כי בהיעדר קרקע של חינוך יהודי פוחת גם העניין שמגלים יהודי התפוצות בישראל.

פוליטיקה

למרות המעורבות העמוקה של הרבי בענייניה של מדינת ישראל והקשרים המסופעים שפיתח עם אישים רבים ומגוונים בהנהגתה, הרבי לא התפתה לתרגם את השפעתו לכוח פוליטי. הוא הקפיד שחב"ד לא תהיה מזוהה עם מפלגה כלשהי. עמדתו הנחרצת בדבר אי-הזדהות פוליטית של חב"ד נבעה מראייתו את הפוליטיקה כמערכת מפלגת ומרחיקה. פעמים רבות ציין כי המילה מפלגה היא מלשון פילוג.²⁹ זיקה מפלגתית כלשהי יוצרת מעצם הגדרתה מחיצה בין הזרמים השונים. תנועת חב"ד, סבר, אמורה לפנות אל כל חלקיו של עם ישראל, ולכן עליה להיות נטולה כל זיקה מפלגתית. מי שמעורב בפוליטיקה אינו יכול לפנות לכלל העם ולזכות באמונו.

בשיאו של משבר פוליטי בישראל, בשנת תש"ן, 1990, ביקר אצל הרבי כתב 'קול ישראל' בוויניגטון, עורך בן עמי, ושאל לדעתו בדבר המצב הפוליטי. הרבי השיב כי אינו מתערב בפוליטיקה, אך הביע את דעתו העקרונית בדבר המדיניות הנכונה לדידו לישראל.³⁰ הוא אסר על מעורבות אישית של שלוחיו ושל מוסדות חב"ד בפוליטיקה הארצית. עם זאת, הרבי

קרא להשתתף בבחירות ולהשפיע על ידי הצבעה למפלגות המקדמות את ערכי התורה והמצוות, וראה בהצבעה זו "זכות וחובה קדושה". זכות הבחירה לא נתפסה בעיניו צעד פוליטי, אלא כלי הכרחי בחיזוק הכוחות הנאמנים לדרך התורה.³¹

לאורך השנים דגל הרבי בהקמת חזית דתית, שתאגד את כל הרשימות הדתיות והחרדיות. הפיצול בתוך המחנה הדתי הטריד אותו. כבר לקראת הבחירות לכנסת השנייה, בשנת תשי"א, 1951, קרא להקמת חזית דתית מאוחדת.³² על עמדתו זו חזר שוב ושוב לקראת כל מערכת בחירות, ושיגר מכתבים לאישים רבים על מנת להשיג מטרה זו. לקראת הבחירות לכנסת השישית, במרחשוון תשכ"ו, נובמבר 1965, פרסם מכתב ארוך ומפורט, ובו הוא מסביר את היתרונות ב'חזית דתית טכנית' ואת הנזק שייגרם על ידי פיצול.³³

הרבי נמנע מהמלצה להצביע למפלגה מסוימת, אולם במענה לשאלות של חסידיו סימן את הכיוון הכללי ואת מערך השיקולים שיש להביא בחשבון לקראת ההצבעה. ככלל עורר את ההצבעה בעד הרשימות הנאמנות יותר לערכי התורה והמצוות. היו פעמים שקרא להעדיף את המפלגות הדתיות התומכות בהקמת חזית דתית. הרבי לא אמר לחסידיו במי לבחור, אבל התווה את קווי היסוד שעל פיהם היה עליהם לבחור במפלגה המתאימה.

כשמנהיג המפד"ל, החל בשנות השבעים, ד"ר יוסף בורג, ביקר אצל הרבי, הוא העלה לפניו את נושא הבחירות. בורג תמה מדוע הרבי מנחה את חסידיו להצביע בעד המפלגות החרדיות יותר. קריאתו של הרבי התפרשה על ידי בורג כתמיכה באגודת ישראל ובפועלי אגודת ישראל ולא במפד"ל. הרבי ענה לו שישתדל שעד הבחירות הבאות יוכלו החסידים לפרש את קריאתו על מפלגתו.³⁴ בכך ניסה לומר כי עמדתו עקרונית וחסרת נגיעות פוליטיות.

בשנת תשמ"ט, 1988, חרג ממנהגו והורה לחסידיו באורח חד-פעמי ויוצא מן הכלל לתמוך ברשימת אגודת ישראל. באותו זמן, הליטאים פרשו מאגודת ישראל והקימו את מפלגת דגל התורה, והבחירות נהפכו למעשה למאבק בין החסידים ובין ה'מתנגדים'. האדמו"ר מגור דאז פנה אל הרבי

מלובביץ' בקריאה לסייע לתנועה החסידית במה שהתפרש כשעת מבחן. הרבי אכן עודד את חסידיו לפעול לחיזוקה של אגודת ישראל. בעקבות ההוראה נכנסה חב"ד לפעילות אינטנסיבית, ואלפי פעילים יצאו לרחובות במטרה להגדיל את כוחה של אגודת ישראל בכנסת. הפעילות הביאה להכפלת כוחה של המפלגה החרדית-חסידית, והיא קיבלה חמישה מנדטים. לאחר הבחירות הרגיש הרבי שהוראה זו היתה חד-פעמית ועלתה מתוקף הנסיבות, וביקש ממוסדות חב"ד לחזור למדיניות של אי-הזדהות פוליטית, ולא לפתח קשרים מפלגתיים עם סניפי אגודת ישראל.

עמדותיו של הרבי בעניינים ציבוריים לא תאמו תמיד את הקו שהכתיבו המפלגות הדתיות והחרדיות. הוא הקפיד להבהיר כי עמדותיו נגזרות מתפיסתו את הוראות התורה, ואינן מושפעות מאינטרסים תנועתיים וכיתתיים. הרבי תמך, למשל, בעידוד הילודה ובהגדלת הקצבאות למשפחות ברוכות ילדים. כשנשאל אם הגדלת הקצבאות לא תיטיב גם עם הערבים, ענה שעידוד הילודה הוא מצווה גם אצל הערבים, על אף המתיחות הקיימת. הוא שלל את הגישה של 'תמות נפשי עם פלשתים', שלא יוסיפו ליהודים ובלבד שלא יעודדו ילודה גם אצל הערבים. לדעתו, הערבים מצווים על שבע מצוות בני נוח, שעידוד הילודה היא תולדה שלהן, ולכן אסור ליהודי לאפשר הפלה בלתי-הכרחית גם של ילד ערבי.³⁵ כאמור, הרבי נמנע ממעורבות פוליטית או ממאבקי נְצָחָנוּת, משום שלא ראה בהם תרומה לקידום האחדות היהודית ולחיבור עם מקורות היהדות, אולם הוא חרג מדרכו כשחש איום פיזי או רוחני על הקיום היהודי. שני מאבקים בולטים במיוחד בהקשר הזה. המאבק האחד היה כנגד שינוי החוק המגדיר 'מיהו יהודי', ששיאו היה בראשית שנות השבעים. המאבק השני המשמעותי היה על ביטחונה של ארץ ישראל והסכנה שראה במדיניות הוויתורים לפלסטינים ובמסירת שטחים לידיהם.

'מיהו יהודי'

כיום חיים בישראל למעלה משלוש מאות אלף עולים שאינם יהודים על פי ההלכה. מדי שנה נכנסים לארץ עוד כשמונת אלפים עולים כאלה, ונולדים כארבעת אלפים ילדים שאינם מוגדרים יהודים. סקרים מראים שאחוז נמוך יחסית מקרב העולים האלה מעוניינים ביהדות כדת וכאורח חיים. הרבי חזה מציאות זאת, שבה יהודים ולא-יהודים חיים יחד בארץ ישראל, מתחנכים באותם מוסדות, מדברים אותה שפה, מתחתנים ומביאים ילדים, וההתבוללות, המאיימת לתפיסתו על העם היהודי בתפוצות, זוחלת גם אל תוך היהודים החיים במדינת ישראל. הוא ראה את הסכנה ופעל בכל כוח השפעתו כדי למנוע היווצרות מצב שבו מי שאינם יהודים על פי ההלכה יוגדרו יהודים.

סביב שאלת 'מיהו יהודי' התחוללו בשנות השישים והשבעים משברים פוליטיים רבים. על פי העמדה ההלכתית, יהודי הוא מי שנולד לאם יהודייה או מי שהתגייר על פי הכללים ההלכתיים. על פי אותם כללים, על המתגייר לקבל את המחויבות לדת ישראל ולקיים לפחות את המצוות הבסיסיות – שבת, כשרות וכדומה. מי שנולד יהודי וחדל מלשמור מצוות נשאר יהודי, אבל מי שמבקש להצטרף לעם ישראל אינו יכול להפוך ליהודי אם אינו מקבל עליו את ברית הר סיני ואת החובות שהיא מטילה על היהודי. במילים אחרות, היהדות אינה מאפשרת להתגייר ליהדות חילונית. הזדהות עם העם היהודי ואפילו עם תורת ישראל כשלעצמה אינה מספקת. מול העמדה הזאת ניצבת התפיסה החילונית-ליברלית, הרואה ביהדות לאום ולא דת, ולכן היא מתנגדת לקבלת הגדרת לאום שהיא במהותה דתית. ההגדרה ההלכתית ל'מיהו יהודי' עוררה סדרה של מחלוקות, כגון בשאלת ההכרה בגיור הרפורמי והקונסרבטיבי, שאלת ההפרדה בין הדת היהודית ללאום היהודי, התביעה להכיר בישראליות כמעין יהדות לאומית-חילונית ושאלת הגישואים בין יהודי לשאינה יהודייה.

ראשיתה של המחלוקת כבר בשנות החמישים, כאשר עלייה המונית הביאה אלפי עולים שאינם יהודים על פי ההלכה. בעקבות העלייה הוציא שר הפנים דאז, ישראל ברי-יהודה, הנחיה כי אדם המצהיר בתום לב שהוא יהודי, יש לרשום אותו כיהודי, בלי לבקש הוכחה להצהרתו. המפד"ל עוררה קול זעקה, וראש הממשלה, דוד בן-גוריון, החליט לפנות לשורה של אישים,

שהגדירים 'חכמי ישראל', בארץ ובתפוצות, ובהם אישי תורה, מדע, אקדמיה ותרבות, ולשאל ולדעתם על המדיניות הנכונה ברישום היהדות. רוב מכריע מקרב הנשאלים תמך בהשאת ההגדרה ההלכתית על כנה. הרבי מלובביץ' היה אחד מן הנשאלים, והשיב לבן-גוריון כי "בעניינים כאלה אין כל תוקף להצהרה בדיבור על הרצון להירשם בתור יהודי, ואין בכוח הצהרה זו לשנות את המציאות. על פי התורה והמסורת של דורי דורות הקיימת וחיה עד היום הזה – יהודי [...] הוא זה ורק זה שנולד מאם יהודייה או גר שנתגייר באופן גירות מדויק, אשר פרטי סדר גירות זה מבוארים בספרי פסקי דינים של עמנו בית ישראל מדור לדור ועד להשולחן ערוך".³⁶

בעקבות תשובותיהם של 'חכמי ישראל' ביטל בן-גוריון את ההנחיה, וקבע שהרישום יהיה תואם את עקרונות ההלכה. המדיניות הזאת נשארה בתוקפה עד שנת 1970, שאז הורה בג"צ כי בהיעדר חוק מפורש של הכנסת יש לרשום כיהודים גם בנים לאב יהודי ולאם לא-יהודייה. בתגובה לפסיקת בג"צ החליטה הכנסת לתקן את חוק מרשם האוכלוסין וחוק השבות, ובתיקון נקבע במפורש כי "יהודי הוא מי שנולד לאם יהודייה או שנתגייר והוא אינו בן דת אחרת". החוק המתוקן אמנם מנע את רישומם של ילדים לאם לא-יהודייה כיהודים, אבל השאיר את שאלת הגיור פתוחה. בחוק נאמר "או שנתגייר", אך לא הוגדר מהו אופן הגיור.³⁷ ועוד, זכויות עליה ואזרחות ניתנו גם לקרובי משפחתו של יהודי שהם-עצמם אינם יהודים על פי ההלכה. הרבי ראה ב'תיקון' הזה פרצה חמורה, ומתח ביקורת חריפה על המפד"ל, שהתייחסה לתיקון כאל 'הישג דתי'. התיקון, טען, עתיד להתגלות כבכיה לדרות וכסכנה לקיומו של העם היהודי. הוא דחק במי שהיה יכול להביא לתיקון מלא של החוק, באופן שייאמר במפורש 'שנתגייר כהלכה', ובכך להבהיר כי הגיור יכול להיעשות אך ורק על פי ההלכה. הארגונים הרפורמיים והקונסרבטיביים בארצות הברית הפעילו לחצים כבדים נגד התיקון המוצע לחוק, בטענה שהחוק ישלול את הלגיטימציה מהגיורים שלהם ויהפוך אותם ל'יהודים סוג ב'. הרבי טען כנגדם כי מאבקו אינו נוגע למעמדם של ארגונים כאלה ואחרים, אלא לעצם הגדרת הזהות היהודית, שאינה יכולה להיות פתוחה לשרירות לבו של כל אחד ואחד, אלא היא חייבת לשמור על הרציפות היהודית ההיסטורית.

המאבק לתיקון החוק נמשך כשני עשורים, כשהוא זוכה לשיתוף פעולה מצומצם מצד המפלגות הדתיות. הללו לא תמיד הבינו את החשיבות שייחס הרבי לתיקון החוק, והעניין לא עמד אצלם במקום גבוה בסדר העדיפויות. אדישות זו נבעה מהביטויים המעשיים המצומצמים למדי, באותם ימים, של הפרצה בחוק. מעט מאוד גרים שלא נתגירו על פי ההלכה עלו אז לארץ וביקשו להירשם כיהודים, וממילא נראה מאבקו של הרבי דקלרטיבי בעיקרו.

הרבי חשש אמנם כי הטפטוף יהפוך לשיטפון, שירוקן את מושג הגיור מתוכנו, אולם גם ההיבט ההצהרתי היה בעל משמעות מבחינתו. הואיל וראה את מדינת ישראל כסוג של עמידה במבחן, שבו בורא העולם נותן לעם ישראל הזדמנות להוכיח כיצד הוא מנהל את חייו העצמאיים – סבר הרבי כי הכרה בגיורים שאינם כהלכה יש בה הכרזה על היתקוות מהרציפות היהודית ההיסטורית. עצם הכללתו של חוק כזה בספר החוקים של מדינת ישראל יש בו התכחשות לזהות היהודית, כפי שזו התקיימה לאורך כל הדורות, וקריעת קרע ביסודות הקיום היהודי. הוא החשיב את השינוי בהגדרת 'מיהו יהודי' כפגיעה בבסיס המשותף לכל בני העם היהודי וכהפיכת הזהות היהודית לעניין פורמלי-טכני, הפרוץ לכול.

בהתוועדויות שקיים בבית מדרשו ייחד זמן רב להבעת כאבו ולהבהרת החשיבות שראה בתיקון.³⁸ לטעמו, הדגיש ברבים, החוק הפגום אף מטעה ומרמה את מי שעברו גיור שאינם על פי ההלכה. הללו סבורים שההכרה של מדינת ישראל בגיורם מעידה על כשרותו, בשעה שהגיור שעברו נטול כל ערך. הם סבורים שנהפכו ליהודים, אבל אין הם יודעים שהוליכו אותם שולל וכי לא נתגירו למעשה.

אורי צבי גרינברג, חתן פרס ישראל לספרות יפה לשנת 1957 וחבר הכנסת הראשונה מטעם חרות, היה ידוע בעמדותיו הימניות. בשנת 1969 ביקר אצל הרבי ושמר איתו על קשר מכתבים רציף. הרבי, התפעם גרינברג, הכיר היטב את כתביו ואת פעילותו. במהלך הביקור העניק גרינברג לרבי מספריו. ספר אחד שלא היה תחת ידו, הקטרוג והאמונה, הבטיח גרינברג לשלוח לרבי לכשישוב ארצה. גרינברג אכן שלח את הספר בהגיעו לארץ ובין השניים נרקם קשר דרך חלופת מכתבים. כשהחל

בכנסת הדיון בנושא 'מיהו יהודי', בשנת 1970, פנה הרבי אל גרינברג בכמה מכתבים וביקש ממנו להתגייס ולהפעיל את מלוא השפעתו לטובת המאבק בחוק. גרינברג בתחילה התעלם ממכתביו של הרבי, אולם לבסוף שלח אליו תשובה מתנצלת. הוא טען שאין ערך רב להתגייסותו, מאחר שממילא לא יהיה מי שיקשיב לו ויכולת השפעתו מועטה.

למדות התחמקותו של גרינברג, ענה לו הרבי תשובה אופיינית ולפיה אל לו להתיימש, מפני שבעידן כמו שלנו, שבו מעורבים האור והחושך, המר והמתוק, אין הוא יכול לדעת כיצד ישפיעו טיעוניו ועד היכן יחלחלו. "ואם בכל בעיה הדברים האמורים בתקפם, על אחת כמה וכמה בענין הנוגע לעצם קיומו של עמנו בני ישראל בכל מקום שהם, בארץ הקודש ובחוץ לארץ."³⁹ מצוות ההוכחה והשכנוע, לימד הרבי, היא כמו תורת הפרסום. כשם שחברת 'קוקה קולה' מוכרת לכול ועדיין מפרסמת, כך צריך להמשיך את ההוכחה כנגד עניין משמעותי כל כך באותו תוקף, ביטחון וחיות, "אפילו מאה פעמים",⁴⁰ גם כשהסיכויים להצלחה בשכנוע נראים מועטים.

מאבקו של הרבי לתיקון החוק המגדיר 'מיהו יהודי', היה בו גם טעם פנימי שנגע להשקפתו היסודית על החיים הדתיים. הדת לא היתה לדידו ריטואל רוחני ופולחני, אינטימי מאוד, השייך לרשות היחיד בלבד. היהדות, כפי שהורחב בתיאור תפקידו של הרבי, מניחה קיומו של קשר פנימי בין כלל האומה היהודית, כנסת ישראל. בקשר הזה, כל נשמה, כל יהודי, כמו נושא בתפקיד אחר. החברה המושלמת, כנסת ישראל, מקבילה לגוף שלם. יש שהם בבחינת ראש ויש שהם בבחינת רגליים. לתפיסתו של הרבי, התבוללות הדרגתית היא תהליך של התפוררות גופנית פנימית, והוא חש חובה להילחם בכל כוחו בהתפוררות זו, כחלק מתפקידו כרבי.

שטחים ושלום

עוד סוגיה מרכזית שבה הרבי התערב בפוליטיקה הישראלית מיוזמתו היתה העימות הישראלי-ערבי. הרבי התנגד התנגדות נחרצת למשא ומתן המבוסס על העיקרון של 'שטחים תמורת שלום'. מעורבותו זו סימנה את חסידותו של חב"ד בקצה הימני של המפה הפוליטית, אף על פי שהשיקולים מאחורי

עמדתו של הרבי לא היו פוליטיים מלכתחילה. היתה לו סדרה של טיעונים, מקצתם פרקטיים ומקצתם אמוניים, שתמכו בעמדתו הבלתי-מתפשרת בדבר שטחי ארץ ישראל.

שלא כאנשי הציונות הדתית, מבית מדרשו של הרב קוק, הרבי לא סבר שארץ ישראל חשובה מהשלום. הוא אף התבטא שאילו היתה לנו ודאות מוחלטת שעל ידי ויתור על שטחים תימנע שפיכות דמים – צריך היה לוותר, מפני שפיקוח נפש הוא ערך חשוב יותר.⁴¹ אלא שלטענתו, ההנחה כי ויתור על שטחים יביא שלום – בטעות יסודה. לדעתו, ההפך הגמור הוא הנכון. נסיגה מהשטחים האלה תסכן מבחינה ביטחונית את תושבי ישראל, ולכן שיקולים של פיקוח נפש מחייבים דווקא להתנגד לרעיון הזה.

הרבי סבר כי השטחים אינם לב הסכסוך, ועל כן מיקוד של תהליך השלום בהם הוא שגיאה חמורה, שמרחיקה אפשרות לשלום אמיתי. הפלסטינים מנסים לגרום לישראל לסגת מהשטחים האלה לא מתוך שאיפה להשיג שלום אמת, טען, אלא כדי להחליש אותה ולהוציא מידיה שטחים החיוניים לביטחונה. הם מקווים לגמד את המדינה היהודית בתהליך הדרגתי ובסוף הדרך לחסל אותה. לכן מסירת השטחים החיוניים האלה לידיהם אינה מקרבת את השלום ואת היציבות באזור, אלא הופכת את ישראל לחלשה ולפגיעה יותר, דבר שעלול ליצור פיתוי גובר לאויביה לתקוף אותה. לדעתו, מדיניות של ויתורים ונסיגות תעורר את עמי העולם להגביר את הלחצים על ישראל, כי העולם אינו מכבד את החלשים.

עם זאת, הרבי ייחס חשיבות רבה גם לעמדה המוסרית, ודרש מנציגי ישראל להבהיר בגאון את זכותנו הטבעית על ארץ ישראל. פעמים רבות ציין כי כל אדם הקורא את התנ"ך יודע כי ארץ ישראל היא מתנת הא-ל לעמו. ממשלת ישראל צריכה, לדעתו, לדחות על הסף את הטענה ששטחי ארץ ישראל הם 'שטחים כבושים'. השטחים האלה הם חלק מארץ ישראל המקורית, שהיא ארצו ונחלתו של העם היהודי. לפי השקפתו, לא נכבשו שטחים של עם זר, אלא העם היהודי חזר לארצו ולנחלת אבותיו. הוא גם היה משוכנע שאם היהודים יציגו עמדה זו מתוך אמונה וביטחון, יקבל זאת גם העולם.

מזווית אחרת, כיבושם המהיר של השטחים גם היה בעיניו אות משמים

כי זו מתנה שהבורא נותן לעם ישראל. לפיכך, הנכונות להחזיר את השטחים יש בה משום כפיות טובה.

כשביקר אצלו עיתונאי 'חדשות' דאז, רן אדליסט, בשנת תשנ"א, 1991, הוא שאל את הרבי אם הוא עדיין מחזיק בדעה שצריך להחזיק בכל השטחים. הרבי ענה לו שהמשימה שלו היא להשפיע גם עליו, שכל ארץ ישראל שייכת לעם ישראל, ומי שנותן חלקים ממנה הוא כגוזל את עם ישראל. אדליסט התעקש ושאל אם עמדה שכזו לא תגרור מלחמה כנגד כל העולם. הרבי ענה כי המבקשים להילחם בעם ישראל אינם זקוקים לסיבה מיוחדת. "אני בא מרוסיה", תיאר מחוויותיו האישיות. "ברוסיה היו תמיד עלילות דם על היהודים, לא בגלל שהיהודים היו אשמים..."⁴²

אליקים רובינשטיין, כיום שופט בית המשפט העליון ובעבר מזכיר הממשלה, ביקר אצל הרבי בשנת תש"ן, 1990, בדרכו לפגישה עם הנשיא בוש, כמזכירו של ראש הממשלה יצחק שמיר. רובינשטיין תיאר לפני הרבי את הקשיים שאיתם מתמודדת ישראל מול הממשל האמריקני בנוגע לנושא הפלסטיני. בתגובה אמר לו הרבי כי הפתרון למצב המדיני הפוך ממה שנהגו. "כדי להשיג משהו בארצות הברית צריכים להראות שתקיפים בדעות ושלא מתכוונים לוותר. כשמתחילים בויתורים", הסביר, "אי-אפשר למצוא את הנקודה שעליה אי-אפשר לוותר."⁴³

על פי תפיסתו, ישראל צריכה להשקיע את משאביה בהתעצמות ביטחונית, בקליטת עלייה, בבניית יישובים נוספים, בביצור עצמאות כלכלית ובבניית חברה ערכית בעלת כושר עמידה, השואבת את כוחה מהאמונה בבורא העולם ומהמורשת היהודית הנצחית. כאשר העולם הערבי יבין שישראל היא מציאות קיימת ושאינן אפשרות להכניע אותה, לא באמצעים צבאיים ולא בהפעלת לחצים מדיניים – או-אז יבוא השלום האמיתי.

בשני המאבקים המרכזיים האלה פנה הרבי פעמים רבות מיוזמתו לרבים מאלו שהיו בעלי השפעה על המדיניות הישראלית, וניסה לשכנעם

בחשיבות שיש לקביעה 'מיהו יהודי' על פי כללי ההלכה היהודית ובסכנה שבנסיגה מהשטחים. המאבקים הללו בוודאי השפיעו על היחס אל תנועת חב"ד והפחיתו מכוחה במגזרים מסוימים, אולם הרבי סבר שמחובתו להתריע ולזעוק גם אם הוא ותנועתו ישלמו על כך מחיר כלשהו. הוא אף הסביר שוב ושוב מדוע הוא חוזר ומתריע גם כשנראה שאין שומעים לו, שכן "כשכואב – צועקים".

קשה לומר שבזכות העמדה הנצית שלו נמשכו לחסידות קהלים חדשים. על פי רוב, הקהל שנמשך אליו ואל חסידות חב"ד עשה זאת למרות העמדות האלה. אך מי שנחשף לתפיסת עולמו הכוללת של הרבי אבחן שעמדותיו נובעות מדאגתו למצבו הרוחני והפיזי של העם היהודי. מי שנמשך לתורתו נעשה בשל לקבל לבסוף גם את עמדותיו בנושאים שנראו כמעורבות פוליטית, ולו בשל הקוהרנטיות המחשבתית שהציג.

אותה עקביות באה לידי ביטוי בדאגתו של הרבי למצב היהדות והיהודים בקהילות הרבות ברחבי העולם. הוא התעניין בנעשה בכל קהילה וקהילה ושיגר את חסידי לעזור בצורה פעילה ליהודים. השלוחים הראשונים ששיגר, כפי שכבר הוזכר, היו ליהדות מרוקו. בכך קיים את הוראת רבו. דוגמה בולטת אחרת היא המחויבות שירש מרבו ליהדות ברית המועצות, שנאבקה על קיומה מאחורי מסך הברזל. הרבי עמד בראש רשת מחתרתית של מאות שלוחים שפעלו ברחבי ברית המועצות, במטרה לשמר ולקדם זהות יהודית, למרות איסורי המשטר.

חבר הכנסת לשעבר, אריה-לובה אליאב, שזכה בפרס ישראל על מפעל חייו, שימש בסוף שנות החמישים ובתחילת שנות השישים מזכיר ראשון בשגרירות ישראל במוסקווה. התואר היה מעין כיסוי לתפקידו כנציג 'נתיב', היחידה שפעלה תחת המוסד במטרה לעורר בקרב יהודי ברית המועצות את זיקתם ליהדות, לציונות ולישראל.

בשנת תשכ"ה, 1965, ביקש אליאב להיפגש עם הרבי. הפגישה ארכה כשבע שעות. הוא נכנס באחת-עשרה כלילה ויצא מהחדר בשש בבוקר. בסיומה של הפגישה, העיר אליאב, הרבי היה עירני בדיוק כפי שהיה כשנכנס. אליאב ידע היטב על פעילותה המחתרתית של חב"ד בברית

המועצות, ובכל זאת נדהם מהיקף הידיעות המעורכנות של הרבי על מצב היהודים. כשיצא, הקיפו אותו החסידים בניסיון להוציא מילה על הנאמר בחדר. אליאב לא אמר דבר. על קורות הפגישה הסכים לספר בראיונות רק שנים רבות לאחר מכן.

במהלך שבע השעות תחקר הרבי את אליאב ביידיש ובעברית על כל המקומות שביקר בהם ועל היהודים שאיתם נפגש. הוא ידע שאליאב התהלך לאורכה ולרוחבה של רוסיה, ורצה לברוק ולצמת כל פיסת מידע לגבי היהודים בכלל ולגבי חסידיו בפרט. במשך הלילה החליפו השניים ידיעות על יחסי העבודה שנרקמו בין חב"ד ל'נתיב'.

כשסיים אליאב לספר על אותו לילה הדגיש, כי אף על פי שהפגישה לא עסקה ב"עניינים של דעות או השקפות" – לא יכול היה שלא להביע לפני הרבי את הערכתו העצומה למסירות הנפש של אנשי חב"ד הפועלים בברית המועצות. אליאב, שהיה כידוע איש שמאל מובהק, ציין כי בנושא המדיני הוא רחוק מדעתו של הרבי, ודווקא משום כך הערצתו איננה 'הערצה עיוורת', "אלא כבוד עמוק שנוצר בי אליהם, כשראיתי אותם בפעולתם ובמסירות הנפש היום-יומית שלהם בתוך ברית המועצות. חב"ד פעלה בכל הכוחות, בכל התנאים ובכל הנסיכות כדי לשמור ולהציל את הגחלת היהודית שהשלטונות רצו כל כך לכבותה ולחסלה. היום אפשר לומר בפה מלא, לנוכח ההתעוררות היהודית הגדולה בברית המועצות, כי יש יהודי אחד שכולם חייבים לו את התורה על יהדות רוסיה שנשארה: הרבי מלובביץ'".⁴⁴

דוגמה אחרת לתקיפות שהציג הרבי בכל הנוגע לחיי יהודים היא הקריאה לחסידים להישאר בשכונת קראון הייטס למרות הידרדרות מצבה של השכונה. במהלך שנות החמישים, השישים והשבעים, הדמוגרפיה בשכונת קראון הייטס השתנתה לבלי הכר. נהירה של אפרו-אמריקנים לשכונה שינתה את צביונה. בשנת 1957 כבר היו בקראון הייטס 25 אלף שחורים, כרבע מהאוכלוסייה. השינוי הוביל לסדרה של מתיחויות על רקע גזעי. האלימות הגזעית גברה והלכה, עד להתפרצות שיא בשנת 1991.

נקודות ציון בהחרפת האלימות פרוסות לאורך השנים. בשנת 1964

נחסף, נאנס ונרצח תלמיד ישיבה, ותלמידים אחרים הותקפו גם הם. ביולי 1970 שרפו צעירים שחורים כעשרים וארבעה בתים שהיו בבעלות יהודים, והפעילו מטען חבלה במרכז הקהילתי היהודי של קראון הייטס. בשנת 1975 נרצח ישראל טורנר בידי צעיר שחור. במהלך השבעה נשדרו עשרות חנויות של יהודים, ושחורים התפרעו וצעקו קריאות גזעניות. בשנת 1979 נרצח הרב יעקב אוקון בזמן ששהה בבית הכנסת. מתחילת שנות השמונים ועד למהומות הגזעניות שפרצו ב-1991 נרצחו עשרה יהודים בידי שחורים, ורבים אחרים הותקפו.

בשנת 1991, בעקבות דריסה בשוגג של ילד אפרו-אמריקני על ידי נהג יהודי-חסידי, פרצו מהומות והתפרעויות של שחורים, שנמשכו שלושה ימים. המהומות האלה, שלא שותקו כבר בתחילתן על ידי המשטרה המקומית, נחשבות בעיני רבים לאירוע האנטישמי החמור ביותר בהיסטוריה של ארצות הברית.⁴⁵

פרסומו של הרבי מלובביץ' והמצב הביטחוני המידרדר, החל מאמצע שנות השישים, סימנו את הרבי כיעד פוטנציאלי למפגעים. הדבר חייב את החסידים, ומאחר יותר גם את המשטרה המקומית, להיערך בהתאם ולהגביר את האבטחה סביבו. אולם הוא עמד על שלו שאסור להיבהל מהאיום וכי רק עמידה איתנה תביא להתפוגגותו. בזמן שרוב הלכנים עזבו את השכונה, היחידים כמעט שנשארו בה היו חסידיו לובביץ', שהרבי אסר עליהם לנטוש את השכונה ואף קרא לבסס את האחיזה היהודית בה.

הרבי התמיד בגישתו כלפי מצבים מתוחים וקשיים מן החוץ, כי הנחמה וההצלחה תלויים בהמשך הבניין והעשייה. להשקפתו, הקושי החיצוני הוא רק בבואה לצורך התמודדות פנימית. לכן השינויים הדמוגרפיים לא היו בעיניו סיבה טובה להעתיק את מיקומו של מרכז חב"ד העולמי. על פי גישתו האמונית, אם אנשי חב"ד יפעלו נכון, האיום החיצוני יוסר. כך ענה גם לחסידיו בארץ ישראל שסבלו מהפיגוע הרצחני בכפר חב"ד, בשנת תשט"ז, 1956, כשחוליית פדאיון חדרה לבית הספר למלאכה בכפר, רצחה חמישה ילדים ומדריך ופצעה עשרות. הרבי קרא להם להרחיב ולבסס עוד יותר את הכפר, ולמצוא נחמה בהמשך הבניין.⁴⁶

פרק תשיעי

השנים האחרונות והתסיסה המשיחית

יום שני, כ"ז באדר א' תשנ"ב, 2 במרס 1992, נקבע ליום שבו יתבצע סיוד בחדר עבודתו של הרבי, שלא סיוד שנים רבות. בימי שני נהג הרבי לבקר ב'ציון' חותנו, ולכן הוא נקבע ליום ביצוע המלאכה. הממונים על העבודה החלו בהכנות לצביעה מיד עם יציאתו של הרבי, בשעות אחר הצהריים.

בנימין קליין, מזכירו של הרבי, הסיעו כהרגלו בבוקר לטבילה במקווה. מהמקווה שב אל חדר עבודתו, ובשעה שתיים וחצי אחר הצהריים יצא אל בית הקברות מונטיפיורי, בשכונת קווינס, עם יהודה קרינסקי, נהגו הקבוע ואחד מצוות המזכירות. "הנסיעה היתה רגילה לחלוטין", העיד קרינסקי. מזג האוויר היה סגרירי, אך לא גשום. במהלך הנסיעה שוחח עמו הרבי בענייני עבודה שוטפים, בעיקר על השלוחים ועל השליחות.

כשהרבי היה מבקר ב'ציון' בערב שבת או בערב יום-טוב היה מבקש מקרינסקי להתריע מבעוד מועד, כדי שיספיקו לחזור בזמן לבניין 770. בשאר ימות השבוע היה הרבי נשאר ב'ציון' ככל שראה לנכון, וכל אותו זמן היה המזכיר ממתין בסמוך. בשעה חמש וחצי אחר הצהריים הבחין קרינסקי שהרבי מתארגן לקראת יציאה מה'ציון'. בעוד הרבי אוסף מסמכים אל מעטפה חומה גדולה מיהר מזכירו להיכנס ל'ציון', כדי לעזור לו לשאת את חבילות המכתבים. הרבי נהג לקרוא את המכתבים במקום קבורתו של חותנו, את רובם היה קורע ומניח את הקרעים על הקבר, ואת מקצתם מחזיר למשרדו. התנועה של הרבי נראתה שגרתית למדי.

בשעה חמש וארבעים הקיף הרבי את ה'ציון', כמנהגו, לפני צאתו

מהמקום. לפתע, לנגד עיניו של קרינסקי ובטרם יצאו מהמבנה הקטן והבלתי-מקורה, הרבי התמוטט ונפל על הקרקע. קרינסקי העיד כי הבין במהירות שכל הנראה לקה הרבי בשבץ מוחי. הוא נתקל בעבר באנשים שנפגעו משבץ. הוא רץ אל רכבו, שחנה בסמוך, והזעיק רכב הצלה באמצעות הטלפון האלחוטי שהיה ברכב. הוא הבין כי מרכיב הזמן קריטי. האמבולנס הראשון שבא למקום הסתבך בתמרון בין השבילים הצרים בבית העלמין, ולרוע המזל התרוקנה סוללת המצבר שלו. במוכירות הוחלט לשלוח את רכב ההצלה שחנה בקביעות בחזית בניין 770. הרכב הגיע לאזור באיחור, בשל עומס התנועה בשעה הזאת, והתקשה גם הוא לפלס דרך בבית הקברות אל ה'ציון'. הרבי שכב למעלה משעה מבלי לקבל מענה רפואי הולם.

לאחר שהרבי הועלה לאמבולנס התעוררה השאלה לאן לפנותו. המזכירים זכרו דיון דומה שהתקיים כשהרבי עבר אירוע לב, כארבע-עשרה שנים קודם לכן. הרבי סירב אז בתוקף להתפנות לבית חולים, ובעקבות זאת הוקם חדר טיפול נמרץ בחדר עבודתו בבניין 770. היה ברור לכולם שגם עכשיו זה רצונו, אילו יכול היה לומר זאת. עבודת הסיווד בחדרו של הרבי הופסקה מיד עם הגעת הדיווחים על מה שאירע, והחדר הוכשר לקבל את הרבי, שהובא באמבולנס.

בינתיים התאסף קהל רב של חסידים בבית המדרש. במקום הורגשו בהלה וחרדה. המוני חסידים פתחו באמירת תהילים נרגשת. כעבור כמה שעות נמסרה הודעה לציבור על ידי המזכיר, יהודה-לייב גרונר, שעורדה קצת את הרוח. בהודעה, שנמסרה בשם הרופאים, נאמר: "המצב הולך ומשתפר. הלב בסדר גמור ותודה לה' הלב לא נפגע." ההודעה, שהתמקדה בלב, נועדה להסיח את הדעת מפגיעתו החמורה של השבץ המוחי. החסידים, שהיו צמאים לכל פירור מידע על מצבו של הרבי, פרצו בריקוד שמחה. הם גם האמינו כי בכוחה של השמחה להביא רפואה לרבי, וכך רקדו במשך זמן רב, בעודם שרים: "דער רבי איז געזונט, משיח קומט" (הרבי בריא, משיח כבר בא). גם כשנודעה חומרת הפגיעה של השבץ היו מהחסידים הנלהבים שלא הצליחו לפרש את האירוע אלא כחלק מתהליך שיביא להתגלות המשיח. הם האמינו כי השבץ המוחי, האסון הרפואי, בוודאי מקפל בחובו גילוי נעלה ביותר.

בעקבות השבץ נעתק כוח הדיבור של הרבי והוא שותק בצד הימני של גופו. הרבי תקשר עם סביבתו בעיקר באמצעות נייע ראש. גם עכשיו הביע את רצונו להישאר בחדרו ולא להתפנות לבית חולים. טובי הרופאים הובילו אליו. גם כשהיה צורך לבצע בדיקות הרמיה, הובאו המכונות היקרות לבניין 770. במהרה התברר כי הפגיעה של השבץ היתה קשה וכי מצפה לרבי תהליך שיקום ארוך, שספק אם יוכל להחזיר לו את יכולת התפקוד במלואה. באחת נפסקו ההתוועדויות, התפילות המשותפות, חלוקת הדולרים. רק שבוע קודם לכן, כשההכנות של החסידים ליום הולדתו התשעים של הרבי נכנסו להילוך גבוה, ניגש כתב עיתונות אל הרבי במהלך חלוקת הדולרים של יום ראשון. הוא סיפר לו שהוא כותב סיפור שער על הרבי לרגל יום הולדתו ושאל אותו מה המשמעות של יום הולדת בגיל תשעים. הרבי ענה לו שלכל אות באל"ף-בי"ת העברי ערך מספרי. הערך המספרי של האות צדי"ק הוא תשעים. כלומר, פירש הרבי, אפילו בגיל תשעים מזכירים לך שעליך לשאוף להיות צדיק יותר, להתכונן טוב יותר למחר; מה שהיה בו די לאתמול אין בו די להיות. הרבי ביטא בתשובה זו את הפעלתנות שהניעה אותו כל ימיו. תמיד לשאוף ליותר, לא להתחשב במגבלות, לא להסתפק בהישגים קודמים.¹ והנה, כל הקהל שהמתין לתשובות, כל המטלות שרצו לפתחו – הכול נותר כמו תלוי באוויר, ממתין למענה שמי יודע מתי יבוא.

חודשים רבים לאחר האירוע המוחי לא נחשף הרבי לציבור. תהליך השיקום התקדם לאט, ואף שהרופאים המטפלים דיווחו על שיפור במצבו הרפואי של הרבי, הוא עדיין התקשה אפילו לשבת ביציבות בכיסאו. אולם החסידים הוסיפו לפנות אל הרבי כמקודם. הם שלחו אליו מכתבים ובהם שאלות ובקשות. המזכירים היו קוראים באוזניו את הכתוב והיו מוסרים לשואל את התשובה על פי הנדת ראשו של הרבי, לחיוב או לשלילה. האנשים שבאו במגע עם הרבי באותה תקופה – מזכירים, רופאים, פיזיותרפיסטים ואחרים – העידו כי אף על פי שיכולתו של הרבי לתקשר הפכה מוגבלת ביותר, לדעתם הוא שמר על עירנות ועל צלילות. מבחינת רובם המכריע של החסידים, אם לא כולם, הפגיעה בתפקודו של הרבי לא הפחיתה מאומה מעוצמת ההתקשרות שלהם אליו. הם לא היססו להפקיד

בידיו החלטות חשובות ביותר בחייהם, אף על פי שהרבי השיב בניע ראש בלבד. שידוך לא יצא לדרך בלי ברכה והסכמה מהרבי. החסידים הודיעו לו על כל לידה ועל כל בשורה טובה, שאלו על העתקת דירה ועל העברת ילדים ממוסד למוסד, ואף ביקשו ייעוץ בקשר לניתוחים דחופים.

עם זאת, יש להדגיש כי חסידים לא מעטים מביעים עד היום הסתייגות מקביעת שינויים במדיניותה המסורתית של חסידות חב"ד על בסיס התשובות שניתנו באותה תקופה. הוויכוח התעורר לאחר שחסידים קיבלו בכמה מקרים תשובות החורגות מהקו המוכר שנהג הרבי לנקוט באותן שאלות. קרינסקי, למשל, טוען כי הרבי לא נהג להשיב במהלך חייו ב'כן' ו'לא', ועל פי רוב תשובותיו התייחסו למורכבות הסוגיה כולה. לטענתו, יהיה זה לא הוגן לייחס לאדם שהציג את עמדותיו ואת משנתו בבהירות רבה כל כך במשך שנים רבות, עמדות חדשות או החלטות שלא תמך בהן קודם לאירוע המוחי, על סמך שאלות שאילצו אותו להשיב ב'כן' ו'לא'. היו שהוסיפו וטענו, כי בעוד בעבר היה הרבי קורא את כל המכתב ואת כל צדדי השאלה, הרי עתה אין לדעת אם המזכירים קראו לפניו את המכתב המלא או בחרו לתמצת את השאלה על פי הבנתם, ואולי החסירו פרטים חיוניים. אולם רבים מהחסידים לא חשבו כך. לטעמם אין לבחון את מעשיו של הרבי בקטגוריות אנושיות רגילות. הם האמינו באמונה שלמה כי הרבי הוא איש קדוש, שכל מעשיו מכוונים על ידי כוחות עליונים. גם אם לא הוצגו לפניו כל צדדי השאלה, המענה שנתן באמצעות ניע הראש הוא המענה הנכון והמדויק, שיש לסמוך עליו בעיניים עצומות.

כשמונה חודשים לאחר האירוע המוחי נחשף הרבי לראשונה לפני ציבור החסידים. כדי להקל עליו את הגישה נבנתה מרפסת מיוחדת בכותל המערבי של בית המדרש, ומעבר נפרץ מחדרו לאותה מרפסת. המזכירים היו מוציאים את הרבי למרפסת מעת לעת לתפילות. משם יכול היה הרבי לראות את אלפי חסידיו המתפללים לשלומם ומצפים להחלמתו. במהלך התפילה היה וילון מסתיר את הרבי מעיני הקהל, אך פעמים רבות, בתום התפילה, היה הווילון מוסט לכמה דקות, והקהל היה יכול לראות את הרבי.

בדיוק שנתיים לאחר השבץ, ביום כ"ז באדר תשנ"ד, 10 במרס 1994, התרחש שוב אירוע מוחי, קשה מקודמו. הרבי הובהל לבית החולים 'בית ישראל' שבמנהטן, מחוסר הכרה, ונשאר במצב זה שלושה-עשר שבועות.

בשעת בין הערביים של יום שבת, ב' בתמוז, 11 ביוני 1994, פקד את הרבי דום לב. הצוות הרפואי החל בניסיונות החייאה, שאמנם החזירו את הלב לתפקוד, אך מצבו הוגדר קריטי ובלתי-יציב. לאחר חצות הלילה, התרחש שוב דום לב. מאמצי ההחייאה נמשכו שעותיים. חברי המזכירות, ועמם החסידים בכל רחבי העולם, לא הפסיקו כל אותו הזמן לשאת תפילות לשלומו של הרבי.

בשעה אחת וחמישים לפנות בוקר יצא מחדרו ד"ר לואיס טישוולץ, קרדיולוג יהודי בכיר, שליווה את הרבי בשש-עשרה השנים האחרונות, פרץ בבכי והודיע כי ניסיונות ההחייאה נכשלו. הודעה בזימונית הועברה לאלפי חסידים שהיו מחוברים למרכז מידע שעדכן בתדירות גבוהה על מצבו של הרבי. "שמע ישראל ה' א-לוקינו ה' אחד. ברוך דיין האמת", היה נוסח ההודעה שהופיעה על הצג וועזעה את החסידים.

בכל המרכזים החסידיים ברחבי העולם החלה המולה. הכול רצו להגיע בזמן להלוויה. חסידים שמו פעמיהם לדרך בכל אמצעי התחבורה האפשריים, והיו מוכנים לרכוש כרטיס בכל מחיר. חברת אל-על העמידה מטוס מיוחד לרשות החסידים שביקשו לצאת להלוויה, ואליהם הצטרף גם הרב הראשי לישראל, ישראל-מאיר לאו, שחש קשר עמוק אל הרבי.

בשעה 3:25 לפנות בוקר הגיע האמבולנס לבניין 770. עשרות שוטרים שמרו על הסדר. מסוק חג באוויר. בשעה 4 לפנות בוקר הודיע ראש החברה קדישא, בָּרַל ליפסקר, על סידורי ההלוויה. נקבע כי זו תתנהל בדיוק כמו ההלוויה של רבי יוסף-יצחק.

חדרו של הרבי היה פתוח עד ההלוויה. מיטתו ניצבה במרכז החדר שבו עבד במשך כל שנותיו בארצות הברית; אותו חדר שממנו מיעט לצאת. אנשי החברה קדישא אמרו תהילים סביב המיטה ואלפים נכנסו ויצאו את החדר. בבוקר החלו בבניית הארון. חלקו העליון של הארון נבנה מהסטנדר

שעליו נשען הרבי בזמן חלוקת הדולרים ומשולחן התפילות בימות החול. רופנות הארון והחלק התחתני נבנו מאחר השולחנות של תלמידי הישיבה. בשעה 4:35 אחר הצהריים יצא הארון מבניין 770, מכוסה ב'סירטוק', המעיל של הרבי. שניות אחדות קודם לכן נפתחו ארוכות השמים ומבול ניתך על באי ההלוויה. הארון נישא על ידי ראשי השלוחים במדינות העולם. זעקות קורעות לב נשמעו מכל עבר. הספרדים לא נישאו. החסידים קרעו קריעה בבגדם. עשרות אלפים התקבצו בהלוויה. לצד החסידים והרבנים באו גם אישי ציבור, ובהם שגריר ישראל באו"ם, בנימין נתניהו, ראש עיריית ניו יורק, מושל המדינה, סנטורים והמוני מעריצים. ההלוויה נסתיימה כשהרבי נטמן לצד קברו של רבי יוסף-יצחק, בבית הקברות על שם מונטיפיורי ברובע קווינס. חברי המזכירות אמרו קדיש. נוסח המצבה היה זהה כמעט לחלוטין לנוסח המצבה של הרבי הקודם. העיתונות סיקרה בהרחבה את האירוע, והודעות על השתתפות בצער החסידים נתקבלו מכל עבר. הכנסת קיימה דיון מיוחד לרגל האירוע ביום השלושים לפטירה. כשלושה חודשים לאחר מכן הקדיש נשיא ארצות הברית ביל קלינטון לרבי את מדליית הזהב של הקונגרס של ארצות הברית. המדליה הוענקה לאות הערכה לפועלו של הרבי, בטקס מיוחד שנערך בבית הלבן, ובו נכחו שלוחי הרבי.

'משיח שבדורנו'?

פטירתו של הרבי הנחיתה מכה קשה על חסידיו. נוסף על הכאב הרגשי, תחושת היתמות העמוקה והישארותה של חסידות חב"ד בלי מנהיג שהכול סרים למרותו – נפער בקרב החסידים חלל אידיאולוגי גדול. הם האמינו באמונה שלמה כי דורו של הרבי הוא דור הגאולה, וכי הם חיילים במהלך ההיסטורי הגדול של קירוב הגאולה והבאת המשיח כאן ועכשיו. האמונה הזאת ניזונה מהדיבורים הבלתי-פוסקים של הרבי על היותה של הגאולה קרובה מאוד, ועל היותו של הדור "דור אחרון לגלות ודור ראשון לגאולה".² סביר להניח שגם היעדרו של ממשיך טבעי לרבי דחקה את החסידים להאמין שלא יצטרכו להתמודד עם שאלת פטירתו, מאחר שהרבי עצמו

יתגלה כמשיח. על פי המקורות, בימות המשיח יתקיימו דברי הנביא ישעיה "בְּלֶע הַמּוֹת לְנֶצַח"³, ומכיוון שלא יהיה עוד מוות, גם הרבי יחיה לנצח.

בתקופת מחלתו של הרבי, בשנתיים האחרונות לחייו, האמונה הזאת אפילו התגברה. החסידים האמינו בכל לבם שהרבי יבריא. הם לא היו מוכנים לחשוב על אפשרות שהרבי ילך בדרך כל בשר. מצבו הקשה היה בעיניהם שלב אחרון של ירידה לפני העלייה הגדולה, הרגע שבו גובר החושך קודם שמפציע האור. על יסוד האמונה הרומנטית הזאת חונך הדור הצעיר. פטירתו של הרבי הותירה את החסידים בהלם ויצרה משבר רעיוני קשה. כיצד להתייחס אל המאורע? איך ייתכן שהרבי נפטר כקודמיו ולא זכה להביא את הגאולה? האם ייתכן שדבר-מה השתבש, או שאולי מלכתחילה טעו החסידים בפירוש דבריו של הרבי והפכו את כמיהתם ואת משאת נפשם לתסריט ודאי, בעוד הרבי עצמו ראה בכך יעד לחתירה ושאיפה נפשית בלבד?

השאלות האלה הובילו להיווצרותן של קבוצות שהציעו תשובות, כל אחת בדרכה. החלוקה המקובלת היא בין המכונים 'משיחיסטים' ובין 'לא משיחיסטים' או 'הזרם המרכזי', אולם חלוקה זו מתעתעת. בתוך כל קבוצה אין אחדות דעים ולא תמיד ההשקפות מגובשות או מלוטשות היטב. התפלגות הדעות בין הקבוצות והשפעתה על תנועת חב"ד חורגות מגבולות הספר הזה. הספר אינו עוסק בהסתעפויות החברתיות ובמאבקים האידיאולוגיים והפוליטיים הפנים-תנועתיים. הוא מבקש להבין את הרבי ואת כוח השפעתו, ולא את ממשיכי דרכו. עם זאת, התפלגות העמדות רלוונטיות מהיבט אחד מרכזי – אף אחת מהקבוצות אינה טוענת שהיא מציגה את תפיסת החסידים המצדדים בה. כל אחת מהן משוכנעת שהיא מייצגת את הדרך שהרבי התווה.

הקבוצה הנחשבת קיצונית ביותר עונה על השאלות על ידי הכחשה מוחלטת של הפטירה. חבריה 'מחרימים' את הפטירה, כאילו מעולם לא התרחשה. אין הם מכירים בקיומו של הקבר. לטענתם, הרבי חי בגוף גשמי ממש בעולם, רק שאיננו מצליחים לראותו. איך זה מסתדר עם המציאות? לדידם, אין ולא צריכה להיות תשובה לכך. זו שאלה של אמונה בדרך שבה הם קוראים חלק מהכתבים היהודיים והחסידיים הנוגעים לביאת המשיח, והאמונה אמורה להיות חזקה ממראה העיניים.

בקצה השני של קשת הדעות מצויים אלה הסבורים כי מן ההכרח להודות שהרבי לא היה המשיח. על פי המקורות המצוטטים בפייהם, בכל דור ודור מצוי אדם שהוא המשיח הפוטנציאלי של הדור. אם הדור זוכה – הוא מתגלה כמשיח; ואם לא – הוא הולך בדרך כל הארץ. גם הם משוכנעים שהרבי היה הראוי ביותר להיות המשיח של הדור, אך לטענתם, פטירתו מוכיחה שהדור לא זכה, ועל כן הרבי לא היה המשיח, כפי שקובע הרמב"ם, שאם מת מי שהיה 'בחזקת משיח', הדבר מוכיח שאין הוא המשיח המיוחל.

בין שני הקצוות האלה מצוי הרוב הגדול של החסידים. יש מהם המוסיפים להאמין כי הרבי, על אף פטירתו, יהיה המשיח. על פי אמונתם, המשיח יכול לבוא גם מן המתים, ואין הוא חייב לבוא דווקא מקרב החיים. העמדה שהמשיח יכול לבוא מן המתים, שאזכור לה מצוי בתלמוד⁴, מתבססת בכתבים החסידיים על התבטאויות של הרבי כלפי חותנו, שאותו כינה 'משיח שבדורנו' אף שכבר נפטר. ציבור אחר של חסידים סבור כי הדברים מורכבים ואינם פשטניים כל כך, ולכן הם מעדיפים להשאיר את הסוגיה פתוחה. לטענתם, שאלת זהותו של המשיח אינה חשובה ואינה מרכזית, ואין שום צורך לעסוק בה. הם מסתמכים על מכתבים ואזהרות של הרבי, שבהם הביע התנגדות חריפה לאמירות ולפרסומים הטוענים שהוא המשיח.⁵ הרבי הזהיר שאמירות כאלה יוצרות מחלוקת ומרחיקות יהודים מלימוד פנימיות התורה, שהוא הדבר החשוב ביותר לקירוב הגאולה.

למרות המחלוקות, המשותף לכל הזרמים שהתגבשו בתוך חסידות חב"ד הוא אמונה חזקה כי הרבי מוסיף להיות המנהיג ומורה הדרך, או בפשטות – הרבי. גם היום, קרוב לעשרים שנים לאחר פטירתו, הוא נוכח בחייהם של החסידים, והם חשים מחויבות עמוקה למשנתו. כשחסיד נוסע לבניין 770 או לקברו של הרבי הוא אומר: "אני נוסע לרבי." מבחינת החסידים הוא קיים ונוכח, מקשיב ותומך, מברך ומכוון, אף על פי שאיננו נמצא עמם פיזית.

ההתייחסות הזאת של חסידים כלפיו נבנתה במידה רבה על יחסו של הרבי אל חותנו, רבי יוסף-יצחק, מיד לאחר פטירתו ולאורך כל שנות מנהיגותו. כזכור, רבי יוסף-יצחק נפטר בשנת תש"י, 1950. הרבי היה מסור

ביותר לחותנו אף כי היו הברלים בתכונות האישיות בין השניים. מעניין לציין כי הוא דבק בו ביתר שאת לאחר פטירתו. כפי שתואר, עם חלוף השנים הרבי אף הגביר את קצב ביקוריו ב'ציונו'. ברבים ממכתבי התשובה על הפניות אליו הבטיח לפונה שיזכיר את בקשותיו על ה'ציון' של רבו. אירע גם לא אחת שאמר מפורשות כי ישיב על שאלה או בעיה מסוימת לאחר שיבקר ב'ציון'.

לצופה מהצד הדבר נראה כאילו הרבי התייעץ עם חותנו בכל דבר ועניין בהיותו ב'ציון'. התנהגות זו כלפי חותנו יכולה להיות מפתיעה, שלא לומר תמוהה; מי שהציג בכל מכתביו ושיחותיו יכולת שכלית, פיכחון ריאליסטי והסקה לוגית יוצאת דופן, נהג בדרך לא רציונלית שכזאת בכל הנוגע לחותנו. מפתיע לגלות כי הרבי כמעט מעולם לא התייחס אל עצמו כאל אדמו"ר או נשיא תנועת חב"ד. את התארים האלה שמר בכל שיחה והתייחסות לחותנו, שאל מולו חש התבטלות מוחלטת. בהתבטאויותיו ציין שוב ושוב כי חותנו, שנפטר, הוא-הוא מנהיג הדור. כך, לדוגמה, בסיום השלושים ל'הסתלקותו' של רבי יוסף-יצחק, אמר הרבי כי אנו נמצאים כבר ב'עקבתא דמשיחא', בזמן שבו נשמעים עקבות המשיח, "ונזכה בקרוב ממש להתראות עם הרבי, בעיני בשר, והרבי יוליכנו לקראת הגאולה השלמה והקרובה".⁶

במהלך השיחות שקיים קודם שנתמנה לממלא מקומו של חותנו הרבה הרבי להבהיר כי כל עניין הפטירה, 'הסתלקות' בלשונו, פירושו העתקה ממקום אחד למקום אחר; מסדר עבודה מסוים לסדר עבודה אחר, שונה ונעלה יותר. לכן, גם לאחר ה'הסתלקות' מוסיף הרבי להנהיג כמקודם ובלי שינוי, "ואדרבא, ביתר שאת".⁷

את מאמר קבלת הנשיאות שנשא הרבי סיים בייחול שנזכה לראות את הרבי הקודם, להתראות עמו כאן למטה, "והוא יגאלנו." 'הסתלקותו' של רבי יוסף-יצחק, אמר הרבי, לא היתה כפשוטו. ה'הסתלקות' אינה אלא "לעיני בשר", ואילו בהיבט הרוחני ה'הסתלקות' היא במובן של התעלות לדרגה גבוהה לאין-ערוך. לכן עתה, השפעתו האפשרית של רבי יוסף-יצחק גבוהה יותר מאי-פעם בעבר.⁸ ברבות משיחותיו הדגיש כי צדיקים אינם נפרדים מצאן מרעיתם, והם מוסיפים להנהיג את עדתם.

רבי יוסף-יצחק נתפס על ידיו כנוכח בפעילות השוטפת שקיים לאורך השנים. הוא-עצמו, בתודעתו, לא היה אלא ממלא המקום, הממשיך את פעילותו. מאחר שהמשימות שהציב רבי יוסף-יצחק לא נשלמו, צריך היה למנות אדם שינהל את הדברים בשליחותו. דוגמה בולטת להתייחסות זו היא התבטאות שהשמיע הרבי ביום הולדתו השמונים ושלוש, בי"א בניסן תשמ"ה, 1985, כשפתח בדברי התנצלות על שנאספים במיוחד לכבודו. הוא הסביר כי מכיוון ש"נשיא דורנו, כבוד קדושת אדוננו מורנו ורבנו, נמצא בעולם האמת – זקוק הוא שגם בעולם שלמטה יהיו לו 'גללים' ו'ידיים' וכל שאר האיברים, שיעסקו בהפצת תורתו עד למעשה בפועל". הוא, הרבי, היה, על פי אותם דברים, רק מארגן הפעולות, הממשיך את עבודתו של 'נשיא דורנו'.⁹

עוד דוגמה להתייחסות זו היא הקפדתו של הרבי, בשעה שהיה סועד בחגים בבית חמותו, נחמה-דינה, לשבת משמאל לראש השולחן, ולהשאיר פנוי את מקומו של חמיו שנפטר.¹⁰ כך נהג במשך יותר מעשרים שנה, עד פטירת חמותו בשנת תשל"א, 1971, שאז חדלו הסעודות המשותפות. אפילו את השלוחים שיצאו לארבעת קצוות תבל היה מכנה "השלוחים של כבוד קדושת מורי וחמי אדמו"ר נשיא דורנו".¹¹ גם המוסדות של תנועת חב"ד כונו "המוסדות של חותנו".¹²

במבט ביקורתי ניתן אולי היה לערער על האוטנטיות של הידבקות הרבי בחותנו בשנה לאחר פטירתו ובטרם מונה לנשיא התנועה, או לחשוב שזיקה זו קשורה לזמן הקצר שחלף מאז הפטירה. אולם הסברים ביקורתיים אלה מאבדים מטעמם כעבור ארבעים שנה, כשהרבי היה כבר מוערך ונערץ בכל העולם ועדיין ייחס את כל הפעילות לרבי השישי, שאותו כינה 'נשיא דורנו'.

החסידים, שהתחקו אחר כל הנהגה של הרבי, בוודאי עקבו גם אחר הנהגה זו. כיצד הסבירו את ההתייחסות הזאת של רבם כלפי קודמו? ההסבר הנפוץ הוא שרבי חייב להיות חסיד קודם שהוא יכול להיות רבי. הקדימות כאן היא בנפש ולא בזמן. הרבי, כדי להיות רבי, היה צריך להיות רבי, כל העת חסיד, דבוק בכל מאודו ברבי הקודם, למעלה ממגבלות של גוף, זמן ומקום.

אולם הנמקה זו בכל זאת אינה מסבירה את הביקורים התכופים שלו במקום קבורתו של חותנו. כדי לפענח מדוע אדם כמו הרבי מלובביץ' אינו מייחס דבר מפעולותיו לעצמו ומרבה להשתטח על 'ציון' קודמו בתפקיד, יש להעמיק בספרות החסידות. על פי החסידות יש כמה הצדקות לתופעת ההשתטחות, המסייעות להבין טוב יותר לא רק את הקשר של הרבי עם קודמו בתפקיד אלא גם את הקשר של החסידים עם הרבי לאחר פטירתו.

החסידות מראשיתה עודדה את ההשתטחות על קבר הצדיק ודחתה האשמות כאילו מדובר בריטואל פרימיטיבי, דרישה אל המתים או אמונה תפלה ולא מקובלת. לשיטת החסידות, מנהג ההשתטחות על קברי צדיקים¹³ הוא השתלשלות ישירה של יחסי הנפש והגוף במחשבה היהודית.¹⁴

מי שאינו מקבל את השניות של נפש וגוף, מדגישים גדולי החסידים, ודאי שהביקור ב'ציון' חסר ערך בעיניו. באדמה לכאורה טמונות עצמות, שלא נותר בהן דבר מרוחו של הנפטר. החסידות מבקשת להורות כי הגוף הנטמן באדמה אינו חסר קשר ומשמעות כלפי הנשמה שפרחה לה, ולכן אין מקום לגישה כי הערך היחיד בהליכה למקום הקבורה הוא בראיית מקום זה כמעין אנדרטת זיכרון לנפטר. מהזווית הקבלית גם לא יהיה זה נכון לקבל עמדה כאילו יש גוף ונפש אך אלה מתנתקים זה מזה ברגע אחד, ברגע הפטירה.

מאמרי החסידות מצביעים על כמה רבדים המגלמים את הערך של הליכה אל קברי צדיקים, שמתוכם אפשר לנתח את הרציונל של מעשה ההשתטחות.¹⁵ מתוך רבדים אלה ניתן להבין מהו צדיק ומה ההבדל בין פטירתו ומקום קבורתו של צדיק לפטירתו של אדם מן השורה, ומה קורה לקשר שבין הגוף והנפש לאחר הפטירה.

על פי הרובד הראשון שניתן למצוא בכתבים, הביקור בבית הקברות מעורר מידה של געגוע, זיכרון ואפילו אבלות. הוא מכניס את זווית הראייה של המבקר לפרופורציה המתאימה כלפי החיים ותכליתם. הוא מזכיר לו שלמרות הטרדות, הייסורים והקשיים, החיים מוגבלים וסופיים, וצריך לנצלם כראוי. "טוב ללכת אל בית אכל מלכת אל בית משתה",¹⁶ מצוטט מחבר ספר קהלת. המשתה מסמל את המירוץ של החיים, את המשיכה הטבעית להיבטים הגשמיים. בית האכל ממריץ לא להיכנע

לאלה, אלא לחפש את המשמעות העמוקה יותר של החיים. ביקור ב'ציונו' של מי שנחשב אדם שזיכך את מידותיו והשקיע בלימוד התורה אמור, בהשקפת החסידות, לתרום לתנועה נפשית זו.

ברובד השני, נוהגים ללכת אל בית הקברות משום שמקום המנוחה של הצדיק נחשב מקום קדוש. הוא קדוש מפני שכל מה ששרתה בו קדושה בעבר, כגופו של הצדיק, אינו מתרוקן מן הקדושה לעולם. כלומר, גם לאחר הפטירה נותרת בקבר קדושה מזמן חיותו של הצדיק. הספרות החסידית מדגישה כי ברובד הזה, המשתטחים על קברי צדיקים אינם פונים בסליחות ובתחנונים אל הצדיק. קבר הצדיק, כמקום שיש בו קדושה, משמש מעין מעלית או רמקול המגביר את עוצמת התפילה אל בורא עולם.

מאות אלפי המבקרים ב'ציונו' של רבי שמעון ברי-יוחאי, ביום ההילולה שלו, ל"ג בעומר, מעידים על קבלת הרעיון הזה שהתפילה על ה'ציון', ההכנות וההתרגשות משפיעות על המאמץ בתפילה, וגם על האפשרות של התפילה להיות רצויה ומקובלת. מבחינתם, המקום הפיזי שבו מתפללים, הקבר כאתר מיוחד, בזמן מיוחד, גם מעורר את הכוונה וגם מסייע בקבלתה של התפילה.

ברובד השלישי העולה מן הכתבים, ההשתטחות על קברי צדיקים מקבילה ללימוד תורתו של הצדיק, או התבוננות בדרכו של האדם. הקבר, כמו הלימוד,¹⁷ יוצר זיכרון של הנפטר ושל פועלו בעולם. הוא מחיה אותו למרות מרחק הזמן שעבר מאז הפטירה. על פי היגיון זה, לחוש יראה וזיכרון כלפי הרמב"ם, למשל, אפשר על ידי לימוד תורתו וגם על ידי ביקור ב'ציונו'. שתי הפעולות מונעות את שכחת הרמב"ם, ובדרך כלל גם האחת קשורה באחרת ותומכת בה.

ההליכה אל הקבר לאחר זמן לא זו בלבד שהיא מחיה את הנפטר בעיני רוחו של המבקר, היא מביאה גם לידי פתיחת הלב, לחרטה על הצדדים האפלים בחייו של המשתטח ולבקשת תשובה פנימית עמוקה. במשקפיים היהודיים, הייסורים שחוזה האדם, כגופו, בנפשו, בממונו או במשפחתו הקרובה, נועדו להסיר ממנו את גסות הלב. על פי היגיון זה, ייסורים אלה נחשבים ממנו אם הוא לבדו מביא את עצמו לידי לב נשבר, וההשתטחות על קבר רבו היא אחת הדרכים לכך.

כאן גם נחשף מיהו צדיק, וזהו הרובד הרביעי. ההגדרה של צדיק לעניין ההשתטחות היא הגדרה סובייקטיבית, התלויה באדם ההולך לקבר. צדיק הוא לא רק אדם שהיה בעל מעלות ייחודיות, חוכמה רבה או מי שזכה לדרגות מסוימות של נבואה. יש רבים בהיסטוריה של עם ישראל שתרמו מחוכמתם וממעלותיהם לקיומו הרוחני של העם. צדיק הוא מי שהמשתטח לומד את תורתו, הולך בדרכיו ורואה בו סימן לברכה.¹⁸ צדיק הוא מי שהמשתטח מתקשר איתו והודות לו גם מצליח להתבונן בפנימיותו, לבחון את התנהלותו ולצקת חיות ומשמעות לחייו.

מי שהכיר את מורו שנפטר עוד בחייו, הביקור בקברו לאחר 'הסתלקותו' עשוי לעורר בו תחושת ביטול ויראה, כמו התחושה שיש לתלמיד כלפי מורו ורבו. המתפלל ב'ציון' כמו מכיר בקטנותו ובחובתו להשתפר לעומת פועלו של מורו בחייו. תנועה נפשית זו מביאה אותו לידי הצטנעות וביטול עצמי, הנדרשים כחלק מתהליך התשובה. ועוד, מאמרי החסידות מדגישים את מאמר החכמים "מה זרעו בחיים, אף הוא בחיים".¹⁹ כלומר, על פי הפשט, כל עוד למורה הדרך יהיו ממשיכי דרך, הוא יזכה לחיות דרכם, דרך פועלם ואמונתם. הביקור בקבר הוא חלק מהמהלך של החייאת מורה הדרך שנפטר. ובמקרה דנן, החייאת רבי יוסף-יצחק ופועלו.

הרובד החמישי והגבוה ביותר קשור ברובו למושגים מקבלת האר"י. על פי מחשבת הקבלה והחסידות יש כמה דרגות או רבדים בנפש, חמישה ליתר דיוק. חלק מהרבדים התחתונים של הנפש מאירים בגוף. הגוף הוא כמו כלי שדרכו הנפש מאירה ובאה לידי ביטוי. הארה זו משתקפת בדיבורו של האדם, במחשבותיו ובהליכותיו. הצדיק, בהשקפה החסידית, הוא אדם שעיקר חייו הם ההיבטים הרוחניים והרבה פחות ההיבטים הגשמיים. אפשר לומר כי במידה רבה מאירה בגופו יותר 'נפש' מאשר באדם הרגיל. לאחר פטירתו של הצדיק, נפשו, שהיתה כלואה בתוך גוף גשמי, משתחררת ממאסרה. בהיעדר הגוף הפיזי שלו-עצמו, הכלי של נשמת הצדיק לפעול בעולם הוא על ידי התחברות לנשמות אחרות, הפועלות בתוך גופים אחרים.

אותה הארה של הנשמה, לאחר הפטירה, היא בעלת עוצמה רבה יותר, ובה-בעת כזאת שאינה מוכלת בתוך כלי. מהאמור ניכר כי המוות ביהדות

אינו סוף פסוק, ובוודאי לא לידים של צדיקים שנחשבים "גדולים במיתתן יותר מאשר בחייהם".²⁰

כאן יש להסביר היבט תיאורטי נוסף מספרות הקבלה והחסידות, שהתיאורים על קורות הנפש לאחר הפטירה אינם מתייחסים לכל רובדי הנפש. על פי הקבלה והחסידות, מיום הפטירה מתחולל תהליך הדרגתי של ניתוק הנפש מהגוף, ולכן גם דרגת האבלות קצובה בזמנים מוגדרים – שלושה ימים, שבועה, שלושים יום, אחד-עשר חודשים ולבסוף שנה. מקץ שנה מסתיימים אצל אדם רגיל רוב תהליכי הניתוק של הנפש מהגוף. אצל הצדיק, הבחינה התחתונה שבחמש הדרגות שבנפש נשארת בקבר, ואילו הבחינות הגבוהות יותר שמעליה ממשיכות במסע הנפש, בהתעלותה מעלה. עוצמת ההארה של הנפש, שחסרה באדם שאינו צדיק, היא שהופכת, להשקפת החסידות, את ההשתטחות על קברו של הצדיק לבעלת משמעות מיוחדת. היא זו שמעניקה לקבר מעמד קדוש.

על פי אותה אמונה, הקדושה של הדרגה הנמוכה שבנפש הנותרת בקבר מתפשטת בקרב ההולכים אל הקבר. אולם כדי להשיג התעלות גבוהה יותר, שאלה מטפסות הדרגות הגבוהות יותר בנפש הנפטר, צריך המשתטח להיות בתנועה של עבודה והכנעה עצמית, ולהיות מסוגל להידבק במורו. תנועה זו אפשרית על ידי התקשרות מתמדת באמצעות לימוד תורתו, קיום הוראותיו והליכה בדרכיו.

ההשתטחות, כפי שהוסבר, יוצרת התקשרות של נפש בנפש. היא מעודדת ללמוד עוד את דרכי הצדיק וניזונה מהדרכים האלה. חמשת הרבדים הללו חושפים את התנועה הנפשית של הרבי כלפי קודמו בתפקיד ואת הסיבות לביקוריו התכופים ב'ציונו'. אך ההסברים האלה גם מגלים לנו על היחס של החסידים אל רבם בשני העשורים האחרונים. הם בעיקר מלמדים כי יש קו גבול דק יחסית בין השקפת החסידות על צדיק ש'הסתלק' מן העולם ובין הענקת מידה של חיות לאותו צדיק. זה קו גבול שלעיתים קשה לברר אותו ולהבחין בו, והוא העומד בכמה מובנים ביסוד הפיצול בתוך התנועה.

אחת השאלות המרתקות ביותר היא מה הרבי חשב כאשר הזניק את המתח המשיחי לשיאים אדירים ויצר ציפייה לזהות המשיח כאן ועכשיו.

מעקב אחר התבטאויותיו בסוגיה מגלה תהליך עקיב ורציף של העלאת עוצמת הדריכות והאמונה בבואו הקרוב של המשיח. כבר בתחילת הנהגתו קבע כי זהו ייעוד הדור, וכי הגאולה המיוחלת אמורה לבוא בדור הזה, אך ככל שחלפו השנים דיבר יותר ויותר על בוא המשיח כעל מציאות ממשית שעומדת לקרות בכל רגע.

אמנם הרבי הקפיד תמיד להתבסס על מקורות חז"ל ועל דברי קודמו, שנאמרו עשרות שנים קודם לכן, בדבר המשיח העומד 'אחר כותלנו', ומזה מתבקש כי הוא-עצמו אינו מחדש דבר; הלהט המשיחי היה להשקפתו חלק בלתי-נפרד מהאמונה היהודית, כפי שהודגש. ובכל זאת, האינטנסיביות של התבטאויותיו והעיסוק הבלתי-פוסק בנושא הגאולה המתקרבת נטעו תחושה כי מדובר בלהט המבוסס על סוג של נבואה או ראייה פנימית, וכי אכן המשיח עומד לבוא בטווח הזמן הקרוב. בשנים האחרונות לחייו הורגש כי האינטנסיביות הזאת אף גברה והתעצמה. שוב ושוב הכריז הרבי כי כל התנאים כבר מומשו, העולם כבר מוכן. הקריאה 'לאלתר לתשובה' לאלתר גאולה' של קודמו כבר נתמלאה. אין יהודי שלא הרהר הרהור תשובה.²¹ גם 'עבודת הברורים', הפרדת הקודש מהחול, נסתיימה. כל שנותר הוא לעמוד מוכנים לקבלת פני המשיח.

את המסרים האלה לא צמצם הרבי לתחומי בית המדרש ולשיח פנים-חסידי. הוא קרא לפרסם אותם בכלי התקשורת העולמיים. הוא-עצמו אף השמיע את ההכרזות האלה באוזניהם של כתיבי התקשורת הכללית. כתב רשת סי-אן-אן ששאל את הרבי בסתיו תשנ"ב, 1991, "מהו המסר שיש לך לעולם בעניין המשיח?", קיבל תשובה אל מול המצלמה: "כבר פרסמתי והדבר נרפס בעיתונות בכל המדינות, ואם רצונך לחזור על כך – חזור ואמור שהמשיח מוכן לבוא עכשיו, ומה שנותר לנו לעשות הוא להרבות יותר בשטח של טוב וחסד."²² דברים דומים אמר כמה חודשים מאוחר יותר לכתב עיתון אמריקני ששאל: "מהו המסר שיש לרבי אל העם?" הרבי הצהיר: "המשיח עומד להגיע וצריך לעשות את ההכנות האחרונות."²³

בקץ תשנ"א, 1991, קבל הרבי על שאין 'פוקחים את העיניים' ולכן אין רואים את הגאולה המתקרבת. הוא קרא לציבור ללמוד את סוגיית הגאולה

וביאת המשיח, כפי שהדברים מופיעים במקורות, כדי ש'העיניים ייפקחו' והאנשים יתחילו 'לחיות' מתוך תחושה שהנה המשיח בא.²⁴

אין ספק שהרבי היה ער לעוצמת השפעתן של אמירות כאלה על ציבור חסידיו. אולם בה-בעת הוא הבהיר כי הציפייה העזה לבוא הגאולה 'עכשיו' אסור לה להתרגם למעשים לא רציונליים, כדוגמת מכירת רכוש או כניסה להתחייבויות ענק על סמך האמונה שבבוא המשיח יהיה כסף בשפע. פעמים רבות ציין כי למרות הציפייה הרדודה לביאת המשיח בכל רגע, חובה לתכנן תוכניות לטווחים ארוכים, ואין לראות בכך קטנות אמונה. כל עוד המשיח לא בא בפועל, חייבים לפעול על פי הנתונים העכשוויים, קבע.²⁵ ביצירת המתח העז הזה בין הקטבים למעשה הילך הרבי על חבל דק. הוא דרש תודעה דיאלקטית ויכולת לשאת הפכים; לחיות את הרגע, כאן ועכשיו, ובה-בעת להיות מלאים ציפייה לגאולה.

בכמה מובנים ניתן לומר כי כאן טמון שורש הוויכוח הגדול החוצה כיום את חסידי חב"ד. ה'משיחיסטים' סבורים שהעלאתה של עוצמת התסיסה המשיחית לגבהים כאלה יש לה פירוש אחד ויחיד, שאכן הרבי צפה כי המשיח עומד לבוא בתקופה הקרובה, וביקש להכין את הדור לקראתה. בעיניהם יש כאן נבואה ברורה על בואו הקרוב של המשיח, וממילא צריך להכריז גם מיהו המשיח. אמנם גם הם מודים כי במשך כל השנים שלל הרבי בתכלית כל פרסום המזהה אותו כמשיח, אך לטענתם, התנגדותו התרופפה בשנים האחרונות לחייו, ואף שלא הכריז על עצמו מעולם במפורש כמשיח, הוא הגיב בחיוב לכמה יוזמות מסוג זה. ההסבר שהם נותנים לשינוי הזה הוא שהגיעה שעת התגלותו של המשיח, ושיא תקופת ההתגלות היה במהלך מחלתו של הרבי, כאשר החסידים שרו לפניו "יחי אדוננו מורנו ורבנו מלך המשיח לעולם ועד", והרבי עודד את השירה בתנועות ראש.²⁶

לעומתם סבורים החסידים ה'לא משיחיסטים' כי הרבי לא עסק בניבוי עתידות, אלא פעל בכל כוחותיו להחשת הגאולה. אחד האמצעים לזירוז הגאולה הוא הגברת הציפייה לקראתה. ככל שיהודים מאמינים יותר בגאולה ומצפים יותר לבואו של המשיח, הדבר עשוי להחיש את בואו. לטענתם, הרבי עורר ציפייה עזה לביאת המשיח מתוך שאיפה שעצם הציפייה הזאת, התפילות לגאולה והפעולות להחשת הגאולה, יעלו אל

בורא העולם ויגרמו לו לשלוח את המשיח ולהביא לעם היהודי ולאנושות כולה את הגאולה.

החסידים מציינים כי עד השבץ התנגד הרבי בחריפות לפרסומים המזהים אותו כמשיח וגער במי שניסו להכריז עליו שהוא המשיח. באביב תשנ"א, 1991, החלה קבוצת חסידים לשיר לפני הרבי "יחי אדוננו מורנו ורבנו מלך המשיח לעולם ועד". למחרת, על פי קרינסקי, הרבי הודיע כי לא ייכנס לתפילת שחרית עד שיקבל התחייבות כי הדבר לא יישנה, ומאז אכן חדלו מלשיר את השיר, עד שחלה.²⁷ בהתוועדות פומבית בתחילת שנת תשנ"ב, סתיו 1991, בתגובה לשיר מסוים ששרו החסידים, אמר הרבי כי היה יוצא מהאולם לו חשב שהיה בכך תועלת, אולם הוא יודע שיציאתו לא תועיל.²⁸ החסידים התומכים בעמדה זו גורסים עוד כי אבסורד הוא לטעון שדווקא בתקופת מחלתו הקשה של הרבי סבר כי זה הזמן להכריז על היותו משיח.

אחת העמדות המעניינות, העשויות לשפוך אור על הבנת דרכו של הרבי, היא זאת של יואל כהן, מי שנחשב אחד מגדולי המעמיקים בתורת החסידות בתנועה ומי שמנחיל את תורתה. כהן עלה לישראל מרוסיה בהיותו בן שש, באמצע שנות השלושים. לניו יורק הגיע בשנת תש"י, 1950, בהיותו בחור צעיר. בצעירותו נודע כבעל שכל חריף וזיכרון פנומנלי. כישורים אלה נודעו למרחוק וזיכו אותו בכרטיס לאוניה מישראל לארצות הברית, שמימן הרבי השישי, רבי יוסף-יצחק.

עם בואו לארצות הברית נודע לו כי הרבי שהזמין אותו נפטר, והוא נשאר לצד ממלא מקומו, רבי מנחם-מענדל, ובמהרה נעשה ה'חוזר' הראשי של הרבי. במרוצת יותר מארבעים שנה הקשיב כהן לשיחות ולמאמרים שנשא הרבי. בשבתות ובחגים נדרש לשנן בעל-פה את שיחותיו הארוכות, כמעין מכשיר הקלטה אנושי. מיד במוצאי שבת היה חוזר על הנאמר לפני קבוצה של חסידים, שהעלתה את הדברים על הכתב. הרבי, מספרים יודעי דבר, לפחות על פי אפיזודה אחת, לא היה מתחיל את דבריו עד שכהן תפס את מקומו.

קודם פטירתו של הרבי תמך כהן בעמדה שהרבי הוא המשיח, וטיפח את האמונה המוחלטת כי הרבי יחלים ממחלתו. לאחר פטירתו הצהיר כי

טעה. "טעיתי בכך שעירבבתי את הדברים שנראו לי מחויבים בשכל עם הדברים שהרבי עצמו אמר," התבטא בריאיון לשבועון 'כפר חב"ד'.²⁹ הוא יצא בתקיפות כנגד ההשקפה הגורסת כי הרבי חי בגוף גשמי. על פי כהן, הרבי מוסיף להנהיג את החסידים, שכן חייו, כצדיק, הם חיים רוחניים ולא גשמיים, ועל חיים כאלה אין המוות חל. הרבי, לתפיסתו, בוודאי לא חי בגוף גשמי, וכל תיאור בסגנון זה הוא חסר שחר.³⁰

• • •

שאלה מרתקת לא פחות היא כיצד ראה הרבי את חסידות חב"ד, שגדלה בימיו לממדים אדירים ומקיימת נוכחות בכל קצווי תבל, מתנהלת אחרי 'הסתלקותו'. ארבע השנים שחלפו מאז פטירת רעייתו חיה-מושקא, בשנת תשמ"ח, 1988, ועד השבץ שהכה בו בשנת תשנ"ב, 1992, יכולות לספק כמה רמזים. החסידים ה'משיחיסטים' מדגישים את העובדה שהרבי מעולם לא מינה יורש. גם השינוי שחל באופי הדברים שנשא מצביעים, לטעמם, כי הרבי לא נזקק ליורש. כאמור, על פי דברים אלה, אם עד עתה יכולה היתה הגאולה להגיע בכל רגע, הרי שמעתה הגאולה לא היתה יכולה להגיע אלא צריכה להגיע.

החסידים שאינם מוגדרים 'משיחיסטים' מוצאים כיוון דרך אחר לגמרי אצל הרבי בארבע השנים המדוברות. העיתונאי בנימין ליפקין מתאר בפירוט רב, בספרו **חשבוננו של עולם**, את ההתרחשויות בארבע השנים האלה, בהתבססו על עדויות המזכירים.

בספרו הוא מרחיב על הצוואה שכתב הרבי. הפעם הראשונה שביקש לסדר צוואה, כפי שמעיד קרינסקי, היתה שעות ספורות לאחר תום מסע ההלוויה של רעייתו. כשהקהל עזב את בית הרבי פנה האחרון אל קרינסקי וביקש להכין בהקדם האפשרי צוואה המעבירה את כל רכושו ורכושו אשתו, ובכלל זה ספרים, כתבי-יד, חפצי אמנות וכל דבר שהיה לו בו עניין, לידי אגודת חסידי חב"ד. את הוצאות הלווייתו הורה הרבי לשלם מרכושו. הצוואה הוכנה ונחתמה. קרינסקי הוגדר בה אפוטרופוס ראשון.

בחשבוננו של עולם מתואר גם מה שמכונה 'צוואה רוחנית', דברים

שנשא הרבי בביתו לפני קהל גדול של חסידים שהתקבץ במקום, במוצאי השבת הראשונה שלאחר תום השבעה, בליל ב' באדר תשמ"ח, לאחר תפילת ערבית והבדלה.³¹ המסר הבולט העולה מאותה שיחה הוא שהרבי מוסר את כוח ההשפעה וההחלטה לרבנים ולבתי הדין של רבני חב"ד בכל מדינה ומדינה. הוא מציין באותה שיחה כי משה רבנו, שקיבל את התורה בהר סיני, מסר אותה ליהושע, ובכל דור ודור התורה נמסרה לממשיכי הדרך של הדור הבא. בבוא העת, הדברים נמסרים לרבנים, אמר.

הצוואה הרוחנית הזאת, לצד העובדה שלא הכשיר יורש שיוכל למלא את מקומו, מלמדים כי ככל הנראה הרבי סבר שלא יהיה מי שימלא את מקומו וישמש האדמו"ר השמיני של חסידות חב"ד. גם היעדר ממשיך טבעי לשושלת האדמו"רים חיזקה אצל החסידים את המסקנה הזאת. למעשה, לאדמו"ר החמישי לא נותרו צאצאים. היה לו בן יחיד, רבי יוסף-יצחק, אך משלוש בנותיו של זה לא נשאר דור המשך. האחת, שיינה, נספתה בשואה; השנייה, חיה-מושקא, היתה חשוכת ילדים; ולשלישית, חנה, היה בן יחיד שלא היו לו ילדים. עם פטירתו של הרבי, השושלת למעשה נגדעה.

המזכיר גרונר סיפר כי בתקופה ההיא ביקש הרבי לדבר איתו על מה שיהיה אחרי לכתו. גרונר, שנבעת למשמע הדברים, השיב שאין הוא רוצה לשמוע זאת. הרבי הגיב: "אם אינך רוצה לשמוע, לא אכריח אותך." אבל, כאמור, את ההנחיות לתקופה שאחרי פטירתו מסר הרבי בכמה וכמה הזדמנויות, על אף סירובם של חלק מהחסידים לקלוט את הרמזים הברורים. בהדרגה הפחית הרבי את התלות של החסידים בו בשאלות החיים. פחות ופחות תשובות יצאו מחדרו בשנים האלה. רבים קיבלו מענה בנוסח 'כעצת ידידים מבינים', 'כעצת רב מורה הוראה', 'כעצת רופא ידיד', 'כדעה אחידה של שני רופאים מומחים'. במבט לאחור מתברר שהרבי יצר דפוס שנועד לאפשר לחסידים לפתור שאלות בכוחות עצמם, בלי להיות תלויים במענה שלו. כמה חודשים לפני פטירתו רעיינו אף הכריז במפורש שיש לחדול מלהפנות אליו כל שאלה. הוא הציע לחסידים דרך לברר ספקות והתלבטויות – כל אחד ואחד צריך לעשות לו רב, שינחה אותו בדרכו הרוחנית. בשאלות רפואיות יש לחפש 'רופא ידיד', "ששמע את כל

ענייניו ומתוך ידידות אמיתית יתמסר אליו לרפאותו.³² ובענייני פרנסה וכדומה יש להיוועץ ב'ידידים מבינים'.

עוד הדגיש הרבי לפני החסידים כי כל התשובות לשאלותיהם מצויות במכתבים שכבר נכתבו על ידיו ובכתבים המכילים את שיחותיו ואת מאמריו. המשמעות הפשוטה של הדברים היא שמי שמבקש לברר את דעתו של הרבי בסוגיה כלשהי יוכל למצוא אותה בכתביו. לאחר 'הסתלקות' הרבי התפתח מנהג בקרב קבוצות חסידים מסוימות להטמין מכתבים ובהם שאלות ובקשות באגרות קודש, סדרה בת שלושים כרכים, שבהם מקובצים מכתביו של הרבי, שהשיב לפונים אליו בבקשה לעצה, לברכה או להדרכה. המכתבים מוטמנים באקראי בין דפי אחד הכרכים, מתוך תקווה ומשאלה שיר עליונה תכוון את הספר להיפתח במקום שבו טמונה התשובה המתאימה לשאלת הפונה.³³

על פי האמור בחשבוננו של עולם, הרבי התארגן בהדרגה לקראת עזיבתו את העולם הזה. הוא ניסח גם צוואה כללית, הקשורה למוסדות ולארגונים שבראשם עמד. הוא 'ניקה' את שולחנו, מיין את הספרים והמסמכים הרבים שהצטברו בחדר עבודתו, סגר פרויקטים פתוחים, ענה על מכתבים שלא הספיק להשיב עליהם וחילק לשלוחים מענקים גדולים מכספים שנמצאו בקופה.

הספר, המתאר את השינוי באורחותיו של הרבי באותן שנים, מנסה להוכיח כי הרבי התכונן היטב ליום שבו 'סתלק' מן העולם, ויצר כללים ומנגנונים שיאפשרו לחסידות לפעול על פי הדרך שהתווה. בסיכום הספר מדגיש המוציא לאור כי הרבי מעולם לא הבטיח שלא תהיה פטירה ו'הסתלקות', אף על פי שאמונה זו ריחפה בחלל האוויר. כמו כן הוא מעולם לא נקב בתאריך כלשהו לביאת המשיח, אלא חינך את חסידיו להאמין במשיח אמונה לווהטת, לצפות לו בכל יום ולפעול במרץ להחשת בואו.

הרב אהרון ליכטנשטיין, מהבולטים שברבני האורתודוקסיה המודרנית, ראש ישיבת הר עציון ודוקטור לספרות אנגלית, שאל בהספר שנשא את השאלה הנדרשת: מדוע יש מי שחשבו וחושבים שהרבי מלובביץ' הוא-הוא המלך המשיח? מדוע אין מייחסים את התכונה הזאת לרבנים

חשובים אחרים במסורת היהודית? ליכטנשטיין ציין כי היו אישים אחרים בעלי שיעור קומה, שהיתה להם מסורת ייחודית, אולם באף אחד מהם לא דבקה המשיחיות. הסיבה לכך היא שכרבי דבקה 'כבואה דכבואה' של מלכות המשיח.

ליכטנשטיין ציטט את מאפייני המלך המשיח מהנביא ישעיהו³⁴ וטען כי ברבי התקיימו אותן התכונות המאפיינות את מלך המשיח: שילוב של חזון וביצוע, חוכמה ובינה לצד תוכחה. ברבי היו יראת שמים וגדלות אינטלקטואלית לצד יכולת להפעיל את כל כוחות הנפש כדי להגשים מטרות נשגבות. במקביל לאכפתיות שאפיינה את הרבי כלפי כל יהודי בעולם הוא גם הציב כנר לרגליו את האמירה שאסור להתייאש. האמונה שהדברים יכולים להשתנות בן-רגע דחפה את הרבי ואת האמונה המשיחית. מאפיין נוסף בפעילות הרבי, על פי ליכטנשטיין, היה היכולת להעריך הישגים חלקיים, יכולת שקיבלה ממדים חדשים וחשיבות במאבק עם החילוניות. הרבי הצליח להתעלות מעל הקטגוריות המפרידות בין בני האדם ולקבל בני אדם כפי שהם. במילים אחרות, על פי ליכטנשטיין, אישיותו, כישוריו ופועלו של הרבי היו נדירים בהיסטוריה היהודית, עד כדי כך שהם הזמינו את האמונה בו כמשיח.

דברים אחרונים

נושא הפכים

חודשים ספורים לפני מלחמת המפרץ הראשונה, בשנת תש"ן, 1990, בא יעקב פרי, ראש השב"כ דאז, לפגישה חשאית עם הרבי. הפגישה נערכה בביתו שברחוב פרזידנט ולא בבניין 770, כנהוג. את פניו של ראש השב"כ קיבל המזכיר, בנימין קליין.

הרבי ישב לצד שולחן, שעליו היו פזורים ספרים רבים. כשפרי נכנס הוא הציע לו לשתות. עשרים ואחת שנים לאחר אותה פגישה, בעצרת שנערכה בכפר חב"ד, בג' בתמוז תשע"א, 2011, סיפר פרי לנוכחים כי הרבי הדהים אותו. פרי הדגיש בפתח דבריו כי "עיניים, מבט, כמו של הרבי לא שוכחים". הוא לא ציפה שאדם הנתון בעולמה של תורה יהיה בקי כל כך בפרטים הקטנים, בהתרחשויות ובמפת הביטחון והסיכונים העולמית. בסיומה של השיחה פרס הרבי לפני פרי את תפיסתו בעניין הביטחוני. הוא העיר כי כדי להבין את המצב לאשורו ולמצוא לו פתרונות יש להעמיק ולהכיר את שורשי הדברים. פרי התוודה, במידה מפתיעה למדי, כי מעולם, בכל הקריירה שלו, כדבריו, לא הכיר אדם בעל יכולת הבנה וניתוח מבריקה כל כך. ואכן, לדברי פרי, הסקירה של הרבי על ההתפתחויות הצפויות התאמתה 'אחת לאחת'.

באחד האתרים החרדיים שסיקרו את דבריו של פרי, כתב אחד הגולשים תגובה מסויגת: "זה הרבי? מומחה לטרור בין-לאומי? ההרצאה הזאת לא מתאימה!!! הרבי היה יהודי קדוש מורם מעם... שיביאו משהו שיספר את גדולתו של הרבי בלימוד... איזה ניתוח של סוגיה... לדעתי זה מזלזל".¹ התגובה הספונטנית של הגולש החרדי משקפת את החלוקה המקובלת לאנשי תורה ורוח מזה ולאנשים העוסקים בעניינים ארציים, כמו ביטחון,

כלכלה, רפואה ומדע, מזה. אולם בעיני רבים מחסידיו של הרבי, דווקא השילוב הזה באישיותו מבטא את גדלותו של מי שהיה בעל יכולת לשאת הפכים; לחיות בעולמה של תורה ובה-בעת להיות מעורב בפרטי-הפרטים של החיים הארציים במדינת ישראל ובקהילות היהודיות בעולם. היא גם מעידה, לדעתם, על כך שהרבי היה רבם של המוני יהודים בעולם, ולא רק של חסידיו, ושהשפעתו חרגה בהרבה מקבוצת החסידים שסבבה אותו.

נשיא המדינה, שמעון פרס, קיים שתי פגישות ממושכות עם הרבי. הראשונה נערכה לפני ארבעים ושבע שנה, בחודש אדר תשכ"ו, 1966. חמישה-עשר חודשים בלבד לפני פרוץ מלחמת ששת הימים, כשפרס ישב בספסלי האופוזיציה, לראשונה לאחר שנים של פעילות בצמרת הביטחונית של המדינה. הפגישה השנייה התקיימה כארבע שנים לאחר מכן, בחודש שבט תש"ל, 1970, כשפרס היה שר הקליטה בממשלת גולדה מאיר. ה'יחידות' השנייה החלה בשעה שתיים לפנות בוקר והסתיימה כעבור שעותיים וחצי. כשיצא פרס מחדרו של הרבי הקיפו אותו החסידים והחלו לרקוד יחד עמו.²

פרס, שניאות לתאר את מפגשיו עם הרבי רק בעת האחרונה, סיפר: "לצערי, תנועת חב"ד לא תמכה בי פוליטית, אבל אני מעריך את המנהיגות היוצאת מן הכלל של הרבי ואת ההשראה הרבה שלו. הרבי היה מיוחד בשילוב בין הרוחני והמעשי... הוא ראה את העתיד באותה מידה של בהירות שבה רואים את ההווה. הוא עסק בהווה שלנו ובעתיד באותה רחיפות, כי לא ניתן להפריד ביניהם. והוא היה סבור כי כל הפרדה ביניהם מציבה סכנה." פרס הדגיש בריאיון עמו שהרבי היה ייחודי בבקיאיותו בתורה, במדע ובהיותו איש העולם הגדול. מעבר לכל אלה, "אין ספק שהיה לו מה שנקרא כריזמה מיוחדת במינה," חתם נשיא המדינה.³

ספר זה מבקש לפענח את ה'כריזמה' הזו, את סוד כוחו והשפעתו של הרבי מלובביץ'. הספר נמנע מלהציב סולם ערכים עצמאי ולאורו לשפוט ולבקר את חייו ואת בחירותיו של הרבי. על פי הלוגיקה המתודולוגית שנפרסה במבוא, הספר נמנע מכך בעיקר כדי להצליח לחדור לעומק ולגלות מדוע

זכה להערצת החסידים, מה מגנט אל הרבי את מי שנפגש עמו ומה הופך אותו לאחת הדמויות המשפיעות ביותר בעולם היהודי גם כיום.

הכריזמה, כפי שנאמר במבוא, היא בדרך כלל תכונה הנתונה להכרעת הקהל. הקהל מחליט מיהו דובר כריזמטי ומי לא. מיהו דובר משכנע ולמי ניתן להאמין שהוא נטול פניות. לאחר שגאולה כהן, פוליטיקאית מהימין הישראלי, יצאה מפגישה עם הרבי, מיהרו אליה החסידים, חפצים לדעת מה אמר לה הרבי ואיזה רושם הותיר בה. כהן שיתפה במחשבותיה: "חשוב אם הוא 'גדול באמת' או 'לא באמת'? חשוב הוא, שכשעשרה אנשים ממנים עליהם איש אחד, ומאמינים בו, הוא מתגדל ממילא. את הרבי מלובאוויטש מינו עליהם לא עשרה, אלא עשרות אלפים."⁴

כיצד ניתן לסכם את הכריזמה הזו של הרבי שתוארה בספר וזוהתה על ידי רבבות חסידים, מעריצים ואוהדים?

כריזמה תלויה קודם לכול ביכולת לשכנע את הקהל בכך שהדובר והמסרים שהוא מעביר אינם נגועים באינטרסים פרטיים. בני אדם בדרך כלל נמשכים אל מי שבעיניהם פיו ולבו שווים, מי שנתפס כעומד בנחישות על מה שהוא מאמין בו כאמת וחוזר עליה ללא היסוס, גם כשהנסיבות משתנות. נחישותו של הרבי, לצד דפוסי העבודה הנוקשים שאימץ, החיים הסגפניים שחי, ההתמסרות הטוטאלית שלו לקהל, כל אלה שלחבו את החסידים וכמותם מעגלים רחבים יותר של תומכים מרחבי העולם. הצניעות, העבודה הקשה, רף התביעות הגבוה שהציב לעצמו ולסובבים אותו, הסלידה מטקסיות ומגינוני כבוד, הישירות והריאליזם המפוכח, שבאו לידי ביטוי ביכולת לסכם את הגישה היהודית בהקשרים קונקרטיים – כל אלה שימשו לחסידים עדות לכך שהרבי היה נטול אינטרסים אישיים. מאפיינים אלה הוכיחו כי הדבר היחיד שעמד לנגד עיניו הוא עבודת הבורא ויישומם של ערכי התורה.

כל דובר משמש סוג של מתווך בין המאזינים ובין הידע והמסרים שהוא מעביר. ככל שמתווך נתפס נייטרלי יותר, כך הסיכוי שהקהל ישתכנע גדול יותר. הרבי נתפס כמתווך נטול פניות אישיות, ולכן גם כמקור אמין לידע. החסידים האמינו שהם יכולים לסמוך על מוצא פיו בעיניים עצומות.

בחודש ספטמבר 2011 הוגשה לדיון באו"ם הצעת ראש הרשות הפלסטינית, אבו-מאזן, להכרה במדינה פלסטינית. נתניהו עלה לדוכן בתורו והטיח דברים קשים במוסד המארח: "כאן באו"ם, רוב אוטומטי יכול להחליט כל דבר. הוא יכול להחליט שהשמש זורחת במערב. אך הוא יכול גם להחליט, ואכן החליט, שהכותל המערבי בירושלים, האתר הקדוש ביותר ליהדות, הוא שטח פלסטיני כבוש."

בשלב זה בנאומו הזכיר נתניהו את התקופה שבה נכנס לתפקיד שגריר ישראל באו"ם. "בשנת 1984, כאשר מוניתי לתפקיד שגריר ישראל באו"ם, ביקרתי את הרבי מלובביץ'. הוא אמר לי – ואני מקווה, גברותי ורבותי, שאיש מכם לא ייפגע כיוון שמניסיוני האישי כאן אני יודע שיש אנשים ונשים מכובדים מאוד, הגונים ובעלי יכולת המשרתים את מדינותיהם כאן – 'אתה תשרת בבית של שקרים רבים.' אבל הוא גם אמר לי שבמקום החשוך ביותר, אורו של נר בודד יכול להיראות למרחק. היום אני מקווה שאורה של האמת יזרח, גם אם לדקות ספורות בלבד, באולם שזמן רב מדי היה מקום חשוך מבחינת מדיניות."

כשנתיים קודם לכן, נשא נתניהו נאום תקיף אחר באו"ם, בעניין האיום האיראני ואחמדינג'אד. בדרכו אל מחוץ לאולם הדיונים נשאל על ידי עיתונאי ישראלי אם אין הוא מוצא בעייתיות בדבריו הנוקבים ובוויכוח שהוא מנהל כנגד מכחישי השואה. בתשובה ביקש נתניהו לספר סיפור, שלדבריו חורג מהריאיון וממהדורת ערב החג. הוא סיפר על הפגישה שלו עם הרבי מלובביץ' בערב שמחת תורה. נתניהו גולל כיצד הזמין אותו הרבי ודיבר עמו ארבעים דקות, בזמן שכל החסידים המתינו בקוצר רוח. המסר המרכזי של הרבי במהלך השיחה ביניהם היה שכאשר נתניהו הולך לאו"ם יזכור שיש שם "אולם ובו שקר נצחי". ושם, באותו אולם, כפי ששב ואמר שנתיים לאחר מכן, נר אחד של אמת יגרש את האפלה.

"מאז", סיכם ראש הממשלה, "אני מנסה להדליק נר של אמת. יש דרך אחת לגרש את החושך והאפלה של הכחשת השואה ושנאת ישראל: להציג את האמת בצורה אמיצה, ולחזור על זה שוב ושוב ושוב."

הרושם הוא כי נתניהו לא הזכיר את הרבי כדי לשלם מס שפתיים לפוליטיקה המקומית. החסידים אינם מהווים אלקטורט משמעותי, וממילא תנועת הליכוד, שנתניהו עומד בראשה, אינה ההעדפה הראשונה שלהם בבחירות לכנסת. כפי שנתניהו עצמו העיד, המפגשים עם הרבי הותירו בו רושם עמוק. קשה לומר כי הרבי השפיע על נתניהו בזכות היקף ידיעותיו התורניות ובקיאותו בארון הספרים היהודי. אמנם נתניהו גדל במשפחה משכילה, אך אין בידינו עדות לכך שהוא שקע במאמרו של הרבי. מדוע, אם כן, שנים ארוכות אחרי פגישתו עם הרבי, בחר להזכירו ולהדגיש כי ממנו שאב את האומץ לעמוד על שלו ולשאת את דבריו הנחרצים?

ניתן להניח כי התשובה קשורה לכלל הראשון בחקר הכריזמה. הרבי נתפס עקבי בעמדותיו המנומקות היטב, מנהיג שאינו חשוד באינטרסים זרים.

עם זאת, כריזמה אינה נסמכת על היעדר אינטרסים או על תכונות אישיות תרומיות בלבד. היא באה לידי ביטוי ביכולת לסחוף ברעיונות. לשם כך צריך בעל הכריזמה להיות נבדל בתכונת הידע שלו. הקהל מאמין לו ונמשך אחריו מפני שהוא אמור לדעת דבר-מה שהקהל אינו יודע. במובן הזה, הרבי הציע לקהל עולם שלם של תוכן ומסרים. אישיותו לא היתה קורנת כל כך אילולא הצליח לעטוף את רוחב ועומק ידיעותיו במערכת הסברתית ברורה, קולחת ורלוונטית לחיי היום-יום.

הרבי העניק תוכן ומשמעות לא רק לחיים כמכלול, אלא גם לכל רגע ולכל שעה. כל יום לבש אצלו צבע אחר. לזמן היה חשיבות רבה במסגרת עבודת הבורא, כפי שלימד את חסידיו, ולכל זמן הייחוד שלו. פעמים היו אלה חגים מהתורה, פעמים ציון אירועים היסטוריים. לעתים ציין עם הקהל תאריכים הנוגעים להיסטוריה של החסידות ולמנהיגיה. גם ימות החול זכו בערך ובמשמעות מיוחדת. כשדיבר, העניק את התחושה כי רגע זה, הזמן המיוחד שבו נמצאים, חג או יום חול, הוא הרגע החשוב ביותר. וכשהרגעים והימים אינם סתמיים, היומן של המאמין מתמלא במשמעות.

אולם לא הכול אהבו את הלהט שבו הרביק את החסידים והמקורבים. כדי להבין מדוע אדם מסוים מצליח לשכנע ולסחוף אחריו רבים, יש מקום

גם לברר מי התנגד לו ומדוע, ואילו תרעומות וזעזועים הצליח לעורר. לצד צמיחת החסידות, בהנהגתו של הרבי, התרבו קולות הביקורת כנגד פעילות התנועה. מהכיוון החרדי היו שלא ראו בעין יפה את פרויקט השלוחים והמבצעים שהנהיג הרבי. אלו נתפסו כהחצנה של היהדות. הנחת תפילין בדוכן בתחנה מרכזית, למשל, נחשבה בעיני אחדים זילות של המצווה. אחד המתנגדים הבולטים ביותר לרבי ולדרכו היה מנהיג הציבור החרדי-ליטאי, הרב אלעזר-מנחם-מן שך. הרב שך לא קיבל את תקנות הרבי ואת הדרך שבה המריץ את חסידיו להנחיל את היהדות ולהפיץ את תורת החסידות. הוא התקשה גם להסכים עם הפתיחות כלפי העולם החילוני. הנחת תפילין על אדם שאינו שומר תורה ומצוות נדמתה בעיניו חסרת ערך ואף פסולה. בשנים האחרונות לחייו מיקד את עיקר התנגדותו כנגד התסיסה המשיחית בחב"ד והאמידות שהרבי הוא המשיח.

עוד מוקד התנגדות חריף היה חסידות סאטמר. זו ביקרה במיוחד את הציבור של חב"ד עם אישי המדינה ומוסדותיה, ואת גישתה שיש לקרב כל יהודי. אנשי סאטמר סברו כי הגישה הנכונה היא הסתגרות והקמת חומות גבוהות בין היהדות החרדית ובין הציבור החילוני. הם חששו שההתקרבות לעולם הלא דתי תשפיע על הצעירים החרדים ותגרום להם לאמץ תפיסות מודרניות, ובכלל זה יחס חיובי כלפי מדינת ישראל.

מנקודת המבט החילונית, הפעילויות של חב"ד נתפסו לעתים כמעשה של כפייה לחזרה בתשובה. פרופ' ישעיהו ליבוביץ' אמנם אינו מייצג את עולם החילון, אך כאחד האינטלקטואלים הבולטים בישראל התבטא בחריפות כנגד הרבי והקמפיין המשיחי.

הרבי לא השיב בדרך כלל למתקפות אישיות, אך הסביר את עמדותיו בשיחות שנשא. תגובתו למתקפות היתה בעיקר המרצת חסידיו להוסיף ולפעול ביתר שאת. הביקורת היתה עדיפה בעיניו מהאדישות. הוא לא התעמת ישירות, ולא הפך את העימותים ליריבות אישית. הוא רצה שהציבור יבחן את הדעות והעמדות שהוא מציע, יעסוק בהן ויתמודד עם עומקן ועם אמיתותן. את האדישות וחוסר העניין דאה כאויב הגדול של האמונה היהודית.

הרבי לא רצה להיות מנהיג שעל פיו יישק דבר במובן המקובל. הוא לא חפץ בכתרים. הביוגרפיה שלו מלמדת כי ברח מהשררה, מהכבוד ומתענוגות. כך בארבעים ותשע השנים הראשונות בחייו, כשבטיקס הסתגר בתוך עצמו, וכך לאחר שקיבל עליו את נשיאות התנועה, כשנמנע מלצאת לביקורים ולסיורים שבהם היה יכול לזכות בכבוד רב. אולם הוא הבין את גודל האחריות המוטלת על כתפיו. הוא רצה שהרעיונות שליטש בשנים ארוכות של חיי עיון ישפיעו על השומעים. הוא ביקש להעניק לקהל את המשקפיים שדרכם הביט במציאות, את המערכת הפרשנית הנשענת על ספרות הקבלה והחסידות, שבאמצעותה פירש את המתרחש בעולם; בעולם הקטן של החסידים בקראון הייטס, בעולמה של מדינת ישראל, וכך במתרחש בכל פינה על פני הגלובוס.

החסידים נתבעו להניע לא רק את המסרים והערכים, אלא גם לשתף בתשתית הרעיונית המובילה להפקת המסרים, כדי שכל אדם יוכל להגיע אל אותם רעיונות בכוחות עצמו. הרבי רצה שיעוד ועוד יהודים יתקשרו לעולם התורה והמצוות, אולם הוא ראה בלימוד של פנימיות התורה תנאי הכרחי להצלחה בחיים יהודיים. אם לומר זאת בדרך אחרת, דומה כי הרבי רצה שהפנמת תורתו תביא להבנת הלוגיקה והרציונל של ארון הספרים היהודי. הוא מעולם לא ביקש להעמיד עצמו במרכז, אלא להציב את אלומות האור על מה שנתפס בעיניו מרכזי באמונה היהודית; על מה שהופך אותה לא למסורת אבות בלבד, אלא לאמת נצחית שיש לחשוף.

לכן הרבי גם לא הצטדק על בחירותיו האישיות ועל המסלולים בחייו. הוא מעולם לא התנצל על שקודם קבלתו את ההנהגה נהג ללבוש חליפה אפורה, על שיצא ללימודים אקדמיים, או הוציא תעודת מהנדס – כל זאת בניגוד לנהוג בעולם החרדי-חסיד. הוא גם לא התנצל על ששמר על קשרים קרובים עם חברים ומכרים שלא היו קשורים לעולם התורה, ושעד גיל ארבעים לערך נמנע משותפות פעילה ב'חצר' החסידית, אף על פי שהיה יד ימינו של רבי יוסף-יצחק. ההתבטלות המוחלטת שלו אל מול העניין, העקרונות, הערכים והאמיתות שחשף, משכה אליו אנשים שנדהמו מהיותו נטול תחושת ישות. מה שהניע אותו, כך ראו, לא היה האופן שבו הוא נראה אלא העניין כשלעצמו. תנועה נפשית זו הפכה אותו למי שאינו

הולך בקו הרגיל, אך גם לא מקדש מלחמות בתפיסות קלוקלות. הוא סלל דרך חדשה, קו ייחודי שראה כנכון, והאמין כי הצעידה בדרך הזאת כשלעצמה תסלק הרבה מן החושך של דעות נפסדות, על פי תפיסתו.

במובן האמור, דמותו של הרבי, תורתו והדרך שבה התיר לראות ולפרש את המציאות, חורגות מגבולותיה של קבוצת חסידים כזאת או אחרת. הרבי רצה לגלות את הממד האישי, אך גם האוניברסלי, ביהדות. להוכיח כי זוהי תורה כללית, השייכת לא רק לכל יהודי אלא לכל אדם. דוגמה מעניינת לכך היא מכתב ששיגר בשנת תשמ"ה, 1985, למלך מרוקו, חסן השני, לרגל יום ההולדת ה-85 של "החכם המהולל, הרופא והפילוסוף המפורסם", רבי משה בן מימון – הרמב"ם. הרבי מתאר במכתבו את הגעתו של הרמב"ם לעיר פס, כדי למצוא בה מחסה מפני אי-סובלנות דתית, ומודה למלך חסן על שמירת מסורת הסובלנות כלפי הדת היהודית. בעמקות יוצאת דופן כלפי מנהיג מדיני הוא מבקש לחתום את מכתבו בנושא שבו "הרמב"ם פותח ומסיים את ספר ההלכה שלו, על כך שהדיעה של האלוהות היא הבסיס לעתיד המין האנושי, העולם האידיאלי שבו אין שום קנאה ולא תחרות בין יחידים ובין אומות, אלא רק שלום, צדק וטוב לב תחת בורא אחד.⁵

גישתו של הרבי כלפי חסידיו וכלפי הציבור הכללי קיפלה בתוכה סתירה לכאורה. מצד אחד הנהגתו התאפיינה בקו הנדמה נוקשה ותובעני. הוא, כאמור, לא חשש לבטא את דעותיו, גם אם הן חרגו מהמוסכמות הרווחות. הוא לא נרתע מהבעת דעות לא-מקובלות, אם האמין שמחובתו לומר את האמת. מאבקיו בסוגיות של 'מיהו יהודי' ושל אי-מסירה של שטחי ארץ ישראל מלמדים על גישה זו.

אך למרות דבקתו של הרבי בעקרונותיו, בלט בו גם צד אחר. הרבי קיבל כל אדם בזרועות פתוחות, תמיד חיך וביקש שלא לשפוט את האחר או לקיים ויכוחים ביקורתיים לשווא. הגאולה, שאליה היו נתונים כל מאווייו, הגאולה במובן של גילוי כוח הבורא בבריאה, היתה תלויה באחדות הפנימית. האחדות והשלום היו בכמה מובנים מעל לכול. בכמה וכמה הזדמנויות התבטא ש"אין כוונתי לאמירת דברי מוסר – שהרי אין זה התפקיד שלי, ומה

גם שאינני מסוגל לומר דברי מוסר.⁶ הרבי, מעצם תפקידו, ביקש לנסוך בחסידים ובפונים אליו ביטחון ואמונה. הוא ביקש משלוחיו להימנע ממחלוקות ולפזר חום אנושי פשוט ובלתי-אמצעי; לשמש כתובת ולתת 'מכל הלב לכל אחד'.

ספר זה זורה אור על אחד המאפיינים הבולטים העולים מתורתו וממסכת חייו של הרבי, והמזדקרים בעיקר מן הניסיונות לשכנע אותו לקבל עליו את הנשיאות לאחר 'הסתלקות' הרבי השישי – יכולתו לשאת סתירות. לדחוף לעבר שלמות, ובה-בעת לקבל את בני האדם כלא מושלמים. להיות בעל ידיעות מעמיקות בספרות הקבלה והחסידות, ובר-זמנית לא לוותר על הלימוד וההוראה של הדברים הפשוטים ביותר ביהדות. להאיץ לפעולה ולשמש אוזן קשבת כסבא טוב. לתבוע ולהכיל, לבכות ולחייך, באותה התוועדות ממש. היכולת הזאת לשאת הפכים וסתירות גרמה לרבים לחוש שהרבי מקבל אותם, מתייחס אליהם אישית, מעריך אותם ובה-בעת מניע אותם קדימה, לעבר מיצוי עצמי.

מתוך יכולתו לשאת הפכים שילב הרבי בחייו, באורחותיו ובגישתו כלפי הקהל שתי זוויות ראייה שנכרכו זו בזו. את הזווית האחת אפשר לכנות רוחנית, קוסמית, הנוגעת לתפקיד הכללי של האדם בעולם. זווית המקפלת בתוכה אמונה טוטאלית בתורה ובבורא המצוי בכול. זווית התובעת מהאדם לעשות עוד יותר ממה שהוא עושה. את הזווית האחרת אפשר לכנות פרגמטית; כזו שמבינה את המציאות ומקבלת כל אדם כפי שהוא.

כמי שניצל מברית המועצות ומהכיבוש הנאצי, הרבי היה ער להתפתחויות בעם היהודי. הוא לא נבהל מהן אלא ראה בהן אתגר. המציאות דרשה לרידו יכולת לשאת סתירות; להבין שבתוך הקושי, הכאב וההתרחקות מחיים יהודיים טמון גם פוטנציאל הצמיחה, או מה שכינה – הגאולה.

הרבי איבד את אביו ברוסיה הקומוניסטית, אח אחד שלו נרצח בשואה ואחר נפטר בגיל צעיר יחסית מהתקף לב. קרובי משפחה רבים שלו

וחסידים שהכיר נספו בשואה. ילדים לא היו לו. ובכל זאת סירב להיות אזוק בכאבי העבר והתמסר כולו להפצתם של רעיונות החסידות. כשם שסירב להתרפק על העבר, מנע מחסידיו לעשות זאת. השקפתו כלפי התורה ותכליתה בעולם סייעה בידו להוביל עמדות אלה.

גישתו הרואית של הרבי זכתה להצלחה. בעיני רבים הרבי החיה את חיי התורה בתקופה שבה ארון הספרים היה פחות פופולרי מאי-פעם. החזרה לאופנה של לימודי יהדות בקרב קבוצות דתיות ולא דתיות, ובאמצעים הטכנולוגיים המתקדמים, נזקפת במידה רבה לזכותו. במובנים רבים, הרבי חולל מהפכה תודעתית בהנגשתם של רעיונות היהדות ופנימיות התורה. התורה היתה לו מדריך מעשי לחיים היום-יומיים, בת-תוקף בכל המקומות ובכל הזמנים. הלימוד של התורה לא היה עיון היסטורי משמים באיסורים ובהיתרים השייכים לעבר.⁷ כל רעיון בתורה, בהלכה, במדרשים, בפרקי הזוהר, התקשר לנפש האדם ולמציאות היום-יומית שהוא חווה. אותם רעיונות והלכות חוברו לא רק לממד הנפשי של האדם, אלא גם לגאולה המבוקשת, שהיוותה המנוע העיקרי לפעולותיו של הרבי. התורה, בדרך שבה לימד אותה, הפסיקה להיות מוגבלת בזמן ובמקום, וחזרה להיות מסגרת רלוונטית ואטרקטיבית לניהול החיים.

אלטהוויז, שהיה מקורב לבית רבי יוסף-יצחק ונרצח בשואה, ניבא עוד כשהיה הרבי בן עשרים ושבע, כשרק נישא, כי "בדרכיו של העלם המהולל הזה תלויים גם דרכי ומעללי זרענו וזרע זרענו..."⁸ החסידים משוכנעים כי הרבי הוא דמות ייחודית בהיסטוריה היהודית, שלא היה דומה לה במובנים של יכולת שכלית, למדנות, אהבת הזולת, מחויבות ונחישות.

לסיכום, התשובה לשאלה כיצד הפך הרבי לדמות ייחודית שכזו בעיני רבים כל כך, נעוצה בדרך שבה תורה מסוימת זוכה לפרסום. ידע נעשה בולט או מפורסם בדרך כלל לא מפני שנתגלה במפתיע, אלא מפני שנמצאו האנשים הדוחפים אותו מן הפריפריה למרכז התודעה האישית והמשותפת. אותם אנשים הדוחפים את הידע הם ההופכים אותו למשותף ולמוסכם. ספר מעמיק וחדשני יידחק לקרן זוית אם לא יהיה מי שיעסוק

בו ויקדם אותו. בהקשר הזה נהוג לומר כי הגאון מווילנה השאיר אחריו ספרים; הבעל-שם-טוב, מייסד החסידות, הותיר אחריו אנשים; אדמו"ר הזקן, מייסד חב"ד, השאיר גם ספרים וגם אנשים.⁹ זו אחת הסיבות שספר התניא פופולרי כיום לא פחות מבעבר בקרב שכבות רחבות. אדמו"ר הזקן לא רק הוציא תחת ידו ספר הדרכה לחיים של משמעות, אלא גם נתן אותו בידי אנשים שנעשו שותפים מלאים בהפצתו. הרבי, נאמן לדרכו של אדמו"ר הזקן, הותיר אנשים הנאמנים לו ולדרכו לצד מאות רבות של שיחות, מאמרים ומכתבים המספקים הבנה מגובשת ומדויקת של תכלית היהדות ותפקיד האדם בעולם על פי החסידות.

כפי שהובהר בפרק הקודם, בעיני החסידים, מכל הזרמים והקבוצות בתנועת חב"ד, הגולל לא נחתם ביום ג' בתמוז תשנ"ד. כל עוד לא הושלמה משימתו של הרבי – ובתיאור דרמטי יותר, כל עוד הבריאה לא הגיעה לתכליתה – הרבי, ומה שייצג, נמצא מבחינת החסידים באמצע תהליך. הרבי, מבחינתם, מוסיף לפעול דרך הנאמנים לו. כוחו כיום גדול אף יותר מאשר לפני כעשרים שנה – הכוח להשפיע על שינוי הזווית שבה מביטים בני אדם על החיים ועל משמעותם.

ובכל זאת, ההערכה של החסידים כלפי רבם היא רק הערכת חסידים. הערכה זו, העשויה להיות מוטת, אמורה לעורר בעיקר סקרנות. כדי להתרשם באופן עצמאי מסוד כוחו של הרבי, צריך לעשות את מה שהרבי רצה שיעשו – להניח בצד את ההקשר החברתי, התרבותי, הפוליטי והכלכלי, ולצלול אל תוך עמקות רעיונותיו; רעיונות המובעים בשיחותיו, במאמריו ולא פחות מכך, באיגרות ששיגר לאישים מגוונים ברחבי העולם. דרך העיון בעומקם של רעיונות אלה, אפשר גם ממילא להעריך בדרך בלתי-תלויה את מלוא שיעור קומתו.

תודות

הדרכים והשבילים המפותלים להכרת הרבי ומסריו לא היו יכולים להיפתח לפני ללא עזרתם של מורי דרך מיומנים. בראש ובראשונה שלוחה תודתי למנחם ברוד, דובר חב"ד בישראל, שפתח בפני את הדלתות המתאימות וסייע לי בהתמודדות עם סוגיות רבות שעלו במהלך הכתיבה.

בני אדם ניכרים במידת-מה באנשים שהם מקיפים את עצמם בהם. מי שמבקש להבין את הרבי נדרש לקרוא לפחות חלק מאלפי שיחותיו ומאמריו, אך עליו ללמוד גם את האנשים שהיו מקורבים אליו ביותר, המפיצים את המסר ואת השיטה שלו ברבים. תודה מגיעה לאישים שהיו קרובים אל הרבי בדרגות שונות והסכימו להתראיין לטובת הכתיבה, ובהם הרב יואל כהן, 'החוזר הראשי' של הרבי, ורעייתו, הרבנית לאה; הרב יהודה קרינסקי, יו"ר מוסדות חב"ד העולמית, והרב יהודה-לייב גרונר, מזכירו של הרבי.

תודה מיוחדת שלוחה לאלקנה שמוטקין, מנכ"ל חברת JEM, וברוך אוברלנדר, שליח חב"ד בבודפשט, הונגריה. שמוטקין, אוברלנדר וצוותי העבודה שלהם השקיעו שנים ארוכות ומשאבים רבים בחקירת קורות חייו של הרבי בשנים הראשונות, עד בואו לארצות הברית. המחקר הקיף מדינות רבות, ובהן אוקראינה, רוסיה, לטביה, גרמניה, פולין, צרפת, אוסטריה, פורטוגל וארצות הברית. החוקרים נברו בארכיונים, בדקו עיתונים, כתבי-עת וספרים, אספו עדויות, והצליחו להשיג אלפי מסמכים ועדויות מתועדות, המשרטטים בבהירות ובמהימנות את מסלול חייו של הרבי. המחקר הדקדקני והמפורט הזה עתיד לראות אור בספר.

בצעד יוצא דופן התירו לי השניים גישה למחקר ולמסמכים הרלוונטיים, ובכך נחשף אוצר שסייע רבות בכתיבת הפרקים העוסקים בביוגרפיה של

הרבי בשנים הראשונות. הספר נעזר גם בראיונות מצולמים שערכה חברת JEM עם אישים רבים ומגוונים, ועל כך שלוחה להם תודה נוספת.

עוד ראוי לציין מי שקראו, העירו, עודדו או תרמו מהבנתם ומזווית ראייתם את הרבי ואת פועלו: סיון רהב-מאיר, משה שילת, זלמן שמוטקין, ד"ר נפתלי לבנטל, הרב חיים רפפורט, הרב אברהם אלאשוילי, אלי רובין ויוסי ניסלביץ'.

אחרונים חביבים, שקיבלו את הספר בחום והעניקו לו יחס מקצועי, הם אנשי הוצאת ידיעות אחרונות, ובראשם דוב איכנולד, מנכ"ל ההוצאה, עמיחי ברהולץ, עורך תחום יהדות ומתת עשת, העורכת הלשונית. כמו כן תודה למעצב העטיפה יוסף ברגר ולמפיקי הספר, קותי טפר ואנשי צוותו. מובן שעל אף החובה הנעימה להודות לכל מי שסייע, עדיין האחריות לאמור בספר מוטלת על כותב דברים אלה בלבד.

בניין 770 הפך סמל בעיני חסידי חב"ד.
החדר שמשמאל לכניסה בקומת הקרקע
שימש חדר עבודתו של הרבי. בקומת
המרתף, שחוברה למרתף הבניין הסמוך,
שוכן בית המדרש המרכזי של החסידות

הרבי צועד באיסטרן פארקווי,
השדרה שבה ממוקם בניין 770.
בשנים הראשונות היה הולך בגפו לביתו.
בחלוף השנים, בשל צורכי אבטחה,
הוצמד לו ליווי

ההתוועדות עם הרבי היו שם דבר בעולמה של החסידות. הן ארכו בין ארבע לשבע שעות, ובמהלכן היה הרבי משמיע את דבריו, ובין לבין היה הקהל שר ניגונים. הנוכחים היו מרימים כוסיות 'לחיים' לעבר הרבי, וממתינים שיסמן להם בניע ראש

הרבי נהג לחלק מטבעות לילדים, כדי שישלשו אותן לקופת הצדקה

הרבי קיבל נשים לפגישות ודחף אותן לפעילות ולשליחות. כמה פעמים בשנה היה אולם בית המדרש מתרוקן מגברים והרבי היה נושא דברים לפני הנשים

בערב יום הכיפורים ובערב שמיני עצרת היה הרבי מחלק לאלפים פרוסה של עוגת דבש, כסימן לשנה טובה

מזכירו האישי של הרבי, חיים-מרדכי-אייזיק חודוקוב, ניצב לצדו

ארבעת מזכיריו הנוספים של הרבי מקבלים ממנו הרסים לחג הסוכות.
מימין לשמאל: קרינסקי, קליין, סימפסון וגרונר

קבוצה של חסידים סביב ה'חוזר' הראשי, יואל כהן, משחזרת את תוכן ההתוועדות

הרבי וגיסו, שמריהו גוראריה, שבתחילה התחרה על המינוי, אך לבסוף קיבל את מנהיגותו של הרבי ונשאר נאמן לו גם אחרי 'משפט הספרים'

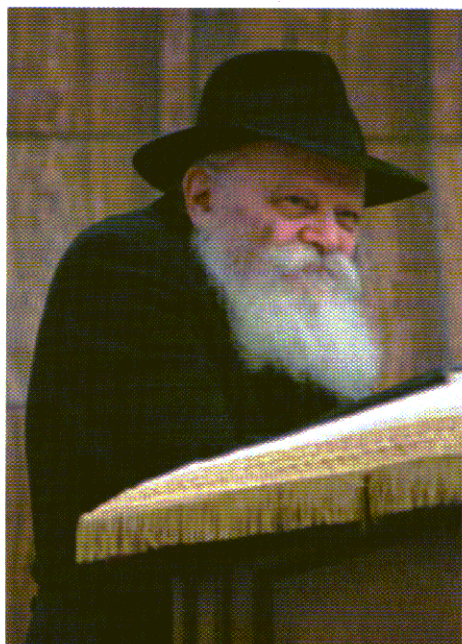

צבא השלוחים מכל קצווי תבל מתקבץ אחת לשנה במרכז חב"ד העולמי.
התמונה המסורתית על רקע בניין 770

במהלך התפילה, הרבי כמעט לא זע, לא התנועע בחדות, לא הניף ידיו, לא זעק לשמים.
נראה היה עומד ביראה במקומו (צילום: זאב גולדשמיד)

פעמים רבות היה פונה אל הציבור אחרי התפילה
ונושא דברים (צילום: זאב גולדשמיד)

במוצאי יום הכיפורים, לבוש ב'קיטל' הלבן
(צילום: זאב גולדשמיד)

הרבי הרבה לבקר ב'ציון' חותנו, בבית העלמין מונטיפיורי שבקרוינס. הוא היה עומד שם, בחורף ובקיץ,
בגשם ובחום, מתפלל וקורא את הבקשות שהופנו אליו

ציונו של הרבי שוכן בצמוד לזה של חותנו. המקום הפך אתר עלייה לרגל.
המונים באים לשם לבקש את שחפץ לבם. את פתקי הבקשות קורעים ומשאירים ליד המצבות

רבים עולים להתפלל ולבקש רחמים גם על קברה של אשת הרבי, חיה-מושקא

הערות

הערות למבוא

1. ערב פסח הוא יום עמוס הכנות. ביום זה הרבי מעולם לא נשא דברים בציבור. שנת תשמ"ח היתה הפעם הראשונה שנשא בה דברים שלוש פעמים – לאחר תפילת שחרית, לאחר תפילת מנחה, ובליל החג, לאחר תפילת ערבית. ראו: זלמן רודרמן, **יומן שנת הקהל תשמ"ח**, ניו יורק, 1988.
2. בשנים מוקדמות יותר הרבי היה עורך את סעודת החג ברירתו של חותנו, רבי יוסף-יצחק, בחברת בני המשפחה המורחבת.
3. שנה לאחר פטירת הרבנית העביר הרבי את מגוריו בפועל לחדר עבודתו בבית המדרש.
4. ההגייה הנכונה היא שלוחים ולא שליחים, כפי שמופיע במקומות רבים. ראו למשל: "לכן תתני שלוחים על מורשת גת" (מיכה א, יד); "ושולחין שלוחים בכל המקומות" (משנה, סנהדרין יא, ד); "למה שלח יעקב אצלו שלוחים" (בראשית רבה וילנא, פרשת וישלח, עה).
5. הרעיון מופיע בתצורות שונות במקומות רבים בספרות החסידות בכלל ואצל הרבי בפרט. בתניא ראו למשל פרק מז. וראו שיחת הרבי עוד קודם מינויו, משבת מברכים בחודש סיוון תש"י, **תורת מנחם**, כרך א, עמ' 76; או **תורת מנחם**, כרך כה, תשי"ט, מכתב כללי, עמ' 194.
6. ראו ריאיון עם ריבקי רט: <http://www.aish.co.il/h/pes/h/48871032.html>
7. לפי עדותו של גרונר. שיחה מחודש שבט תשע"ב, פברואר 2012. גרונר מציין כי כמה מזקני החסידים הפנו אל הרבי בקשה שיבחר כמה מהם להסב עמו אל שולחן הסדר. הרבי השיב שהוא מבקש לערוך את הסדר לבדו, ובכל זאת גרונר קיווה כי הרבי יאות לאפשר לו להישאר לצדו או לפחות לסייע לו בהתקנת הסעודה.
8. מכתב מב' בסיוון תר"צ, **אגרות קודש**, רבי יוסף-יצחק, כרך טו, עמ' עח.
9. בכמה הזדמנויות הסביר הרבי כי העיקרון המדובר הוא מטלה שעל האדם לעמוד בה: "כאשר אדם עובד את עבודתו בקו אחד בלבד, בקו הימין או בקו השמאל, אפילו הוא עושה עבודה זו בכל כוחותיו, ייתכן שעושה זאת מצד הטבע שלו. התבטלות והתמסרות אמיתית באה לידי ביטוי כאשר האדם מתעלה מה'אני' ועובר בשני הקרים ההופכיים." ראו **לקוטי שיחות**, כרך ג, עמ' 969.

10. צולם בישראל ובווייטנאם בשנת 2006 ושודר לראשונה בערוץ 8 ביום 1.10.2008.
11. ראו המחלוקת בין בית הלל לבית שמאי. בית הלל מסתפקים בכך שהארם 'ינקה' את דיבורו ואת מעשיו. בית שמאי תובעים גם מחשבות מתוקנות (שבת לא, ע"א). בית שמאי מציגים דרישה שיהיה "תוכו כברו" (ברכות כח, ע"א), שפנימיות האדם תהיה כחיצוניתו. וראו: י' בשבט תשי"ז, תורת מנחם, כך יט, עמ' 55.
12. לטענת ירמיהו יובל זוהי המגמה המרכזית במאמר התיאולוגי מדיני לשפינוזה. ראו: ירמיהו יובל, שפינוזה וכופרים אחרים, תל אביב, ספרית פועלים, 1994, עמ' 149, 150.
13. שם, עמ' 164.
14. מחלוקות רבות התקיימו לאורך השנים סביב מפעלו העצום של הרמב"ם בכלל ותפיסתו המשיחית בפרט, והשפיעו כמובן על תפיסת הגישה הרטורית של הרמב"ם. ליאו שטראוס, בניגוד למובא כאן, טוען כי הרמב"ם, כמו שפינוזה ממשיך דרכו במובן זה, השתמש במכוון בכתיבה אוטורית ובכפל לשון כגורם של זהירות: Leo Strauss, *Persecution and the Art of Writing*, Chicago, University of Chicago Press, 1988. רב שוורץ מסכם רשימת מקורות הכוללת חוקרים שעסקו בחקר משנתו של הרמב"ם ובמחלוקות השונות סביב הגותו. ראו: שוורץ דב, הרעיון המשיחי בהגות ימי הביניים, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, 1997, עמ' 70 הערה 56.
15. ראו: Ralph Lerner, *Maimonides' Empire of Light – Popular Enlightenment in an age of Belief*, Chicago & London, The University of Chicago Press, 2000, p. 4. עם זאת, לרנר מדגיש כי יש מקומות, כבאיגרת תימן, שבהם הרמב"ם מותיר דרמטיות ומסרים כפולים, כפי שהוא למשל מציג את המציאות בתימן לעומת המצב שתואר במכתב הפנייה אליו (ראו עמ' 15).
16. ראו ריאיון של שם-טוב לאהרון דב הלפרין, שבועון כפר חב"ד, ניסן תשס"ח. הופיע גם ב: <http://www.shturem.net/index.php?section=news&id=25495>.
17. ריאיון עם המזכיר גרונר.
18. שיחה עם המזכיר יהודה קרינסקי, כסלו תשע"ב, דצמבר 2011.
19. על האמינות כיסוד בחקר תורת הרטוריקה, ראו: Michael S. Kochin, *Five Chapters On Rhetoric: Character, Action, Thing, Nothing and Art*, 2004, p. 24.
20. ראו: פרופ' גרין, שלום וברכה: 22 שנות התכתבות עם הרבי, באר שבע, בית חב"ד המרכזי, תשע"ב.
21. ראו: ירמיהו ברנובר, הדרך חזרה, תל אביב, ספרית מעריב, 1984; ממעמקים: דרכי אל היהדות, ירושלים: משרד החינוך, 1974; התשובה, ירושלים: שמי"ר, אגודת אקדמאים שומרי מצוות יוצאי רוסיה ומזרח אירופה, תשמ"א; ועוד.
22. ראו ריאיון של פרופ' שלמה קאליש באתר הידברות: <http://www.hidabroot.org/MediaDetail.asp?MediaID=9837>
23. שיחה עם המזכיר גרונר.

24. ראו בהרחבה באגרות קודש.
25. מקס ובר מצביע על הלגיטימיות של הכריזמה ככזאת המצויה אצל הדובר כל זמן שהיא מוכחת, "כלומר, כל זמן שמכירים בה והיא מסוגלת להניח את דעתם של החסידים או התלמידים." ובר, על הכאריזמה ובנית המוסדות, ירושלים, הוצאת מאגנס, 1979, עמ' 32.
26. ראו:
Richard M. Weaver, *Language is Sermonic*, Baton Rouge, Louisiana State University Press, 1970, p. 106.
27. תקשורת איננה תהליך חד-כיווני. דובר בדרך כלל אינו מתבודד בחרר האטום לרעשי הסביבה, ומשם מנסה להוביל את קהלו לשינוי הנדרש בתפיסותיהם. הוא מלווה את קהלו בדרך לשינוי המיוחל. להרחבה ראו:
John Fiske, *Introduction to Communication Studies*, London, Routledge, 1990.
28. ראו:
Kochin, op-cit, p. 7.
29. ניתן למנות כמה טעמים העומדים ביסוד הפיכתה של תנועת חב"ד ותורתה ל'אקזוטית' בעיני החוקרים. הטעם הראשון מקורו בכך שחב"ד, המבוססת על ספר התניא, מציגה את אחת המשנות הקוהרנטיות והסדורות ביותר בארון הספרים היהודי ומקיפה כל פרט בחייו של המאמין. בניגוד לספרי יסוד אחרים, ספר התניא אינו מהווה ליקוט אקלקטי של רעיונות סביב פרשות השבוע, החגים ומעגל חייו של היהודי. התניא מציג תורה שיטתית, המיוסדת על כל מרחבי הפרד"ס, ושעוצבה בתשומת לב רבה במשך למעלה מעשרים שנה על ידי רבי שניאור-זלמן מלאדי, מייסד חסידות חב"ד. בעיני החוקר, תופעה שמאחוריה תפיסת עולם שלמה מהווה חומר גלם מרתק לבחינה.
- הטעם השני הוא ההצלחה של הרבי מלובביץ' להפוך את מחשבת חב"ד לגורם רומיננטי ומוביל בעולם המחשבה היהודית והזהות היהודית ולגוף ירע המוכן לאתגר את תנועות 'העידן החדש' ואת התרבות הפוסט-מודרנית. על פי רוב, חוקרים יעדיפו לבחון תופעות מוכרות ומשפיעות יותר, שכן כך גם יגבר הסיכוי לפרסום ולהכרה בחשיבות המחקר שלהם ולהצדקת התחום או האירוע שבחרו לחקור.
- ואחרון, תנועת חב"ד מושכת רבים בשל האקוטיות של הרעיון המשיחי והמשמעותיות האופרטיביות העולות ממנו על פי פרשנויות של רבנים ואישים שונים. העשן המשיחי מרתק חוקרים רבים לתור אחר מקור האש.
- הסיבות שהוצגו לעניין הרב בתנועת חב"ד הן גם המוליכות לעתים לקריאה מוטעית של תורת החסידות. משנת חב"ד מקיפה כל כך, עד שכל אחד מהמונחים המשובצים בה נתון לבחינה ולהתבוננות מזוויות שונות, ולעתים אף סותרות. כמעט בשום מקום אינה משמשת תורת חב"ד מקור אנציקלופדי למושגים מעולם הקבלה, אלא היא מבקשת להציג תפיסה שלמה שמושגי הקבלה הם רק אביוז אחד בה. חוקר קבלה הנכנס לשרה החב"די נטול מיומנויות במדעי ההתנהגות, מסתובב בו כפיל בחנות חרסינה, המנתץ את ההבנה של יישום המושגים בחיי היום-יום. לעומתו, סוציולוג,

המצויד בארגז כלים אמפיריים וחסר יכולת הניתוח של הפילוסוף, נתקל בבעיה דומה מהכיוון ההפוך. רב-הממדיות של התנועה, וכן העומק והרוחב של ההגות שעל בסיסה היא צומחת, מובילים לא אחת לניתוח לקוי של הכתבים או של ההנהגה החסידית. מהיבט אחר, ההדגש המשיחי בחב"ד עשוי לגרור גם הוא להבנה מוטעית של הכוונות המשיחיות או להשלכת תופעות אזוריות במסגרת החסידות על כלל התנועה. ניתוח זה צומח על פי רוב על קרקע של היעדר בקיאות בכתבי החסידות או לחלופין בניסיון לקדם סדר יום חלופי, המנוגד לזה שמציעה חב"ד; שכן באקדמיה, כמו בשדה העיתונות, אין העברה של ידע שאיננה מגלמת העדפה חברתית-פוליטית.

30. ראו למשל: דב שוורץ, **מחשבת חב"ד – מראשית ועד אחרית**, רמת גן, אוניברסיטת בר-אילן, תשע"א 2010; שלי גולדברג, **מסע הנשמה, נשמת הצדיק ונצחיות הנשמה במשנת חב"ד**, ירושלים, בית ראובן מס, 2009; יצחק קראוס, **השביעי**, תל אביב, ידיעות ספרים, 2007; אלון דהן, **דירה בתחתונים: משנתו המשיחית של ר' מנחם מנדל שניאורסון**, ירושלים, חמו"ל (דיסרטציה), האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ו. ומחקרים ישנים יותר שהבולטים בהם הם של רחל אליאור, כדוגמת **תורת אחרות ההפכים – התיאוסופיה המיסטית של חב"ד**, ירושלים, מוסד ביאליק, תשנ"ג, ושל אביעזר רביצקי, **"תנועת חב"ד בזמן הזה: בין שמרנות למשיחיות"**, בתוך **הקץ המגולה ומדינת היהודים – משיחות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל**, תל אביב, עם עובד, 2001, עמ' 249–276.

31. אלי ויזל, **הנשמה החסידית, אישים, מעשים, מעשיות**, תל אביב, ידיעות ספרים, 2010, עמ' 13.

32. שם, עמ' 14.

33. שם.

34. דוגמה מובהקת לאמור היא התמונה העולה מהביוגרפיה של הרבי, שכתבו מנחם פרידמן ושמואל היילמן, **הרבי מלובביץ', בחייו ובחיים שלאחר חייו**, אור יהודה, דביר ומרכז שז"ר, 2011. את הספר אפשר לקרוא בשתי קריאות שונות. אם עוקבים אחר החלקים העובדתיים, ניתן להתרשם מתיאור מקיף ובו התפתחותה של תנועה, שפעלה במאה הקודמת בעקביות מרשימה במטרה לשמר את דפוס המחשבה היהודי ואת אורחות החיים היהודיים בעידן של תמורות מפליגות. הזרקור בספר מופנה כמובן אל הרבי, שכחסידי התנהל תחת האדמו"ר השישי של חב"ד, רבי יוסף-יצחק שניאורסון. הקריאה השנייה של הספר היא של החלקים המיוסדים על מערכת פרשנית, לעתים לא מבוססת ורוויית סתירות פנימיות.

הבעיה המרכזית עם גישה פרשנית ביקורתית זו היא שהיא מחמיצה את סוד כוחו של הרבי ומתארת את הנוהים אחריו כאנשים שנכנעים למניפולציה שנעשית עליהם. מי שמניח כך אינו יכול להבין את התופעה, עד שלא ישנה את הזווית שבה הוא בוחן את הדברים.

הסיבה לצורך בשינוי של זווית הראייה מנקודת המבט של חקר הרטוריקה היא שאם נטען שהמשתכנעים בדבר מסוים לרוב יאמינו באותו דבר שהוא אמיתי, שהרי אין מי שמשתכנע בדבר שהוא סבור שהנו שקרי, אזי סביר, אף שאין זו הסקה לוגית

ישירה, שאלו שאינם משתכנעים באותו דבר לא ישתכנעו בו מכיוון שהם סבורים כי אינו אמיתי. אם משהו מהחסידים היה סובר שהרבי לא נהג כשורה במהלך חייו, לא היתה לו סיבה לתמוך במועמדותו ועל אחת כמה וכמה להעריצו. לכן, כדי להסביר את כוחו של הרבי יש להסביר מה רואים החסידים ברבי, מה ברבי גורם לאותם חוזרים בתשובה לזהות בו דמות מופת, מנהיג בעל שיעור קומה. ואם נלך צעד אחד רחוק יותר – מה גורם לצעירים, שלא הכירו אותו מימיהם, לראות בו את הראוי להיות המשיח. ביקורת מוסרית, חשובה ככל שתהא, אינה יכולה לפתור את החירה אלא לכל היותר להצביע על הסיבה, מזווית הראייה של מחבר הביקורת, שכל אותם עשרות אלפים שעדיין רואים ברבי מלובביץ' את מנהיגם, בווריאציה כזו או אחרת, טועים.

על בחינת הרטוריקה כניסיון להפוך את האמת למשכנעת יותר, ראו:

Kochin, *Five Chapters*, op. cit., p. 8.

35. מניסוחים שונים של רעיון הגאולה, בקשת הישועה הקרובה נתפסת כמנת חלקן של קבוצות פרימיטיביות, לא מודרניות, שאינן חושבות בדרך עצמאית, וחסרות רצון להשתתף במערכת הפוליטית הקיימת. האדם המודרני, ה'משכיל', ה'נאור', המעורה בחברתו, אינו יכול להשתכנע מרעיונות משיחיים. ההנחה החבויה בנקודת מבט זו היא שהמשיחיות איננה תופעה 'אמיתית' או 'עמוקה' לפחות כמו כל מערכת רעיונות אחרת, אלא סוג של תרופה, פתרון למשבר שחווה ההמון הסובל ממצוקה, מתסכול, מחזרות וכדומה. ראו למשל תיאורו של יונינה טלמון למונח 'מילנריזם', כפי שזו מופיעה באנציקלופדיית מרעי החברה:

Yonina Talmon, "Millenarism", *International Encyclopedia of Social Sciences*, vol. 10, New York, Macmillan, cols. 349–362.

36. כפי שהעיר על עצמו, ראו שיחות קודש, תשל"ט, כרך ג, עמ' 736/ב.

הערות לפרק ראשון

1. רוגמאות בולטות להשוואה בין רעיונות של פילוסופיה מדינית לתנאים חברתיים, כלכליים ופוליטיים שבהם היא נכתבה, הן הוגי האמנה החברתית: תומאס הובס, ג'ון לוק וז'אן ז'אק רוסו.
2. המאמר "באתי לגני", י' בשבט תש"י. ספר המאמרים, תש"י, עמ' 111.
3. על השיח של רבי יוסף-יצחק בנושא ראו למשל: אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך ד, עמ' 16. רבי יוסף-יצחק חוזר כמה פעמים על תיאור שבועת המאסרים. ראו במכתב: אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך ג, עמ' עט. על השקפתו הפנימית, שהקושי והייסורים במאסר אינם מציאות אמיתית ראו בין היתר: ספר השיחות, תש"א, עמ' 138–139.
4. ראו ביוגרפיה של הרבי מלובביץ' (מהוריי"צ), עמ' 10 (ספר השיחות תש"א, עמ' 15). וראו גם תורת מנחם, כרך ט', עמ' 98.
5. ראו למשל: תורת מנחם, כרך כז, עמ' 245.
6. להרחבה על יהדות רוסטוב ראו: אלישיב קפלון, בתוך הגולה: סיפורה של יהדות רוסטוב, חיש, תשע"ב.

7. ראו מקורות אצל אברהם חנוך גליצנשטיין, **אוצר סיפורי חב"ד**, יב, "הרבי מלובביץ' נשפט למוות", כפר חב"ד, קה"ת, תשנ"ד, עמ' 165 ואילך.
8. **סיפורה של יהדות רוסטוב**, שם.
9. מתוך נתוני יד ושם. באחרונה (ינואר 2012) הוחלף לוח הזיכרון ליהודי רוסטוב שנרצחו במלחמה באנדרטה המתעלמת מלאום הנרצחים. ראו דיווח:
<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4180452,00.html>
10. דוגמאות בולטות הן **ספר הזכרונות (שלושה חלקים)**, העוסק בימי ראשית החסידות; וכן **לקוטי ריבורים**.
11. להרחבה ראו אברהם לויון, **תולדות יהודי וורשה**, עם עובד, תשי"ג.
12. עד כדי כך שנדרש לגמ"ח כדי לרכוש כרטיס נסיעה למוסקווה. ראו תיאורו באגרות קורש, שלו, ח"א, עמ' תריז. ראו גם: **תורת מנחם**, כרך כ, תשי"ז, עמ' 157-158.
13. ראו למשל: **תורת מנחם**, כרך יד, תשט"ו, עמ' 196.
14. על קורות הספרייה יורחב בהמשך. ראו זושא וואלף, **ארמו"ר חב"ד ויהדות גרמניה**, היכל מנחם, ירושלים, 5767, עמ' 88 ואילך.
15. שם, עמ' 91.
16. ראו ספרו של בריאן ריג, **להציל את הרבי**, באנגלית בהוצאת YALE ובעברית בהוצאת מטר, תל אביב, 2007, עמ' 77.
17. בערב יום הזיכרון לשואה ולגבורה בשנת 2011 הוקרן בערוץ הראשון סרטו של לארי פרייס 'הרבי והקצין הגרמני', המתאר את סיפור הצלתו המופלא של רבי יוסף-יצחק, מתוככי ורשה המופצצת, על ידי חיילים נאצים. לסרט קדם הספר **להציל את הרבי**, הנזכר לעיל. מחקר מקדים יותר פורסם כספר בשנת 2002:
Rachel Altein and Eliezer Y. Zaklikovsky, *Out of the Inferno: The Efforts That Led to the Rescue of Rabbi Yosef y Schneersohn of Lubavitch from War-Torn Europe in 1939-40*, Kehot Publication Society, New York, 2002.
18. **להציל את הרבי**, עמ' 126-127.
19. ראו: **תולדות חב"ד בארצות הברית**, פרקים לו-עה. וראו גם: **אגרות קורש**, רבי יוסף-יצחק, כרך ה, עמ' לט.
20. ראו זלמן רודרמן, **המבשר**, "מגלות לגאולה, בישיבה הסודית הוחלט: 'הפתרון הסודי יתחיל בשנחאי'", מוסף לחג הפסח, ניסן תשס"ט.
21. **להציל את הרבי**, שם, עמ' 130-131. וראו הערה 7 למקור המדויק.
22. רבי יוסף-יצחק, **אגרות קורש**, כרך ז, עמ' שלו; כרך ח, עמ' קיח; כרך י, עמ' שצב.
23. **ימי בראשית**, ברוקלין, קה"ת, 5753, עמ' 159.
24. ראו רפאל נחמן הכהן, **שמועות וסיפורים**, ניו יורק, יצחק גאנצבורג, 1990, עמ' 135-145. ראו גם **להציל את הרבי**, עמ' 44.
25. **ימי בראשית**, עמ' 66.
26. נוסף עליהם נכחו גם חיים ליברמן, מזכירו הוותיק של רבי יוסף-יצחק בעשרים וחמש השנים האחרונות, ושמואל לויטין, אחד מזקני החסידים.
27. ראו ספרו של יוסף-יצחק קמינצקי, **ימי חב"ד**, עמ' 110-112.

28. על פי זיכרונות יהודה קרינסקי, צבי הירש וי' גינזבורג, ראו ימי בראשית, עמ' 69. מובא גם בבנימין ליפקין ויוסף-יצחק אליטוב, **בכל ביתי נאמן הוא**, עמ' 205.
29. ראו התיאור בספר **בכל ביתי נאמן הוא**, מעמ' 203 ואילך.
30. ראו ימי בראשית, עמ' 67.
31. ימי בראשית, עמ' 71 הערה 13.
32. צילומי הכתבות של העיתונים המוזכרים ועיתונים נוספים מופיעים בימי בראשית, עמ' 68–78.
33. בשינוי נוסח, שם, עמ' 77.
34. בנו של המגיד, אברהם, שכונה 'המלאך', הנהיג את החסידות למשך תקופה קצרה.
35. **בכל ביתי נאמן הוא**, שם, עמ' 203.
36. יצוין כי הרבי נותר עם זקן מקופל גם שנים לאחר שמונה לנשיא. על פי התמונות ניתן להעריך כי הפסיק לקפל את זקנו כששנים לאחר הכתרתו.
37. מרדכי מנשה לאופר, ימי מלך, קה"ת, ברוקלין, 5749, כרך ב, עמ' 566.
38. שם, כרך ב, עמ' 562.
39. שם, כרך ב, עמ' 580.
40. ראו בהרחבה ז'אן ז'אק רוסו, על האמנה החברתית, תרגום מצרפתית יוסף אור, ירושלים, מאגנס, תשנ"ט.
41. הגוף השולט, הריבון, האמור לפעול על פי 'הרצון הכללי', רשאי להכריח כל אחד ואחת להישמע לרצון הזה, ובלשונו של רוסו: "יכריחהו להיות חופשי." מי שפועל על פי 'הרצון הכללי' לעולם לא יפגע בנתיניו, שכן אין אדם יכול לפגוע בעצמו. לכן גם אין צורך להגביל את סמכותו של 'הרצון הכללי'. כלומר, 'הרצון הכללי' אינו יכול להוביל לכפייה חיצונית. וממילא, מי שאינו פועל באופן תבוני, או נכנע לאינטרסים שלו, לא יצליח לעמוד על מלוא היקפו ומשמעותו של אותו 'רצון כללי'.
42. שמות יד, לא.
43. פרשת תרומה מדגישה כי כל אדם מישראל נדרש לבנות לקדוש-ברוך-הוא מקדש בתוכו, שנאמר "ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם" (תרומה כה, ח). רעיון זה, המשמש יסוד לעבודתו העצמית של האדם, מובא במקומות רבים בכתבי החסידות ובמקורותיה. בתניא הוא מוזכר בליקוטי אמרים, פרק נב, ובאגרת הקודש פרק לא.
44. חכמים מלמדים כי משה התעשר מהפסולת שנשרה מפסול לוחות הברית. ראו: שמות לד, א; נדרים לח, ע"א; שבת צב, ע"א ועוד. ובפירוש רש"י פרשת תשא לד, א: "נתעשר... הרכה". ראו גם: מאמרי אדמו"ר הזקן, תקעב, ענין מארז"ל כל הקורא ק"ש, קטו.
45. נוסח תפילת העמידה בשחרית של שבת, וראו: בהעלותך יב, ז. המשכת הנצחיות של משה בכל דור ודור מתאפשרת מכיוון שהיה בתכלית הביטול לפני הקדוש-ברוך-הוא. מסירות נפשו התבטאה במוכנותו למסור את כל מציאותו למען א-לוהים. ראו: הרבי מלובביץ', **לקוטי שיחות**, כרך לג, חוקת שיחה א, עמ' 129.
46. ראו: שמות רבה ג, טו; ויקרא רבה ב, ג; מכילתא שמות יח, יט; לקוטי תורה ויקרא נ, א. וראו הערות הרבי מלובביץ' בזמן משפט הספרים. כתב-היד התפרסם בספר **אוצר המלך**, חלק א, עמ' 3.

47. על פי תפיסת חסידות חב"ד, החסיד יונק את החיות שלו, את הבנת תפקידו בעולם ואת משמעות חייו, מהרבי. הרבי משפיע עליו מידיעותיו ומלמד אותו את תורת ההתבטלות לפני הבורא. הרבי מכונה 'רועה האמונה', היינו מי שמסייע ביד החסיד להתגבר על נטיותיו האגוצנטריות ולחזק את כוח האמונה שבו, ובכך להתחבר לבורא. האמונה שהרבי מבקש לקדם בקרב חסידיו איננה אמונה מקיפה וכללית בלבד, אלא כזאת שיורדת לתוך העולם השכלי והרגשי, וחודרת בכל היבטי החיים של החסיד. באופן הזה מפרשת החסידות את הפסוק שנאמר בתורה כי רבי "עומד בין ה' וביניכם" (ואתחנן ה', ה'), כדי להעביר את דבר הבורא. ראו למשל: תורת מנחם, חלק כה, י' בשבט, ש"פ במדבר, תשי"ט, עמ' 42; התועדויות, חלק א, תשמ"ז, עמ' 264.
48. נאום שנשא בכינוס השלוחים העולמי בניו יורק, תשע"ב.
49. רש"י במדבר כא, כא. וראו למשל הרבי מלובביץ', לקוטי שיחות, כרך לג, חוקת, שיחה ב, עמ' 135.
50. אדמו"ר הזקן, אגרות קודש, כרך ו, תשס"ז.
51. תניא, לקוטי אמרים, לב: ש"הנפש והרוח מי יודע גדולתן ומעלתן בשרשן ומקורן באלקים חיים, כשגם שכולן מתאימות ואב א' לכולנה... מצד שורש נפשם בה' אחר", ולכן אומרים בתפילה: "ברכנו אבינו כולנו כאחד באור פניך" (נוסח ברכת 'שים שלום' בסוף תפילת העמידה). הרבי מלובביץ' מרגיש כי נאמר "פניך", משום שהכוונה לפנימיות ועצמות אור אין-סוף. עוד הוא מביא כי שודש הנשמות הוא למעלה משורש התורה והמצוות, כמאמר: "מחשבתן של ישראל קדמה לכל דבר" (בראשית רבה פא, ד), אפילו למחשבת התורה, שהרי בתורה עצמה נאמר "צו את בני ישראל", "דבר אל בני ישראל", וזו ראייה ש"ישראל קדמו". ראו לקוטי שיחות, כרך לר, עמ' 222, אצל הרבי מלובביץ', תורת מנחם, כרך ד, עמ' רנא.
52. כמאמר (שמות רבה מ, ב) "עד שאדם הראשון מוטל גולם הראה לו הקב"ה כל צדיק וצדיק שעתיד לעמוד ממנו יש שהוא תלוי בראשו כו..." וראו למשל תניא, לקוטי אמרים, ב ולז. מובא גם אצל הרבי מלובביץ', אגרות קודש, כרך ב, רט. האר"י מרגיש "כי כל הנשמות... כלולים ונתלים באדם הראשון... כל אבר ואבר מרמ"ח אבריו... והנה העקב... מתחלק ליותר מן תרי"ג ניצוצות נשמות ומכללם הם נשמת... ונשמת עקביא בן מהללאל", שער הגלגולים הקדמה לא. וראו: הרבי מלובביץ', אגרות קודש, כרך א, קנר.
53. לרמ"ח (248) איברים ושס"ה (365) גידים. ראו גם מכתב הרבי מלובביץ' בעניין תחיית המתים, אגרות קודש, כרך ב, ר. בהקבלה למניין המצוות הקיימות בתורה ולאיברים בגוף האדם. "רדש רבי שמלאי: שש מאות ושלוש-עשרה מצוות נאמרו לו למשה, שלוש מאות ושישים וחמש לאוין, כמנין ימות החמה, ומאתיים וארבעים ושמונה עשה, כנגד איבריו של אדם...", מכות כג, ע"ב.
54. וראו הסיפור בימי בראשית על הנבואה לשם השוואה, עמ' 123.
55. נדפס בשבועון כפר חב"ד, גיליון 365.
56. נדפס בחוברת תשורה של משפחת דובוב מיום כ"ח בסיוון תשנ"ד; ובימי בראשית, עמ' 199.

57. ימי בראשית, עמ' 113.
58. אגרות קורש, כרך ג, עמ' רס.
59. אגרות קורש, כרך ג, עמ' שח.
60. קטע ממכתבם של זקני אנ"ש [אנשי שלומנו] מיום כ"ח באדר נדפס בימי בראשית, עמ' 116.
61. ראו: בכל ביתי נאמן הוא, עמ' 207.
62. שם, עמ' 203. ברוב המקומות שבהם מזכיר רבי יוסף-יצחק את שני חתניו, מנחם-מענדל זוכה בכינוי 'הרב הגאון', ראו למשל: "...חתני הרש"ג שליט"א... חתני הרה"ג הרמ"מ שליט"א ש"ס"; "ובטח כתב להרה"ג הרמ"ש שליט"א... אשר חתני הרש"ג שליט"א יקבל משרה – המתאימה לפני – במוסד הדווינט"; "המוסדות מרכזו ישיבות תת"ל שמתנהל ע"י חתני הרב רש"ג שליט"א, ומרכז לענייני חנוך ומחנה ישראל אוצר החסידות הוצאת קה"ת מתנהלים ע"י חתני הרה"ג הרמ"מ שליט"א שניאורסאהן"; "סדרי המוסדות המתנהלים ע"י חתני הרב רש"ג שליט"א וחתני הרה"ג הרמ"מ שליט"א שהם מנהלים כפי הבנתם"; "אל אחד האדמו"רים והרבנים הגולים בצרפת... ובודאי אקבל מאתם ידיעות מפורטות... ע"י חתני הרבנים הרב ר' שמרי' שליט"א גורארי' והרה"ג הרמ"מ שליט"א שניאורסאהן"; "חתני הרב רש"ג שליט"א... כבר בעזה"י החלטתי וכתבתי לחתני הרב רש"ג והרה"ג הרמ"מ שליט"א להתענין בזה." לליקוט המקורות ראו: חיים רפפורט, ראו: *The Afterlife of Scholarship*, 2011, p.81. דוגמה אחרת מעדויותיו של רבי יוסף-יצחק על דבר חתנו הרבי נמצאת במכתב שכתב לחסידים בשיקגו (אגרות קורש, רבי יוסף-יצחק, כרך ט, עמ' קלד): "בדבר בקשתו כי חתני הרה"ג הרב רמ"מ שליט"א שניאורסאהן יבקר את מחנכם הט' יכתבו בקשתם ישר אליו. אינני יודע עד כמה שיפעלו בבקשתם כי בטבעו ודרכו איז ער זייער באהאלטען [הוא מאוד נסתר ונחבא] כי באמת הוא גדול בידיעת התורה בנגלה וחסידות בבקאות נפלאה".
63. ימי בראשית, עמ' 280. הובא מיומנו של הרב גרוס.
64. שם, עמ' 103.
65. שם, עמ' 105.
66. בכל ביתי נאמן הוא, שם, עמ' 208, לקוח מתיאור שהרב שניאור-זלמן כתב בערוב ימיו.
67. ראו ימי בראשית, מאת הרב אשכנזי, עמ' 127.
68. שם, עמ' 195.
69. צילום מכתב נדפס בימי בראשית, עמ' 173.
70. אגרות קורש, כרך ג, עמ' רלו.
71. על חלק מהעידוד לצאת למרוקו ראו: אגרות קורש, כרך ג, עמ' תכו-תכח.
72. ימי בראשית, עמ' 344.
73. שם, עמ' 348.
74. ראו: דער טאג, כ"ו בטבת תשי"א; דער מארגן זשורנאל, כ"ו בטבת תשי"א. תרפיס הידיעות שם, עמ' 348-349.

75. ראו תיאורו של שניאור-זלמן גוראריה, **בכל ביתי נאמן הוא**, עמ' 209. בימי בראשית, עמ' 351, מסופר ששלושת החסידים התחננו לפני מנחם-מענדל שגם אם אינו מסכים לקבל את הנשיאות, לפחות שלא יפרסם הכחשה. לאחר הפצרות רבות נענה מנחם-מענדל לבקשתם.
76. ריאיון עם יהודה לייב גרונר.
77. "מעת ההסתלקות נפל עלי גם העול הכספי," אמר מנחם-מענדל באסיפה של המרכז לענייני חינוך שהתקיימה בכ"ו בסיוון תש"י, "וזה מפריע לעבודת המוסדות הנ"ל, כתוצאה מכך העבודה נחלשה וחסר כסף עבור ההוצאות, ולכן קראתי לאסיפה." בימי בראשית, עמ' 160 ואילך.
78. ריאיון עם לאה כהן, אשתו של יואל כהן, 'החזור הראשי' ומגדולי המשפיעים של תנועת חב"ד בעולם, כסלו תשע"ב.
79. תנחומא בחוקותי ג; תנחומא נשא טז. מובא אצל 'בעל התניא' בכמה מקומות, למשל: תניא, ליקוטי אמרים, פרק לו.
80. תיאור ההתוועדות נשען על שיחה מוגהת שנדפסה בהוספות למאמר "באתי לגני", שיחות קודש, תשי"א, על פי סרט ההקלטה של התוועדות, 'יומן הרב גרוס, מכתבי הרב יואל כהן, והובא בימי בראשית עמ' 377.
81. מאז, בכל שנה ב' בשבט היה הרבי מפרש ומרחיב היבט חדש בנוגע לאותו מאמר אחרון שהותיר רבי יוסף-יצחק.
82. על המעמד ראו ימי בראשית, עמ' 386 ואילך.
83. משה לייב רודשטיין הקליט ברשם-קול את ההתוועדות, אך הדבר נשמר בסוד. ראו שם, עמ' 397.
84. זה אחד ההבדלים בין שיטת חסידי פולין לשיטת חסידי חב"ד, י' בשבט תשי"א, תורת מנחם, כרך ב, תשי"א, עמ' 212.
85. רעיון זה מובא בסגנונות שונים במקורות רבים. ראו למשל: תורת מנחם, תשי"ב, חלק ראשון, קלא.

הערות לפרק שני

1. ראו בהקדמה, "ראשי פרקים מתולדות המחבר", אברהם דוד לאוואט, קב נקי, קה"ת, הדפסה מחודשת, 5745, נדפס לראשונה בוורשה, תרכ"ח.
2. צילום רישום הלידה מתוך פנקס הקהילה היהודית נתפרסם בשבועון **כפר חב"ד**, גיליון 900, עמ' 45-46.
3. ה'צמח צדק' הוא נכדו, בן בתו, דבורה לאה, של אדמו"ר הזקן. הוא התייתם בגיל שלוש וגדל על ברכי סבו. בשנת תקפ"ח, 1827, הוכתר לאדמו"ר, לאחר פטירת דודו וחוננו, 'האדמו"ר האמצעי', רבי דובער, בן אדמו"ר הזקן. ראו **ספר התולדות – ה'צמח צדק'**, פרק שני.
4. נולדה בכ"ח בטבת תר"מ, 1879, בעיר ניקולייב, ונפטרה ביום ו' בתשרי תשכ"ה, 1964, בברוקלין שבניו יורק.
5. נולד ביום י"ח בניסן תרל"ח, 1878, בעיירה פודוברונקה הסמוכה להומיל שברוסיה הלבנה, ונפטר ביום כ' באב תש"ד, 1944, בעיר אלמה-אטה שבקזחסטן. תולדות ימי

- חיינו נדפסו בשלושה כרכים של הספר **תולדות לוי-יצחק**, קה"ת, תשנ"ה, בעריכת נפתלי צבי גוטליב. לקט מקיף נוסף על אישיותו ועל פועלו, על פי שיחות בנו, מופיע בספר **פאר לוי-יצחק**, מאת אברהם שמואל בוקיעט, כפר חב"ד, תשנ"ט. הרבי היה מציין את יום הולדתו של אביו, רבי לוי-יצחק, ראו לדוגמה **התוועדות**, תשמ"ג, כרך ג, עמ' 1493; תשמ"ה, כרך ג, עמ' 1786.
6. ראו **תולדות לוי-יצחק**, פרק אחד-עשר, קשריו עם רבו מוהרש"ב.
 7. רוב כתביו נלקחו בעת המאסר על ידי השלטונות הקומוניסטיים. כתבים מעטים בקבלה שכתב בשנות גלותו נדפסו על ידי בנו, בספרים **תורת לוי יצחק**, אגרות לוי יצחק, קובץ כ"ף מנחם אב שישים שנה ופניני לוי-יצחק. ביאורים רבים לכתביו נאמרו ונכתבו על ידי בנו במרוצת השנים. מקצתם נאספו לסדרת הספרים **תורת מנחם – תפארת לוי-יצחק**, המסודרים על פי סדר החומשים. עד עתה נדפסו שלושה כרכים מתוך הסדרה, על ידי הוצאת קה"ת, וכמו כן נדפסו ביאורים כאלה בספר **לקוטי שיחות**, כרך לט.
 8. עוד על ינובסקי ראו תשורה למשתתפי 'מבצע שכם', הכנה ל' בשבט, קובץ ביוגרפי על אודות הרב מאיר-שלמה הלוי ינובסקי.
 9. קורותיו נדפסו ב**תולדות לוי-יצחק**, כרך ב, עמ' 433–443. יום הירצחו לא נודע, אך הרבי קבע את יום הפטירה שלו לכ"ד בתשרי.
 10. באיגרת לרבי יוסף-יצחק כותב מנחם-מענדל: "זה לא כבר הגיעתני ידיעה טלגרפית, אשר אחי הקטן נ"י [נרו יאיר] גנב את הגבול, והנהו כבר בחו"ל. פרטי הרבר טרם אדע. בכ"ז [בכל זאת] אמחר להודיע עד"ז [על דבר זה], כי הרי מאורע זה מקל במקצת יציאת אבי ודודי וביתם יחיו את המדינה. ולאידך גיסא, עושה את מצבם בהשארם שם רציני יותר. פן, ח"ו [חס ושלום], יִדָּע וכו'." לאחר שהבריה האח את גבול רוסיה עבר להתגורר גם הוא בברלין. במשך תקופה קצרה, בשנת תרצ"ב, האב שלח מכתבים הממוענים לשני בניו בברלין. ראו: **לקוטי לוי יצחק**, ליקוטים, אגרות, עמ' רלד-רלט.
 - הוא אף גר תקופה מסוימת בחצר רבי יוסף-יצחק. כאמור הוא עבר את גבול רוסיה עם דרכון של חסיד חב"ד מיקטרינוסלב בשם מרדכי גוראריה. בעקבות אחיו כנראה נרשם ללימודים בברלין. אשתו, שהכיר אותה בברלין, עבדה כרוקחת בבית מרקחת בתל אביב.
 11. ימי מלך, חלק א, עמ' 392–393.
 12. ראו **תולדות לוי-יצחק**, שם, עמ' 170–171.
 13. ראו: ימי מלך, חלק א', עמ' 68.
 14. גם כיום, מדי שנה, ביום הפטירה של ישראל-אריה לייב פוקדים המוני חסידי חב"ד את קברו. בשנים תשמ"ה ותשמ"ז השמיע הרבי מאמרי חסידות במיוחד לרגל ימי השנה לפטירת אחיו.
 15. ראו סדרת ראינות בסרט 'שנים ראשונות – חלק ראשון', בהפקת חברת JEM.
 16. **רשימת זיכרונות** כתובים בידי הרבנית חנה, קה"ת, ברוקלין, 2011, חוברת לג, עמ' 12–13. הזיכרונות התפרסמו בחוברות בשנים 2011–2012 ועתידיים לראות אור בספר.

17. שם, עמ' 12.
18. שם, חוברת ז, עמ' 14.
19. שם, חוברת לג, שם, עמ' 13.
20. רשימת זיכרונות, חוברת ז, עמ' 14.
21. ראו שם, עמ' 15.
22. ראו האנציקלופדיה היהודית בשפה הרוסית:
<http://www.eleven.co.il/article/11444>
23. שם.
24. ראו בדבריו של הרבי עצמו: **תורת מנחם**, כרך יז, תשס"ז, עמ' 155. וראו על ההידורים שנטל עליו: **תורת מנחם**, כרך יא, תשי"ד, עמ' 146. על המלשינות שהתקיימה בעקבות אחת ההתוועדויות, ראו: **שיחות קודש**, תש"ס, כרך א, עמ' 376. וראו זיכרונותיו של נחום גולדשמיד, שבועון **כפר חב"ד**, י"ח באב תשמ"ז, גיליון 298, עמ' 14.
25. המכתבים מופיעים באגרות **קודש**, ארמו"ר מהורש"ב, כרך ו. ראו: אגרות **קודש** בשנים תרס"ה-תרס"ט, עמ' פה ועמ' שכו-שכח, וכן בקובץ **שישים שנה**, עמ' 10-13.
26. אגרות **קודש**, ארמו"ר מהורש"ב, כרך ד, עמ' רמז-רמח.
27. קובץ **שישים שנה**, עמ' 12. וראו: **תורת מנחם**, כרך ג, שיחת כ' באב תשי"א, עמ' 257.
28. ראו פרטים שסיפר מנחם-מענדל, כפי ששמע מאביו על הבחינה, **תורת מנחם**, כרך ג, תשי"א, עמ' 257-258; **שיחות קודש**, תשי"ב, עמ' שיא-שיב; **לקוטי שיחות**, כרך ט, עמ' 91.
29. רשימת זיכרונות של הרבנית חנה, חוברת לב, עמ' 10.
30. דבריו של יונה כסה, 1907-1985, איש ציבור ישראלי, שימש מזכיר תנועת מפא"י וחבר כנסת מטעמה: "והייתי עד לשקידתו העצומה בתורה... אף פעם לא למד בישיבה רק במעומד. אני גם זוכר שהוא היה גם אז בקי בפזיקה ובמתמטיקה ואני אפילו זוכר למרות שהיה אוטודידקט, אנשים היו באים אליו, סטודנטים ואפילו פרופסורים, להיוועד איתו בענייני פזיקה ומתמטיקה. זה היה כנראה כבר אז צירוף עצום של ידע: בקי בש"ס ופוסקים וחסידות וגם במדע של יפת - מרע חילוני. אני זוכר אותו כאדם צנוע מאוד, נחבא אל הכלים, וכל הווייתו אני זוכר היה תורה." מתוך תוכנית 'מורשה' ששודרה בטלוויזיה הישראלית ביום ט"ז בכסלו תשל"ג. המובא כאן הוא תמליל מדבריו בשידור. הריאיון מופיע גם בתקליטור 'שנים ראשונות - חלק ראשון', בהפקת חברת JEM.
31. המתח הגדול בקרב יהודי רוסיה שחששו ממשפט בייליס הוזכר על ידי מנחם-מענדל בכמה וכמה הזדמנויות. ראו למשל **שיחות קודש**, תשל"ל, כרך א, עמ' 243; תשל"ב, כרך א, עמ' 333. לאחר המהפכה הוקמה ועדת חקירה בעניין הרצח. התברר כי הנער נהרג בשל פעילות פלילית שידע עליה, ודבר זה היה ידוע לשלטונות במהלך החקירה. העדויות הוכיחו כי כל דרגי הממשל, מן הצאר ועד שר המשפטים, היו מעורבים בעלילה. המשטר הסובייטי הוציא להורג חלק מיוזמי המשפט ומארגניו וכן את הרוצחת עצמה. ראו ספרו של ברנרד מלמוד, **יום הדין**,

המבוסס על משפט בייליס. ומנרל בייליס, סיפורו של מנרל בייליס – יהודי שטפלו עליו עלילת דם ומשפטו התקיים בשנת 1912 בקייב, יחדיו, ירושלים, 1994.

32. דאו: שבועון כפר חב"ד, גיליון 610, עמ' 71, כ"ז באדר תשנ"ד.
 33. דאו: ימי מלך, כרך א, עמ' 123, ושיחות קודש, תשל"ב, כרך א, עמ' 300.
 34. זיכרונותיו נתפרסמו בשבועון כפר חב"ד, גיליון 298, י"ח באב תשמ"ז, עמ' 13–15.
 35. ראו צבי הרבני ויעקב גולדבורט, יקאטרינוסלאב דנפרופטרובסק – עיר ואם בישראל, ירושלים-תל אביב, היכל שלמה, תשל"ג, עמ' 84–85.
 36. להרחבה על שלונסקי ראו הביגרפיה של חגית הלפרין, המאסטרו: חייו ויצירתו של אברהם שלונסקי, בני ברק, ספרית פועלים, תשע"א, 2011.
 37. ראו אגרות קודש, כרך כו, עמ' שנג. את זיכרונותיו ממגוריו בעיר יקטרינוסלב, בשכונת לביתו של רב העיר, לוי-יצחק, ראו בספר יקאטרינוסלאב דנפרופטרובסק, שם, עמ' 84–85. [נעתק גם באלבום 'הרבי' – שלושים שנות נשיאות' כרך א עמ' 250] מכתבו של הרבי ותשובתו של שלונסקי נתפרסמו בעיתון מעריב, 25 במרס 1977. ראו עוד מכתבו של הרבי אליו מ"ימי הסליחות, ה'תשכ"ז, שבועון כפר חב"ד, גיליון 921, כ"א באלול תש"ס, עמ' 32–33, ומכתבו אל הרבי לכבוד יום הולדתו השבעים – מבית הגנזים, עמ' צט.
 38. נ' בן-יוחנן, די אירישע היים, כסלו תשכ"ד, עמ' ד, מפי הרבנית חנה.
 39. ראו זיכרונות שנרשמו מפי נחום גולדשמיד, הופיעו בשבועון כפר חב"ד, גיליון 298, י"ח באב תשמ"ז, עמ' 14–15.
 40. ראו דברי מנחם-מענדל: שיחות קודש, תשל"ג, כרך א, עמ' 456.
 41. שיחות אלו נאספו ונלקטו בתוך ימי מלך, כרך א, עמ' 125–133, ח"ב, עמ' 889–888. וראו למשל: התועדויות, תשמ"ו, כרך ב, עמ' 598; התועדויות, תשמ"ו, כרך א, עמ' 361; שיחות קודש, תשמ"א, כרך ב, עמ' 317–318; התועדויות, תשמ"ה, כרך ד, עמ' 2334; התועדויות, תשמ"ב, כרך ד, עמ' 1847.
 42. ראו: תודת מנחם, כ"ג, תשח"י, עמ' 206; שיחת קודש, תשל"ג, כרך א, עמ' 456; התועדויות, תשמ"ד, כרך ב, עמ' 1062–1063, ועוד.
 43. במשך זמן לא ארוך התפשטו ישיבות 'תומכי תמימים' בכמה ערים בכל אזורי רוסיה והגיעו למקומות רחוקים מתחום המושב, כמו קוטאאס בגרוזיה וערים שונות באוזבקיסטן ובאסיה התיכונה הרוסית. ראו מאמרו של ד"ר הלל זידמן, "ישיבות ליובאביץ'", בתוך:
- <http://www.daat.ac.il/daat/chinuch/mosdot/yeshivot-2.htm>
44. ראו: שיחות קודש, תשל"ה, כרך א, עמ' 224, וראו גם ניסן מינרל, ניצוצי אור, ברוקלין, קה"ת, תשנ"ט, עמ' 104.
 45. מנחם-מענדל אף לא בא מעולם לבקר בישיבה. על השאלה אם אביו לוי-יצחק למד בישיבת 'תומכי תמימים', ראו מבית הגנזים עמ' עא-עב. ראו הריון במאמרו של הרב שלום-דובער לוי בשבועון כפר חב"ד, גיליון 663, כ"ז בניסן תשנ"ה, עמ' 36. וראו זיכרונותיו של גולדשמיד מאותה עת, שנתפרסמו בשבועון כפר חב"ד, גיליון 298, י"ח באב תשמ"ז, עמ' 13–15.

46. ראו: **ספר השיחות**, תש"ן, כרך א, עמ' 63. ודבריה של בת שבע אלטהוויז, שבועון **כפר חב"ד**, גיליון 634, י"א בתשרי תשנ"ה, עמ' 36.
47. הממשל הרוסי גירש את כל היהודים שגרו בערי הספר שבפולין אל תוככי רוסיה בתחילת ימי המלחמה. ראו גם מבוא ל**אגרות קודש**, מוהרש"ב, כרך ה, עמ' 6. על אודות גירוש היהודים ראו מאמרו של ל' גרפונקל, "חמישים שנה לגירוש היהודים מפלכי קובנה וקורלאנד", **העבר**, חוברת י"ג באייר תשכ"ו, עמ' 3-9.
48. **התועודיות**, תשמ"ה, כרך א, עמ' 138-139.
49. **שיחות קודש**, תשל"ז, כרך א, עמ' 525.
50. **שיחות קודש**, תשל"ז, שם.
51. אהרן פריינדטל, שהיה בין אותם פליטים, פרסם חלק מזיכרונותיו מאותה תקופה: "זכורים לי היטב שלושת ילדי הרב, ובראשם בנם בכורם, הרבי הנוכחי מלובביץ', שהתמסרו באופן מיוחד לילדי הפליטים, שגם אני נמנית עמהם. ליד שולחן השבת ישבנו אנחנו ואילו הם הגישו לנו בחיבה רבה מזון ומשקה ודאגו שנסעד בשלווה ובשמחה ועמדו לשרתנו." **היינט אין בילדער**, גיליון 6 (529), ל' בסיוון תשכ"א (14.6.61), עמ' 19.
52. להרחבה ולסיפורים על אודות ישיבת 'תומכי תמימים' ראו זיכרונותיו של יהודה חיטריק שנדפסו בכרכי **רשימות דברים**.
53. **מורה לדור נבון**, שם, כרך ג, עמ' 254-255.
54. ראו: **שיחות קודש**, תשל"ב, כרך א, עמ' 593.
55. **שיחות קודש**, תשל"ט, כרך ג, עמ' 565-566.
56. ראו **מורה לדור נבון**, כרך א, כפר חב"ד, ספריית אשל, עמ' 108.
57. **שיחות קודש**, תשל"ה, כרך א, עמ' 378.
58. **התועודיות**, תשמ"ו, כרך ב, עמ' 234.
59. **אגרות קודש**, תש"ל, כרך כו, עמ' תיט-תכ.
60. ראו המסופר בשמו של יצחק גולדשמיד, **תולדות לוי יצחק**, כרך ב, עמ' 352.
61. ראו מכתב ששיגר מנחם-מענדל אל מנהל אגודת חסידי חב"ד בארצות הברית, ישראל ג'ייקובסון (דזייקאבסאן) ובו הוא ממלא את פרטיו ופרטי רעייתו. את תאריך הלידה שלו ושל חיה-מושקא הוא מציין כפי שהם מופיעים במסמכיהם הרשמיים, ראו: **אגרות קודש**, ת"ש, כרך א, עמ' ל-לב.
62. נ' בן-יוחנן, **די אידישע היים**, אדר תשכ"ד, עמ' ה, מפי אמו הרבנית חנה.
63. ראו: **יקאטרינוסלאב דנפרופטרובסק**, עמ' 119.
64. יעקב גורן, ישראל בר-יהודה, **איש בשליחות תנועה**, אפעל: יד טבנקין, תשנ"ב, עמ' 14.
65. ראו **יקאטרינוסלאב דנפרופטרובסק**, עמ' 53, 54.
66. נ' בן-יוחנן, **די אידישע היים**, אדר תשכ"ד, עמ' ה, מפי אמו הרבנית חנה.
67. לדעתו הברורה של הרבי מנחם-מענדל, שהורה לחסידים נגד לימודים באוניברסיטה, ראו **לקוטי שיחות**, כרך טו, עמ' 43-44; **אגרות קודש**, כרך ג, עמ' תלר, תעב-תעד; כרך ד, עמ' נב-נג; **מורה לדור נבון**, כרך ב, עמ' 109-110, 113, 238-242 | המקור האנגלי נמצא בספר **ניצוצי אור** (מינדל) בחלק האנגלי, עמ' 111-115; **שערי הלכה**

- ומנהג, כך ה, עמ' רלה-רלו. כאשר עמדה על הפרק – בשנת תשי"ג – הקמת אוניברסיטה דתית, שבין כתליה יערבו לימודי קודש ולימודי חול, הביע הרבי את דעתו לשלילה, תוך שהוא מתבטא כי היתה לו ההזדמנות להבחין מקרוב "בהיותי ברוסיה, לאחר מכן בפולין, גרמניה, צרפת ואמריקה" בנוק שבמוסדות כאלה, ראו: **אגרות קודש**, כרך ז, עמ' שיט.
68. רבי יוסף-יצחק לא רק ביקר כמה וכמה פעמים את מנחם-מענדל וחייה-מושקא בעת שהתגוררו בברלין ובפריז, קשר המתואר בפרקים הבאים, הוא אף מימן את בני הזוג ואת לימודיו של מנחם-מענדל מכספי ה'מעמד' (ראו תצהיר שהוגש לשלטונות צרפת כחלק מבקשת האזרחות). באף אחת מההתכתבויות ביניהם לאורך השנים לא מובעת התנגדות ללימודיו של מנחם-מענדל, והוא אף מקבל בהבנה את התרחקות בני הזוג מהחצר לטובת אותם לימודים, בין היתר.
69. ובלשון הרמב"ם: "כל המשים על ליבו שיעסוק בתורה ולא יעשה מלאכה, ויתפרנס מן הצדקה, הרי זה חילל את השם, וביזה את התורה, וכיבה מאור הדת, וגרם רעה לעצמו, ונטל חייו מן העולם הבא – לפי שאסור ליהנות ברברי תורה בעולם הזה." **משנה תורה**, הלכות תלמוד תורה, פרק ג, הלכה ט.
70. **רשימות**, חוברת ג, עמ' 44–49. מאחד שהרשימות הללו נמצאות בכרך השני של כתבי-יד הרשימות, ניתן ללמוד שנכתבו בשנים הראשונות להיות הרבי בארצות הברית.
71. ג' בן-יוחנן, **די אידישע היים**, אדר תשכ"ד, עמ' ד, מפי אמו הרבנית חנה.
72. ראו העדויות והראיות בתקליטור 'שנים ראשונות' – חלק ראשון, בהפקת חברת JEM.
73. ראו התייחסותו של הרבי אליו **בשיחות קודש**, תשל"ו, כרך א, עמ' 140.
74. ראו: **ימי מלך**, כרך א, עמ' 167 הערה 17.
75. ראו: **אישים ושיטות**, עמ' 91; **שיחות קודש**, תשל"ח, חלק א, עמ' 603 בהוספות. ראו גם **ימי מלך**, חלק א, עמ' 168–179; **מבית הגנזים – מכתבים, מסמכים וכתובות, תמונות וציורים... מבית הגנזים אשר בספריית אגו"ח**, בעריכת שלום-דובער לוין, קה"ת, ברוקלין, תש"ע, עמ' ריג-ריח.
76. המכתב נרפס באגרות קודש, כרך כא, עמ' א-ו (וצילומו בימי מלך, כרך א, עמ' 173–177). וראו התכתבות על שיטת חז"ל בחוכמת התכונה, **אגרות קודש**, כרך א, עמ' א-ב, ו**ברשימות**, חוברת לג, עמ' 10–11. וראו רשימה ארוכה (בת שבעה עמודים) בעניין קבלת צדקה מן העכו"ם, שמנחם-מענדל שולח לגאון מרוגוצ'וב: **רשימות**, חוברת קנט, עמ' 8–14.
77. ראו שלום-דובער לוין, **עבודת הקודש אצל הרבי מליובאוויטש**, ניו יורק: רפוס מוריה, תשנ"ה, עמ' קסה.
78. ראו **ימי מלך**, כרך א, עמ' 168–179.

הערות לפרק שלישי

1. **ימי מלך**, כרך א, עמ' 163 הערה 4. וראו גם שם, עמ' 161 הערה 1.
2. רבי יוסף-יצחק שהה במקום עם משפחתו, כפי שכתב בשנת תרפ"ד, **אגרות קודש**, רבי יוסף-יצחק, כרך א, עמ' שיז. את התאריך המדויק ניתן ללמוד מאיגרת מיום י"ט בתמוז תרפ"ג (שם, כרך יא, עמ' מג).

3. ברשימותיו (שנרפסו באגרות קודש אדמו"ר מוהריי"צ כרך טז עמ' שפה-שפו). מתוך מכתבו מיום אסדר-חג סוכות.
4. הלשון ביומן היא: כ"ק אדמו"ר (מוהריי"צ) שליט"א.
5. ראו זיכרונותיו של הרב זלמן שמעון דווארקיין, **זכרון הרז"ש**, ניו יורק, תש"ע, עמ' 78.
6. **אגרות קודש**, רבי יוסף-יצחק, כרך טו, עמ' לא.
7. בשלב זה עדיין לא העלה את הדברים על הכתב. על שנחקק בזיכרוננו על אודות המנהגים וההידורים שקלט בבית אביו ובבית חותנו סיפר בשנים מאוחרות יותר. ראו למשל: **שיחות קודש**, תשכ"ט, כרך ב, עמ' 482; **אוצר מנהגי חב"ד** (ניסן) עמ' מ, ובעוד מקומות. אצל חותנו ראו למשל: **שיחות קודש**, תשכ"ט, כרך א, עמ' 484-א; מרדכי מנשה לאופר, **המלך במסיבו**, קה"ת, תשנ"ג, כרך א, עמ' רלה, רסח; **אגרות קודש**, כרך ט, עמ' ריד.
8. ראו **תורת מנחם**, תשי"א, כרך ב, עמ' 277.
9. ההשקפה הרווחת בחקר הקבלה היא כי "הסמל המיסטי הנו הצגה בת ביטוי של דבר שהוא מעבר לתחום הביטוי והמסירה" (Scholem, Gershom, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York, Schocken, 1961, p. 27). תפקיד הסמל הקבלי הוא לסייע לקורא בתפיסה שקשה להשיגה.
- בניגוד להשקפה הרווחת, ולפיה ישנה חשיבות עצומה לתפיסה הסמלית לצורך הבנת הקבלה, אידל עמד לראשונה על ירידת ערכו של הסמל, בין היתר דרך מחקריו על אודות קבלתו האקסטטית של אבולעפיה, אשר לטעמו ראה בריבוי שמות או סמלים סימן למבוכה אינטלקטואלית. לדיונו של משה אידל במעמדו של הסמל בקבלה ראו: **אידל, קבלה – היבטים חדשים**, שוקן, תל אביב, 1993, עמ' 213-246.
10. **אגרות קודש**, רבי יוסף-יצחק, כרך א', עמ' תרכה.
11. ראו על אודות המרכז **תולדות חב"ד ברוסיה הסובייטית**, עמ' תמ.
12. על פי נחום רבינוביץ, ששמע על כך מפי הרב זוין עצמו. נדפס בשבועון **כפר חב"ד**, גיליון 280, י"ח באדר תשמ"ז, עמ' 12-13. הדברים מופיעים גם בהקדמה לספר **אישים ושיטות**, מהדורת תשס"ז, עמ' 23, שכתב נכדו של הרב זוין, נחום זוין, ששמע את הדברים מפי סבו.
13. להעתקה מכתב ההתקשרות ראו: **ימי בראשית**, עמ' 202. וראו גם שמואל אלעזר הלפרין, **ספר הצאצאים**, ירושלים, תש"ם, עמ' 379.
14. צילום כתב המיניו הופיע בשבועון **כפר חב"ד**, גיליון 850, ח' בניסן תשנ"ט, עמ' 41.
15. על פי השמועה הוסמך על ידי הרוגוצ'ובי, אולם יש גם מקורות הטוענים שלא הוסמך רשמית על ידי אלא על ידי רב אחר. לאחר שנים הדגיש לפני חסידיו כי המנהג המקובל 'בבית הרב' היה לקבל סמיכה קודם החתונה, ויש בכך הוראה לרבים. ראו: **תורת מנחם**, תשי"ב, כרך ד, עמ' 259.
16. מזיכרונות הרב נחום גולדשמיד, שבועון **כפר חב"ד**, גיליון 298, י"ח באב תשמ"ז, עמ' 15.
17. עדותו של שר מופיעה בכתב ידו במחברת זיכרונותיו. קטעים מהמחברת נמסרו לפרסום בשבועון **כפר חב"ד**, גיליון 939, ט"ו בשבט תשס"א, עמ' 76.

18. נ' בן-יוחנן, די אידישע היים, אדר תשכ"ד, עמ' ו.
19. ראו עדותו של שמואל קיפניס, נדפסה בספר התולדות, רבי יוסף-יצחק, כרך ג, עמ' 66-68.
20. צילום המסמך מופיע ב-*The Heroic Struggle*, קה"ת, תשנ"ט, עמ' 5. תרגומו לעברית מופיע בחוברת הרבנית, עמ' 22-23.
21. Aleksandr Vasilevich Barchenko היה פרופסור בתקופה הבולשביקית והתמחה בכתות ובמסתורין. נולד בשנת 1881 והוצא להורג באפריל 1938.
22. על פי מכתבו של אליהו-חיים אלטהוויז מכ"ד באייר תרפ"ח בספר השיחות, תרפ"ז, עמ' 281. ראו תולדות חב"ד ברוסיה הסובייטית, עמ' סג, עח. וראו גם: ספר השיחות, תשמ"ח, כרך ב, עמ' 629 הערה 54.
23. נ' בן-יוחנן, די אידישע היים, אדר תשכ"ד, עמ' ו.
24. "בקשה לאזרחות צרפתית", 9 בנובמבר 1937 (ה' בכסלו תרצ"ח). וראו פרידמן והיילמן, הרבי מלובביץ', עמ' 314 הערה 22.
25. אלכסנדר בן-נון, רשת חב"ד, מס' 9, י"א בניסן תשמ"א, עמ' 4.
26. ראו עדותו של רפאל נימירטין בריאיון לשבועון כפר חב"ד, גיליון 491, ערב ראש השנה תשנ"ב, עמ' 48.
27. הרבי דיבר על כך בכמה הזדמנויות, ובהן בהתוועדות שבת פרשת פינחס תשמ"ה. הדברים לא נדפסו ברישום ההתוועדות בסדרת התוועדות, אך הם מופיעים בספר דירן נצח, הוצאה שלישית ומתוקנת, עמ' 174.
28. ראו שיחות קודש, תשנ"ב, עמ' 489.
29. על פעולותיו של מנחם-מענדל בליל המאסר עולים פרטים מכמה מקורות. למשל, מרשימתו של אליהו-חיים אלטהוויז, המופיעה בספר התולדות רבי יוסף-יצחק, כרך ג, עמ' 114-115. גרסה נוספת על ההתרחשויות באותו לילה מופיעה בשמועות וסיפורים, כרך ג, ניו יורק, תש"ן, עמ' 220. עוד פרטים על ליל המאסר סיפר מנחם-מענדל עצמו בחודש תמוז תש"ה – ראו בספר ניצוצי אור, עמ' 241-244. פרטים נוספים על עסקנותו של הרבי באותה שעה הביא שלום-דובער לויין מפי המזכיר חיים ליברמן בשלהי שנת תשמ"ג, נדפס בשבועון כפר חב"ד, כ"ה באב תשמ"ג, גיליון 108, עמ' 13. עדויות אלה עשויות להיות בעלות משקל רב יותר מעדותו של בארי גוראריה, כפי שהובאה בספר הרבי מלובביץ' בחייו ובחיים שלאחריו, עמ' 97. יש לזכור שבארי היה באותם ימים בן ארבע בלבד, וישן באותה שעה, כפי שרבי יוסף-יצחק עצמו מספר, שלפני צאתו מביתו הלך לחדר נכדו והביט בו "ישן לו בנעימה" (לקוטי דיבורים, כרך ד, עמ' תריח). עדותו, בהתחשב במשקעים שהיו לו כנגד דודו הרבי, נשמעת אפוא לא אמינה.
30. מנחם-מענדל עצמו מזכיר פעילות זו באחת מאגרותיו. ראו אגרות קודש, כרך ג, עמ' יא.
31. לקוטי דיבורים, כרך ד, עמ' 1246.
32. ראו סיפור המאסר בהרחבה אצל גליצנשטיין, אוצר סיפורי חב"ד, יב.
33. אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך ב, עמ' סו.

34. שניאור-זלמן רוקמן, **לשמע און**, ירושלים, חמו"ל, תש"ן, עמ' קס אות קא; עמ' רנו אות כו.
35. ראו **לשמע און**, שם, עמ' קס אות קא; ובהרחבה יותר, בעמ' רנו אות כו.
36. על הדיון שהתעורר במקום לגבי ברכת 'הגומל', ראו **תורת מנחם**, כרך לו, עמ' 134, וראו גם **לקוטי שיחות**, כרך יג, עמ' 242.
37. **תורת מנחם**, כרך יב, תשי"ד, עמ' 75.
38. ראו **שיחות קודש**, תש"ל, כרך א, עמ' 469; תש"ם, כרך ב, עמ' 176-178.
39. גליצנשטיין, **אוצר סיפורי חב"ד**, "ההשתדלות ליציאת הרבי מרוסיה", כפר חב"ד, קה"ת, תשנ"ר, עמ' 212.
40. ראו **תולדות חב"ד ברוסיה הסובייטית**, עמ' קה.
41. **אגרות קודש**, רבי יוסף-יצחק, כרך טו, עמ' מ-מא.
42. במכתב מיום י"ג באב הוא מבקש מבתו, חיה-מושא, לבוא לבקרו.
43. ראו: "ייסוריו של הרבי מלובביץ'", פרק יב, **לקוטי דיבורים** [לה"ק], דף ה, עמ' 1447-1449.
44. **אגרות קודש**, רבי יוסף-יצחק, כרך א, עמ' תרה.
45. ראו יומני הרבנית האם חנה, **רשימת זיכרונות**, חוברת לר, עמ' 10: "כשהגיעו לשמו של בני, שאלו הפקידים: 'לשם מה אתה זקוק לו?' הרבי השיב להם, שהוא רוצה בו כחתן לבתו. על שאלתם 'וכי גם חתן צריך אתה לקחת מכאן?!' השיב להם הרבי בתוקף: 'חתן שכזה - לא אמצא שם!'"
46. מתוך תיק החקירה, חקירה שהתקיימה בתאריך 9/6/39. הדברים תורגמו ופורסמו בשבועון **כפר חב"ד**, גליון 492, חג הסוכות תשנ"ב, עמ' 23.
47. **אגרות קודש**, רבי יוסף-יצחק, כרך ב, עמ' סו. וראו גם: רפאל נחמן בן ברוך שלום, **שמועות וסיפורים**, ניו יורק, תש"ן, עמ' קלר; **זכרון שמואל**, עמ' 47 הערה 37.
48. **אגרות קודש**, רבי יוסף-יצחק, חלק א, עמ' תרד-תרה.
49. ראו תיאורו של הרבי מלובביץ': "ולכן פנו אליו גם בעיני הדרכה וכו'", **ספר השיחות**, תשמ"ח, כרך ב, עמ' 588.
50. ראו **התוועדות**, תש"ן, כרך א, עמ' 62.
51. עדות הרבנית חנה ברשימתו של נ' בן-יוחנן, **די אידישע היים**, כסלו תשכ"ה, עמ' כא.
52. **דרך המלך**, עמ' 7.
53. המברק פורסם לראשונה בתקליטור 'שנים ראשונות - חלק ראשון', בהפקת חברת JEM.

הערות לפרק רביעי

1. **אגרות קודש**, רבי יוסף-יצחק, כרך ג, עמ' 14.
2. ראו בקשת מנחם-מענדל, במכתב משלהי חודש סבת תרפ"ח, מחותנו לעתיד להעביר לו סכום כסף אשר יוחזר על ידי אביו. המכתב מצוי בארכיון הספריה של אגודת חסידי חב"ד בברוקלין.

3. ראו אגרות קודש, כרך א, עמ' 7, וראו גם שבועון כפר חב"ד, גיליון 354, ט"ו במרחשוון תשמ"ט, עמ' 34.
4. ראו עיתון דגל ישראל, ניו יורק, אדר תרפ"ח, עמ' 10 (צילום נדפס בימי מלך, כרך א, עמ' 238), וראו גם בתולדות חב"ד ברוסיה הסובייטית, עמ' קח. על הוועידה כתב רבי יוסף-יצחק באריכות באיגרת מיום ד' בתשרי תרפ"ט ('אגרות קודש' כרך טו עמ' ריב ואילך).
5. ראו תולדות חב"ד ברוסיה הסובייטית, עמ' קח. וראו על הוועד: אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך טז, עמ' ריח-רכג.
6. איגרת זו העתיק הרבי לרשימותיו. ראו אדמו"רי חב"ד ויהדות גרמניה, עמ' 233-235.
7. דרך המלך, עמ' 7 הערה 1.
8. דרך המלך, עמ' 8.
9. צילום הרישום מתוך ספר הרישום הרשמי של האוניברסיטה מופיע באדמו"רי חב"ד ויהדות גרמניה, עמ' 124.
10. ראו עדות מפי הרב ויינברג, מובא באדמו"רי חב"ד ויהדות גרמניה, עמ' 103-105. בעדות מכונה מנחם-מענדל הרבי מלובביץ'. על הערות מנחם-מענדל על קונטרס פינאי עצמות מתים שהביא את ויינברג להכיר במעלות מנחם-מענדל ראו בהערות שנדפסו ברשימות, חוברות קכו-קכח. וראו גם שבועון כפר חב"ד, גיליון 1229, עמ' 44-46.
11. ראו טופסי ההרשמה שבארכיון האוניברסיטה. ראו גם מכתבו של מנחם-מענדל מתאריך כ"ח בניסן תרצ"ג, נדפס בניצוצי אוד, בחלק האנגלי עמ' 56. צילום גוף כתב-היד בעמ' 137. תרגומו לעברית כמורה לדור נבון, כרך ג, עמ' 151. וראו דברי לוי-יצחק מתיק החקירה, תולדות לוי-יצחק, כרך ב, עמ' 488.
12. עדותה של הרבנית חיה-מושאק במשפט הספרים.
13. שם. וראו תצהיר לקבלת אזרחות צרפתית שהגיש מנחם-מענדל.
14. להרחבה על הביוגרפיה של הרב סלוביצ'יק ראו: Aaron Rakeffet, *The Rav: The World of Rabbi J.B. Soloveitchik*, Vol 1, 2 Ktav, 1999, Biography Lichtenstein, Aharon, "Joseph Soloveitchik", in: *Great Jewish Thinkers of the Twentieth Century*, ed. Simon Noveck, Bnai Brith, New Jersey, 1963, 281-297; Klein Zanel E., *Joseph B. Soloveitchik: a bibliography (1931-1984)*.
15. אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך ה, עמ' שסח (י' בסיון תש"א).
16. צילום המברק ותרגומו בב"מ 234 עמ' 21. התאריך מפורש בו: 29/6/1928.
17. תרגום המכתב לעברית נדפס בספר אדמו"רי חב"ד ויהדות גרמניה, עמ' 101-102. צילום חלק מהמקור, שם, עמ' 125. המקור ביידיש נדפס בב"מ גליון 333 עמ' 16-19.
18. ניצוצי אוד (מינדל), בחלק האנגלי עמ' 68 (ב"מ גליון 40 החלק האנגלי).
19. מורה לדור נבון, כרך א, עמ' 39.
20. מורה לדור נבון, כרך ג, עמ' 137.
21. מורה לדור נבון, כרך ג, עמ' 131.
22. בקובץ דרך המלך, עמ' 7-9, מופיע פירוט המעברים של מנחם-מענדל מלטביה לברלין וחזרה.

23. **דרך המלך**, עמ' 9. הכתובת: Hansauffer 7 אצל ד"ר מיכאל וילנסקי, בנו של חיים-בער וילנסקי מקרמנצ'וג, מחשובי החסידים.
24. תצלום רישום באוניברסיטה, **דרך המלך**, עמ' 9.
25. להרחבה ראו ספרו של המחבר, **על זוגיות והתאמה**, התכונות – הוצאה לאור, תשס"ט.
26. מיום כ"ז בסיוון תרפ"ח, קטע מהמכתב נדפס באגרות **קודש**, רבי יוסף-יצחק, כרך טז, עמ' קצח-קצט (**אגרות קודש** אדמו"ר מוהריי"צ כרך טו עמ' קצ) וראו גם איגרת ג' בטבת תרפ"ט (**אגרות קודש** שם עמ' שז).
27. מתוך מכתבו אל ישראל ג'ייקובסון מארצות הברית, מבוא לאגרות **קודש**, רבי יוסף-יצחק, כרך ב, עמ' 10. ברבות השנים תיאר מנחם-מענדל את המצב הכלכלי בבית חותנו: "בבית הרב היה הרבה פעמים המצב הגשמי דחוק ביותר, ולפעמים גרוע יותר מדחוק, אבל העולם לא ידעו מזה, ובחיצוניות היתה ההנהגה בהתרחבות ובהתפשטות, מבלי הבט על המצב הדחוק שבבית." **ראו תורת מנחם**, כרך כ, תשי"ז, עמ' 157-158.
28. ג'ייקובסון הקים בהוראת רבי יוסף-יצחק את אגודת התמימים, שמטרתה היו: א. ליכוד חסידי חב"ד בארצות הברית, שעד אז לא היו מאורגנים כקהילה; ב. הקמת שיעורי חסידות; ג. השתדלות למען חסידי חב"ד שנתרו באירופה וצריכים סיוע; ד. השתדלות וגיוס כספים למען האדמו"ר ומוסדותיו.
29. צילום המכתב מיום ל' בתשרי תרפ"ט מופיע בתשורה של משפחת קסטל, ה' במרחשוון תשס"ה, עמ' 9. וראו גם:
<http://www.chabad.org.il/Magazines/Article.asp?CategoryID=598&ArticleID=1699>
30. צילום המכתב מופיע שם, עמ' 10-11.
31. ראו מכתבו של רבי יוסף-יצחק מיום י"ד במרחשוון, וראו התעניינותו של רבי לוי-יצחק בסיבת הדבר. גם אליהו-חיים אלטהויז התייחס במכתבו לתמיהה בכל הנוגע לבחירת מיקום החתונה.
32. צילומי נוסחאות שונות של ההזמנות אשר נשלחו לקראת החתונה נדפסו בספר **ימי מלך**, כרך א', 259-263.
33. **רשימות היומן**, עמ' רלט.
34. **תורת מנחם**, כרך י, עמ' 198.
35. היו אלה אדמו"רי פולין המפורסמים, ובהם האדמו"ר מרדכי-יוסף טברסקי מזלוטופולי; האדמו"ר דוד-בורנשטיין מסוכצ'וב; האדמו"ר מרדכי-יוסף אליעזר ליינר מראדזין; האדמו"ר אברהם-מרדכי אלתר מגור; אדמו"ר יצחק-מנחם דנציגר מאלכסנדר.
36. **אגרות קודש**, רבי יוסף-יצחק, כרך טז, עמ' רפט.
37. בימי קדם היה מקובל להפריד את האירוסים (הפעולה שבה החתן מקדש את הכלה בטבעת) מהנישואים (הנערכים תחת החופה). בימינו ה'אירוסים' וה'נישואים' מתקיימים יחדיו תחת החופה. לכן ההחלטה של בני זוג להינשא זה לזו איננה למעשה 'אירוסים'. בעולם החסידי, כשבחור ובחורה מחליטים להינשא והם מקבלים על כך את הסכמת הוריהם וברכת רבותיהם, הם מכריזים על כך באירוע המכונה

- 'ווארט', או מסיבת 'קישורי התנאים'. זו סעודת מצווה שעורכים ההורים 'המחותנים' ובה מכריזים על המחויבות של בני הזוג להינשא.
38. אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, חלק טו, עמ' נ-נא.
39. לקוטי לוי-יצחק – אגרות קודש, עמ' רב-רג.
40. שם, עמ' רג-רו.
41. שם, עמ' רו-רז. התאריך נרשם על גבי הגיליון בכתב ידו של הרבי כמפורש באסופת המכתבים במכתבי החתונה, ברוקלין, קה"ת, תשנ"ט, עמ' מג.
42. מכתבי החתונה, תשנ"ט, עמ' ט.
43. ראו עוד שם, עמ' יא.
44. לקוטי לוי-יצחק – אגרות קודש, עמ' רז. צילמו מופיע במכתבי החתונה, תשנ"ט, עמ' מה. וראו איגרת שם, עמ' יג. הרבנית חנה העידה בזיכרונותיה כי "מפת השלחן נרטבה מדרמותיו של בעלי בעת כתיבת המברק", וראו העדות בתשורה לחתונה יעקב ונחמה-דינה ציקשווילי, עמ' 25.
45. מרשימות דובער יוניק בשם הרבנית חנה, ימי מלך, כרך א, עמ' 266.
46. מאמר "וכל בניך", ספר המאמרים, תרפ"ט, עמ' 71–80. כל המאמרים הקשורים לחתונה נלקטו ונדרסו בקונטרס "דרושי חתונה מכ"ק אדמו"ר שליט"א מליובאוויטש, נאמרו על חתונת בתו תחיה", ריגה, תרפ"ט (והוא קונטרס ב' של ספר המאמרים קונטרסים). צילום השער בספר תורת מנחם – דרושי חתונה, תש"ס, עמ' שז.
47. דרך המלך, עמ' 11. וראו: תשורה לחתונת קסטל-גרינברג, כפר חב"ד, ה' במרחשוון תשס"ה.
48. לשון הרמ"א שולחן ערוך, אבן העזר, סימן סא, סעיף א. ומנהג ישראל תורה הוא, מנחות כ, ע"ב. שולחן ערוך אדמו"ר הזקן, אורח חיים, סוף סימן קפ; סימן תלב, סעיף יא.
49. יבמות סו.
50. עוד הוא כותב ברשימותיו כי זכה לראות אצל החתן מכתב ליום החופה מאת אביו, "אשר בו יבאר בארוכה מעלת יום השלישי אשר יום החופה בו, על כל הימים, ע"פ קבלה, מהמעט דמעט אשר הכנתי אפס קצהו, נבהלתי ונשתוממתי מרוב ידיעתו, ואמיתתם של דברים האלה... מאוד מאוד נהניתי מהמכתב הזה, כי זה כבר לא שמעתי מפיו המתוק שלשלאות ושרשראות הקבלה אשר הוא מסלסל ומחבר כידוע לכם."
51. ובלשונו של אלטשוויץ: "עד אשר נקראתי אל הטעלעפון ושאלו ממני אם מוכן הוא החתן להקבלת פנים, ועניתי 'כן' ומסרתי לו השאלה, וכי ההכרח אשר יכין את עצמו בלבושיו המוכנים להחופה ובטח במהרה יבאו ליקח אותו להישיבה תו"ת [תומכי תמימים] אשר שם יהיה הקבלת פנים. וכן היה. הוא הכין את עצמו במלבושי כבוד והדר..."
52. תורת מנחם, כרך כג, חלק שלישי, שיחת שבת פרשת קורח, ג' בתמוז תשח"י, עמ' 112.
53. דיבור המתחיל "לכה דודי" בתור הזמנה "לנשמות הצדיקים הוד כ"ק אבותינו רבותינו הק' אשר יבאו אל החופה ולברך את הזוג". ספר המאמרים, תרפ"ט, עמ' 80–85.

54. תורת מנחם, כרך ב, תשי"א, עמ' 246.
55. רשימת זכרונות, הרבנית חנה, חוברת י'.
56. מכתבי החתונה, ברוקלין, קה"ת, תשנ"ט, עמ' כט.
57. מכתבי החתונה, עמ' ל. המכתב בחתימתם של ראשי הקהילה בעיר, ובהם מאשקאוויטש, ברונשטיין ומאצקין.
58. ראו מכתבי החתונה, עמ' כה; אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך טז, עמ' שרמ; ימי מלך, כרך א, עמ' 293-294.
59. מרשימת "אחר התמימים תלמיד ישיבת תומכי תמימים דליובאוויטש בורשא" (נעתקה בימי מלך, כרך א, עמ' 291).
60. ראו שיחות קודש, תשל"א, כרך ב, עמ' 41. וראו גם בצל החכמה, עמ' 109.
61. רשימות, שם, עמ' 4. וראו אגרת רבי יוסף-יצחק מג' בטבת. 'אגרות קודש' ארמו"ר מוהריי"צ כרך טו עמ' שח, נעתק בדרך המלך, עמ' 11.
62. ראו דרך המלך, עמ' 11. נדפס גם ברשימות היומן, סוף עמ' תמר.
63. תורת מנחם, כרך י, עמ' 206.
64. מכתבי החתונה, עמ' י-יא, כא-כג.
65. הרשימות יצאו לאור במשך חמש שנים ב-187 חוברות, מרי שבוע, בשנים תשנ"ה-תש"ס, 1994-2000. בשנת 2000 ריכזו המוציאים לאור את החוברות לחמישה ספרים, אך למרות זאת נשארה חלוקתן על פי סדר הוצאתן כחוברות, ולא על פי סדר כתיבתן.
66. ליתר ריוק, מהרשימות, המכילות חיבורים תורניים וחירושי תורה, התפרסמה רשימה שכתב כבר בשנת תרפ"ה, 1935, ער לרשימה שנכתבה בתשי"א, שנת קבלת הנשיאות. לעומת זאת רשימות היומן, הכוללות ברובן סיפורים ומנהגים, התחילו בתרפ"ט, 1928, ונמשכו עד תש"ד, 1944.
67. במשך השנים היה הרבי חוזר בהתוועדויות על דברים שרשם ביומנו, והיה מבארם בסגנון החסידות. ראו לדוגמה תורת מנחם, כרך לג, עמ' 430-434 (מתוך רשימות היומן, עמ' רכט-רל). בהערות לרשימות היומן צוינו כל השיחות הללו במקומן בשולי הגיליון. וראו תורת מנחם, כרך מ, עמ' 359-360 (מתוך רשימות היומן, עמ' שלה).
68. רשימות היומן, עמ' קמט-קנא.
69. כפי המתואר במכתבו של אליהו-חיים אלטהווי (בעמ' שע).
70. על סיפור החיזיון של ה' בטבת כותב לוי-יצחק אל בנו: "הודיעני ג"כ [גם כן] תוכן החסידות שאמר לך... ומה דעתך לאיזו כוונה סיפר לך זה. לדעתי טוב הדבר שתודיע מזה לליבל יחיה הרברים כמו שהן, ויונעם לו." ליבל הוא אחיו של מנחם-מענדל ששהה לצדו באותה תקופה.
71. מכתבי החתונה, עמ' יב-יד.
72. דרך המלך, עמ' 12.
73. ברישום לאוניברסיטה העניק שתי כתובות: Artilleriestrasse 31, וברישום מאוחר יותר את הכתובת: Hansauffer 7 by Wilansky. ראו ארמו"ר חב"ד ויהדות גרמניה, עמ' 129. שמוטקין ואוברלנדר מצאו עוד כמה כתובות המופיעות

- ברישומי מסמכים והתכתבויות בשנות שהייתו של מנחם-מענדל בברלין. חלקן מופיעות בטופס הבקשה לאזרחות צרפתית שהגיש מנחם-מענדל בשנת 1937, אחרות בספר דרך המלך, הערות 8, 10, 29 ובהתכתבויות נוספות. וראו גם בספר הרבי מלובביץ', עמ' 124.
74. איגרת מיום ה' בשבט תרפ"ט, נרפסה במוסף משפחה חסידית, נספח לשבועון כפר חב"ד, כ"א באדר ב' תשס"ח, גיליון 1276, עמ' 6-11.
75. בשנים האלה מנחם-מענדל היה עסוק בקניית ספרים ישנים. ראו למשל: אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך טו, עמ' קז-קח.
76. רבי יוסף-יצחק כותב מכתב אל מנחם-מענדל במענה על השתדלותו למענו בהעתקת כתבי-יד עתיקים. במכתבו הוא מסביר לחתנו בהרחבה את התעניינותו הכללית בכתבי-יד. כמו כן הוא מורה לאחיו על השתדלותו למענו בעניין זה. תאריך המכתב: כ' באלול תרצ"ב, נרפס בתשורה תשנ"ח, עמ' יא-יב.
77. רשימות, חוברת קמב.
78. אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך טו, עמ' עב.
79. מכתבי החתונה, עמ' טז, לקוטי לוי-יצחק – אגרות קודש, מהדורת תשס"ד, עמ' תמג-תמד.
80. אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך ב, עמ' קסז.
81. על פי קטע מיומן רבי יוסף-יצחק – נעתק לימי מלך, כרך א, עמ' 317.
82. אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך טו, עמ' עט.
83. אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך יג, עמ' רו.
84. על תוכנית ההעתקה לארצות הברית שלא יצאה אל הפועל ראו: תולדות חב"ד בארצות הברית, פרק כא.
85. ראו אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך טו, עמ' עו-עז.
86. צילומו מופיע בספר זכרון לבני ישראל, עמ' קמה. בשבועון כפר חב"ד, גיליון 889, עמ' 27.
87. על אוירת האהבה והידידות בין השניים שבאה לידי ביטוי בפגישה, ראו: ספר הצאצאים של משפחת הלפרין. וראו אור חדש, כתב-עת להנחלת תורתו של הראי"ה קוק זצ"ל, גיליון מס' 16, תשרי תשע"ב, עמ' 13-14.
88. ביקורו של רבי יוסף-יצחק בארץ ישראל מתועד בהרחבה בספרו של דוד זאב רוטנברג, מסע הרבי לארץ הקודש, הוצאת אש"ל, כפר חב"ד, תשנ"ז. ומסעו לארצות הברית מתועד בתולדות חב"ד בארצות הברית, עמ' לו-פו.
89. גופות הקורבנות נקברו בזריזות בקבר אחים בבית העלמין העתיק בחברון. מקצתן עברו התעללות, כריתת איברים ומעשי אונס לפני שנטבחו או מתו מפציעה. ראו עוד אבישר, "בפרע פרעות – מגילת הדמים", 10 באוגוסט 2006, מופיע באתר היישוב היהודי בחברון.
90. על מחלת הכליות שסבל ממנה דאו: לקוטי שיחות, כרך ל, עמ' 67, וגם תורת מנחם, כרך טו, תשס"ז, עמ' 175.
91. אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך טו, עמ' נה-נו. על הנסיעה לכאן ראו גם: אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך ב, עמ' 15.

92. "ביקשתי מחתנינו רמ"מ שי' שיבוא הנה... הוא אכן נסע מברלין ביחד עם [המזכיר ר' מנחם-מענדל] רוטשטיין, אלא שהוא נסע במחלקה שלישית" – מתוך איגרת רבי יוסף-יצחק אל רעייתו הרבנית נחמה-דינה, ג' באלול תרפ"ט (כ"מ גליון 301 עמ' 21).
93. בתאריך כ"ב באב תרפ"ט חזר רבי יוסף-יצחק מארץ ישראל לבארן, שם שהה עד יום שני ד' באלול. **אגרות קודש**, רבי יוסף-יצחק, כרך ב, עמ' קצה בהערה.
94. מתוך יומנו של רבי יוסף-יצחק, וראו **בימי מלך**, כרך א, עמ' 318.
95. ראו בהרחבה באיגרת רבי יוסף-יצחק אל רעייתו הרבנית מיום ז' באלול תרפ"ט.
96. איגרת מיום ג' באלול מבארן לברלין (בארכיון שמוטקין ואוברלנדר). וכאמור ראו גם ציטוט קטעים מיומנו של רבי יוסף-יצחק בעת ששהה בבארן, **בימי מלך**, כרך א, עמ' 318 ואילך.
97. ראו **דרך המלך**, עמ' 7.
98. ראו מכתב רבי יוסף-יצחק מיום ט' בניסן תרצ"ד, 1934, **אגרות קודש**, כרך טו, עמ' קפר-קפו. ולאחר מכן הודעת רבי יוסף-יצחק על ביטול הנסיעה, במכתב מיום י' בניסן תרצ"ד.
99. ראו: מכתבו של אליהו-חיים אלטהויז אל רבי יוסף-יצחק ממוצאי ראש השנה תר"צ (**אגרות קודש** אדמו"ר מוהריי"צ כרך טז עמ' שעז-שעח).
100. תפילתו של הרבי לביל החג, ראש השנה תר"צ, מתוארת במכתבו של אליהו-חיים אלטהויז אל רבי יוסף-יצחק ממוצאי ראש השנה: "רוב תענוג וגודל נח"ר [נחת רוח] עד בלי די היה לנו מתפילת חתנא רבי נשיאה הרמ"מ שליט"א הוא האריך בתפלתו מעריב הראשון בערך יותר משתי שעות ומחצה ברוב דמעות וזעקות מפנימיות הלב... ובכלל הנהגתו בראש השנה היתה בדרך הפלאה, הטבילות, התפילות, הדיבור, האכילה ושתייה, השינה, הסתכלתי בעינא פקחא, והודיתי לא-ל בעד חסדו הגדול אשר עשה אתנו אנ"ש..." (**אגרות קודש**, שם עמ' שפא).
101. ראו מכתבו של אליהו-חיים אלטהויז אל רבי יוסף-יצחק מיום אסרו-חג סוכות תר"צ (**אגרות קודש**, שם עמ' שפו).
102. שם (**אגרות קודש**, שם עמ' שפו-שפז).
103. **תורת מנחם**, כרך יא, תשי"ד, עמ' 147. ראו **מכתבי החתונה**, עמ' כא.
104. **דרך המלך**, עמ' 15.
105. ב' במרחשוון תר"צ חוזר מנחם-מענדל לגרמניה. הוא יוצא ברכבת מלסביה, עובר את ליטא ונכנס לגרמניה. ראו יומן רבי יוסף-יצחק מיום י"ב במרחשוון – **ימי מלך**, כרך א, עמ' 323.
106. ראו בספר זיכרונותיו של אברהם העכט: Abraham B. Hecht, *My spiritual Journey*, Brooklyn, p. 55; וראו **ימי מלך**, כרך א, עמ' 497. בריאיון לחברת JEM במסגרת התקליטור 'שנים ראשונות – חלק שלישי', מתאר המרואיין, אברהם העכט, כי הרבי שוחח עמם במשך חמש-עשרה דקות, בידיש, והסביר את גודל מעלת הנסיעה לרבי.
107. הזדמנות שכזו התרחשה שוב בחג הסוכות תרצ"ב, שבה התוועד שעות ארוכות. ראו **ברשימות**, חוברות ז, קי, קנג-קנר, קסג, קעו, קעח.

108. כפי שציין ביומנו האישי, נעתק בימי מלך, כך א, עמ' 334. וראו אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כך ב, עמ' ערב; שם, עמ' רנו.
109. אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כך טו, עמ' צה-צז.
110. אגרות קודש, עמ' צח-צט.
111. שבת עז, ב.
112. רשימות, חוברת מד.
113. נדפס בשבועון כפר חב"ד, גיליון 829, עמ' 22-24.

הערות לפרק חמישי

1. ראו: אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כך טו, עמ' ע-עא.
2. למעשה, מנחם-מענדל וזיה-מושקא עזבו את ברלין כבר בחודש ניסן תרצ"ב. הם חזרו למשך כשלושה שבועות בחודש אלול (כנראה כדי לארוז את חפציהם), ומאז חיה-מושקא לא חזרה. ראו: דרך המלך, עמ' 29.
3. מנחם-מענדל נסע בחודש טבת לעזור לחותנו למשך כחודשיים ואז נסע לפריז.
4. התוועדויות, תשמ"ה, חלק ב, עמ' 860.
5. התוועדויות, תשמ"ד, כך ד, עמ' 2168-2169. מסקנה זו מופיעה באגרות רבות, למשל באגרת אל אלי ויזל – אגרות קודש, כך כג, תשכ"ה, עמ' שעג.
6. להוציא החודשיים שמנחם-מענדל ליווה את חותנו לברלין ללא אשתו.
7. תורת מנחם, כך א, תש"י, עמ' 7-8.
8. רשימות היומן, עמ' רצ-רצג, וראו תורת מנחם, כך א, תש"י, עמ' 8.
9. רשימות היומן, עמ' רצד.
10. דרך המלך, עמ' 33.
11. דרך המלך, עמ' 29 הערה 13.
12. מבוא לאגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כך ב, עמ' 27-28.
13. אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כך יא, עמ' רט. כמו כן ראו מקורות ללוח 'היום יום' בתאריכים כ"ט בניסן וב' באייר מחורף צ"ג.
14. אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כך טו, עמ' קל-קלא.
15. ראו: לקוטי לוי-יצחק – אגרות קודש, עמ' חצר, והערה בימי מלך, כך א, עמ' 380. ראו גם תיק החקירה של לוי-יצחק מתאריך 9/6/1939, שבועון כפר חב"ד, גיליון 492, חג הסוכות תשנ"ב, עמ' 23.
16. ראו אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כך יא, עמ' שעה. וראו עדותו של ד"ר מאיר שוחטמן בימי מלך, כך א, עמ' 373-384.
17. ראו: אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כך יא, עמ' שצו. ראו גם שם, עמ' שעח.
18. על פעילות רבי יוסף-יצחק לחיזוק היהדות בצרפת ראו בהרחבה מאמרו של יהושע מונרשיין, שבועון כפר חב"ד, גיליון 1028, ו' בשבט תשס"ג, עמ' 40-48.
19. מנחם-מענדל ערך 'מפתחות' לספרים הבאים: (1) תניא; (2) תורה אור; (3) לקוטי תורה; (4) מאמרי אדמו"ר מוהרש"ב; (5) מאמרי רבי יוסף-יצחק. עוד על ה'מפתחות' ראו בריאיון שהעניק המזכיר ניסן מינדל לשבועון כפר חב"ד, גיליון 212, ט"ו במרחשוון תשמ"ו, עמ' 13.

20. ראו מכתבו אל שלמה יוסף זיין מיום י"א בניסן תשל"א, אגרות קודש, כרך כז, עמ' קלב-קלד; שיחת ש"פ תזריע, ז' בניסן תשמ"א – נדפס בספר המפתחות לספרי כ"ק אדמו"ר מהר"ש, קה"ת, תשמ"א.
21. מאמרי חסידות של אדמו"ר מהר"ש, אדמו"ר מוהרש"ב ורבי יוסף-יצחק. רשימת המאמרים של אדמו"ר מהר"ש נדפסה בתוך ספר התולדות – אדמו"ר מהר"ש שנערך על ידי מנחם-מענדל בשנת תש"ז, רשימת המאמרים של אדמו"ר מוהרש"ב נדפסה בחוברת בפני עצמה בשנת תש"ט, ורשימת המאמרים של רבי יוסף-יצחק נדפסה בשנת (תשי"ג) תשכ"ח. גם לאחר ההדפסה המשיך מנחם-מענדל לרשום הוספות לרשימת המאמרים, ראו אגרות קודש, כרך ד, עמ' קמח-קמט, על אודות השלמות לרשימת המאמרים של אדמו"ר מוהרש"ב.
22. ראו בשבועון כפר חב"ד, גיליון 478, כ"ג בסיון תשנ"א. ראו גם מבוא לאגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך ג, עמ' 9, 12 ועוד.
23. מהאח עד כפר חב"ד, סקירה ומבט על עיתוני חב"ד בעבר ובהווה.
http://www.shturem.net/index.php?section=blog_new&article_id=93&lang=hebrew
24. ראו לדוגמה: המכתב ל'אליהו סימפסון, אגרות קודש, כרך כא, עמ' ט.
25. ראו אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך טו, קצא-קצד.
26. ראו אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך טו, עמ' רטז, ריח.
27. לדוגמה: במקום לכתוב "נא להעביר סכום פלוני אל אדם פלוני", היה נכתב: "פלוני מבקש ממך הלוואת סכום פלוני, לדעתי כראי הדבר." מכתבים רבים בסגנון זה מצויים בארכיון של ספריית אגודת חסידי חב"ד. ראו, למשל, אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך טו, עמ' קלג-קלד, קנ-קנא, ריז ועוד.
28. ראו אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך טו, עמ' רלג-רלד.
29. אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך טו, עמ' רפ-רפד.
30. אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך טו, עמ' רצו-רצז.
31. ההדגשה אינה במקור. אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך טו, עמ' קעא-קעב.
32. הבן, רבי יצחק, נפטר בצעירותו ב"ז במרחשוון תרצ"ה.
33. ראו שיחות קודש, תשל"ז, כרך א, עמ' 523.
34. מכאן כבנדרפס בלקוטי לוי-יצחק – אגרות קודש, עמ' שנח-שס, וראו גם עמ' שו-שו. ונדפס, כמו המכתב הבא, אצל חיים רפפורט, "תגובה על ספרם של פרופ' פרידמן-היילמן על הרבי מלובביץ'", תקציר בעברית, לונדון, תשע"א, עמ' 9-10. רפפורט מוסיף כי מנחם-מענדל, כשהפך רבי, הורה להשמיט את החלקים החושפים את נטייתו לחומרות ודקדוקים מהאיגרות הנדפסות, ובכלל זאת את החלק המדובר.
35. לקוטי לוי-יצחק – אגרות קודש, עמ' שז-שח.
36. מכתב מאור לכ"ז באלול תרצ"ה. לקוטי לוי-יצחק – אגרות קודש, עמ' שכא.
37. ההדגשות אינן במקור. אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך טו, עמ' רי-ריג.
38. בכ"ד בסיון תרצ"ד, אגרות קודש, כרך טו, עמ' שנד-שנה. ראו אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, חלק טו, עמ' ריא; איגרת י"ד בתמוז תרצ"ה.
39. אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך טו, עמ' קסו-קסז.
40. שם, עמ' קפו-קפז.

41. שם, עמ' קפח-קפט.
42. שם, עמ' קפר. חתנו הרש"ג נסע באותה שעה לארץ ישראל למטרת עסקים, וחזר בראשית קיץ תרצ"ה.
43. שם, עמ' קפו-קפז.
44. מטעם זה לא נמצאו בשנה זו הרבה תכתובות ביניהם, שכן מנחם-מענדל שהה, כאמור, לצד חותנו. כל מכתביו של רבי יוסף-יצחק מאותה עת ממוענים אל בתו חיה-מושקא הנמצאת בוורשה.
45. ראו ימי בראשית, עמ' 337. התקשרות, גיליון רלב, עמ' 18. וראו מכתבו של ר' שלום-דובער בוטמן שם, גיליון רלג, עמ' 19.
46. ראו עדות תלמידי הישיבה, יצחק הענדל ויוסף ויינברג, בריאיון לחברת JEM, י"ג באייר תשס"ו, 11.5.2006; ובימי מלך, כרך א, עמ' 442, 415.
47. ראו למשל האיגרות בכ"ה בניסן תרצ"ח וט"ז באייר תרצ"ט.
48. מסמכים שבארכיון האוניברסיטה. כ'לימודים קודמים' נרשם בטופס: "תעודת בגרות מהאגודה האקדמית הרוסית ואוניברסיטת ברלין".
49. הלימודים צוינו כטרימסטר שלישי בלימודי Secondary Technical Course. מתוך המסמכים שבארכיון האוניברסיטה.
50. תרגום חופשי מתוך המסמכים שבארכיון האוניברסיטה.
51. שם.
52. כ"ב-כ"ג במרחשוון תרצ"ו, 1/11/1935-31/10. מתוך המסמכים שבארכיון האוניברסיטה.
53. מתוך המסמכים שבארכיון האוניברסיטה.
54. שם.
55. כיום ר' באייר תרצ"ז, 15 באפריל 1937, האוניברסיטה מאשרת כי מנחם-מענדל זכאי לתואר. את התואר עצמו הוא מקבל חודשים אחדים מאוחר יותר.
56. Differential Calculus, מתוך ספר הרישום שבארכיון האוניברסיטה. הרישום כיום כ"ו בכסלו תרצ"ח, נובמבר 1937.
57. בכ"ג במרחשוון תרצ"ח, 28 באוקטובר 1937. מתוך מסמכי האזרחות שבארכיון המשרד הצרפתי לענייני זרים.
58. מתוך מסמכי האזרחות שבארכיון המשרד הצרפתי לענייני זרים.
59. בחודשיים הראשונים בפריז מתגוררים מנחם-מענדל וחיה-מושקא במלון בכתובת: Hotel Max, 9 rue Boulevard, Paris (14), על פי הבקשה לאזרחות צרפתית מ-9 בנובמבר 1937, ה' בכסלו תרצ"ח. לאחר מכן עברו לגור למשך כמה חודשים בכתובת חדשה, מניסן ועד אב תרצ"ז: Paris-Home, 78 rue Blomet, Paris (15). דירה נוספת, גדולה יותר במלון, על פי הידוע, שכרו בני הזוג רק לאחר כארבע שנים. סמוך לקבלת תעודת המהנדס עברו לרח' רובר לינדט 7. ראו בספר הטלפונים של פריז 1939 שתצלומו מופיע בספר הרבי מלובביץ', עמ' 161.
60. בכ"ג באייר תרצ"ח. קובץ שישים שנה, עמ' 60-64. על צילום המעטפה (עמ' 63) מופיע התאריך 24/5/1938, שהוא יום כ"ג באייר.
61. לקוטי לוי-יצחק - אגרות קודש, עמ' תכ.

62. לקוטי לוי-יצחק – אגרות קודש, עמ' תיג-תיד.
63. קובץ כ"ף מנחם אב – ששים שנה, לקט מכתבים מארכיונו של לוי-יצחק שניאורסון, קה"ת, תשס"ד, עמ' 54–56. אחיו של הרבי, ישראל לייב אריה, מכונה במכתב בשם צופן – 'שחור'.
64. מתוך מסמכי האזרחות שבארכיון המשרד הצרפתי לענייני זרים. וראו צילום באתר הספר הרבי מלובביץ', התצהיר לקבלת אזרחות צרפתית:
[/http://soc.qc.cuny.edu/faculty/the-rebbe/the-rebbe-supplementary-materials](http://soc.qc.cuny.edu/faculty/the-rebbe/the-rebbe-supplementary-materials)
65. להציל את הרבי, עמ' 136.
66. ראו גם בספר *Out of the Inferno*, קה"ת, תשס"ב.
67. לסיפור בהרחבה ראו: קווים לדמותו של הרב פייגין, סיפורים ואמרות, בתשורה מחתונת צייטליך-נמס, לואיזיאנה, תש"ע.
68. נדפס בשבועון *כפר חב"ד*, גיליון 671, כ"ד בסיוון תשנ"ה, עמ' 23.
69. ראו קובץ כ"ח סיון – יובל שנים, קה"ת, ברקלין, תשנ"א, עמ' 11.
70. ראו התועדויות, תשמ"ה, כרך ג, עמ' 1965.
71. ריאיון עם שלום-דובער לוין, ששמע את הדברים מפי חיה-מושקא, כפי שסיפר בתקליטור 'שנים ראשונות – חלק רביעי', בהפקת חברת JEM.
72. ראו מוסף לשבועון *כפר חב"ד*, גיליון 325, כ"א באדר תשמ"ח, עמ' 39.
73. ריאיון עם שלום-דובער לוין, שם.
74. Hotel Rochambeau, 27 rue Thiers. כדי להקל על ההתכתבות בינם ובין החסידים בארצות הברית נערכה התכתבות באמצעות איש קשר, יהודי ושמו דובער אבראם, שהתגורר במרחק של רחובות ספורים מהמלון.
75. אגרות קודש, כרך ב, תש"ה, עמ' יד-טו.
76. ראו תורת מנחם, כרך כו, תשי"ט, עמ' 171–172. פרטים נוספים על ההתמודדות עם קיום מצוות החגים ראו בערויותיהם של יוסף סונוגולובסקי ומרדכי שרגא שיינפלד בתקליטור 'שנים ראשונות – חלק רביעי', בהפקת חברת JEM.
77. הרב חיים-מנחם טייכטל מעיד כי הרב שמואל-יעקב רובינשטיין, רבה של הקהילה החרדית בפריז, ששהה אז בניס, סיפר לו כי מנחם-מענדל בא לשאול אותו עד כמה חייב אדם לסכן את עצמו למען הידור מצווה. אחר כך התברר לו שאמנם מנחם-מענדל סיכן את חייו למען אתרוג. ראו תקליטור 'שנים ראשונות – חלק רביעי', הופיע גם בשבועון *כפר חב"ד*, גיליון 69, כ"ו בתשרי תשמ"ג, עמ' 7.
78. ראו ביטאון *כפר חב"ד*, גיליון 29, שבט תשכ"ז, עמ' 8.
79. ראו בספר: *Out of the Inferno*, קה"ת, תשס"ב, עמ' 249.
80. ראו אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך יז. על המברק מופיע בכתב יד התאריך פברואר 1940.
81. על מאמצי ההצלה של רבי יוסף-יצחק ופמלייתו ראו בספר *להציל את הרבי*. על השגת האשרה האמריקנית ראו שם, עמ' 100–103, ובעוד מקומות.
82. ראו בספר *Out of the Inferno*, עמ' 328.
83. אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך טו, עמ' שסד-שסו.
84. ראו: תולדות *כפר חב"ד בארצות הברית*, עמ' קסח-קעב.

85. אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך יב, עמ' קו; כרך טו, עמ' שסח.
86. ראו: מרכז המידע על אודות השואה, 'יד ושם', בית הספר המרכזי להוראת השואה:
http://www1.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%201168.pdf
87. ראו קובץ כ"ח סיוון – יובל שנים, עמ' 14.
88. בתוך בקשת הוויזה האמריקנית שהגיש מילא כי כרטיס ההפלגה שולם על ידי חותנו. לבקשת הוויזה מצורפים מסמך במקום תעודת לידה, תעודת התנהגות טובה ותעודה רפואית. תעודת הנישואים מצורפת לבקשת הוויזה של רעייתו. בוויזות מצוין שאלו ויזות של מהגרים רוסים, ונכתב במפורש שהן כלולות בתוך המכסה של מהגרי ברית המועצות בהיותם פליטים רוסים, ותוקפן למשך ארבעה חודשים.
89. צילום מסמכי האזרחות מופיע בימי מלך, כרך א, עמ' 537–540.
90. ראו אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך ה, עמ' שצו, שצט, תא.
91. צילומי השמות מתוך רשימת הנוסעים מופיעים בימי מלך, עמ' 549–550.
92. על התממהותו של רבי יוסף-יצחק עד שנפגש עם בתו וחתנו ראו מאמרו של גרשון בער יעקבסאן, אלגעמיינער זשורנאל, ח' בתמוז תשנ"ד, עמ' 6. וראו פרסומו של ברוך אוברלנדר, אמנו המלכה, ברוקלין, תשמ"ח, עמ' 60.
93. החברות ב'מחנה ישראל' היתה ללא דמי חברות, מתוך שאיפה שהחברים ישמשו מודל לאחרים. ראו ימי מלך, כרך א, עמ' 652 ואילך.
94. על הארגונים בהרחבה ראו: תולדות חב"ד בארצות הברית.
95. להרחבה על הפעילות ראו: ימי מלך, כרך ב, עמ' 712.
96. שם, עמ' 727. בשנת תש"ב הקים כבר רבי יוסף-יצחק את הוצאת קה"ת, קרני הוד תורה. לתפקיד יושב ראש הוועד הפועל נבחר מנחם-מענדל, שהגיע רק שנה לפני ההקמה מאירופה. מנחם-מענדל גם מונה בתור עורך 'ספריית אוצר החסידים'. במקביל ערך את לוח וקובץ היום-יום, פתגמים ורעיונות חסידיים שהותאמו לכל יום בשנה. במצוות דבי יוסף-יצחק הוציא הרבי את הקובץ ופרסמו; שם, עמ' 764.
97. שם, עמ' 816.
98. ראו עדותו של יעקב הרדוף, מהגרס חשמל, בתוכנית 'תורת חיים', תוכנית 210, דיסק 53. וראו גם עדותו של מילטון פכטר, מתוכנית של הפגישות עם הרבי בהפקת חברת JEM, על האופן שבו ראה את הרבי כבולט מבין שאר העובדים במספנה:
99. שם, עמ' 829.
100. שם, עמ' 830.
101. ראו אגרות קודש, כרך ב, תש"ה, עמ' כב.
102. שם.
103. ימי מלך, כרך ג, עמ' 868.
104. אם בישראל, כפר חב"ד, קה"ת, תשמ"ג, עמ' 136.
105. דאו ימי מלך, כרך ג, עמ' 937.
106. על העדות ראו בימי מלך, כרך ג, עמ' 962–963.

http://www.chabad.org/therebbe/article_cdo/aid/141185/jewish/Wiring-the-Missouri.htm

107. ראו: **רשימת זכרונות**, הערה 281.
108. **רשימת זכרונות**, חוברת לו, עמ' 13-14.

הערות לפרק שישי

1. על נסיעותיו של הרבי ראו: **בנאות דשא** – **במחנות הקיץ 'גן ישראל' ו'אמונה' בשנים תשט"ז, תשי"ז, תש"כ**, ברוקלין, קה"ת, 5753.
2. עדות המזכיר יהודה-לייב גרונר.
3. החסידים עונים על ההתנגדויות בנושא זה על ידי הבאת הנאמר בתלמוד: "כך היה מנהגו של רבי עקיבא, כשהיה מתפלל עם הציבור היה מקצר ועולה מפני טורח ציבור, וכשהיה מתפלל בינו לבין עצמו, אדם מניחו בוויית זו ומוצאו בוויית אחרת" (ברכות לא, ע"א).
4. **המגזין ניוזוויק**, 28.6.2010.
5. ראו יצחק פרנקפורטר, "איש הצללים", **במשפחה**, כ"ה במרחשוון תש"ע.
6. ראו **התוועדות**, תשמ"ו, חלק ג, עמ' 267: "ישנם כאלו שרוצים לערב גם אותי בענין זה, באמרם שיש צורך במכונת חרשה [...] כל המושג של מכונת חרשה אינו תופס מקום אצלי כלל, אין לי שום מושג כזה! בשבילי – טובה גם המכונת הישנה, מכונת. שדרכה פעלו הרבה ענינים חשובים, וממילא יכולה לשמש גם בעתיד."
7. על פי עדותו של קרינסקי, הרבי היה קורא 'ויהי נעם', 'יושב בסתר', 'אנא בכח' ובסוף 'מענה לשון', קובץ התפילות שחסידי חב"ד נהגו לומר בעת ההשתטחות על 'ציוני' רבותיהם.
8. איוב ה, ז.
9. ראו שלמה-יוסף זוין, במאמרו "רבן של ישראל", שפורסם בקובץ מיוחד לחידושי תורה וענייני הלכה לקראת יובל השבעים וחמש להולדת הרבי, עמ' ט.
10. תיאור של יהודה פלד, **שערים**, ט' בניסן תשל"ב. פורסם לקראת י"א בניסן תשל"ב, יום הולדתו השבעים של הרבי.
11. תשי"ט. תרגום רשימתו לעברית נדפס בשבועון **כפר חב"ד**, גיליון 209.
12. **שיחות קודש**, תשל"ט, בהוספות, עמ' 716.
13. ראו **ניצוצי רבי באור האמת**, עמ' 146.
14. בכ"ז בתמוז תש"ל. צילום המכתב בספר **שמן ששון מחבריד**, עמ' 229.
15. **אגרות קודש**, כרך ז, עמ' שלד.
16. <http://www.youtube.com/watch?v=Xn1RcQowZE4>
17. על פי שיחת המחבר עם גרונר.
18. שיחה עם קרינסקי, שחזר על הדברים גם בראיונות שונים.
19. **אגרות קודש**, כרך כז, עמ' שצח.
20. הרב לאו סיפר זאת בחגיגת י"ט בכסלו תשמ"ב בכפר חב"ד.
21. ביום א', כ"ד באב תשמ"ח. פורסם בבית חיינו, גיליון 126, כ"ג-ל' בשבט תשנ"ב.
22. על כך מביאים בחסידות מהגמרא: "ארבעה דברים מקרעין גזר דינו של אדם: צדקה, צעקה, שינוי השם ושינוי מעשה" (ראש השנה טז, ע"ב).

23. **אגרות קודש**, כרך ה, עמ' כג. המכתב נכתב בג' בטבת תשי"ב אל שמואל יאלוב גאב"ד סיראקיו ומחבר **שורת שלמי שמואל**. המכתב פורסם בספרו בסימן יו"ד, וכן נרפס ב**שערי הלכה ומנהג**, כרך ג, עמ' רצד-רצה.
24. כעדריות החסידים. סופר בין היתר מפי יוסף צבי סגל, ראש כולל 'צמח צדק' בירושלים.
25. הרבי לא נהג לדבר בטלפון עם אנשים, והקשר עמו התנהל באמצעות מזכיריו. ביי"ז בתמוז תשמ"ג הזים שמועה שנפוצה כאילו ניהל שיחה טלפונית עם יהודי מסוים מירושלים: "גלוי וידוע לכול שכבר כמה וכמה שנים אינני מדבר בטלפון אפילו בתוך העיר, ובפרט מחוץ לעיר, ועל-אחת-כמה-וכמה - מעבר לים", ראו: **התועודיות**, תשמ"ג, כרך ג, עמ' 1803.
26. ראו בקדש פנימה, שם.
27. ריאיון המחבר עם גרונר.
28. כשהרבי התגורר בפריז, עברו משלוחי הכספים דרכו. ישראל ג'ייקובסון ואחרים היו שולחים להרמ"ש את ההמחאות והוא היה מפקידן לפקודת רבי יוסף-יצחק. באגרת מכ' בשבט תרצ"ט (אגרות קודש, כרך א, עמ' כא) כותב לו הרבי: "מכתבו מסוף טבת הגיע. וכפי בקשתו, טלגרפתי לו ביום נתתי את המחאת האלף לגביה פה, ובוודאי קיבל במועדו. אף שזהו הוצאה יתרה וללא תועלת כלל, כי רובא דרובא, הרי למחרת יום התקבל המחאות פה, נותנים הם לגביה (אם אינו יום השבת וכהאי-גוונא, וכמובן), ובמילא, על להבא, אפשר בנקל לשער יום מסירת המחאות לגוביינא. והתורה חסה על ממונן של ישראל הן של יחיד הן של ציבור הן של בית המקדש. ואנן נמי חסינן".
- כשהרבי דיבר בשנת תשמ"ו על מבצע 'עשה לך רב' - סיפר בין היתר כי "כ"ק מו"ח אדמו"ר קיבל פעם מכתב 'מהיר דחוף', ולאחרי שקרא את המכתב וענה תשובה וכו', הוסיף, שאינו רואה את דחיפות העניין שהיה צורך לשלוח מכתב 'מהיר דחוף', ולא מכתב רגיל, שהרי חבל על הכסף שצריכים להוסיף עבור מחיר הבולים למכתב 'מהיר דחוף'. "והמשיך: "מובן וגם פשוט, שאותן פרוטות אחדות שהוצרכו להוסיף עבור 'מהיר דחוף' לא תפסו מקום כלל אצל כ"ק מו"ח אדמו"ר, וגם לא אצל שולח המכתב, ומה גם כשמדובר אודות מכתב ששלח לנשיא הדור!... אבל אף-על-פי-כן, הכלל ד'התורה חסה על ממונן של ישראל', הוא גם בנוגע לסכום פעוט, וכשאין צורך בכך, אין לבזבז גם סכום פעוט" (התועודיות, תשמ"ו, כרך ד, עמ' 184).
29. ניכר בפעילות השלוחים ועלה בריאיון המחבר עם קרינסקי.
30. ראו הריאיון עם קרינסקי, "איש הצללים", משפחה, כ"ה במרחשוון תש"ע, גיליון 930.
31. שם.
32. ראו למשל: <http://www.datili.co.il/index.php?id=43628>; אלי שוידלר, "חב"ד גרמה למשבר ביחסי רוסיה-ארצות הברית", באתר הארץ, 26 באוקטובר, 2011.
33. ראו: <http://www.chabadlibrary.org/about-h.pdf>
34. ראו: להציל את הרבי, עמ' 115-117.

35. ראו: מכתבו של הרבי למנהל הטרי של הספרייה, דובער לוי. הודפס במשפט הספרים – רידן נצח, עמ' ה, וגם בעבודת הקודש, עמ' קכח.
36. עדות הרבנית במשפט הספרים.
37. ראו הווידאו: <http://www.youtube.com/watch?v=yBTBmfR8DCY>
38. התוועדות, תשמ"ח, כרך ב, עמ' 173.
39. ריאיון עם גרונר.
40. עדות הרבנית במשפט הספרים.
41. ריאיון המחבר עם לאה כהן, כסלו תשע"ב.
42. שם.
43. בריאיון עם לאה כהן היא מתארת את תגובת חיה-מושקא כשקיבלה מתנות מהשלוחים.

הערות לפרק שביעי

1. ראיונות טלפוניים של המחבר עם זמיר, שושן וכרמי נערכו בקיץ תשע"ב, 2012.
2. אגרות קודש, כרך כז, עמ' שצו.
3. תורת מנחם, תשי"א, עמ' 91.
4. בשנים תשנ"ד-תשנ"ה נדפסו על ידי 'הוועד להפצת שיחות' שני כרכים בשם הדרנים על הש"ס. המדובר ב'הדרנים' שהוגהו על ידי הרבי, ובין השאר כוללים שבעה 'הדרנים' על מסכתות בירושלמי וכמה 'הדרנים' לסיום הש"ס כולו. לקראת י"א בניסן תשנ"ב הופיע הספר תורת מנחם – הדרנים על הרמב"ם וש"ס. בספר, בהוצאת ועד הנחות בלה"ק, מופיעים עשרה 'הדרנים' על הרמב"ם ועוד שיחות כ'הוספות', מלבד שער הש"ס המכיל שבע שיחות כ'הדרנים'. עוד כתשעים 'הדרנים' ערך הרבי במשך השנים תשי"ז-תשנ"ב, והם לא הוגהו על ידיו. זאת, נוסף על אלה המופיעים ברשימות.
5. תניא, פרק יב.
6. תנחומא בחוקותי ג; תנחומא נשא טז. מובא אצל 'בעל התניא' בכמה מקומות, למשל: לקוטי אמרים, פרק לו.
7. קשר הידידות בין הרבי ובין הרב יוסף-דוב הלוי סולוביצ'יק נשמר מאז היכרותם בברלין. הרב סולוביצ'יק הגיע מבוסטון לנחם את הרבי כשנפטרה הרבנית והוחלפו ביניהם כמה מכתבים. ראו: אגרות קודש, כרך כג, עמ' רעג-רעד; אגרות קודש, כרך כד, עמ' רעז-רעז; אגרות קודש, חלק כז, עמ' שפה-שפו.
8. המסה פורסמה לראשונה בשנת 1965 בכתב-העת Tradition, ביטאונה של הסתדרות הרבנים באמריקה: "The Lonely Man of Faith", Tradition, vol. 7. No. 2, Summer 1965. כבר בשנת 1968 תורגמו קטעים מהמסה על ידי הרב אהרון הלוי פיצ'צ'יק ונדפסו בשנה לשנה של 'היכל שלמה'. תרגום מלא ואמין במידה רבה נערך בידי צבי זינגר וזאב גוטוהולד. אנשי מוסד הרב קוק, שהוציאו לאור את התרגום בעברית, צירפו למאמר פילוסופי זה דווקא את המאמר בעל האופי המדיני הכולט – "קול דודי דופק".
9. סולוביצ'יק, איש האמונה, עמ' 10.

10. תחושת הברידות עולה מתוך הדואליזם שמתאר הרב סולוביצ'יק. בחיבורו הוא מציג שני סוגי טיפוסים בעלי תכונות אופי בסיסיות שונות, שהם גם שני צדדים שונים המצויים באדם. האדם הראשון, 'איש ההוד וההדר', מתואר כמי שחי בחברה של אינטרסים. הוא תוקפני, נועז ושואף לניצחון ולהתקדמות במדרג החברתי. הוא עוסק במלאכה יוצרת, מעצב אידיאות ומכתיב קריטריונים ליופי. הוא נהנה מיצירותיו השכליות וגאה בהן. הוא שומר על סדר ואסתטיקה. מצפונו אינו מושפע מהאידיאה של הטוב כי אם מהאידיאה של היופי. שכלו אינו שואף לאמת כי אם לעונג ולתועלת, המצויים בתחום האסתטי ולא בתחום ההכרה המוסרית. הוא מעניק עדיפות לצורה ולא לתוכן, להישגים מעשיים ולא לכוונה פנימית.

האנטיזה לאדם הראשון הוא האדם השני – 'איש האמונה', אשר תופס את המציאות כמסתורין, כמהות טרנסצנדנטית המשתקפת מתוך החוקיות הטבעית. תכלית חייו היא הדבקות בבורא והיציאה מתחום הממשות והמציאות אל רשות גבוהה יותר. חיי המציאות האינטרסנטיים יוצרים אצלו תנועה של ברירות. סולוביצ'יק מתבסס על חז"ל בטענה כי שני תיאורי בריאת האדם המופיעים בבראשית אינם תוצאה של שניות המסורת כי אם של שניות האדם. ראוי: שם, עמ' 13 הערה 2; יצוין כי החלוקה מזכירה את הדואליזם המוכר מספר התניא, של נפש אלוהית ונפש בהמית הנאבקות זו בזו על השליטה באדם.

ועוד, הרב סולוביצ'יק השליך את התיאוריה שלו לגבי ניתוח האישיות על קבוצות חברתיות. האדם עומד במרכז, כאשר הקהילה והמארגים החברתיים מתהווים לפי תכונותיו. האדם הראשון, איש ההדר, חי בקהילת ההדר. זוהי 'קהילה טבעית' במהותה הנוצרת על ידי שיתוף אינטרסים של יחידים השואפים לקדם את ענייניהם. האדם השני חש בברידות במהלך מאבקיו לגילוי זהותו. הוא שואף לסוג אחר של קהילה, כזאת המאופיינת ברעות קיומית, למעלה מאינטרסים וראיית הזולת כ'אחר'. קהילה זו היא קהילה בה האדם נפגש עם האחר בתיווך האל. הוא מתחבר אל האדם ונעשה שותף בכרית, לא כאל כי אם כחבר ועמית כמו גם כמנהיג ורועה. הוא הופך להיות חלק בלתי-נפרד מהקהילה הנוצרת. "סופיות ואין סופיות, זמניות ונצחיות, יצור ובורא – הכל מתקשרים לאותה קהילה. הם מתחברים יחדיו ומשתתפים בקיום אחיד." שם, עמ' 28.

11. איש האמונה – הרבי מלובאביץ – מכתבים וראיונות, רב סיני וזאב גינוסר (עורכים), תל אביב, אשכנז, 2011, עמ' 249.

12. שם, עמ' 103.

13. שם, עמ' 37.

14. א"י – חבית מלאה אמונה המחכה לניצוץ, כ"ד בניסן תשכ"ט.

15. שם, עמ' 59.

16. איש האמונה הבורד נכתב ופורסם באנגלית. המסה, המלוטשת והשיטתית, אם כי לעתים ניתנת לפרשנויות שונות, מתייחסת במישרין ובעקיפין למונחים פילוסופיים מקצועיים ולהוגים רבים. לוק, רוסו, קירקגור, דקארט ואחרים משמשים בה יחד. ברור כי הרב סולוביצ'יק פונה לקהל הקוראים האינטלקטואלי

- בארצות הברית ופחות לקהל היהודי העממי. חלק מהרברים המופיעים במסה התגבשו כנראה בשנים 1958–1959, שבמהלכן העביר סדרת הרצאות על פילוסופיה חברתית ויהודית לפני קבוצה של עובדים סוציאליים בניו יורק, והן בזמן ששימש כנציג היהודי הבכיר בפרויקט לחקר גישות דתיות לבעיית הנפש, של המכון לבריאות הנפש שליד 'ישיבה יוניברסיטי', פרויקט שהוחל בו בשנת 1960, יחד עם נציגים מהאוניברסיטאות הרווארד וליוול הרוטוקוף. ראו: סולוביצ'יק, *איש האמונה*, עמ' 30.
17. שם, עמ' 18.
 18. ראו *איש האמונה*, אשכילה, שם, עמ' 278.
 19. שם, עמ' 284.
 20. שם, עמ' 285.
 21. *אגרות קודש*, כך יג, עמ' רד.
 22. ראו למשל: התועודות שבת-קודש פרשת מטות מברכים, בחודש אב תשמ"א (*שיחות קודש*, תשמ"א).
 23. על ההבדל בין הנעת ידע והפצת ידע ראו אצל: Kochin, *Five Chapters*, op. cit, p. 12–13.
 24. ראו למשל מכתב הרבי (בארכיון המחבר):
To L. Gissen, president, Jewish Community Council, Teaneck, N.J, 3rd of Teves 5742.
 25. נאומו של זקס בכינוס השלוחים העולמי, תשע"ב.
 26. הריאיון התפרסם בחוברת שהוציא לאור ארגון הרבנים האורתודוקסים בארצות הברית.
 27. *איש האמונה*, אשכילה, שם, עמ' 328.
 28. שם, עמ' 322.
 29. נאומו של זקס בכינוס השלוחים העולמי, תשע"ב.
 30. ראו ריאיון שנערך מטעם חברת JEM עם יצחק רבין לגבי הפגישה שהתרחשה ב-1972:
http://www.he.chabad.org/library/article_cdo/aid/529478
 31. הסיפור והעדויות מובאים בספר אבא, תל אביב, אשכילה הוצאה לאור, 2012, עמ' 111–118.
 32. הרבי מבליט את הרעיון המופיע אצל חז"ל וחוזר על עצמו במחשבת החסידות כי על כך אומר הקדוש-ברוך-הוא "איני מבקש לפי כוחי, אלא לפי כוחו" (במדבר רבה, פרשה יב, ג), ולכן הקושי הוא לפי מידת היכולת: "לפום גמלא שיחנא" – לפי גב הגמל, כך המשא שניתן להטעין עליו (כתובות סז, ע"א). ראו למשל: *תורת מגנחם*, שיחת ש"פ בראשית, תשי"ד, עמ' 126.
 33. *אגרות קודש*, כך יב, עמ' של.
 34. עמידתו של הרבי על כללי השולחן ערוך חוזרים על עצמם במקומות רבים. ראו למשל שבת פרשת משפטים, תשמ"ז: "ישנם כאלה שאומרים בשמי דברים שלא היו ולא נבראו... שכן, כל אדם שפוי בדעתו לא יאמר שיש לעשות היפך

השולחן-ערוך, חס ושלום! באותה שנה, בשבת פרשת קורח, חזר הרבי שוב: "אמרתי כמה פעמים, שאם משהו אומר בשמי, דבר שהוא היפך השולחן-ערוך – שיידעו שזהו דבר שהוא היפך האמת! אינני רוצה להשתמש בביטוי חריף יותר." בין שתי התוועדויות אלו כתב הרבי בט"ז בשבט באותה שנה: "הכרזתי בהתוועדות – שטיפשות לומר שאמרתי רחמנא ליצלן לעשות היפך פסק דין השולחן-ערוך – ורק טיפש יאמין לזה." ויש עוד דוגמאות רבות לקריאת הרבי לעמוד בכללי השולחן ערוך.

בכל פעם שהרבי ראה סטייה מכללי השולחן ערוך הוא נטה להתערב. כך כתב הרבי בקיץ תשמ"ו (י"ט בסיוון): "לאחרי מה שקרה... ש...עושה היפך השולחן ערוך – שזה הכריחני להכנס לכל זה. כי אי-אפשר ש-770 ואני... יעברו על זה בשתיקה (מרשתיק אורי לי)... מוכרח שיבררו המצב והספקות – וישללו מחלוקת בעתיד."

35. אבות א, יב.
36. ראו למשל התוועדויות, תש"ן, כרך ג, עמ' 292 הערה 90.
37. ראו בסרט על שלמה קרליבך, 'לעולם אינך יודע', בבימויו של בעז שחק.
38. ראו למשל: נרי הורביץ, "החרדים והאינטרנט", בתוך: כיוונים חדשים, 3, ירושלים, ההסתדרות הציונית העולמית, אוקטובר 2000, עמ' 7-30.
39. אגרות קודש, כרך ח, עמ' קלו-קלז.
40. ראו רשימת מרכזי-מנשה לאופר בחוברת התקשרות, גיליון 660.
41. ראו אתר חב"ד הרשמי, בנושא טכנולוגיה:
http://www.he.chabad.org/library/article_cdo/aid/829326
42. ראו: רביצקי, "תנועת חב"ד בזמן הזה", בתוך הקץ המגולה ומדינת היהודים, עמ' 254.
43. חותם פרקי אבות: "כל מה שכרא הקב"ה בעולמו – לא בראו אלא לכבודו." ראו: ירמיהו ברנבור ורהב יוסף גינזבורג, מה רבו מעשיך ה', המדע והטכנולוגיה במשנתו של הרבי מליובאוויטש, הוצאת שמיר, ירושלים, תש"ס, עמ' 171-194.
44. ראו תורת מנחם – התוועדויות, תשמ"ד, כרך ב, עמ' 1040 ואילך.
45. שכן על פי מחשבת הקבלה, הקדוש-ברוך-הוא "התבונן באורייתא וברא עלמא ובאורייתא אתקיים עלמא" – הקדוש-ברוך-הוא התבונן בתורה וברא את העולם, ובתורה הוא גם מקיים את העולם. ובלשון ספר הזוהר: "כל מאן דאסתכל בה באורייתא ואשתדל בה, כביכול הוא מקיים כל עלמא, קודשא בריך הוא אסתכל באורייתא וברא עלמא, בר נש מסתכל בה באורייתא ומקיים עלמא", זוהר, חלק ב, קסא, תחילת עמ' ב. וראו גם: זוהר, חלק א, קלד, סוף עמ' א; חלק ג, קעת, עמ' א.
46. אגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך א, עמ' תריז. לקוטי שיחות, חלק א, עמ' 124.
47. ראו: שיחות קודש, תשל"ב, חלק א, עמ' 48.
48. לתפיסה כי אין מקום לרעה ולפיה האשה קנויה לבעל כחפץ, אלא שהאשה והאיש הם כמו מציאות אחת, ראו הרבי מלובביץ', לקוטי שיחות, כרך לט, עמ' 31.
49. על תיאורו של הרבי את יחס קודמו לנושא המגדרי, ובעיקר ללימודי תורה לנשים, ראו: שיחות קודש, חלק ב, תשנ"ב, עמ' 578; אגרות קודש, כרך ו, עמ' 259. על

היחס לבנות המשפחה ראו באיגרת מיום כ"ד באלול תש"ח, בתוך: **אגרות קודש**, רבי יוסף-יצחק, כך ה, עמ' 336, וכן בסיפורו על הרבנית רבורה-לאה ואמה רחל בפרק "אשה למרנית ובתה", **ספר הזכרונות**, כך ב, ברוקלין, 1969, עמ' 85-81. וראו:

N. Loewenthal, "Communicating Jewish Spirituality to Women and Girls in Riga, 1937-1947: A Model for Today", *Jews in a Changing World*, Riga, 1997, p. 188-196; "Spiritual Experience for Hasidic Youths and Girls in Pre-Holocaust Europe: A Confluence of Tradition and Modernity", A. Mintz and L. Schiffman (eds.), *Jewish Spirituality and Divine Law*, Jersey City, NJ, 2005, p. 407-454.

למראי מקומות נוספים ראו: אלדד וייל, "תחילתה של תקופת הנשים – נשים ונשיות במשנתו של הרבי מלובביץ'", **אקדמות**, כב, ניסן תשס"ט.

50. ראו: **בצל החכמה**, עמ' 120; **שערי הלכה ומנהג**, עמ' קסט.

51. **מורה דרור נבוכ**, עמ' 229.

52. **תהילים מה**, יד.

53. אלדד וייל, "תחילתה של תקופת הנשים – נשים ונשיות במשנתו של הרבי מלובביץ'", **אקדמות**, כב, ניסן תשס"ט.

54. **לקוטי שיחות**, כך טז, עמ' 523 ואילך.

55. התכנים לנשים ולגברים, הסביר הרבי, צריכים להיות זהים, אם כי סגנון העברת המסרים יכול להשתנות. ראו בהתוועדות חג השבועות תשט"ז: **תורת מנחם**, כך טז, עמ' 352 ואילך.

56. את הסיפור סיפרה שרה לבקובסקי מ'מכון חנה'. פורסם במגזין **משפחה חסידית** המצורף לשבועון **כפר חב"ד**, גיליון 1463, והובא באתר COL:

http://www.col.org.il/show_news.rtx?fromAdmin=yes&artID=68983

57. סוטה יא, ע"ב; במדבר רבה פרשה ג, ו.

58. הרבי מלובביץ', **תורת מנחם**, כך יג, תשט"ו, חלק ראשון, י' בשבט תשט"ו, עמ' 207.

59. מבוסס על **לקוטי תורה**, שיר השירים מח, ב. מאמרי אדמו"ר האמצעי, שם, עמ' תרלו ואילך. ראו: **תורת מנחם**, כך י, עמ' 161.

60. ירמיה לא, כא.

61. אינדיקציה נוספת למעלה הנשית המתפתחת, כפי שמציגה הרבי, מופיעה בשירת מרים ובשירת רבורה, שבהפטר שבת שירה (פרשת בשלח). שירת מרים טפלה לשירת משה, לעומת שירת רבורה המודגשת כעיקר. ראו התוועדות, שבת פרשת בשלח, י"ג בשבט תשט"ו; **תורת מנחם**, יג, עמ' 260-265.

62. ההתקדמות של הכלה, שהיא גם כנסת ישראל, עד שלעתיד לבוא "תסובב גבר" (ירמיה לא, כא) ותשמש כ"עטרת בעלה" (משלי יב, ד), הוא הקדוש-ברוך-הוא, מובאת בכמה מקומות. ראו למשל בשיחת ליל ו' בתשרי, לאחר תפילת ערבית, התוועדויות, שנת תשמ"ה, כך א (בלתי-מוגה). להפניות נוספות ראו: יחיאל הררי, על זוגיות והתאמה, מהדורה שלישית, התבוננות, שקף, תשע"א, בפרק ה: "מתחננים – הטקס".

63. במשך מאות בשנים טענו פילוסופים, פסיכולוגים, ביולוגים ואנשי דת כי דפוסי החשיבה, ההתנהגות והאישיות שונים בין גברים ונשים, וכי הרבר קבוע ובלתי-ניתן לשינוי. האישה נשלטת על ידי האינסטינקט והרגשות, ואילו הגבר נשלט על ידי התבונה. כתוצאה מכך, נשים הורחקו מהספרה הציבורית ונחשבו לא מתאימות למשרות ציבוריות. תפיסות אלה, שרווחו כאמור במאות קודמות, קיימות גם בימינו. וולש מתארת למשל כי ישנם ביולוגים המתארים את הגבריות כמושפעת מהורמונים זכריים, המתאפיינים ביוזמה מינית, באינטליגנציה גבוהה ובשאיפה להצלחה מקצועית, ואילו הנשיות מתקשרת לסבילות מינית, לאינטליגנציה פחותה ולנטייה אמהית, כלומר להיעדר שאיפות בתחום המקצועי:

Mary Roth Walsh, (Ed.), *The Psychology of Women*, Yale University Press, New Haven and London, 1987, pp. 249, 279–319.

גיזי רפפורט מתארת כי פריוד, למשל, גרס, שנשיות 'נורמלית' מושגת רק כאשר האישה מוותרת על מטרותיה האישיות ועל ה'מקוריות' שבה, כדי להגשים את עצמה באמצעות הזדהות עם הפעילויות והמטרות של בנה או של בעלה. כאשר האישה רואה בעבודה קריירה, שאפתנותה זו תוסבר כאינסטינקט שאינו מבטא נשיות אותנטית. ראו: גיזי רפפורט, **על הפמיניזם**, תל אביב, דביר הוצאה לאור, 1993, עמ' 40, מתוך:

Sigmund Freud, *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Hogarth Press, London, Vol. 7, 1905; Vol. 18, Vol. 19, 1925.

64. יצוין כי התפיסה הכמעט דיכוטומית של תכונות 'גבריות' ו'נשיות' מולדות איננה רק מנת חלקם של המבקשים להגביל את האישה לתחום הבית והמשפחה. יש פמיניסטיות המשתמשות ברעיון זה כדי להעלות דרישה לעיצוב פני החברה דווקא על פי 'האופי הנשי' הייחודי, העומד בבסיס 'הטבע הנשי' המולד. כך, למשל, יש מהפמיניסטיות שלדידן המדע הוא זכרי במהותו, לא רק משום שהרוב המכריע של העוסקים בו היו והנם גברים, אלא משום שמאפייני המדע הם 'גבריים', כאובייקטיביות לדוגמה; המדע קר, קשה, בלתי-אישי ואובייקטיבי ונדרשים לו מאפיינים 'נשיים', כמו סובייקטיביות, רגשות, רכות והבנת האדם בצורה רחבה. ראו:

Morwenna Griffiths and Margaret Whitford, (Eds.), *Feminist Perspective*, Macmillan Press Ltd., Printed in Hong Kong, 1998, pp. 131–136.

Cynthia Fuchs Epstein, *Deceptive Distinctions: Sex, Gender and Social Order*, Yale University Press, New Haven and London & Russell Sage Foundation, New York, 1988, pp. 232–234.

המהפכה הפמיניסטית קידמה רעיונות דומים, שלפיהם נשים 'מדברות' על מוסר בקול שונה מגברים. הפסיכולוגית האמריקנית קרול גיליג טענה, למשל, שנשים וגברים מתייחסים לשאלות המוסריות מנקודות מבט שונות, שמקורן בהבדלי תפיסות ה'אני'. 'המוסר הנשי' מאופיין במושגים של דאגה, ואילו 'המוסר הגברי' במושגים של זכויות וצדק.

בכלל, במהלך ההיסטוריה 'הודבקו' לנשים סטריאוטיפים רבים, שחלקם 'לטובת' הגבר וחלקם 'לטובת' האישה. ראו:

- Rosalind Miles, *The Women's History of the World*, Paladin, Grafton Books, London, 1990, pp. 226.
- Barbara Ehrenreich and Deirdre English, *For Her Own Good*, Pluto Press, 1988, p. 124.
65. ראו דבריה של דונה ל' הלפר, פרופ' לתקשורת באוניברסיטת לזלי, קיימברידג' מסצ'וסטס:
http://www.he.chabad.org/library/article_cdo/aid/929616
66. **אגרות קודש**, כרך כו, עמ' סד.
67. ראו מכתביו: **אגרות קודש**, כרך ג, תקמב; כרך כא, ח'ד; כרך כד, ט'צג; כרך כו, ט'תרל.
68. **אגרות קודש**, כרך כו, ט'תתקנה.
69. ראו למשל **שערי גאולה**, עמ' קי: "שמעתה הענין עבר מ'הנשיא הוא הכל' אל 'הכל' היינו לכל אחד ואחד מישראל."
70. **אגרות קודש**, כרך יב, עמ' תיד.
71. ראו למשל הגדרתו של יונינה טלמון למונח מילנרזם:
Yonina Talmon, "Millenarism", *International Encyclopedia of Social Sciences*, vol. 10, New York, Macmillan, cols. 349–362.
72. ראו בעניין: גרשום שלום, "להבנת הרעיון המשיחי בישראל", בתוך **דברים בגו**, תל אביב, עם עובד, תשל"ו, עמ' 155. יוסף קלוזנר מדגיש שעם ישראל, מכל העמים, היה היחיד בעל חזון משיחי בעולם העתיק. מורשה זו הונחלה לעולם המערבי באמצעות הנצרות והעמים שבאו במגע עם התרבות היהודית והנוצרית; ראו: יוסף קלוזנר, **הרעיון המשיחי בישראל**, הוצאה רביעית מורחבת ומתוקנת מחדש, תל אביב, מסדה, 1956, כרך א, עמ' 19–20. צבי ברס טוען כי "המשיחיות כמכלול אמונות, ציפיות, כיסופים ותקוות לעולם טוב יותר, נחשבת לאחת התרומות המקוריות והייחודיות שתרם עם ישראל לעולם עוד מימי קדם"; ראו: ברס (עורך), **משיחיות ואסכטולוגיה**, ירושלים, מרכז זלמן שז"ר, תשנ"ד, עמ' 7.
- יחד עם האמור, לטעמו של משה אידל, היסוד המשיחי לא היה מרכזי במכלול החוויה היהודית לצורותיה ולרורותיה, ולא נתקיים ויכוח בסיסי בדבר חשיבותה של התיאוריה המשיחית. לדבריו, הרעיון המשיחי תפס, הלכה למעשה, רק מקום משני ביצירה התרבותית היהודית. אידל טוען כי המקרא, הספרות התלמודית-מדרשית, ספרות הזוהר וקבלת האר"י מקדישים, אם בכלל, רק דיונים קצרים לתיאורו של המשיח, לדרך הופעתו ולפעולתו על בימת ההיסטוריה ובמישורים העל-היסטוריים; ראו: משה אידל, מבוא, **התנועות המשיחיות בישראל**, אהרן זאב אשכולי, מהדורה שנייה, ירושלים, מוסד ביאליק, תשמ"ח, עמ' 10. אידל טוען שהמשיחיות מהווה אחוז מבוטל בלבד במכלול הספרות היהודית לסוגיה מבחינה כמותית גרידא. אולם שוליותם הכמותית של הכתבים המשיחיים לא מהווה בהכרח קנה מידה הולם לבדיקת משקלן של התופעות המשיחיות בקרב הציבור הרחב (שם, עמ' 10–11).

73. על ההשקפה בדבר היעדר מכנה משותף בספרות התלמודית למסורות המגוונות בכל הנוגע לימות המשיח, למהותה של הגאולה העתידה ולדמותו של המשיח, ראו: א"א אורבך, **חז"ל – פרקי אמונות ודעות**, ירושלים, מאגנס, תשכ"ט, עמ' 585–623.
 74. ראו: אידל, **אברהם אבולעפיה – לשון תורה והרמנויטיקה**, ירושלים ותל אביב, שוקן, 1994, עמ' 15.
 75. ראו למשל:
 76. ראו למשל **שערי גאולה**, כרך א, עמ' נ ואילך.
 77. האיגרת נדפסה בפעם הראשונה בסוף הספר **בן פורת יוסף** של בעל ה'תולדות'. מודפסת גם בתחילת **כתר שם טוב** (הוצאת קה"ת). וראו יותר על איגרת זו בספר **שבחי הבעש"ט**, מהדורת יהושע מונשיין, עמ' 229 ואילך.
 78. משלי ה, א.
 79. ישנה אי-הסכמה בין חוקרים באשר להערכת מרכזיותו של המוטיב המשיחי בכל הנוגע לאיגרת הבעש"ט ולדורות החסידים הראשונים בעת צמיחת החסידות. בהכללה, חקר החסידות החל בהדרגה לעמוד על חשיבות המוטיב המשיחי בד בבד עם גילוי התופעות המשיחיות בחסידות במאה שעברה. כנראה בשל האהרה שהתפתחה כלפי החסידות, בטרם עלו זרמים על הגל המשיחי הפומבי והגלוי לציבור הרחב, התקשו מלומדים אחדים להעריך את החסידות בראשית ימיה כתנועה בעלת צביון משיחי מובהק. שמעון דובנוב ומרטין בובר, לפני גרשום שלום, שללו את הגדרתה של תנועת החסידות כתנועה משיחית וראו בצמיחתה במאה השמונה-עשרה תגובת נגד לכפירה השבתאית. גרשום שלום הגדיר את תנועת החסידות כ'ניטרליזציה של הרחף המשיחי'. החסידות נתפסה בעיניו כתנועה רוחנית שאימצה את תכני הקבלה, אך הפקיעה מהם את העוקץ המשיחי, תוך ויתור על הצד האסכטולוגי שבהם ומיקוד תשומת הלב בגאולת האינדיווידואל, העשויה להתגשם בלי קשר לגאולה הפומבית. לדידו של שלום, מרכזיות השאיפה ל'דבקות' היחיד בבורא דחקה אל שולי התודעה החסידית את הציפייה למשיח ולשיבה מן הגלות, שאפיינו תנועות משיחיות, מקבלת צפת במאה השש-עשרה ועד לתופעת השבתאות במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה.
- See: Scholem Gershom, "The Neutralization of the Messianic Element in Early Hasidism", *The Messianic Idea in Judaism*, New York, 1971, 176–202.
- מנגד היו שזיהו בחסידות קו משיחי, גלוי או סמוי. ההיסטוריון בן ציון דינור ותלמידו של שלום, חוקר הקבלה ישעיהו תשבי, ראו בחסידות תנועה משיחית שלא הגיעה לכלל פריקת עול, כפי שקרה לשבתי צבי (שהכריז על עצמו משיח והתאסלם עם רבים ממאמיניו בשנת 1666). ראו: דינור, "ראשיתה של החסידות ויסודותיה הסוציאליים והמשיחיים", בתוך: **במפנה הדורות – מחקרים ועיונים בראשיתם של הזמנים החרשים בתולדות ישראל**, ירושלים, תשט"ו. מחקריהם של יוסף וייס, אברהם יצחק גרין, יהודה ליבס, משה אידל, אריה מורגנשטרן, יוסף רוז'ני ויוסף דן

הוסיפו ממד של עומק למסקנתם. מור אלטשולר, הבוחנת את התפתחות הרעיון המשיחי בחסידות מאז ימי הבעש"ט, טוענת כי בראשיתה היתה החסידות בעלת מוטיבציה משיחית, אולם זו שככה במעט ואיבדה את עוקצה כתנועה משיחית, עם תהליך הפיצול של החסידות לחצרות רבות, שהוציא את התנועה מן המחותר והפכה לתנועת המונים. לטעמה, ההתעוררות המשיחית בחסידות יונקת מזרמי העומק של תורת הצדיק בחסידות, ומשמשת בבואה לאירועים מימי ראשית התנועה. לטענת אלטשולר, ישנו קו רציף בין שליחות הבעש"ט כמבשר הגאולה לבין המאמצים שנעשו ברור שלאחר מכן להוציא גאולה זו מן הכוח אל הפועל. דפוס פעולה זה של, למשל, המגיד מזלוטשוב ובני חברתו, מעיד על מרכזיות הרעיון המשיחי בחיים הדתיים ועל אפיונים של תנועה משיחית, וזאת בניגוד לבעל-שם-טוב, שמאמציו 'המיסטיים' להבאת הגאולה היו בעיקרם התמודדות רוחנית של היחיד. ראו: אלטשולר, **הסוד המשיחי של החסידות**, חיפה ולור, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה/זמורה ביתן, 2002. אידל שוטח גם הוא את המחלוקת בין המלומדים בנוגע למרכזיות הרעיון המשיחי ולאופיו בשני הדורות הראשונים של החסידות. ברמה העקרונית הוא מציג את שלוש העמדות שהוזכרו: העמדה הקדומה המבטלת את מרכזיות הרעיון המשיחי, זאת של שלום ותלמידיו המדגישה את המשיחיות הנטורליסטית תחת זו הפומבית כשבטאות, וזאת האחרונה המצביעה על התעוררות משיחית משמעותית בתנועה החסידית בראשית ימיה. ראו:

Idel, *Messianic Mystics*, op. cit, p. 212-213.

80. הלכות מלכים, תחילת פרק יא.
81. ראו אצל יואל כהן, מאמר "הגאולה העתידה", בתוך **סוגיות בחסידות**, בעריכת אליהו קירשנבאום, כפר חב"ד, הוצאת מעיינותיך, תשע"ג.
82. "אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שיעבור מלכויות בלבד" (ברכות לד, ע"ב).
83. **הלכות תשובה**, פרק ג, הלכה ד.
84. ראו רמב"ם **בהלכות תשובה**, פרק ג, הלכה ד, המתבסס על קידושין מ, ע"ב.
85. **תורת מנחם – התוועדויות**, תשמ"ה, כרך ה, עמ' 2832.
86. כך ב'קול קורא' שפרסם רבי יוסף-יצחק: "לאלתר תשובה לאלתר גאולה", פורסם בהקריאה והקדושה, תש"א-תש"ג. וראו **אגרות קודש**, רבי יוסף-יצחק, כרך ה, עמ' שסא ואילך; עמ' תח ואילך; כרך ו, עמ' תל ואילך, ועוד.
87. שיחת יום שמחת תורה תרפ"ט.
88. הכפתורים הם המחברים את שני חלקי הבגד. לולא הכפתורים, המעיל החסידי היה נופל, בייחוד בימים שבהם היה מחסור בבד. לכן לפני התפילה היו החסידים רוכסים את הכפתורים. הכפתורים היו עשויים גם לנוי. על ידי רכיסת הכפתורים מחברים את צד שמאל עם צד ימין, את הקדושה עם המציאות היומיומית. צחצוח הכפתורים משמעותו לסיים את החיבור של ענייני העולם עם עבודת ההפצה של היהדות ותכניה. **התוועדויות**, תשמ"ד, חלק ג, שניאורסון, עמ' 1672.
89. מעניין בהקשר האמור לציין את התייחסותו של הרב סולוביצ'יק לנושא המשיח כרמות ממשית. באחד מכתביו דוחה הרב סולוביצ'יק האשמות כאילו הוא

משתמש במונח משיחיות תוך נטרול המרכיב הפרסונלי, כלומר משיחיות בלי משיח או גאולה בלי תיווך. המונח משיחיות הוא "זמורת זר בגנו", הוא מציין. מימיו לא השתמש בו, שכן במונח זה יש משום השמטת המוטיב האישי מאמונת המשיח, "שעלולה לערער את הבניין כולו". "חכמינו ז"ל", קובע הרב סולוביצ'יק, "דחו בשתי ידיים את דברי רבי הילל, שקבע כי 'אין להם משיח לישראל' וכי הגאולה תתגשם שלא באמצעות אישיות נבחרת... כמו כן המעיין בדברי רבינו משה בן מימון... ירגיש מיד, כי הדיוקן האישי של מלך המשיח מהווה נקודת המוקד של העיקר המשיחי, הגאולה תבוא על ידי גואל בשר ודם, על כל סממני המובהקים". ראו: "על אהבת התורה וגאולת נפש הרור", בתוך בסוד היחיד והיחד, בעריכת פנחס פלאי, ירושלים, הוצאת אורות, 1976, עמ' 404. פורסם לראשונה בהדואר, ניו יורק, א' בסיוון תש"ך, 1960. מובא בהשמטות קלות בתוך: דברי השקפה, ירושלים, המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה, ירושלים, 1992. נכתב בדברי תגובה לתגובתו של משה מייזליש בהדואר, על דברים שלכאורה אמר סולוביצ'יק במהלך ריאיון שנערך עמו, ופורסמו בעיתון ידיעות אחרונות.

90. מעריב, 18 בדצמבר 1964.
91. הלכות מלכים, פרק יא, הלכה ד (בנוסח הלא מצונזר).
92. מורה לדור נבון, שם, עמ' 281–282.
93. סנהדרין נו, ע"א.
94. משנה תורה, הלכות מלכים, תחילת פרק ט.
95. ישעיה נה, ד.
96. מורה לדור נבון, שם, עמ' 285.

הערות לפרק שמיני

1. ריאיון וידאו של אילין לתוכנית השבועית 'תורת חיים' של חברת JEM:
2. http://www.chabad.org/therebbe/livingtorah/player_cdo/aid/1203590/jewish/Turning-the-Wheels.htm
3. דיווח ביומן הערב של 'קול ישראל', מב' באב תשל"ז, 17.7.1977, על מנחם בגין שבא לקבל את ברכת 'מורנו ורבנו', הרבי, לקראת המפגש בווישינגטון עם הנשיא ג'ימי קרטר.
4. על יחסיו של נשיאה השלישי של מדינת ישראל עם הרבי ראו: זלמן שזר – הנשיא השלישי, מבחר תעודות מפרקי חייו (1889–1974), בעריכת חגי צורף, ירושלים, גנון המדינה, תשס"ח, פרקים אחד-עשר ושנים-עשר. וראו שמואל קראוס, נשיא וחסידי, אגודת חסידי חב"ד בארץ הקודש, כפר חב"ד, תשנ"ט.
5. בשינוי נוסח, ימי בראשית, עמ' 77.
6. ראו בהרחבה שלום-דובער לוין, תולדות חב"ד בארץ הקודש בשנים תקל"ז–תש"י, קה"ת, תשמ"ח.
7. בהתוועדות י' בשבט תשכ"ח הזכיר הרבי את פתגמו של רבי שניאור-זלמן מלאדי (בשם המגיד ממזריטש) בקשר ל(אי) עלייתו לארץ ישראל יחד עם רבי

מנחם-מענדל מוויטבסק, "כי יש נשמות שצריכין דווקא ארץ ישראל ויש נשמות שצריכין דווקא חוץ לארץ". והוסיף, שאמנם רואים את פעולתו של רבי שניאור-זלמן בכלל ובהפצת המעיינות בפרט דווקא על ידי הישארותו בחוץ-לארץ – שיחות קודש, תשכ"ח, כרך א, עמ' 403. גם ב"ט בכסלו תשל"ו, בעת שהרבי הכריז על שיגור הקבוצה הראשונה של השלוחים לישראל אמר: "רבנו הזקן לא הסתפק ברוחניות הענינים" – הוא עסק בכך גם בפשטות ובגשמיות: הוא שלח לארץ ישראל כסף, וכן שלח לשם חסידים..." (ספר השליחות, עמ' 580).

7. ראו בתניא, אגרות קודש, אגרת ד. דברים יא, יב.
8. אגרות קודש, כרך כו, עמ' קסט.
10. עמדת רבי שלום-דובער ורבי יוסף-יצחק כנגד הציונות מובאת בכמה מקומות, ראו בעיקר בהקדמה לקונטרס ומעיין מבית ה'.
11. בראש השנה תש"ח, ספטמבר 1947, התבטא: "בארץ הקודש יש צעירים שמוסרים את נפשם למען יהודים. הם עושים עבודה טובה מאוד, יחזק הקב"ה את ידיהם בהצלחה. הם צריכים תיקון בקיום מצוות מעשיות, הם צריכים לשמור שבת, להניח תפילין, (לשמור) כשרות [...] אבל על הדברים הטובים שהם עושים בעזרת להבת מסירות הנפש היהודית, צריכים כל היהודים – בלי הברל מפלגה – לומר ולברך: תחזקנה ידיהם" (ספר השיחות, תש"ח, עמ' 162).
12. ראו שיחת י"ג בתמוז תשל"ו. וראו הסרטון: <http://www.shturem.net/index.php?section=news&id=43951>
13. שיחת כ' באב תשל"ו, שמחת תורה ושבת בראשית תשל"ז – על פי רשימת השומעים.
14. ראו: יהודה פלדי, "נסיון וחזרה כללית לראות אם זכינו", בתוך הרבי – שלושים שנות נשיאות, ועד הוצאת ספר היובל לשנת השלושים, כפר חב"ד, 5740, עמ' 119–120. להרחבה על תפיסת הציונות של הרבי ראו: שלום-דובער הלוי וולפא, "רעת תורה בעניני המצב בארץ הקודש", קריית גת, תשמ"ב, עמ' 23 ואילך.
15. עמדה זו מובאת במקומות רבים בדבריו ובאיגרותיו של הרבי. ראו למשל תשובותיו: אגרות קודש, כרך י, ג'קד; כרך טו, תשנב.
16. על האמור ראו במבוא לאגרות קודש, כרך כד, עמ' 15–16.
17. ראו: שלום-דובער וולפא, שמן ששון מחברך, חולון, 1995, כרך א, עמ' 224.
18. נרפס במעריב, 18 בדצמבר 1964.
19. שמן ששון מחברך, כרך א, עמ' 138.
20. לקוטי שיחות, כרך כג, עמ' 450.
21. תורת מנחם, כרך כו, עמ' 133.
22. שמן ששון מחברך, כרך א, עמ' 138.
23. פגישות עם הרבי, עמ' 99. התייחסות נוספת לשמועה זו מוצאים באגרת ששלח הרבי למשה יפה בשנת תשח": "בהנוגע לשאלתו על דבר אפשריות ביקורי באה"ק ת"ו [בארץ הקודש תיבנה ותכונן] בראשית הקיץ, הנה כנראה לעת עתה, תוכנית

- עבודתי תאלצני להיות כאן – על כל פנים משך כל הקיץ" (אגרות קודש, חלק טז, עמ' רמה). אי-ההודעה היא ההוכחה. בתשכ"ו שוב התפשטה שמועה שהרבי עומד לערוך ביקור בארץ. שו"ר, ששמע על כך, מיהר לשגר מכתב לרבי, ובו הוא מתרעם על שהרבי לא יידע אותו על תוכניתו.
24. המכתב פורסם באתר 'שטורעם':
<http://www.shturem.net/index.php?section=artdays&id=2895>
25. דברים שהועברו ליו"ר ועד כפר חב"ד דאז, מנחם לרר.
26. אגרות קודש, כרך כב, עמ' תסח-תסט.
27. פגישות עם הרבי, עמ' 146. וכן ראו שם, עמ' 135-136.
28. שיחות קודש, תשל"ל, עמ' 399. וראו: אגרות קודש, כרך כז, עמ' לח.
29. במכתב למנחם בגין, בשנת תשכ"א, 1961, כתב: "מפלגה מלשון פילוג ופיצול, והרי מזה צעד אחד וקטן – לפירוד ולמחלוקת" (אגרות קודש, כרך כ, עמ' שו).
30. המפגש התקיים בר' בניסן תש"ן. לתיעוד המפגש וריאיון של עודד בן עמי ראו:
<http://www.shturem.net/index.php?id=36973§ion=news>
31. ראו תשובה בנושא: היכל מנחם, כרך א, עמ' קפב-קפג. וראו גם: כרך יח, שם, עמ' שנו. חובת ההשתתפות בבחירות, שהרבי ביסס על הוראת חותנו, מופיעה לראשונה באגרות קודש, רבי יוסף-יצחק, כרך י, עמ' לב, בעניין הבחירות שהתקיימו בחורף תש"ט.
32. באדר תשי"א, 1951, שיגר איגרת בנושא אל הרב הראשי לישראל, יצחק-אייזיק הרצוג; ראו: אגרות קודש, כרך ד, עמ' קפה. בהמשך כתב על כך אישים נוספים, ובהם שר הסעד יצחק מאיר לוין. באיגרת אליו מציין הרבי כי שוחח על כך גם עם שר הפנים, משה שפירא (שם, עמ' שט).
33. אגרות קודש, כרך כג, עמ' תלז.
34. שמואל אלעזר הלפרין, ספר הצאצאים, ירושלים, תש"ס, עמ' 283.
35. ראו שיחתו עם האדמו"ר מסדיגורה, שיח שרפי קודש, ירושלים, באהלי צדיקים, תשס"ח.
36. אגרות קודש, כרך יח, עמ' רט.
37. לתיאור מקיף של ההתפתחות בסוגיית 'מיהו יהודי' ראו אבנר חי שאקי, מיהו יהודי בדיני מדינת ישראל, שני כרכים, פרסומי הפקולטה למשפטים של האוניברסיטה העברית, בהוצאת המכון לחקר המשפחה ודיני המשפחה בישראל, 1977.
38. הרבי הקדיש כאמור שיחות רבות לדיון בנושא. ראו למשל: לקוטי שיחות, כרך לט, הוספות – מכתבים ושיחות, מיהו יהודי; שיחות קודש, תשל"ב, חלק א, עמ' 599, רשימה פרטית (בלתי-מוגה).
39. איש האמונה, אשכילה, עמ' 264.
40. שם.
41. ראו לקוטי שיחות, כרך טו, עמ' 490.
42. קראתי ואין עונה – שיחותיו של כ"ק אדמו"ר מליובאוויטש על שלמות הארץ – מתורגם ללשון הקודש, הוצאת מ.ל., ירושלים, 5674, עמ' 710.
43. שם, עמ' 703-704.

שהוציאה לאור כיצר נשברה לאחר האובדן הקשה והתקרבה לחיי תורה ומצוות באמצעות התשובות לשאלות שהציגה לרבי דרך אגרות קודש. היחס של החסידים כלפי המנהג המתפשט והולך נחלק בין הסתייגות מוחלטת והתייחסות אליו כהתנערות מהעבודה הפנימית והיפוש אחר גילויים ותשובות 'אינסטנט', מעין תקשור בסגנון חסידי, ובין גילוי מידה של נבואה, בעתים מסוימות ולא שכיחות, כשהפונה מצוי על פרשת דרכים וכשיש ספק שקול בנוגע לבחירה, כלומר שמוצתה בחינת הטעמים על פי ההיגיון או התורה. כיום יש לא רק חסידים רבים המעודדים את הפנייה אל הרבי בדרך זו, אלא גם אתרי אינטרנט המציעים 'פתיחה' באגרות באופן מקוון.

לשאלה אם אין בעיה הלכתית בשליחת שאלות לאגרות קודש עונה הרב יוסף ש' גינזבורג ביום י"א בתמוז תשס"ג, 11.07.2003, תשובה ארוכה ומלאת מקורות כי השימוש בספרי קודש לעניין 'גורל' לא נתחדש בדורנו, "יסודתו בהררי קודש – מנהג גדולי ישראל מקדמת-דנא", לצד כמה הסתייגויות שהוא מוסיף, כגון להימנע משימוש בספר קודש לשאלה של חול; לא לעשות זאת באופן 'סיטוני'; והעיקר – לעשות זאת רק כשיש בזה 'ספק שקול', דהיינו לאחר מיצוי כל הדרכים האחרות על פי התורה ועל פי ההיגיון. גינזבורג מסכם בכך כי "מנהג ישראל קדוש הוא, אבל אין זה פתרון כללי ותמידי לכל הבעיות, אלא פתרון מיוחד למצבים מיוחדים." ראו בפנית השו"ת, אתר חב"ד ישראל:

<http://www.chabad.org.il>

34. פרק יא.

הערות ל"דברים אחרונים"

1. את דבריו של פרי ואת התגובה ראו באתר 'כיכר השבת'.
2. ראו: מנחם כהן, "נשיא לבני שמעון", COL מגזין חג הפסח, תשס"ט.
3. ראו הריאיון עם שמעון פרס וסיקורו:
http://col.org.il/show_news.rtx?artID=69864
4. איש האמונה, אשכילה, עמ' 47.
5. פורסם בשבועון כפר חב"ד, גיליון 991, עמ' 154-155.
6. התוועדות, תשמ"ו, כרך ד, עמ' 370.
7. איש האמונה, עמ' 47.
8. יומנו של אלטהויז.
9. מובא אצל: שלמה יוסף זיו, רבי שניאור-זלמן מלאדי, מחניים מו, תש"ך, באתר 'דעת'.

הרבי מלובביץ', מנחם-מענדל שניאורסון, הפך את קומץ החסידים שנותרו לאחר השואה למעצמה חוצת גבולות ויבשות. עד היום דמותו מרתקת ומעוררת סקרנות לא רק בעיני חסידיו ואוהדיו. מה היה בו שקסם למאות-אלפים ברחבי העולם? מה סוד הכריזמה של הרבי, שמשך ומושך אליו כה רבים מכל שדרות החברה?

השפעתו של הרבי מלובביץ' היא חידה. תקופת חייו הראשונה, עד שנעשה רבי, נחשבה בעבר אפופת סוד ומסתורין. היה ידוע שנולד ברוסיה, חי פרקי זמן בברלין ובפריז ורכש השכלה כללית רחבה, לצד ידע מקיף בתורה ובמחשבה היהודית לגווניה. אולם בשנים האחרונות נחשפו עשרות מסמכים חדשים והתכתבויות, השופכים אור חדש ואמין על קורות חייו בשנים האלה.

בחלק השני של חייו בילה הרבי את רוב שעות היממה בחדר עבודתו בברוקלין וכמעט לא יצא משכונת הפרברים הניו-יורקית, פרט לביקורים בבית העלמין שבו נטמן חותנו. אולם דווקא בתקופה הזאת נעשה לרב המשפיע ביותר בעולם היהודי, שאחריו צבא של ממש.

סודו של הרבי מבקש לפענח את סוד כוחו של הרבי מלובביץ'. הספר מזמין את הקוראים למסע שבמהלכו ייחשף מי הוא הרבי בעיני מאמיניו ומי היה באמת. מסע שבמסגרתו מתברר כיצד ליטש את תורתו רבת-הפנים ועד כמה השפיעה תורה זו על העולם היהודי בכללותו.

יחיאל הררי כתב את עבודת הדוקטור שלו בחוג לתקשורת באוניברסיטת תל אביב (2005) בנושא משיחיות ורטוריקה קבלית ביהדות בת זמננו. הוא שימש עיתונאי, עוזר פרלמנטרי, יועץ תקשורת ויועץ מקצועי במשרדי ממשלה. כיום הוא מלמד בבית הספר לתקשורת במכללת ספיר ומרצה במגוון מסגרות בתחום המחשבה היהודית. ד"ר הררי חיבר חמישה ספרים העוסקים במחשבת החסידות.

0 3620004849 8
דאנאקוד 362-4849
המחיר: 98 ש"ח

www.ybook.co.il